

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2022 / 2

Sayı: 77

Tarih Dergisi

Turkish Journal
of History

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TUBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

EBSCO Historical Abstracts

EBSCO Historical Abstracts with Full Text

Eriş Plus

DOAJ

SOBİAD

Kapak Resmi / Cover Photo

Selanik Sicilyateyn Konsolosunun tercümanlığına yapılan tayin hakkında

III. Selim tarafından verilen berat.

(BOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar, 494).

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Sinem SERİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – alan.newson@istanbul.edu.tr

Alan James NEWSON

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– fatihsancaktar@yahoo.com

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi_eraslan@yahoo.com

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahiraydin2023@gmail.com

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – topsakal@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – efaltan@yahoo.com

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Araş. Gör. Aslı TUNA

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– asli.tuna@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – abdulkadirdonuk@beykent.edu.tr

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – [aозcan@fsm.edu.tr](mailto:aozcan@fsm.edu.tr)

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – fbasar@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – feridunemecen@yahoo.com

Prof. Dr. Géza DÁVID

Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan – Fodor.Pal@btk.mta.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Oracle of Apollo in Kalkhedon
Kalkhedon'daki Apollon Bilicilik Merkezi
Selin Önder 1
- Sultan en-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri
The Political and Diplomatic Relations of the Mamluks and Golden Horde After the Third Enthronement of Sultan al-Nasir Muhammad
Kazım Uzun 15
- Ortaçağ Hindistanı'nda Bir Türk Hükümdar: Mâlva Sultanı I. Mahmudşah Halaçî (1436-1469)
A Turkish King in Medieval India: Sultan of Mâlwa Mahmûdshâh Khaljî I (1436-1469)
Haluk Kortel 53
- Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşılık Münasebetinin Tarihî Gelişiminin İncelenmesi
The Power of a Legend: Examining the Historical Development of the Relationship Between the Janissaries and Bektashi
Abdulkasım Gül 107
- Beratlı Tüccar'dan Avrupa Tüccarı'na Selanik'te "Nizâm-ı Raiyyet" Arayışı
From Beratlı Tüccar to Avrupa Tüccarı: The Pursuit of "Nizâm-ı Raiyyet" in Salonica
Diren Çakılcı 165
- I. Erzurum Antlaşması Metninde Yapılan Tahrifat ve Antlaşmanın Uygulanmasında Yarattığı Sorunlar
Falsifications in the Letter About the First Treaty of Erzurum and the Resultant Problems in Implementing the Treaty
Eralp Yaşar Azap 213
- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Diplomat Arkeologların Eski Eser Araştırmaları
Diplomat Archaeologists' Inquiries into Antiquities in Cyprus During the Second Half of the 19th Century
Gürsoy Şahin 259
- Son Dönem Osmanlı Devleti'nde Zeytin Tarımı ve Zeytinyağı İmalatının Geliştirilmesine Dair Görüş ve Öneriler
Opinions and Recommendations on the Development of Olive Agriculture and Olive Oil Manufacturing in the Late Ottoman Empire
Serap Sunay 297

Oracle of Apollo in Kalkhedon*

Kalkhedon'daki Apollon Bilicilik Merkezi

Selin Önder*

*The paper is partly based on my doctoral dissertation titled "Local, Supralocal and Supraregional Oracles in Anatolia" at Istanbul University's Ancient History department.

*Res. Asst. Dr., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of History, Istanbul, Türkiye

ORCID: S.Ö. 0000-0003-3638-5806

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Selin Önder,
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History, Istanbul, Türkiye
E-mail/E-posta: selin.onder@istanbul.edu.tr

Submitted/Başvuru: 31.03.2022

Revision Requested/Revizyon Talebi:
22.04.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:
28.04.2022

Accepted/Kabul: 29.04.2022

Citation/Atf:

Onder, Selin. "Oracle of Apollo in Kalkhedon."
Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 77 (2022):
1-14.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1096605>

ABSTRACT

Ancient literary sources, inscriptions, and numismatic evidence, although few, attest to the existence and activities of an oracular center of Apollo in Kalkhedon, starting from the Hellenistic period until the beginning of the 3rd century AD. This oracle, exhibiting characteristics pertaining to a supraregional domain, was the subject of discussion instigated by the *asylia* decrees written on two different occasions. Kalkhedon was declared "sacred and inviolable" on behalf of Apollo, who was named with different epithets on each occasion, namely Pythaios and Khresterios. The possibility of there having been two separate Apollo sanctuaries and proposals about the location of the oracle are examined in this article by evaluating the related material, in addition to the supraregional characteristics of the oracle of Apollo in Kalkhedon.

Keywords: Divination, Apollo, Kalkhedon, Khresterios, Pythaios, Oracle, Asylia

ÖZ

Antik edebi kaynaklar, yazıtlar ve numismatik buluntular az sayıda olsalar da Eskiçağ'da Kalkhedon'da bir Apollon bilicilik merkezinin varlığını ve faaliyetlerini Hellenistik dönemden başlayarak MS 3. yüzyılın başına kadar doğrulamaktadır. Bölgelerüstü bir etki alanı olduğuna dair özellikler gösteren Apollon kutsal alanı, Kalkhedon'un Apollon adına Pythaios ve Khresterios *epitheton*larıyla iki kez *asylia* imtiyazı olarak "kutsal ve dokunulmaz" kabul edildiği yazıtlar vasıtasıyla anlaşılmasının ardından tartışmalara konu olmuştur. Makalede Apollon Khresterios bilicilik merkezine dair var olan bulgular değerlendirilerek, Kalkhedon sınırları içerisinde iki farklı Apollon kutsal alanı olması olasılığı ve lokalizasyon önerileri incelenmiş ve Apollon Khresterios bilicilik merkezinin bölgelerüstü etkisine işaret eden nitelikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Bilicilik, Apollon, Kalkhedon, Khresterios, Pythaios, Kehanet Merkezi, Asylia

Ancient Greek oracles offered a direct line of dialogue between mortals and their gods, thus rendering oracular centers very popular in antiquity. Within the scope of ancient Greek religion, which did not have a specific doctrine but was institutionalized with temples, religious offices, and rituals, ancient people could communicate with their gods through sacrificial offerings, libations, prayers, and divination practices. Among these practices, divination was regarded as the medium which provided the fastest results. Oracles generated answers to questions to which mere mortals did not have answers. The fact that the sacrifices and prayers alone did not produce results as fast, increased the role and importance of divination and the importance of temples where these practices took place. One of these popular oracular centers was the temple of Apollo in Kalkhedon (today Kadıköy, Istanbul)¹. Kalkhedon was a Megarian colony that also had settlements before the Greek colonisation of western Asia Minor, on the southeast coast of the Bosphoros' Propontis entrance. Due to their location, both the harbour and the inland territory of the *polis*, which encompassed a vast area from the sanctuary of Zeus Urios located close to Euxenios' entrance of the Bosphoros to Panteikhon (Pendik) on the coast of Propontis, were much frequented; having an oracular center in its territory may have added to the traffic to the *polis* and vice versa. However, the precise location of the sanctuary of Apollo is unknown as the information concerning the temple of Apollo in Kalkhedon and the oracular activities is somewhat scattered. Literary sources briefly mention the oracle, and there is some epigraphic and numismatic material, but no other archaeological evidence remains.

Dionysius, writing in the second century AD, ends his *Anapoulos Bosphorou* by mentioning Kalkhedon's oracle. Dionysius is mostly interested in describing the Bosphoros' sea coast and its landmarks, along with related anecdotal information. After describing the Thracian coast of the Bosphoros, he crosses to the Asian side and continues from the Euxenios entrance, moving along the Asian coast until his last stop, Kalkhedon. According to Dionysius, after the Bous (Salacak) cape, there is a spring called Heragora and the sanctuary of the hero Eurostos, which should have been located roughly around the vicinity of the current districts of Harem and Selimiye. After this, he mentions a plain traversed by the river Himeros where the sanctuary of Aphrodite is located². This plain should be between the Haydarpaşa railway

1 There are several different spellings of the city's name both in antiquity and in modern literature, i.e. Khalkedon, Kalkhadon, Chalcedon etc. A variant of the ancient Greek spelling of the city's name, which is also attested in the inscriptions, has been used for this article. See R. Merkelbach, F.K. Dörner, S. Şahin, *Die Inschriften von Kalchedon*, IK 20, Bonn 1980 (IK Kalchedon), 5.

2 According to Petrus Gyllius, the sanctuary of Aphrodite was later turned into the church of Saint Euphemia (Petrus Gyllius, *de Bosporo Thracio: Lib. III*, Lyon 1632, 230), while the oracular temple of Apollo was destroyed on the same day, 28th of June 326 (Joseph von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos II*, Hartlebens Verlag, Pest 1822). On the other hand, Dethier proposed that Saint Euphemia was constructed on the location of the oracular temple (Philipp Anton Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyılın Sonu)*, trans. Ümit Öztürk, İstanbul 1993, 94). On the location of St. Euphemia church and the map of Kalkhedon (Figure 1), see Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, Institut

station and the Ayrılık Çeşmesi Marmaray station, where a prairie and the mouth of the Himeros river³ used to be. Dionysius places the peninsula on which Kalkhedon⁴ is located after this plain and ends his account asserting that there are many wonderful things from antiquity in Kalkhedon, in particular, “a sanctuary and an oracle of Apollo which is in not at all inferior to the highest ones,”⁵ thus providing us the only, albeit vague, description of the temple’s location. However, it is still clear from Dionysius’ account that the temple of Apollo is at the southern end of the Asian coast of the Bosporos, in the *polis* itself where Kadıköy’s Moda district is situated today. He portrays the sea route, harbours, and sanctuaries, respectively, along the way according to their location, therefore placing the oracle of Apollo in the *polis* itself as the last and the most important landmark of the last *topos* of both his account and the Bosporos. However, another location was also proposed regarding this narration. Robu brings up the fact that the term *polis* describes the city as much as the territory of a Greek city and since it should be interpreted as a generic term, he thinks that the temple could be at the *khora* of the *polis*, as much as it could be in the *polis* itself. Furthermore, he points out that Dionysius has left out most of the monuments of the city or the other sites in the *khora* of Kalkhedon since they were only partly in the geographical region chosen for his description, namely the shores of the Thracian Bosporos. However, even though the Asian coast of the Bosporos was not Dionysius’ focus and he only deals with it in the last quarter of his account, all the places that he mentions prior to Kalkhedon, especially starting from Hieron (Anadolu Kavağı) were in fact, the *khora* of Kalkhedon⁶. How he portrays the coast does not justify Robu’s suggestion in the sense that if the temple was outside of the city, it should have been somewhere that could be seen from the strait, and consequently he would have mentioned the sanctuary earlier, as he has collocated several sites in geographical order, instead of leaving it at the end of this account to be a representative of all the marvelous landmarks of Kalkhedon.

Another source related to Kalkhedonian Apollo is Antiphilus’ epigram dating to the 1st century AD, which vaguely implies the oracular capabilities of Apollo. The epigram is about

Français d’Études Byzantines Publications, Paris 1975, 30-33.

- 3 Haydarpaşa and Ayrılık Çeşmesi are also the modern names of the Himeros river, which is not visible today (see Semavi Eyice, “Haydarpaşa”, *DİA*, XVII, 36-41).
- 4 For the location of Kalkhedon between the rivers of Himeros and Kalkhedon (Kurbağalidere), see C. Foss’ map 53 in Richard J. A. Talbert - Roger S. Bagnall, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton 2000, along with the other aforementioned toponyms.
- 5 The works of ancient authors are taken from TLG and TLL unless otherwise specified. Dionysius Byzantius, 111: Μετὰ δὲ τὴν Βοῦν <Ηραγόρα> κρήνη καὶ <τέμενος> ἥρωος <Εὐρύστου>. μεθ’ ὃν αἰγιαλὸς ὕπιος, <Ἰμέρω> ποταμῷ καταρδόμενος, καὶ ἐν αὐτῷ <τέμενος Ἀφροδίτης>· παρὰ δ’ αὐτὸν ὀλίγοσιςμὸς πολλὴν πάνυ περιγράφει χερρόνησον, ἐφ’ ἧς <ἡ πόλις> μικρὸν ὑπὲρ <Χαλκηδόνος> ποταμοῦ· καὶ λιμένες ἀμφοτέρωθεν κατὰ τὰς ἐπὶ τὸν ἰσθμὸν ἀναχωρήσεις· αὐτοφυῆς μὲν ὁ πρὸς ἐσπέραν ἀφορῶν, χειροποίητος δ’ ὁ πρὸς τὴν ἔω καὶ Βυζάντιον· αὐτὴ δ’ ἀνέστηκε λόφου μὲν χθαμαλωτέρα, πεδίου δὲ τραχυτέρα· πολλὰ δ’ ἐν αὐτῇ θαυμάσια κατὰ τ’ ἀρχαιότητα τῆς κτίσεως καὶ πράξεις καὶ τύχας καὶ τὰς ἐπ’ ἀμφοτέρα μεταβολάς, μάλιστα γὰρ μὴν τέμενος καὶ χρηστήριον Ἀπόλλωνος, οὐδένος τῶν ἄκρων ἀποδεέστερον.
- 6 Dion. Byz. 92; Strabon 7.6.1; Dion Byz. 98: τῆς Χαλκηδονίων ἀκτῆς.

the ill-omened heron which is hated and punished by the Kalkhedonians because it accepted food from the enemy. The words are referred to as those of Phoibos⁷. It is not clear why Apollo was evoked, as the epigram does not relate anything of a prophetic nature. However, it has been suggested that since the epigram was about the Kalkhedonians, Apollo, being their principal and oracular god, was mentioned due to his omniscient nature.

Another literary source is Lucian's work on Alexandros, the false prophet of the 2nd century AD from Abonoteikhos. When explaining the origins of Alexandros' deception of introducing a new prophet to Abonoteikhos (Inebolu), he tells the story of his arrival at Apollo's temple in Kalkhedon. According to Lucian, Alexandros buried bronze tablets announcing the arrival of Asklepios and his father Apollo in Abonoteikhos⁸. This account introduces the sole indication of the divination method, which might have been used in Kalkhedon, like other oracular centers. For example, lead tablets were used to inscribe the consultants' questions and oracular answers at the temple of Zeus in Dodona⁹. The oracles of Kalkhedonian Apollo might have been written in bronze tablets, which Alexandros used to announce his new cult¹⁰. He must have fabricated this oracle to prove the authenticity of the new cult. Lucian tells the story of Alexandros' lies and how he has built the image of a false cult in a conniving manner. Alexandros would need to construct his deception on a solid base, and Apollo's oracular center and the bronze tablets with his oracles were a good starting point. Thus, as it is clearly understood from Lucian's text, Alexandros used the contemporary fame of Kalkhedonian Apollo's oracle. Furthermore, we also learn from this text that Apollo's temple was the oldest sanctuary in Kalkhedon, which suggests that it was an oracular sanctuary since its founding by the Megarian settlers, or that there was already an oracular sanctuary prior to their arrival. Apollo was the principal god of Megara but divination was not originally one of the specialities of Megarian Apollo. It would be plausible to assume that an already existing local oracular shrine integrated with the Greek oracular god, who also happened to be the principal god of the colonists.

There are three more literary connections concerning Kalkhedonian Apollo. The first is the suggestion of a connection between the Homeric prophet Kalkhas and his son Kalkhedon¹¹. Parke

7 Φοῖβος ἐρεῖ Anthologia Graeca IV, 9.551; A. S. F. Gow, D.L. Page, *The Greek Anthology: Garland of Philip and some Contemporary Epigrams*, 2 vols., 1968, 123.

8 Lucian, Alex. 10.

9 For more on the lead tablets of Dodona, see Éric Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, École pratique des Hautes Études, 3, Genève 2006.

10 There is no other testimony of bronze tablets in Kalkhedon but even though there are ca. 4000 lead tablets found in Dodona, there is no mention of the tablets at Dodona in ancient sources either, apart from a slight implication by Soph. (*Trach.* 1166-1168; Jessica Piccinini, "Beyond Prophecy, The Oracular Tablets of Dodona as Memories of Consultation", *Incidenza dell'Antico*, 11, 2013, 63-76, 67-70). However, here Piccinini suggests that tablets of Dodona were not part of the process of divination, but rather testimonies of consultations.

11 Giorgio Camassa, "Calcante, La Cecita' Dei Calcedoni E Il Destino Dell'eroe Del Bronzo Miceneo", *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, Serie III, Vol. 10, No. 1*, 1980, 28. On the

asserts in his work *The Oracles of Apollo in Asia Minor* that this claim of lineage to the prophet Kalkhas may have helped the prophetic priests of Kalkhedon to create a suitable genealogical tree¹². Kalkhas was an important figure for the oracular scene of Asia Minor. The oracles of Gryneion¹³, Klaros¹⁴ and Mallos have origin myths recounting Kalkhas' oracular abilities along with his rival Mopsos¹⁵. In addition, this connection is linked to the origins of the city, since it yields a reference to the mother city of Kalkhedon, Megara,¹⁶ suggesting that Kalkhas' adaptation as a Megarian hero could have motivated the foundation of the oracular center, or Kalkhedon was promoting its oracular center by adopting Kalkhas as the founding hero¹⁷.

The second connection is complex, and relates to an oracle recorded in the 5th century AD. According to Socrates Scholasticus, a marble block inscribed with the oracle came to light during the demolition of Kalkhedon's walls by Valens. Ammianus Marcellinus recounts the reason behind this demolition as a sort of retaliation. Valens punished the Kalkhedonians by demolishing their walls and constructed the Constantinian baths with the same stones, because they had backed the usurper Procopius and cursed and closed their doors while Valens was passing by Kalkhedon¹⁸. Thus, this possibly Kalkhedonian oracle about Constantinopolis came to light. The oracle recorded the prophecy that when the city was supplied with an abundance of water, the wall would be a bath and the barbarians attacking the Roman provinces would be crushed¹⁹. This was linked to the construction of the Constantinian baths after the construction of Valens' (Bozdoğan) aqueduct in Constantinopolis. The second interpretation of this prophecy focused on the literal meaning. The prophecy literally said, "when the nymphs will dance with their watery feet on the streets of Byzantium." After the construction of the aqueduct, the praefectus of the city, Clearchus, constructed the *Δαμυλλῆς ὕδωρ* bath and a festival began to be celebrated²⁰.

There is also a specific oracle which was falsely attributed in the 6th century AD by Zosimos, in his *Historia Nea*, to the Sibyl at Erythrai or to Phaennis at Epiros. While writing

etymology of Kalkhedon, see Adrian Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin*, Peter Lang, 2014, 223-226, (Robu, Mégare).

12 Herbert William Parke, *Oracles of Apollo in Asia Minor*, London 1985, 179 (Parke, Oracles); Hesychius Illustriis 21.

13 Euphorion fr.97; Serv. Ecl. VI.72.

14 Hesiod, Fr. 128; Strabon XIV.1.27.

15 For more information on Kalkhas and Mopsos, see Robert L. Fowler, *Early Greek Mythography. Volume 2: Commentary*, Oxford University Press, Oxford 2013, 547-550.

16 On the foundation of Kalkhedon as a Megarian colony, see Robu, Mégare, 222-247; Alexander Herda, "Megara and Miletos: Colonising with Apollo, A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States", *Mégarika, Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*. Textes réunis et édités par Adrian Robu et Iulian Birzescu, Paris 2016, 15-127.

17 For more on these suggestions, see Adrian Robu, "Réflexions sur le culte d'Apollon à Chalcedoine", *Les études classiques*, 75, 2007, 144-146 (Robu, Chalcedoine).

18 Amm. Marc., *Rerum Gestarum* XXVI.vii.2sq.

19 Parke, Oracles, 180; Socrates, *Hist. eccl.* IV, 8.

20 *loc. cit.*

on the development of Byzantion-Constantinopolis, Zosimos writes that he was amazed by the fact that there was not a single oracle predicting the city's bright future. Thus, he started to research and claimed that he read volumes of history books and prophecy collections; finally, he came across this oracle written as a hexameter consisting of 21 lines. He assumed that it concerned Constantinopolis, and it has been interpreted as a post eventum prophecy on the arrival of the Celts in Asia Minor in the 3rd century BC²¹. Zosimos' text, however, poses several problems. Unfortunately, we do not have his original source. His work is a rewriting of Eunapius' *Kronike Historia*, of which there is no original copy today. Furthermore, there are historical inconsistencies with his interpretation. The different readings of Greek manuscripts led to different interpretations in the past. Lastly, it was suggested that this oracle was not about Constantinopolis but Kalkhedon, and that the oracle actually belonged to the Kalkhedonian Apollo. The last 7 lines should be considered the words of Apollo, which were written at the time to be an answer to the Kalkhedonians during a trying period²². The last 4 lines of the oracle are so obscure that they cannot be connected to any certain period or event. The oracle ends by saying that Thrace is pregnant with a great malice, there will be a sore on the shore, and it will swell and burst with bleeding²³. Although Zosimos specifically looked for evidence to fill the gap he had already identified, without his misconception we would never have this oracle of Kalkhedonian Apollo, if it is in fact so.

Corroboration for the literary sources is found in the epigraphic record. An inscription concerning the temple of Apollo was found in 1927 in Moda, Kadıköy, through which we learn that the epithet of Kalkhedonian Apollo was Khresterios (*Χρηστήριος*), meaning oracular²⁴. The inscription dates approximately to the beginning of the 2nd century BC; its findspot was given as the new building of Notre Dame de Sion School in Kadıköy. Today, Kadıköy Professional and Technical Anatolian High School stands in its place, at the intersection of Moda Avenue and Cem Street, which is on the highest hill of Moda district, Kadıköy, making it an appropriate location for the principal god of a *polis*²⁵. As for the content of the inscription, in accordance with Apollo Khresterios' oracles, Kalkhedon was awarded *asylia*, and deemed sacred; the people of Phokai and Tenedos

21 Herbert William Parke, "The Attribution of the Oracle in Zosimus, *New History* 2. 37", *The Classical Quarterly*, Vol. 32, No. 2, 1982, 441-444 (Parke, Zosimus).

22 Parke, *Oracles*, 179; Parke, Zosimus, 441-444; Robu, *Chalcedoine*, 143 fn. 29.

23 *Θρησσα κεί μεγα πημα τόκος δε οί ουκέτι τηλοῦ/ σπειραι παιδα κακόν...καί τηδε φέρουσαν/ τρηχὺ παρ' ἠπίρου πλειράς ἐπιναίεται ἔλκος/ καί μέγ' ἀνοιδήσει ταχὺ δὲ ῥαγὲν αἰμοροήσει. Zos. 2. 37.*

24 IK Kalkhedon, 5.

25 See Figure 2; it is not possible to determine if there was a temple of Apollo at this location with certainty because the stone was not in situ, and it was understood that it had been reused. Therefore, the stone may have been relocated; its original place is unknown. Vitalien Laurent, "Une nouvelle inscription grecque de Chalcedoine", *Échos d'Orient*, tome 27, n° 149, 1928, 44.

both recognized this²⁶. There is a parallel 3rd century BC (ca. 230-200 BC²⁷) inscription from Delphi, which also recognized a temple of Apollo in Kalkhedon as *asylia* and sacred, but expressed it with different words. Here the god's epithet was Pythaios, rather than Khresterios²⁸. Pythaios was also the epithet for Apollo in Kalkhedon's mother city, Megara. There is a conflict of opinion concerning these two epithets. Arguments such as the same god being referred to with different epithets²⁹, or Apollo being entitled with a new epithet after acquiring oracular characteristics³⁰, or the ignorance of Phokaians in terms of the original epithet of Kalkhedonian Apollo³¹ were not found plausible for several reasons. As a matter of fact, *asylia* decrees tend to have the wording of requesting parties³², hence, Kalkhedonians themselves must have explicitly requested *asylia* for Apollo Pythaios and Apollo Khresterios on two different occasions, and the inscriptions were written in response to their request using the same expressions. Furthermore, it has been asserted that Apollo was known to be an oracular deity in Kalkhedon before the time of both inscriptions³³. The evidence suggesting the earlier existence of oracular Apollo stems from an inscription found at Istros/Histria in Romania and Kalkhedon's coinage. According to the aforementioned inscription, Istros had consulted the oracular shrine of Apollo in Kalkhedon circa the middle of the 3rd century BC about the establishment of a cult of Sarapis, earlier than both *asylia* decrees, thus annulling the suggestion that the original Apollo Pythaios received the epithet of Khresterios after acquiring oracular characteristics in between the times of the two decrees³⁴. Furthermore, the Istros inscription also gives the impression that Kalkhedonian Apollo's oracular cult was already well established and recognized in the Hellenistic period to the point where Istrians did not even need to specify the epithet of the god³⁵.

26 The epithet Khresterios is only mentioned in the first part of the inscriptions concerning Phokaians; Tenedians do not mention Khresterios and refer to the god as only Apollo.

27 Jean Pouilloux, *Les inscriptions de la terrasse du temple et de la region nord du sanctuaire* (nos 351-516), Fouilles de Delphes, III; Épigraphie, 4, Paris 1976, no. 372, 53-54; Although Rigsby thinks that it cannot be much later than 250 BC, Kent Rigsby, *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, University of California Press, 1997, 167.

28 IK Kalchedon, 116; A. Jacquemin, D. Mulliez, G. Rougemont, *Choix d'Inscription de Delphes, traduites et commentées*, Boccard 2012, 75.

29 Günther Klaffenbach, "IV. Inschrift aus Kalchedon (SEG IV 720)", *Varia Epigraphica*, Berlin 1958, 10-14, no. 4; Louis Robert, "Hellenica", *RPh* 13, 1939, 188 (=Opera Minora Selecta: Épigraphie Et Antiquités Grecques, II, Hakkert, 1969, p. 1341) (OpMin.Sel II); Louis Robert, *À travers l'Asie Mineure*, Athènes, Paris 1980, 395.

30 Kurt Latte, "Orakel", *RE* 18, 1939, 848.

31 Laurent, *op.cit.*, 33.

32 Klaffenbach, *op.cit.*, 10-14, no. 4; Rigsby, *op.cit.*, 165.

33 *loc. cit.*

34 Dionisie M., Pippidi, *Scythica Minora: Recherches sur les Colonies Grecques du Littoral Roumain de la Mer Noire*, Bucharest, 1975, 105-106 (Pippidi, *Scythica Minora*); Rigsby, *op.cit.*, 165.

35 Although Robu does not agree that there were two Apollo temples at Kalkhedon, he shares the same opinion regarding the Hellenistic presence of the oracle center (see Robu, Chalcedoine, 147).

Numismatic evidence confirms that Kalkhedon started to identify itself with Apollo, who is depicted on civic coin types from the 5th century BC³⁶. Even though early city coinage does not put forth the oracular side of Apollo, the bearded head on the coins of the 4th century BC was identified as the Homeric prophet Kalkhas³⁷. Herda deems this identification insecure because of the problems related to the etymology of the city name³⁸ but it is not improbable, considering the lengths oracular temples and their host cities would go to prove the basis of their expertise. Mythological origin stories are widespread phenomena for the oracles. In some cases, the oracle centers are built on a mythological oracular connection, and in others, they adopt an appropriate origin myth along the way in order to emphasize their level of competency. It is not always easy to determine the beginning and the end of each case, as they become sort of a causal nexus³⁹. Thus, Kalkhas, who was a renowned mythological prophet, might have become an oracular figure for Kalkhedon even if he was not the namesake of the city to begin with. Consequently, from the Hellenistic period onwards, Apollonian attributes such as swans and lyres, which are regularly found, were joined with imagery more clearly related to oracular activities. On coin types dated to approximately 260-230 BC, Apollo is sitting on an omphalos, facing right, and holding his bow and arrow⁴⁰ and these depictions of omphalos can be considered further evidence of the existence of the oracular cult prior to the middle of the 3rd century BC⁴¹. In addition, coins dated to the 2nd and the beginning of the 3rd century AD surely refer to the oracular nature of the temple of Apollo, depicting tripods entwined with serpents⁴².

Consequently, Rigsby suggested that there were two different Apollo temples in the territory of Kalkhedon: the one known from inscriptions and literary sources was in the city center, while the other, of Apollo Pythaios of the Delphi inscription, might have been outside of the city, in the *khora*, maybe on the hills of Çamlıca, Üsküdar. However, it should be noted that if the temple was somewhere in Çamlıca, it should have been on the eastern slopes, otherwise Dionysius would have not passed the temple of the principal god without mentioning it, since those hills are quite visible from the Bosphoros strait. These two

36 Hans Aulock - Gerhard Kleiner, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland*, Sammlung V. Aulock, Mann, Berlin 1957, Reprint Sunrise Publications, 1987, 481 (SNG Aulock); W.H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, I, 2, Paris 1904, 290; For the discussion of these coins, see Robu, Chalcedoine, 142; Camassa, *op.cit.*, 30-31.

37 Robu, Chalcedoine, 145, fn. 36.

38 Herda, *op.cit.*, 35, fn. 89.

39 For other Anatolian examples on the adoption of mythological lineages such as Klaros, Didyma, Patara, etc., see Selin Önder, *Anadolu'da Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

40 SNG von Aulock, 491.

41 C. A. Marinescu, "The Posthumous Lysimachi Coinage and the Dual Monetary System at Byzantium and Chalcedon in the Third Century BC", *XII. Internationaler Numismatischer Kongress* (Berlin 1997), Berlin 2000, 333-337.

42 Krister Hanell, *Megarische Studien*, Lund 1934, 165. RPC III 1060, 1064; RPC IV 4750, 4754; RPC VI 3501, 3516.

inscriptions, which seem to be approximately 30 years apart, might indicate that the city received the status of *asylia* twice for two different temples in its territory; he added that the reason for the omission of Apollo Pythaios in the literary sources was due to the popularity of the former cult⁴³. On the other hand, it is clear that the city founded as a Megarian colony would have adopted Apollo Pythaios, in the same way as the other colonies of Megara⁴⁴. According to scholars elaborating on the Megarian origins of the cult, Apollo Pythaios could be referred to by more than one epithet in the metropolis; in Kalkhedon, it may have taken Khresterios as a new epithet, because of Apollo's oracular characteristics. Thus, they argue that Apollo may not have had two temples in Kalkhedon, and based on the phrase of *ἐν ταῖ Καλχαδονίαι* in the Delphi inscription, it has been suggested that Apollo's only temple should have been in the city's *khora*⁴⁵.

However, the existence of Apollo Pythaios in the *khora* of Kalkhedon does not refute the existence of a city temple, nor do Megarian Apollo's many coexistent epithets; at least until new and more concrete evidence emerges proving otherwise, the idea of another temple of Apollo is still conceivable. In Megara, Apollo Pythaios had secondary epithets. According to Pausanias, there were three different representations of Apollo in the sanctuary of the Megarian patron god, namely Pythaios, Arkhegetes, and Dekatephoros⁴⁶. However, unlike Megara, there is no attestation of Apollo Pythaios Khresterios as an ensemble either in the literary sources or in the inscriptions so far. Therefore, the modern construction of Apollo Pythaios Khresterios might be a misleading concept. In addition, the language of the inscriptions and Dionysius' description suggest the existence of two temples of Apollo in Kalkhedon. The *asylia* decrees tend to differentiate in language according to the location of the appealing temple. When the temple is outside of the city, generally only the temple is mentioned in the inscription, whereas when the temple is in the city, the city and the country are mentioned⁴⁷. In the Delphi inscription, the temple of Apollo Pythaios was granted *asylia*⁴⁸ whereas, in the Phokaia⁴⁹ and Tenedos⁵⁰ inscriptions, the city was declared *asylia* and sacred. According to

43 Rigsby, *op.cit.*, 164-171.

44 For Pythian games indicative of the activities of the sanctuary of Apollo Pythaios, see Robu, Chalcedoine, 152; Mustafa H. Sayar, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 1998, 31, 1.; IGR IV, 161.

45 For more on these arguments, see Robu, Chalcedoine, 137-155; Herda, *op.cit.*, 35, fn. 86; Jacquemin, *op.cit.*, 75.

46 Paus. I 42,5. For the other epithets and temples of Apollo in Megara, see Robu, Chalcedoine, 138, fn. 1.

47 Louis Robert, "Des Textes Inutilisés sur Pergè et sur Sidè", *Hellenica V*, 1948, 67, n. 1.; Rigsby, *op.cit.*, 21.

48 Pouilloux, *op.cit.*, 372, lines 3-5: "τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθαίου ἐν ταῖ Καλχαδο-νίαι ἄσυλον καὶ φύκτιμον...".

49 IK Kalchedon, 5, lines 4-9: "...ἐμφανίζοντες περὶ/ῤῥὴ χρῆσι μῶν αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Χρηστηρίου δεδομένου, ἐν/[οῖς φησιν] τῆμ πόλιν τὴν Καλχηδονίον εἶναι ἑαυτοῦ καὶ ὑπάρχειν ἄπ[ασιν]/ [ἀνθρώποις] ἱεράν καὶ ἄσυλον, καὶ παρακαλοῦσιν ἡμᾶς συναζῆσαι τ[ῆς τῶν]/ [θεῶν τιμᾶς], καθότι καὶ ἐπιβάλλει ἡμῖν, καὶ ἀποδείξει τῆμ πόλιν τὴν Καλχηδ[ονίων]/[ἱεράν καὶ ἄ]συλον κατὰ τὰς τοῦ θεοῦ μαντείας...".

50 IK Kalchedon, 5, lines 26-27 "...ταῖν πόλιν ταῖν Καλχαδονίων ἱραν καὶ ἄσυλον κατ[ὰ] τ[οῖς τῶν]/ [θέω χρήσ]μοις...".

this system, Apollo Pythaios' temple is expected to be in the territory of Kalkhedon, as the phrase *ἐν τῷ Καλχαδονίαι* also suggests, and Apollo Khresterios' temple should be in the city as the description of Dionysius also indicates. The reason behind the omission of the *khora* from the Apollo Khresterios inscription may well be to avoid duplication, since the temple of Apollo Pythaios was already deemed *asylia* in Kalkhedon's countryside⁵¹. The temple of Apollo Khresterios was renowned at the time at least on the western coast of Euxenios as it is understood from Istrians' consultation of the oracle center. Interestingly, Istros, being a colony of Miletos, consulted the oracle at Kalkhedon; although the relatively short distance might have been a factor in the choice of the oracular center⁵², it cannot be the sole reason. It has been suggested that the reason behind this could be Kalkhedon's good relations with the Ptolemies, but another reason could have been the good relations between Kalkhedon and Istros⁵³. Apollo Khresterios' oracular center appears to have acquired supraregional importance in the middle of the 3rd century and it might have pursued this panhellenic honour to prove its worth and prominence, as the other sanctuary of Apollo in Kalkhedon had already acquired, since these grants primarily were religious honours and the *asylia* always belonged to the most famous sanctuaries and the most revered gods⁵⁴.

Another inscription found within the borders of Kalkhedon was roughly dated to the Hellenistic era. This decree states that the highest-ranking magistrates, the king (*basileus*), prophet (*prophetas*), and memorizer of the sacred (*hieromnamon*), formed the executive council of the city and designated a head to the *boule*⁵⁵. The prophet mentioned in the inscription should be the prophet of Apollo Khresterios, who seems to be considered one of the highest-ranking religious officials of the city. Another inscription dated to the Augustan era relates to the foundation of a hero cult by Aulus Octavius; it is recorded that he was a prophet, which should again be the prophet of Apollo Khresterios⁵⁶. Moreover, there are two funerary inscriptions mentioning the prophets. The first one is for a *hieromnamon* who has taken the responsibilities of a prophet during a ceremony, which again shows the importance of the prophets among the officials of the *polis*⁵⁷. The other is a funerary stele commissioned by a *prophetis* for her adopted daughter⁵⁸. *Prophetis* was assumed to be the wife of a *prophetas*⁵⁹, although an office like Pythian priestess may be in question⁶⁰. In the case of the

51 Rigsby, *op.cit.*, 167-168.

52 Parke, *Oracles*, 179.

53 SEG 50-682; Dionisie M. Pippidi, *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae*. Vol. 1. *Inscriptiones Histriae et vicinia*. Bucharest 1983, 5; Pippidi, *Scythica Minora*, 106.

54 Georges A. Radet, "Inscriptions de la région du Méandre", *BCH*, Volume 14, 1890, 227; Rigsby, *op.cit.*, 14.

55 IK Kalchedon, 7.

56 *op.cit.*, 19.

57 *op.cit.*, 42.

58 *op.cit.*, 61.

59 *loc.cit.*

60 Herda, *op.cit.*, 34, fn. 85.

latter two inscriptions mentioning religious officials, even though it is not specified to which oracular god they belonged, the local names of the individuals as well as the offices and institutions, which carry on the traditions of the metropolis, suggest that they were prophets of Apollo Khresterios⁶¹.

Considering the brief list of the inscriptions, our earliest evidence for the oracular activities dates to the Hellenistic period and the latest date to the Augustan era. However, through literary sources and numismatic evidence, we understand that the oracle's importance continued to exist until the beginning of the 3rd century AD, while its memory reached at least until the 4th century AD and emperor Valens' reign. Especially taking into account Dionysius' text, along with the two *asylia* inscriptions referring to two different Apollos, it would be prudent not to overlook the possibility of two Apollo sanctuaries, one pertaining to oracular activities within the *polis*, until new material surfaces. However, wherever the sanctuary may be, within the city or outside of its walls, Apollo Khresterios' oracular center held supraregional importance, which surpassed both the territorial and regional limits of the city, as understood from the literary sources and inscriptions. It is abundantly clear that Kalkhedon had an oracular tradition from its mythological origin story to its institutions. It had an organised cult with religious officials indicating some level of institutional structure. Although we do not have information about the details of these offices, the priest of Apollo Khresterios, called *prophetas*, held one of the most prominent positions in the city hierarchy. The high position of the *prophetas* reveals the extent of the institutionalisation of the cult, which is a feature attested in many oracular centers that eventually expand their catchment areas, surpassing the boundaries of their own region. Also, the *asylia* status of the sanctuary, which is not always indicative of a panhellenic declaration⁶², can be interpreted similarly on this occasion. Although the Kalkhedonian oracle's busy location between the Bosporos and the Propontis, stretching from the Aegean Sea to the Balkans, provided a logistical advantage to becoming a prominent oracle center, this was not the only reason for its broad area of influence.

61 OpMin.Sel II, 1341; T.J. Russel, *Byzantium and the Bosporus: A Historical Study, from the Seventh Century BC.*, Oxford University Press, 2016, 224, also Herda states that the *hieromnamon* may have been eponymous in Byzantion, while the *basileus* was eponymous in Megara, Herda, *op.cit.*, 57, n. 157.

62 Rigsby, *op.cit.*, 37.

Figure 1

The location of Kalkhedon and the Himeros river (Janin, *op.cit.*, 30).

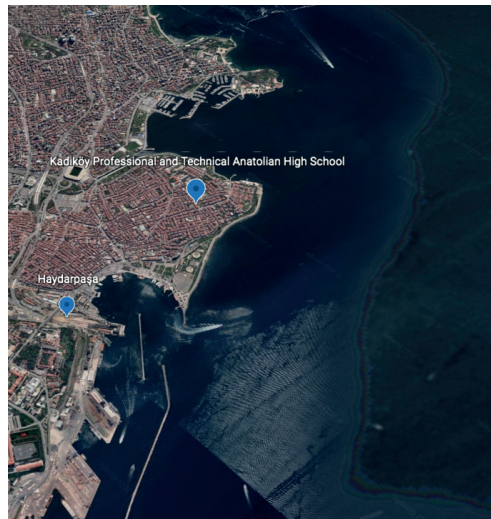

Figure 2

Kalkhedon peninsula (Google Earth, earth.google.com/web/).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: TÜBİTAK 2214-A International Research Fellowship Programme.

Acknowledgement: I would like to thank Alexander Herda and Naomi Carless Unwin for their valuable comments and corrections on a previous draft of this article presented at the Anatolian Landscapes conference at the IFEA in 2018.

References

- Aulock, Hans-Gerhard Kleiner, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland*, Sammlung V. Aulock, Mann, Berlin 1957, Reprint Sunrise Publications, 1987.
- Camassa, Giorgio, “Calcante, La Cecita’ Dei Calcedoni E Il Destino Dell’eroe Del Bronzo Miceneo”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, Vol. 10, No. 1, 25-69, 1980.
- Cagnat René et al., *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 3 vols. Paris 1901-1927, Vol. 4, fasc. 1-9, with Georges Lafaye. Paris 1908-1927. Reprint: Chicago, Ares 1975 (IGR IV).
- Chaniotis, A.- T. Corsten - N. Papazarkadas - E. Stavrianopoulou, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, The Netherlands: Brill, 01 Jan. 1982 (SEG).
- Dethier, Philipp Anton, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyılın Sonu)*, trans. Ümit Öztürk, İstanbul 1993.
- Eyice, Semavi, “Haydarpaşa”, *DİA*, XVII, 36-41.
- Fowler, Robert L. *Early Greek Mythography. Volume 2: Commentary*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Gow, Andrew Sydenham Farrar - Denys Lionel Page, *The Greek Anthology: Garland of Philip and some Contemporary Epigrams*, 2 vols., 1968.
- Gyllius, Petrus, *de Bosporo Thracio: Lib. III*, Lyon 1632.
- Hammer, Joseph von, *Constantinopolis und der Bosporos II*, Hartlebens Verlag, Pest 1822.
- Hanell, Krister, *Megarische Studien*, Lund 1934.
- Herda, Alexander, “Megara and Miletos: Colonising with Apollo, A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States”, *Mégarika, Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*. Textes réunis et édités par Adrian Robu et Iulian Bîrzescu, Paris 2016, 15-127.
- Jacquemin, Anne- Dominique Mulliez – Georges Rougemont, *Choix d’Inscription de Delphes, traduites et commentées*, Bocard 2012.
- Janin, Raymond, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique Géographie ecclésiastique de l’Empire byzantin*, Institut Français d’Études Byzantines Publications, Paris 1975.
- Johnston, Sarah Iles, *Ancient Greek Divination*, Wiley-Blackwell, Oxford 2008.
- Lhôte, Éric, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, École pratique des Hautes Études, 3, Genève 2006.
- Klaffenbach, Günther, “IV. Inschrift aus Kalchedon (SEG IV 720)”, *Varia Epigraphica*, Berlin 1958, 10-14.
- Latte, Kurt, “Orakel”, *Real-Encyclopädie d. klassischen Altertumswissenschaft*, 18, 1939.
- Laurent, Vitalien, “Une nouvelle inscription grecque de Chalcédoine”, *Échos d’Orient*, tome 27, n° 149, 1928, 24-44.

- Marinescu, Constantin A., "The Posthumous Lysimachi Coinage and the Dual Monetary System at Byzantium and Chalcedon in the Third Century BC", *XII. Internationaler Numismatischer Kongreß* (Berlin 1997), Berlin 2000, 333-337.
- Merkelbach, Reinhold- Friedrich Karl Dörner- Sencer Şahin, *Die Inschriften von Kalchedon*, IK 20, Bonn 1980.
- Parke, Herbert William, "The Attribution of the Oracle in Zosimus, New History 2. 37", *The Classical Quarterly*, Vol. 32, No. 2, 1982, 441-444.
- _____, *Oracles of Apollo in Asia Minor*, London 1985.
- Piccini, Jessica, "Beyond Prophecy, The Oracular Tablets of Dodona as Memories of Consultation", *Incidenza dell'Antico* 11, 2013, 63-76.
- Pippidi, Dionisie M., *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae*. Vol. 1. *Inscriptiones Histriae et vicinia*. Bucharest 1983.
- _____, *Scythica Minora: Recherches sur les Colonies Grecques du Littoral Roumain de la Mer Noire*, Bucharest 1975.
- Pouilloux, Jean, *Les inscriptions de la terrasse du temple et de la region nord du sanctuaire (nos 351-516)*, Fouilles de Delphes, III; Épigraphie, 4, Paris 1976.
- Radet, Georges Albert, "Inscriptions de la région du Méandre", *BCH*, Volume 14, 1890, 224-239.
- Rigsby Kent, *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, University of California Press, 1997.
- Robert, Louis, "Hellenica", *RPh* 13, 1939.
- _____, "Des Textes Inutilisés sur Pergè et sur Sidè", *Hellenica V*, 1948, 64-76.
- _____, *À travers l'Asie Mineure*, Athènes – Paris 1980.
- Robu, Adrian, "Réflexions sur le culte d'Apollon à Chalcedoine", *Les études classiques*, 75, 2007, 137-155.
- _____, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin*, Peter Lang, 2014.
- Roman Provincial Coinage*, Online 2019, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>.
- Sayar, Mustafa H., *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 1998.
- Russel, Thomas J., *Byzantium and the Bosphorus: A Historical Study, from the Seventh Century BC.*, Oxford University Press, 2016.
- Talbert, Richard J. A-Roger S. Bagnall, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton 2000.
- Waddington, W.H.- E. Babelon - T. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, I, 2, Paris 1904.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri

The Political and Diplomatic Relations of the Mamluks and Golden Horde After the Third Enthronement of Sultan al-Nasir Muhammad

Kazım Uzun*

*Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İzmir, Türkiye

ORCID: K.U. 0000-0003-0302-5863

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kazım Uzun,

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İzmir, Türkiye

E-posta/E-mail: k.kazimuzun@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.06.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.06.2022

Kabul/Accepted: 24.06.2022

Atıf/Citation:

Uzun, Kazım. "Sultan en-Nâsır Muhammed'in
Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda
Siyasi ve Diplomatik İlişkileri." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 77 (2022): 15-52.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1082294>

Öz

Memlûk ve Altın Orda devletlerinin müşterek çıkarları hedefleyen ilişkileri ortak düşman söylemi etrafında şekillenmiş ve gelişmiştir. Buna bağlı olarak Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemine kadar taraflar bir müttefik görüntüsü çizmişlerdir. Ancak farklılaşan konjonktürün tesiriyle Sultan en-Nâsır politika değişikliğine giderek Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasında bir denge siyaseti gütmeye çalışmıştır. İlhanlı sonrası dönemde ise Memlûk-Altın Orda ilişkileri bu defa başka bir ortak düşman söylemi etrafında yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada söz konusu münasebetler tüm yönleriyle tespit ve tetkike gayret edilmiş ve ayrıca bunların genelinin mahiyetine dair yeni bir yorum getirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Memlûk Devleti, Altın Orda, İlhanlılar, Timur, İttifak

ABSTRACT

The relations between the states of the Mamluks and the Golden Horde aimed at common interests were shaped and developed around the discourse of the common enemy. Accordingly, the parties had drawn the image of allies until the third reign of Sultan al-Nasir Muhammad. However, with the effects from differing conjunctures, Sultan al-Nasir made a policy change and tried to pursue a policy of balance between the Golden Horde and Ilkhanate states. In the post-Ilkhanid period, the attempt was made to revive Mamluk-Golden Horde relations, this time around another common enemy discourse. This study aims to determine these aforementioned relations, examine them in all their aspects, and also provide a new interpretation regarding their general nature.

Keywords: Mamluks, Golden Horde, Ilkhanate, Timur, Alliance

Extended Abstract

Mamluk and Golden Horde relations began and developed toward common interests by virtue of the initiatives of Sultan Baibars. The Ilkhanid were pivotal to these relations as a common enemy, and the diplomatic agenda of the parties was shaped by a prospective joint operation against the Ilkhanid. The joint operation against the Ilkhanate remained and could even be claimed to have been exclusively kept on the agenda for nearly half a century. However, this study reveals no such operation was ever launched due to what beclouded the relationship between the parties and the policy the Mamluks adopted. Nevertheless, preserving the discourse on a possible joint expedition had well suppressed the Ilkhanate.

Until the third reign of Sultan al-Nasir Muhammad, Mamluk–Golden Horde political and diplomatic relations remained within the above-mentioned framework, and the parties showed complete alliance, at least diplomatically. However, Sultan al-Nasir Muhammad's ascension to the throne for a third time was a milestone in the course of this relationship and may be closely associated with Abu Said Bahadur Khan's ascension to the Ilkhanid throne in 1317 and adoption of a different policy than the previous Ilkhanid rulers. The Ilkhanid abandoned their aggressive policies against the Mamluks and took a pro-peace stance, one which the Mamluks reciprocated. A peace treaty was signed in 1323 pursuant to negotiations. This treaty shifted the course of Mamluk–Golden Horde relations. Sultan al-Nasir had abandoned the traditional policy in which the Mamluks were fully allied with the Golden Horde and began following a policy of balance between the Golden Horde and the Ilkhanid states. This attitude fell far below the expectations of the Golden Horde and caused diplomatic problems between the two states. Despite these above-mentioned problems, the Mamluks and Golden Horde preserved their diplomatic relations.

The death of Sultan al-Nasir and Uzbek Khan and the end of the political existence of the Ilkhanate during this period also altered Mamluk–Golden Horde relations after the 1340s. Both parties leaned toward reestablishing and developing friendly relations and made diplomatic initiatives accordingly. However, the internal conflicts in both states and the absence of the threat of a common enemy hampered this construction for a while.

Akin to the Ilkhanid case, Timur's rise and influence in the Iranian region grew into a new threat for both the Mamluk and Golden Horde states. As a common enemy, Timur encouraged a renewed alliance between the Mamluks and the Golden Horde. The measures and prospective joint operation against this new common enemy was at the core of the diplomatic contacts that had started becoming more frequent after 1385. However, Timur managed to be effective in the domain of the Golden Horde through his campaigns against Tokhtamysh Khan in the 1390s.

Timur was also a threat to political elements in Anatolia as well. Thus, diplomatic contacts were established among the Ottomans, Mamluks, and Kadi Burhan al-Din in order to form an anti-Timur front, with an alliance being established accordingly. Later, the scope of the alliance was expanded with the participation of the Golden Horde. These above-mentioned efforts suppressed Timur for a short period. However, Timur would later on enter Anatolia and Syria, which was under Mamluk domination.

Limited diplomatic contact is known to have occurred between the Mamluk and Golden Horde states in the first quarter of the 15th century. However, the collapse of the Golden Horde's central authority after Tokhtamysh Khan hindered diplomatic relations and a strong alliance discourse from being reestablished. Eventually, Mamluk–Golden Horde political and diplomatic relations came to an end with few weak contacts in the late 1420s.

The diplomatic relations between the Mamluk and Golden Horde states had important consequences. The alliance established through these relations had through suppression prevented the Ilkhanid from concentrating all their power on the Mamluks or the Golden Horde. Therefore, this alliance in question in fact had significant results for both states. However, no joint operation against the Ilkhanate and later on against Timur was ever launched, despite being kept on the agenda in diplomatic correspondence. At this point, discussing the Mamluks' political stance would be useful.

Despite their common origin, certain historical enmities had existed between the Golden Horde and the Ilkhanate. Both states claimed rights over the Azerbaijan region in particular, and these problems also frequently brought the two states into conflict. Thus, a permanent resolution could not be claimed to be achievable unless the Golden Horde or the Ilkhanid state renounced their claims and interests in the Azerbaijan region. The khans of the Golden Horde saw the suppression of the Ilkhanate as a political gain by virtue of the alliance established with the Mamluks, and they wanted to strengthen this alliance. However, the ultimate goal of the Golden Horde State was to completely get rid of the Ilkhanate by organizing a joint campaign against this enemy.

In their correspondence, the Mamluk and Golden Horde states had agreed on a strategy to launch a campaign against the Ilkhanate where one of these two states would advance from the north and the other from the south. As stated by other researchers, the long distance between these states and the dominance of Byzantium in a significant part of this distance had nevertheless made the communication and organization necessary for a joint operation against the Ilkhanate very difficult. However, whether the Mamluks could even have organized an expedition into the central lands of the Ilkhanate in practice should also be questioned.

The Euphrates River represented the eastern border of the Mamluk State, and the Mamluks' sphere of influence and activity never exceeded Mesopotamia. Unlike the Golden Horde, the Mamluks claimed no dominance over Azerbaijan or Iran. Under these circumstances, organizing a campaign on the central lands or domination area of a strong state and leader like the Ilkhanid or Timur would not have been a very realistic goal for the Mamluks, nor would it have sounded easy or beneficial. What was essential for the Mamluks to protect their area of rule and interests from both the Ilkhanid and Timur. Instead of embarking on a common campaign, which would have been very difficult with uncertain results, the Mamluks developed a common operation discourse by virtue of the relations established with the Golden Horde. They tried to suppress the Ilkhanid and Timur by keeping this discourse on the agenda. Therefore, unlike the Golden Horde, the Mamluks attempted to protect their rule and interests by maintaining the discourse on a prospective expedition rather than directly organize a very difficult joint campaign. During the third reign of Sultan al-Nasir Muhammad, the Ilkhanate had to abandon their claims and actions in Mamluk Syria as a result of a peace treaty. Thus, Sultan al-Nasir changed his traditional Mamluk policy as he no longer needed an anti-Ilkhanid rhetoric by virtue of the peace treaty that had been signed. With this peace treaty, the sultan managed to protect Mamluk dominance and interests and began to follow a policy of balance between the Golden Horde and the Ilkhanid states. Although Uzbek Khan negatively reacted to this policy, Sultan al-Nasir did not abandon it. The Ilkhanid state, which had already been weakened, would come to an end shortly after. By reviving their relations, the Mamluk and Golden Horde states tried to establish a new alliance against Timur and to revive the discourse of a common operation. This discourse had a certain degree of diplomatic effect. However, carrying out a joint expedition was just as difficult as it had been in the time of the Ilkhanid and appeared just as useless and unrealistic for the Mamluks. Ultimately, it never happened.

Giriş

1256 yılında İlhanlı Devleti'nin kuruluşunun ardından İlhanlıların hem Memlûk hem de Altın Orda devletlerine karşı saldırgan bir politika takip etmeleri ve hâkimiyet sahalarına yönelik tecavüzleri bu iki devletin yakınlaşması noktasında teşvik edici bir rol oynadı. Bununla birlikte, Memlûk ve Altın Orda liderlerinin aynı dine mensubiyetleri ve hâkimiyet sahaları arasındaki ekonomik faaliyetler tarafların ilişkilerini güçlendirmeleri ve ortak düşman karşısında bir cephe oluşturmaları noktasında etkili oldu. Özellikle ilişkilerin başlangıç ve gelişme süreçlerinde Sultan Baybars hilafetin Kahire'deki varlığından istifade ederek Altın Orda'yla müşterek zemini tahkim etti. Bununla birlikte İlhanlıların kâfir ve öteki olarak konumlandırılmasına ilişkin söylemi güçlendirmeyi de ihmal etmedi. Bu söylemin, İlhanlılar karşısında benzer görüş, duygu ve çıkarlara sahip Altın Orda cihetinde karşılık bulması zor olmadı ve taraflar, aralarındaki münasebetlerin güçlendirilmesi ve sürdürülmesi konusunda fikir birliğine vardılar. Memlûk-Altın Orda ilişkileri ayrıca dönemin önemli güçlerinden Bizans İmparatorluğu'nun takip ettiği siyaseti de belirli düzeyde etkiledi ve bu tesir mezkûr üç devletin Bizans ile münasebetlerine muhtelif şekillerde yansdı¹.

660 (1261/1262) senesinde başlayan Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkileri, takip eden yıllarda gelişti ve devam etti. Bilhassa İlhanlı karşıtı söylem ve bu devlet üzerine yapılması muhtemel bir harekât neredeyse tüm diplomatik yazışmalarda kendisine yer buldu. İlhanlıların varlığına son vermeyi amaçlayan mezkûr müşterek harekâtın hiçbir zaman gerçekleşmemesine rağmen buna ilişkin söylem daima canlı tutulmaya özen gösterildi. Zira bu söylemin bizzat kendisi İlhanlıların baskılanması noktasında işlerlik gösterdi ve tarafların lehine neticeler üretti.

Zaman zaman seyrelmesine veya belirli dönemlerde kesilmesine rağmen, Memlûk-Altın Orda ilişkileri Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemine kadar dostluk temelinde sürdürüldü. Sultan en-Nâsır'ın üçüncü cülûsunun ardından kısa bir süre daha aynı temelde devam eden ilişkiler Ebû Said Bahadır Han'ın İlhanlı tahtına çıkışıyla değişmeye başladı. Esasen Sultan en-Nâsır Muhammed ikinci saltanat döneminde İlhanlı tarafının tutumuna bağlı olarak Memlûklerin Altın Orda'ya ilişkin geleneksel politikasında bir değişikliğe gidebileceğine dair bazı işaretler vermişti. Ancak bunun için gerekli zeminin tam olarak oluşması Altın Orda'yla dostça münasebetlerin bir süre daha devam etmesini sağladı. Bununla birlikte, Ebû Said Han'la beraber İlhanlıların Memlûklere karşı benimsedikleri saldırgan tutumun değişmeye başlaması Memlûklerin Altın Orda'yla

1 Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemine kadar Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkileri hakkında bkz. Kâzım Uzun, "Başlangıcından Sultan En-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk – Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36/2 (2021), s. 735-65. Çeşitli araştırmacılar konunun muhtelif yönleriyle ilişkili olarak değerli eserler vermişlerdir. Bunlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Uzun, a.g.m., s. 737, dn. 2.

münasebetlerine tesir edecek ve bu ilişkilerin de yeniden şekillenmesinde etkili olacaktır. Nihayet çalışmanın takip eden kısmında, Sultan en-Nâsır'ın üçüncü saltanatından itibaren taraflar arasındaki münasebetlerin nihayet bulunduğu zamana kadar Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkileri tüm yönleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu kısmın tamamlanmasının ardından ise Memlûk-Altın Orda münasebetlerinin genelinin mahiyeti üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılacaktır.

Muhammed b. Kalavun 1310 yılında üçüncü kez Memlûk tahtına oturdu ve böylece otuz bir yıllık uzun ve güçlü saltanat dönemi başlamış oldu. Hemen yakın tarihlerde (1312/1313)² Altın Orda tarafında da bir değişiklik yaşandı ve Tokta Han'ın ardından Özbek Han hanlık makamına geldi. Yeni Sultan ve Han'ın önderliğinde taraflar arasındaki ilişkiler kısa bir süre daha dostluk temelinde devam etti. Öyle ki, Özbek Han'ın cülûsundan kısa süre sonra, 1314 yılının Mart/Nisan ayında, elçileri Kahire'deydi³. Sultan en-Nâsır'ı kutlayan Özbek Han, onu ayrıca İslâm'ı Çin'den garbın en uzak noktasına kadar ulaştırdığı, yaydığı için tebrik ediyor, kendisinin ise ülkesinde bu dini yerleştirmek ve üstün kılmak için sarf ettiği gayretleri anlatıyordu⁴. Takip eden yıllarda karşılıklı iyi temenniler, hediyeleşmeler ve elçi teatileri devam ederken 1315 yılında Sultan en-Nâsır Cengiz soyundan bir kızla evlenme isteğini dile getirdi. Kendisine “hayır” cevabı verilmemekle birlikte, Nuveyrî'nin dediğine bakılırsa çeyiz olarak istenilenler kabul edilebilecek gibi değildi⁵. Dolayısıyla Sultan bu işten vazgeçti ve ilişkiler mütat rutinde bir süre daha devam etti. Birkaç yıl sonra, 1319/1320 senesinde Memlûk elçisi Saray şehrine bu ziyaretlerden birini yaptığında, Özbek Han düğün meselesini yeniden gündeme getirdi ve Sultan için Cengiz soyundan bir kız seçtiğini bildirdi. Memlûk elçisi Emîr Seyfeddin Otacı (Odacı veya Turcî veya Usturci) âni gelişen bu durum için herhangi bir hazırlıkları bulunmadığını dile getirdiyse de Özbek Han'ın, elçinin mihr ve düğün için gerekli parayı tüccarlardan borç almasını tavsiye etmesi üzerine lazım gelen

2 Karşılaştırma için bkz. Uzun, a.g.m., s. 754.

3 Ebü'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid ve Dürrü'l-Ferid fî mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmid*, III. Kısım, neşr. ve Fran. çev. E. Blochet, *Patrologie Orientale*, c. XX, Turnhout 1985, s. 744; Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, c. XXXII tah. Necip Mustafa Fevvâz - Hikmet Kaşlı Fevvâz, Beyrut 2004, s. 158; Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, c. II, tah. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1942, s. 132; *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hagra nach arabischen Handschriften*, ed. Karl Wilhelm Zetterstéen, Leiden 1919, s. 161.

4 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXVII, s. 253; Bununla birlikte, Özbek Han'ın tahta çıktığında Müslüman olup olmadığı meselesi ihtilaftır. Etraflı bir tartışma için bkz. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s. 67-158; M. Kafalı, “Özbek Han'ın muhtemelen 720'de (1320) İslâmiyet'i kabul ederek Muhammed adını aldı”ğını ifade ediyorsa da (Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 108) onun adına 716 tarihinde kesilen paranın bir yüzünde kelime-i tevhîd vardır. Nurettin Ağat, *Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502*, İstanbul 1976, s. 60.

5 Altın Orda tarafı bin tuman altın (ki, bir tuman on bin dinar ettiğinden, istenilen miktarın yekûnu bir milyon dinardı), bir milyon at, bir milyon savaş alet-edevati ve bunlardan başka şeyler istedi. Ayrıca bu taleplerin de büyük emîrlere ile onların kadınları tarafından getirilerek teslim edilmesini ve bu işin dört yıla yayılan bir süreçte tamamlanmasını şart koşmuştu. Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 195, 250; ayrıca bkz. el-Aynî, *İkdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. 2394, v. 105b-106a.

prosedür hızlı bir şekilde halledildi⁶. Gelin alınan Tolunbiye (veya Tolunbay veya Tûlûnbiye) Hatun ile 1319 yılının Ekim ayında denize açılan heyet, bir süre İstanbul'da İmparator'un misafiri olduktan sonra⁷, oldukça zor bir yolculuğun ardından 1320 yılının Nisan/Mayıs ayında İskenderiye'ye ulaştı. İbnü'd-Devâdârî memlûkler dâhil olmak üzere heyetle birlikte gelenlerin toplam sayısının iki bin dört yüz olduğunu; ancak dört yüz kişinin de yolculuk sırasında hayatını kaybettiğini bildirmektedir⁸. Nihayet Sultan'ın görevlendirdiği memlûk emîrleri heyeti evvela İskenderiye'de karşıladı. Ardından Tolunbiye Hatun 5 Mayıs 1320'de Kahire'ye vardı. Burada kendisi için muazzam bir karşılama töreni yapıldı, yaklaşık on gün kadar ağırlandıktan ve gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra ayın 16'sında Sultan ile nikâhı kıyıldı⁹.

Bu evlilikle birlikte Memlûk-Altın Orda ilişkileri artık akrabalık düzeyine taşınmıştır. Bu akrabalığın fiiliyatta bir netice üretilip üretmeyeceği sonraki mesele olmakla birlikte, Sultan en-Nâsır Muhammed'in bu bağın tesis edilmesini başlı başına bir değer olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki, Özbek Han'ın eğer beğenmezse Tolunbiye Hatun'u geri gönderebileceğine ilişkin mesajına Sultan "*istediğimiz güzellik değildir, istediğimiz [Cucî, dolayısıyla da Cengiz] hanedanının soyluluğu ve kardeşimle [Özbek Han] yakınlaşma/ akrabalıktır ki, böylece o ve biz bir bütün olabilelim*" şeklinde mukabele etmiştir¹⁰. Bu ifadelerden ve mezkûr evliliğin ardından Sultan en-Nâsır Muhammed'in Özbek Han ile ilişkilerinin seyrinden anlaşıldığı kadarıyla onun bu işteki birincil amacı Cengiz soyuyla bir rabita tesis etmektir.

Altın Orda tarafının ise mezkûr süreçteki hareket tarzı daha dikkat çekicidir. Evlilik meselesinin gündeme geldiği ilk tarihlerde, yani 1315'lerde yerine getirilmesi zor isteklerde bulunmak suretiyle böyle bir evlilikten yana olmadığını ortaya koymuştur. Hatta Nuveyrî'ye göre, takip eden yıllarda Altın Orda devlet ricali bu evlilik meselesini tartışırken son derece net bir soru üzerinde yoğunlaşmıştır: "*Cengiz zürriyetinden bir hanın kızı neyin karşılığında yedi deniz aşacak da Mısır diyarına gidecek*"¹¹. Cevap ise bu tartışmaların devam ettiği yıllarda İlhanlı tarafındaki gelişmelerden bağımsız değildir. Malum olduğu üzere 1317 yılında Ebû Said

6 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 250-51; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 203-4.

7 İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânu'l-Mübteda' ve'l-Haber*, c. V, tah. Halil Şehâde, Beyrut 2005, s. 493.

8 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, c. IX, neşr., Hans R. Roemer, Kahire 1960, s. 303; ayrıca bkz. Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, c. II, neşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut 1997, s. 435. Ebû'l-Fidâ gelenlerin sayısını yaklaşık üç bin kişi olarak ifade ediyor.

9 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 251-52; Ebû'l-Fedâil, *Ägypten und Syrien Zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal Ibn Abî al-Faâd'il, (en-Nehcü's-Sedî ve Dürrü'l-Ferîd fi mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmid, Havâdisu'l-Fetre Beyne sene 717-741 Hicriyye)*, ed. Samira Kortantamer, Freiburg 1973, s. 10; Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 106b-107a; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fî Tarihi'l-İslâm, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды (Altın Orda Tarihi İle İlgili Kayıtlar Derlemesi)*, ed. V. Tiesenhausen, c. I, Petersburg 1884, s. 320; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 205.

10 Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 204-5; İbn Hacer, *ed-Durerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, c. I, neşr. Abdülvâris Muhammed Ali, Beyrut 1997, s. 277-78.

11 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 250.

Bahadır İlhanlı tahtına çıktı ve yeni İlhan henüz on iki yaşındaydı. Onun tecrübesizliğinden istifade etmek isteyen Çağataylılar, her ne kadar istedikleri neticeleri alamadılar ise de Horasan ve Mazenderan taraflarını yağma ettiler¹². Bu sırada, 1317 yılında Memlûklerin Halep naibi, yaklaşık on bin kişiyi aşkın bir grubu Emîr Cacaoğlu komutasında teçhiz ederek Amed'i (Diyâr-ı Bekr) yağmalattı¹³. İlhanlıların karşı karşıya kaldığı bu gelişmeler tabii olarak onların ezeli düşmanı Altın Orda için bir fırsat sunuyordu. Nihayet Özbek Han bu durumun Azerbaycan toprağını ele geçirmek için sunduğu fırsatı kaçırmak istemedi ve 718 (1318-1319) kışında ordusunu harekete geçirdi. Ordu Derbend'i geçerek Şirvan'a kadar indiyse de İlhanlı tarafının karşı harekâta geçmesi neticesinde Özbek Han emellerine ulaşmadan geri dönmek durumunda kaldı¹⁴. Altın Orda tarafının bir oyalama siyaseti güttüğü evlilik meselesini yeniden gündeme taşınması ve hatta Memlûk elçisinin "*Sultan beni bu iş için göndermedi*" demesine rağmen, neredeyse bir emrivakiyle düğünü dahi alalecele¹⁵ halledişinin tam bu sürece denk gelmesi tesadüf olmasa gerekir¹⁶. Özbek Han kuvvetle muhtemel Memlûklerle akrabalık tesis etmek suretiyle onların tam desteğini alarak İlhanlı meselesini ebediyen halletmek istedi. Ancak, aşağıda ayrıntıları görüleceği üzere, işler planlandığı gibi gitmedi.

Ebü Said Han'ın tahta çıkışıyla birlikte İlhanlıların Memlûklerle ilişkilerinde ılımlı bir görüntü hâkim olmaya başladı. Han'ın cülûsundan kısa süre sonra İlhanlı elçileri Kahire'deydi ve hem o hem de ileri gelen bazı devlet adamları adına yazılmış mektup barıştan bahsediyordu. Sultan kendisi için getirilen kıymetli hediyelere benzer şekilde mukabele etti ve elçiler ülkelerine geri döndü¹⁷. Takip eden yakın süreçte taraflar arasında zaman zaman bazı bölgesel gerginlikler yaşandıysa da 1320 yılı itibarıyla kapsamlı bir barış antlaşması için görüşmeler sıklaştı¹⁸. Nihayet 1323 yılına varıldığında müzakereler netice verdi ve bazı

12 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü'l-Tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran 1317, s. 84; Vassâf, *Tahrir-i Tarihi Vassâf*, nşr. Abdulmuhammed Âyetî, Tahran 1346, s. 327 vd.; Berthold Spuler, *Iran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 133-35.

13 Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 427-28; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 84; ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı I (1970), s. 84.

14 Vassâf, *a.g.e.*, s. 364-66; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 85-86; Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, neşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1387, s. 614; Handmir, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi Beşer*, c. III, neşr. Celaleddin Humâî, Tahran 1362, s. 205-206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XV-XVI, tah. Komisyon, Katar 2015, s. 143; İbn Haldun, *a.g.e.*, V, s. 607; Muhammed Murad Remzî, *Telfiku'l-Ahbâr ve Telgîhu'l-Â'sâr fî Vakâi' Kazan ve Bulğâr ve Mulûki't-Tatar*, c. I, Beyrut, s. 507-509; Özalp Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 4 (1972), s. 15-17; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003, s. 91-92.

15 Özbek Han düğün meselesini gündeme getirdiğinde Memlûk elçisi Seyfeddin Otacı şöyle demişti: "*Sultan beni bu iş için göndermedi, bu büyük bir iştir. Sultan bunun olacağını bilseydi, ona [geline] yakışır ve yaraşır şeyler hazırlayıp buraya gönderirdi*". Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 250.

16 el-Ömerî'nin, Sultan'ın vaktiyle Özbek Han'dan bir kız istediği, onun da Sultan'la yakınlık tesis etmek için bir kız tezviç ettiği beyanı dikkate değerdir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi-Mustelehi's-Şerif*, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1988, s. 70.

17 Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 175.

18 Ebü'l-Fedâil, henüz 720 (1320/1321) yılında Sultan el-Melik en-Nâsır ve Tatar Han'ı Ebü Said b. Harbende arasında sulha varıldığını söylediğini kaydeder. Ebü'l-Fedâil, *a.g.e.*, (Kortantamer neşri), s. 12.

şartlar üzerinde uzlaşan taraflar bir barış antlaşması akdederek ilan ettiler¹⁹. Hatta her ne kadar gerçekleşmediyse de taraflar arasındaki ilişkiler dönemin İlhanlı veziri Emîr Çoban'ın oğlu ile Sultan en-Nâsır'ın kızının evliliğinin konuşulmasına kadar ileriye gitmişti²⁰.

Memlûklerin güçlü ve avantajlı bir konumda olduğu sırada İlhanlılarla ilişkilerin yumuşamaya başlaması ve nihayetinde varılan antlaşmanın tabii olarak Altın Orda ile ilişkilere yansımaları olacaktı. Zira İlhanlı tehdidi Memlûk-Altın Orda münasebetlerindeki önemli paydalardan biriydi. Nihayet Tolunbiye Hatun ile gelenlerden farklı olarak, kısa süre sonra Özbek Han'ın yeni elçileri aynı yıl (720=1320/1321) Kahire'ye ulaştılar. Kaynaklar elçilerin geliş sebebinin Emîr Çoban'ın, dolayısıyla İlhanlıların amaçlarına karşı koymaya teşvik ve onlara karşı birleşmek olduğunu açıkça ifade ederler²¹.

Kurulan akrabalık ilişkisine rağmen Altın Orda'nın beklediği Memlûk desteğini bulamayışı düğünün üzerinden çok geçmeden Memlûk-Altın Orda ilişkilerinde bir gerginliğin baş göstermesine sebep olmuş gibi görünüyor. Özbek Han, düğünün ardından daha güçlü bir ittifak ve daha da önemlisi artık eyleme dönüşen bir ortaklık umarken Sultan en-Nâsır'ın, elçilere beklenen cevabı vermemesi, hatta daha önce İlhanlılara karşı birlik olduklarını vurgulayan, bir tehlike anında kesinlikle beraber hareket edeceklerini dile getiren güçlü bir mesaj dahi iletmemesi Altın Orda tarafının beklentilerinden oldukça uzak kalmıştı. Bu gelişmeleri müteakiben 1321 yılında Saray'dan dönen ortak heyetin Kahire'ye varışıyla yeni bir diplomatik kriz belirdi. Düğünün ardından henüz beklediği cevabı alamayan ve kendisi bir taraftan İlhanlılar üzerine giderken Sultan'ın da Irak tarafına yürümek suretiyle Emîr Çoban'ı güneyden sıkıştıracağına dönük beklentisi²² karşılanmayan Özbek Han, Memlûk elçileri Emîr Toksuba ez-Zâhirî ve Kutluboğa el-Bağdâdî'ye diplomatik kurallara uygun şekilde davranmadı. Elçilerin, bu durumu Sultan'a bildirmesiyle Sultan en-Nâsır da gelen Altın Orda elçilerini bir süre bekletti ve onlara aynı şekilde mukabele etti²³. Böylece tepkisini ortaya koyduktan sonra Sultan itidalli hareket etmeye özen göstererek elçilere hil'at giydirdi ve kendi elçisiyle birlikte onları ülkelerine geri gönderdi²⁴.

19 Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 112a-113b; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 207-45; Fayed Hammâd Âşûr, *el-Alâkâtü's-Siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Moğûl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-Ülâ*, Kahire 1973, s. 188-190; antlaşma öncesindeki gelişmeler, antlaşma şartları ve neticeleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Reuven Amitai, "The Resolution of The Mongol-Mamluk War", *Mongols, Turks, and Others, Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai – Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 367-70; Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge 2008, s. 101-13; Subhî Abdülmenam Muhammed, *Siyasetü'l-Moğûli'l-İlhâniyyin Tucâhi Devleti'l-Memâlik fi Mısır ve's-Şam, H. 716-736 / M. 1316-1335*, Kahire 2001, s. 48-77; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 135-40.

20 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIII, s. 48; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 139.

21 İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 320-21; Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 107b.

22 Aynî 721 yılında gelen müşterek heyetteki Altın Orda elçilerinin Özbek Han'ın, İlhanlı topraklarına ortak bir harekât için asker ve destek taleplerini tekrar dile getirdiklerini kaydediyor. Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 133a.

23 İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 321; Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIII, s. 21.

24 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIII, s. 21.

Çeşitli vesilelerle Özbek Han'ın İlhanlılara karşı harekete geçme isteği ve bu amaca yönelik olarak Memlûklerden destek talebi zikredilmişti. 721 (1321/1322) yılında Memlûklerin Halep naibinden gelen bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Sultan en-Nâsır, Özbek Han'ın bu planını İlhanlı Emîr Çoban'a bildirmişti. Bunun üzerine Emîr Çoban büyük bir orduyla Demir Kapı (Derbend) taraflarına ilerlemiş ve bu haberi alan Özbek Han da topladığı büyük orduyla karşı harekete geçmiş ve Irak'ı (İlhanlı topraklarını) almaya azmetmişti²⁵. Emîr Çoban'a gönderdiği haberde Sultan ayrıca Özbek Han'ın Mısır'dan askerî destek istediğini ve İlhanlılara karşı yardım talep ettiğini, ancak kendisinin bunu reddettiğini ve ona nasihatte bulunduğunu bildirmişti. Bu vesileyle Sultan, dostluklarının samimi olduğunu ve bunun kendileri nezdindeki önemini vurgulamayı da ihmal etmemişti. Tüm bu gelişmeler üzerine Emîr Çoban da bir elçisini göndererek Sultan'a teşekkür ve minnetlerini iletti ve ayrıca Özbek Han'a karşı planlarının desteklenmesine ilişkin isteğini de dile getirdi²⁶. Öyle anlaşılıyor ki, Altın Orda- İlhanlı geriliminin yeniden tırmanma tehlikesi Sultan en-Nâsır'ı kendi ülkesi için tedbir almaya zorladı ve o, Halep naibine haber göndererek Fırat'ı geçip Suriye taraflarına gelmesi muhtemel kimselere karşı teyakkuzda olmasını bildirdi²⁷.

Taraflar arasında bir yıl sonra, 722 (1322/1323)'de kurulan irtibattan anlaşıldığı kadarıyla Özbek Han, beklediği desteği bulamamanın yanında İlhanlılarla yakınlaşmasından dolayı Sultan en-Nâsır'a oldukça kızgındı. Tüm bunlara ek olarak bir de vaktiyle Altın Orda heyetiyle Mısır'a gelen ve Özbek Han nezdinde son derece itibarlı bir kişi olan Şeyh Numan'a Memlûk Devleti memurlarından birinin yaptığı saygısızlık Özbek Han'ın öfkesini iyice artırdı. Özbek Han el-Halil ve Kudüs'ü ziyaret etmesi ve burada bir mabet yaptırması için Şeyh'e yüklü miktarda para gönderdi, böylece Han bir anlamda bu muhterem Şeyh'e yapılan saygısızlığı telafi edebilecekti. Ancak iki şehri ziyaret edebildiyse de Şeyh'in herhangi bir yapı inşa ettirmesine izin verilmedi. Özbek Han'ın tepkisi oldukça manidardı: *"Kudüs'te Şeyh Numan'ın Allah rızası için bir mabet yaptırmasına müsaade edilmedi, ancak Gürcü Prensi'nin kilise yaptırmasına izin verilmişti"* diyordu²⁸. Memlûk tarafının bu eylemleri karşısında Özbek Han o kadar kızmıştı ki, bir misilleme yapma ihtiyacı hissetti. Aynî'nin bildirdiğine göre Sultan'ın nezdinde muteber bir isim olan tacir Sakrân (Seguranus

25 Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 134b; ayrıca bkz. Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 232. M. Favereau yeni neşredilen eserinde 1320'lerde Altın Orda'nın bir savaş planı varsa bile bunun ertelendiğini, zira bu tarihlerde Altın Orda'nın İlhanlılara karşı düzenlediği bir saldırıya ilişkin herhangi bir malumatın kaynaklara yansımadığını ifade ediyor (Marie Favereau, *The Horde*, Cambridge-London 2021, s. 233) ise de işaret edilen gelişmeleri Aynî 721 senesi dahilinde kaydetmektedir. Aynı şekilde Makrîzî de 721 yılı olayları içinde Emîr Çoban ile Özbek Han arasındaki bir savaştan çok kısa şekilde bahseder. Her ne kadar tüm detaylarına vakıf değilssek dahi 721 yılında Altın Orda-İlhanlı sınır boylarında bir hareketliliğin olduğu anlaşılıyor.

26 Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 134a-135a.

27 Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 135a.

28 Aynî, *a.g.e.*, no. 2394, v. 163b; ayrıca bkz. Birzâlî, *el-Muktefî alâ Kitâb er-Ravzateyn*, c. IV, tah. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2006, s. 332; DeWeese, *a.g.e.*, s. 128-29.

Salvaigus)²⁹ bu sebeple öldürüldü³⁰ ve malları da yağma edildi. Bununla yetinmeyen Özbek Han bir kez daha diplomatik kurallar ve nezaketi ihmal etti, ayrıca bu kez Memlûk elçisinin cariyeye ve memlûk satın almasına da müsaade etmeyerek yapabileceklerine dair bir gözdağı verdi³¹.

Emîr Toksuba'nın anlattıklarından sonra Sultan en-Nâsır Muhammed Altın Orda elçisine, kendi elçisine yapılanlara benzer şekilde muamele etti ve tepkisini ortaya koydu³². Dönüş heyetiyle birlikte elçisini yeniden Saray'a gönderen Sultan en-Nâsır bu diplomatik gerginlik sürecinde geri adım atmamakla birlikte, İbn Dokmak'a göre, Özbek Han'a bir mektup göndererek Memlûk-İlhanlı yakınlaşmasının sebeplerini dile getirmeyi ihmal etmedi. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan bu şekilde Memlûk-Altın Orda ilişkilerini tamamen kopma noktasından uzak tutmaya çalışıyordu. Mektupta Sultan İlhan Ebû Said ile kurulan yakınlığı dinî sebeplere bağlıyordu. Evvela Ebû Said ile barış yapmadığına, ardından hem onun hem de ülkesindeki Müslümanların hac yapma hakkının engellenmesinin uygun olmayacağına vurgu yapıyordu. Bununla birlikte, onun İslâm dinine, dolayısıyla da Müslümanlara yararı dokunan ve barış ortamının oluşmasına katkı sağlayan bir kimse olduğuna dikkat çekiyordu. Son olarak Özbek Han'ın, Emîr Toksuba'nın memlûk satın almasına izin vermeyerek ortaya koyduğu tehdide ise sahip oldukları yeterince memlûk için Allah'a hamd ederek karşılık veriyordu³³. Böylece Sultan en-Nâsır, Ebû Said ile kurulan ilişkilerin amacının Müslümanların hak ve yararlarını gözetmek olduğuna, dolayısıyla da siyaseten bir taraf değiştirme durumunun söz konusu olmadığına işaret ediyordu. Ayrıca Han'ın ima yoluyla ortaya koyduğu memlûk tehdidine karşı da alttan almak gibi bir yola tevessül etmeyeceği noktasında son derece diplomatik bir yanıt vermiş oluyordu³⁴.

1320'lerde Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin geldiği mezkûr durum dikkat çekicidir. Bu tarihlerde yaşanan gerilimin sebebi bazı yorumlara göre Sultan en-Nâsır'ın “iki yüzlü siyaset”³⁵ gütmesiyle alakalıyken başka yorumlara göre de Tolunbiye Hatun ile yaptığı evliliğin ardından, onun soyuna ilişkin şüphelerinin artması ve Sultan'ın bir anlamda

29 Tacir Sakrân ile ilgili olarak bkz. Uzun, a.g.m., s. 754, dn. 115.

30 Muhtemeldir ki Özbek Han, Sultan nezdinde oldukça önemli bir kişi olan Sakrân'ı katletmenin doğuracağı sonuçları tahmin ettiğinden bu işi, sanki kendi iradesi dışında gerçekleşmiş gibi göstermek için onun “*cezâir* [adalar] *meliklerinin bazıları tarafından öldürüldüğü*” gibi ilginç bir beyanda bulunmuştur. Aynî, a.g.e., no. 2394, v. 163a-163b.

31 İbn Dokmak, a.g.e., s. 321; Aynî, a.g.e., no. 2394, v. 162b, 163a-163b.

32 Karşılaştırma için bkz. İbn Dokmak, a.g.e., s. 321; Aynî, a.g.e., no. 2394, v. 163b; Aynî, a.g.e., (Tiesenhausen neşri, I), s. 493'teki dipnot.

33 İbn Dokmak, a.g.e., s. 321.

34 Hatırlanacak olursa, yukarıda geçtiği üzere Memlûk tarafı Altın Orda'dan “güzel cariyeler ve Kıpçak memlûkler” istediğinde her iki devletin tahtında aynı Han ve Sultan bulunmaktaydı. Dolayısıyla Sultan en-Nâsır Muhammed bu karşılığı verirken Özbek Han'ın tehdidinin diplomatik bir baskı olduğunun farkında bulunuyor ve bu aşamada Altın Orda tarafının ilişkileri bütünüyle keseceğine ihtimal vermiyordu. Zira Memlûk-Altın Orda ilişkileri tabii olarak her iki tarafın yararına sonuçlar üretmekteydi.

35 Gökbilgin, a.g.m., s. 17-18.

kandırıldığı vehmine kapılmasıyla ilgilidir³⁶. Tabii olarak Altın Orda tarafının İlhanlılara karşı beklediği artık eyleme dönüşmüş desteğin bir türlü gelmeyişi de temel sebeplerden birini teşkil etmektedir. Tüm bunlarla birlikte öyle anlaşılıyor ki, Ebû Said'in İlhanlı tahtına geçişi Memlûk politikasını önemli ölçüde etkiledi. Zira İlhanlı tehdidi karşısında birlik olmak Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin en önemli iki dayanağından birini oluşturuyordu. Ebû Said'in tahta çıkışıyla birlikte barışçıl bir politika takip etmesi ve Memlûklerle barış yapmak için harekete geçmesi Memlûk tarafında da karşılık buldu. Üstelik daha önceki İlhanlılardan farklı olarak Ebû Said Suriye üzerinde bir hak talep etmiyordu. Şu halde ortaya çıkan durumu Sultan en-Nâsır'ın "iki yüzlü" siyaseti şeklinde değerlendirmek yerine, pragmatist bir tutum olarak düşünmek de mümkündür. Öyle ki, 1320 yılı itibariyle artık uzun bir geçmişe sahip olan Memlûk-Altın Orda ilişkilerine bakıldığında, mevcut tecrübe tarafların İlhanlıları hâkim oldukları bölgelerden bütünüyle çıkaracak, bir başka ifadeyle bu devletin varlığını sona erdirecek müşterek bir hareket düzenlemelerinin imkânsız değilse de son derece zor olduğunu ortaya koymuştur. Hal böyleyken ve İlhanlı tarafı Fırat'ın doğusunda kalmayı kabul ederek barış yapmak isterken Memlûkler açısından hem Altın Orda hem de İlhanlılar ile ilişkileri belirli bir düzeyde sürdürmeye devam etmek politik açıdan en faydalı yol gibi görünmektedir. Böylece Memlûkler Altın Orda ile dostça ilişkileri sayesinde Deşt-i Kıpçak'tan memlûk getirmeye ve Karadeniz'deki ticarî faaliyetlerini sürdürmeye devam edebilecek, İlhanlılar ile yapılan antlaşma yoluyla da Suriye ve kuzeyindeki bölgelerin güvenliğini sağlamış olacaklardı³⁷. İlhanlılar ile ilişkilerin iyi olması aynı zamanda Doğu Anadolu üzerinden Karadeniz sahillerine ve Azerbaycan taraflarına uzayan kara yollarının da açık olması anlamına geliyor, dolayısıyla memlûklerin getirilişi ve ticaret için boğazlar tek seçenek olmaktan çıkıyordu. Altın Orda ile yaşanan gerilimlere rağmen bu devletle ipleri koparmayan ve ezeli düşman pozisyonundaki İlhanlılar ile barış yapmayı kabul eden Sultan en-Nâsır'ın, her iki devletle de ilişkileri belirli bir temel ve düzeyde sürdürme³⁸ politikası faydacı/akılcı bir yaklaşımın neticesi gibi görünmektedir.

36 Broadbridge, *a.g.e.*, s. 133-34. Tolunbiye Hatun'un nesebiyle ilgili olarak onun Cengiz soyundan olduğu, Özbek Han'ın kızı veya yeğeni olduğu gibi farklı izahlar vardır. Tüm bu seçenekler Tolunbiye Hatun'un Cengiz soylu olduğu anlamına gelmekle beraber, Broadbridge Sultan'ın bu konuda ciddi şekilde şüphe duyduğu, bu durumun Memlûk-Altın Orda ilişkilerine zarar verdiği ve birkaç yıl sonra, 1328'de mezkûr sebebin de etkisiyle Sultan en-Nâsır'ın Tolunbiye Hatun'u boşadığı hususunda ikna olmuş gibi görünmektedir. Söz konusu ihtimal tamamen göz ardı edilemezse de Tolunbiye Hatun'un soyuyla ilgili olarak (şayet) şüpheye düştüyse Sultan'ın onunla 1328 yılına kadar evli kalması ilginç bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Tolunbiye Hatun'un soyuyla ilgili olarak bkz. Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXII, s. 250; Şucâî, *Tarihu'l-Meliki'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn es-Sâlihî ve Evlâdihî*, neşr. Barbara Schafer, Wiesbaden 1977, s. 120; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. X, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992, s. 38; İbn Hacer, *ed-Durri'l-Kâmîne*, II, s. 138; ayrıca bakınız, Sağlam, "Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebeleri", s. 329-30; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 49 (2016), s. 112-14; Ahmet Sağlam, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Ankara 2021, s. 349-50.

37 Sultan'ın, Halep naibine haber göndererek (kim olduğu fark etmeksizin) Fırat'ı geçme ihtimali olanlara karşı dikkatli olması hususunda uyarması bu noktada tekrar hatırlanmalıdır.

38 Bir karşılaştırma için bkz. Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History, The Third Reign of al-Nâsır Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)*, Leiden 1995, s. 32.

Takip eden yıllarda Memlûkler ile Altın Orda arasındaki elçi teatisi ve hediyeleşmeler devam etti. 724 (1323/1324) yılında gelen Altın Orda elçileri Sultan için hediyeler getirmişlerdi. Ancak yanlarındaki mektup hâlâ taraflar arasındaki İlhanlı aleyhtarı anlaşma ile sefer planlarından bahsetmekte ve Han'ın öfkeyle karışık sitemlerini ifade etmekteydi³⁹. Tüm olumsuzluklara rağmen taraflar ilişkilerin bütünüyle kesilmemesi ve asgari düzeyde bile olsa sürdürülmesi noktasında ihtiyatlı davranmaya özen gösteriyordu ki, tabii olarak diplomatik açıdan da makul olan buydu.

İlişkiler zikredilen çerçevede sürdürülürken 728 (1327/1328) yılında yeni bir kriz zuhur etti. Sultan en-Nâsır Muhammed bu yılda Cengiz soylu eşi Tolunbiye Hatun'dan boşandı ve aynı yıl içerisinde Tolunbiye Hatun aslen Altın Ordalı Moğol emirlerden olan Mengli Boğa es-Silahdâr ile evlendirildi⁴⁰. Sebepleri tam olarak kestirilemeyen⁴¹ bu gelişmenin Altın Orda tarafında iyi bir şekilde karşılanmayacağı aşikârdı. Nihayet bu süreçte Kahire'de bulunan Altın Orda elçileri, kuşkusuz bu yeni gelişmelere dair haberlerle birlikte, Ağustos (1328) ayı sonlarında ülkelerine dönmek üzere yola çıktılar⁴². Aynı zamanlarda, İlhanlı Ebû Said, Emîr Çoban ve ailesini tasfiye hareketine girişmiş ve bu kapsamda başına geleceklerden endişe eden Çoban'ın oğullarından Anadolu valisi Demirtaş da Mısır'a iltica etmişti. Sığınma talebini kabul eden Sultan en-Nâsır bir süre sonra onu tutuklattı ve 1327 yılında katletti⁴³. Kuşkusuz bu olaylara ilişkin söylenenleri de öğrenen Altın Orda elçileri, Broadbridge'e göre, geriye dönerken yalnızca Tolunbiye Hatun meselesine ilişkin haberleri değil aynı zamanda Sultan en-Nâsır'ın "güvenilmezliği" (*dishonesty*) hakkındaki malumatı da beraberlerinde götürmüş olmalıydı⁴⁴.

Boşanmayı takip eden yıllarda Memlûkler ile Altın Orda arasındaki ilişkiler nispeten seyrelimiş gibi görünmektedir. Buna rağmen, 1330'ların başlarında bir elçi hareketliliği⁴⁵

39 Aynı, *a.g.e.*, no. 2394, v. 214b-215a; Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIII, s. 53-54.

40 Şucâî, *a.g.e.*, s. 120; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 298. Tolunbiye Hatun daha sonraki tarihlerde başka evlilikler de yapmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Akkuş Yiğit, *a.g.e.*, s. 114.

41 Bu boşanmada 1320'lerden itibaren Memlûk-Altın Orda gerginliğinin belirli ölçüde etkili olduğunu düşünmek tabiidir. Ancak boşanmanın tarihi farklı birtakım sebeplerin olabileceği noktasında yorumlamaya açıktır. Broadbridge'nin Sultan'ın Tolunbiye Hatun'un soyuyla ilgili şüphelerinin söz konusu boşanmada etkili olduğuna ilişkin görüşlerine yukarıda işaret edilmişti. Bununla birlikte, Favereau da Memlûklerle kurulan akrabalık bağının ardından Altın Orda'nın beklentilerinin karşılanmadığı, dolayısıyla kurulan soy bağının bir anlamda başarısız olduğu ve Özbek Han'ın tacir Sakrân'ı öldürtmek suretiyle "bedel ödettiği"ni düşünmektedir (Favereau, *a.g.e.*, s. 233). Ancak yine boşanmanın tarihi göz önüne alındığında söz konusu görüşlerin mevcut soruya tatminkâr bir cevap üretmediği açıktır. Belirtilmelidir ki, eldeki veriler şimdilik bu konuda kesin bir hükme varma imkânını kısıtlamaktadır.

42 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIII, s. 197; *Beiträge zur Geschichte*, s. 179-180.

43 Bu gelişmelerin tafsilatına ilişkin olarak bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belâten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.

44 Broadbridge, *a.g.e.*, s. 136.

45 Ebû'l-Fedâil, *a.g.e.*, (Tiesenhausen neşri, I), s. 187; *Beiträge zur Geschichte*, s. 181; Cezerî, *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâ'u'uhü ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, c. II, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 1998, s. 382.

görülyorsa da asıl gündem olan Tolunbiye Hatun meselesinin sorun olarak zuhuru biraz daha sonradır. Boşanma haberinin Saray şehrine ulaşmasının üstünden uzun sayılabilecek bir süre geçtikten sonra, bu meseleye ilişkin tepki ancak 1335 yılında Kahire'ye vardı. Sultan en-Nâsır'a okunan mektubunda Özbek Han, Kağan'ın seçkin kızlarından birini ona gönderdiğini, kendisi (en-Nâsır) gibi bir Sultan'ın kağanların kızlarını incitmesinin uygun olmadığını söylüyor ve boşanmanın sadece onun (en-Nâsır'ın) isteğiyle gerçekleştiğine dikkat çekerek sitemlerini dile getiriyordu. Mektubun devamında Özbek Han, boşanmadan sonra uygun düşenin ise Tolunbiye Hatun'un ülkesine geri gönderilmesi olacağına işaretle bunu talep ve rica ediyordu⁴⁶.

Özbek Han'ın mektubunda ve tepkisinde şaşkırtıcı bir taraf yoktur. Ancak dikkat çekici olan Sultan en-Nâsır'ın ona gönderdiği cevabî mektupta yazılanlardır. Taraflar arasında yaklaşık on beş yıla yakın bir süredir devam eden soğuk ilişkiler ve gerginliklere rağmen Sultan en-Nâsır, Özbek Han'a ısrarla kardeşim diye hitap etmektedir. Ve ona ulaştırılan bu haberlerin tamamının yalan olduğunu, *kardeşinin* kendisine gönderdiği Tolunbiye Hatun ile evlendiğini, evli kaldığını, ancak onun hastalanarak vefat ettiği ve Allah'ın rahmetine kavuştuğunu bildirmektedir. Mektubunda dile getirdikleriyle yetinmeyen Sultan en-Nâsır, Kadı el-Kazvinî'nin Tolunbiye Hatun'un ölümüne ilişkin, şahitlerce tasdik edilmiş bir belge düzenlemesini sağlamış ve bunu başka hediyelerle birlikte Özbek Han'a göndermiştir⁴⁷. Hâlbuki Şucâî'nin bildirdiğine göre Tolunbiye Hatun bu tarihte hayattadır ve vefatı 741 (1340/1341) yılında vukua gelmiştir⁴⁸.

Broadbridge'nin ifadesiyle Sultan en-Nâsır "*sahtekârlık hususundaki yeteneği*"⁴⁹ sebebiyle bu şekilde davranmış olabilir mi? Sultan'ı övme veya yerme endişesi taşımaksızın, onu bu şekilde itham etmeden önce takip eden gelişmelere göz atmakta yarar var gibi görünüyor. 737 (1336-1337) yılında Özbek Han'ın elçisi Murad Koca (Kuca veya Hoca?) Rûm toprağından (Anadolu üzerinden) evvela Dımaşk'a, daha sonra da Mısır'a geldi. Kaynağın ifadesine göre yanında çok büyük bir grup da vardı ve Mısır'a doğru yola devam edecekleri için Dımaşk'tan onlara yüz kadar at ve ihtiyaç duyacakları diğer şeyler tahsis edildi⁵⁰. Bu büyük grup Altın Orda elçileri, beraberlerinde bulunan pek çok cariye ve memlûk, Emîr Beşteğ'in akrabaları ve başkalarından mürekkepti⁵¹. İlişkilerin tüm gerginliğine rağmen Özbek Han tarafından böyle bir grubun gönderilmesi veya gelişine müsaade edilmesi, onun Tolunbiye Hatun meselesiyle ilgili olarak Sultan'ın söylediklerine inandığı veya muhtemelen inanmıyorsa bile bu sebeple gerginliği artık tırmandırma niyetinde olmadığı anlamına geliyordu. Bir başka

46 Musa el-Yûsufî, *Nüzhetu'n-Nâsır fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, neşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1986, s. 235; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 378.

47 Yûsufî, *a.g.e.*, s. 235; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 378.

48 Şucâî, *a.g.e.*, s. 120.

49 Broadbridge, *a.g.e.*, s. 136.

50 Cezerî, *a.g.e.*, III, s. 930; *Beiträge zur Geschichte*, s. 193.

51 Yûsufî, *a.g.e.*, s. 379.

şekilde ifade edilecek olursa, Özbek Han'ın en-Nâsır ile yaşadığı gerginlik sürecindeki politikası ilişkileri kesmek yönünde değil, diplomatik kanalları kullanmak suretiyle Sultan'a mukabele etmek üzerine kuruluydu. Nihayet heyet ve beraberindekiler Kahire'ye ulaştılar ve onların gelişi tabii olarak Kahire'de memnuniyetle karşılandı. Birkaç ay sonra Emîr Sertaktay başkanlığında hazırlanan Memlûk heyeti ise pek çok hediyeyle birlikte yola çıktı, Anadolu üzerinden Samsun'a geçti ve Altın Orda yönünde devam etti⁵².

Sultan en-Nâsır Muhammed'in Tolunbiye Hatun ile boşanmasının sebepleri ve bu meseleyi Özbek Han'a farklı şekilde aksettirme nedenleri kesin olarak bilinemiyorsa da yukarıda zikredilen gelişmeler aslında Sultan'ın Altın Orda ve İlhanlılar bağlamında uygulamak istediği politikanın gerçeğe dönüştüğü şeklinde okunabilir. Her ne kadar bu tarihler artık İlhanlıların dağılma sürecine girdiği zamanlar olsa da Sultan'ın Ebû Said Han ile yaptığı anlaşma sayesinde Memlûklerin Karadeniz ve Altın Orda ile irtibatının Anadolu üzerinden de kurulabildiği görülmektedir. Bununla birlikte, Altın Orda ile yaşanan gerginliklere rağmen, yeniden çok sayıdaki cariyeye ve memlûkun getirilmeye başlanması, dolayısıyla da ticarî faaliyetlerin tekrar istikrar kazanması Memlûkler açısından İlhanlıların yanı sıra Altın Orda ile de yeni bir normalleşme sürecine girildiğini göstermektedir. Esasen, daha önce işaret edildiği üzere, Memlûk-Altın Orda ortaklığında İlhanlı karşıtı bir sefer tertip etmenin ve bu sayede İlhanlıları bölgeden uzaklaştırmanın zorluğu Sultan en-Nâsır tarafından anlaşıldıktan ve İlhanlı tahtına da Ebû Said gibi barıştan yana tavır alan bir hanın çıkışından sonra, en-Nâsır bir politika değişikliğine gitmişti. Bu durum her ne kadar Altın Orda tarafında bir memnuniyetsizlik yarattıysa da zamanla ilişkiler (en-Nâsır döneminde hiçbir zaman eskisi gibi olmamakla beraber) nispeten normal seyrine dönmeye başladı. Dolayısıyla en-Nâsır Altın Orda ile İlhanlı düşmanlığı temelinde kurulmuş ve nihai amacı, ulaşılması oldukça zor ve özellikle Memlûkler açısından bu zorluğa değecek bir fayda vadetmeyen teorik bir uzlaşmadan ziyade hem Altın Orda hem de İlhanlılar ile diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü bir politikayı tercih etmiştir. İlhanlılarla yapılan antlaşma sayesinde Suriye'de sağlanan sükûnete ve Deşt-i Kıpçak'tan alınan memlûklerin Anadolu üzerinden getirilebilmesine bakılırsa bu politikanın karşılığını da almaya başlamıştır.

Saray'a gönderilen elçi Emîr Sertaktay, beraberinde Altın Orda heyetiyle birlikte 1338 yılının Aralık ayında Kahire'ye döndü. Grubun kalabalık oluşuna (üç yüz elli kişi)⁵³ bakılırsa yine önemli sayıda memlûk Kahire'ye getirilmişti. Özbek Han'ın mektubu ise dikkat çekici bir teklif barındırıyordu. Sağladığı yararlar dolayısıyla Han'ın Memlûklerle diplomatik ilişkilerini sürdürme kararı ve buna yönelik eylemlerine dikkat çekilmişti; ancak öyle anlaşılıyor ki, o, Tolunbay Hatun meselesini de hâlâ unutabilmiş değildi ve buna bir karşılık verme ihtiyacı hissediyordu. Nihayet mektubunda Sultan ile akrabalık ilişkisi kurma dileğini,

52 Yûsufî, *a.g.e.*, s. 379; *Beiträge zur Geschichte*, s. 194.

53 *Beiträge zur Geschichte*, s. 200.

onun kızlarından biriyle evlenme arzusunu ve bu sayede de aralarındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirme isteğini ifade ediyordu. Ancak Şucâî'nin de açıkça dikkat çektiği üzere “*Sultan, onların maksadının [Sultan'ın] onlara yaptığını onların da ona yapmak olduğunu anladı*”⁵⁴. Buna rağmen en-Nâsır Muhammed aşırıya kaçan bir tepki göstermedi ve kızlarının küçük olduğunu, onların en büyüğünün henüz altı yaşında bulunduğunu, ancak evlilik çağına geldiklerinde birini hazırlayıp Han'a göndereceğini söyleyerek meseleyi geçiştirdi⁵⁵. Ne var ki, Sultan 1339 yılının Ocak ayında kızlarından ikisini Dimaşk naibi Emîr Tengiz'in iki oğluyula nikâhlayacaktı⁵⁶. İlhanlılar ile yapılan barışın ve Altın Orda ile yaşananların ardından, bu ikincisiyle bir akrabalık tesis etmek istemeyen Sultan ilişkilerin diplomatik çerçevede sürdürülmesinden yana tavır aldı ve bu süreçte Özbek Han'a bazı yalanlar söyleme noktasında herhangi bir endişe duymadı.

1340 yılı itibarıyla Memlûk ve Altın Orda taraflarının her ikisi de müttefikinin kendisine zaman zaman yalanlar söyleyebildiğinin farkında olarak diplomatik ilişkilerini sürdürmeye devam etti. Daha ileri düzeyde bir iş birliği özellikle değişen Memlûk politikası dolayısıyla gerçekleşmedi. Ancak buna rağmen, elçi teatileri, hediyeleşmeler, memlûk transferi ve ticarî faaliyetlerin devamına özen gösterildi. Zira bu, her iki tarafın da kendi adına yarar sağlayabildiği yöntemdi. Sultan en-Nâsır ve Özbek Han zamanındaki son elçi teatisi 741 (1340/1341) yılında gerçekleşti. Hatta Kahire'ye gelen Altın Orda heyetinde bulunanlardan Arıktemur hastalanıp bir süre sonra vefat etti ve devlet erkânının katılımına özen gösterilen cenaze namazının ardından Karâfe mezarlığında defnedildi. Keza aynı yıl Sultan en-Nâsır'ın elçileri yeniden Altın Orda yolundaydılar⁵⁷.

1340 yılında Özbek Han'ın ve bir yıl sonra da Sultan en-Nâsır Muhammed'in ölümüyle birlikte, Memlûk-Altın Orda ilişkileri yeni bir sürece girdi. Esasen 1320'lerden sonra değişen özellikle Memlûk ve İlhanlı politikaları bir süreden beri Memlûk-Altın Orda ilişkilerini etkileyerek bunların yeni bir mecraya kaymasına sebep olmuştu. 1340 sonrasındaki yeni süreçte Memlûk-Altın Orda diplomatik ilişkileri devam etmekle birlikte, münasebetler daha önceki zamanlara göre çok daha az seviyededir. Diplomatik ilişkilerin azlığı Mısır ile Karadeniz ve Altın Orda ülkesi arasındaki ticarî ve ekonomik faaliyetlerin de paralel düzeyde azaldığı anlamına gelmez. Ancak, bu faaliyetlerin de belirli oranda etkilendiği düşünülebilir. Bununla birlikte, Memlûk-Altın Orda ilişkilerine yaklaşık yirmi yıl boyunca hâkim olan gergin vaziyetin, 1340'lardan sonraki duruma da etki ettiği ifade edilebilir. Ancak söz konusu

54 Şucâî, *a.g.e.*, s. 45.

55 Şucâî, *a.g.e.*, s. 45; *Beiträge zur Geschichte*, s. 200; Yûsufî, *a.g.e.*, s. 452; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 457-458.

56 Şucâî, *a.g.e.*, s. 42 vd.; *Beiträge zur Geschichte*, s. 200-201; İbn Tagriberdî, *a.g.e.*, IX, s. 98-99; ayrıca bkz. Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993, s. 64-65.

57 *Beiträge zur Geschichte*, s. 215, 216, 221; ayrıca bkz. Broadbridge, *a.g.e.*, s. 137; Hayat Nâsır el-Haccî, “el-Alâkatu beyne Devleti'l-Memâlik ve Devleti Moğul el-Kıfçak, 658-741 H./1260-1341 M.,” *Havliyyâtu Külliyyetu'l-Edeb (Kuveyt)*, c. II, sayı VIII (1981), s. 44.

dönemdeki ilişkilerin belirlenmesinde tesirli olan esas amil İlhanlı Devleti'nin etkili bir güç olmaktan çıkması, dolayısıyla da bölgeye ilişkin politikaların bu yeni konjonktüre göre form kazanmasıdır.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in ardından Memlûk Devleti tahtına sırasıyla oğulları ve torunları çıkmıştır; ancak kısa aralıklarla gerçekleşen pek çok taht değişikliği siyaseten istikrarsız bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Altın Orda'nın başına ise 1342 yılında Özbek Han'ın oğullarından Canibek Han geçmiştir⁵⁸. Canibek Han, Memlûklerle ilk temasını 743 (1342/1343) yılında kurmuş ve gönderdiği pek çok hediyeyle birlikte cülusunu haber vermiştir⁵⁹. Kaynaklarda özel olarak zikredilmemişse de Memlûk tarafının da bir heyetle birlikte bu ziyarete mukabele ettiği tahmin edilebilir⁶⁰.

Memlûk ve Altın Orda taraflarının yeniden irtibat kurması epey sonra, 1357 tarihinde gerçekleşti. Daha önce işaret edildiği üzere, taraflar arasındaki gerginliklerin yanı sıra, İlhanlıların artık bir tehdit olmaktan çıkışı bu durumun temel sebebinin teşkil etmekteydi. Ancak 1346 ve sonrasında, bilinen dünyanın neredeyse tamamını perişan eden veba salgını da söz konusu durum üzerinde etkili olmuştur. Nihayet İlhanlı merkezî otoritesinin çöküşü ve hâkimiyet alanının yerel hanedanlar arasında bir mücadele sahasına dönüşmesi⁶¹ tabii olarak Altın Orda için bir fırsat sunuyordu. Canibek Han bu durumdan istifade etmek üzere harekete geçti. Zaten vebanın da büyük zarar verdiği Azerbaycan'ı kısa süreliğine de olsa ele geçirmeyi başardı ve Horasan üzerine seferler düzenledi⁶². Bu başarılı seferlerin ardından⁶³, Altın Orda elçileri yine Anadolu üzerinden evvela Şam'a, daha sonra 1357 yılının Temmuz/Ağustos (Şaban) ayında da Kahire'ye ulaştılar. Beraberinde pek çok memlûk ve Sultan için çok kıymetli ve çeşitli hediyeler bulunan heyet Canibek Han'ın Horasan taraflarını ele geçirdiğini

58 Yakın zamanda Saray şehri ziyaret etmiş olan İbn Battûta'nın ifadelerine göre, Özbek Han'ın ardından büyük oğlu Tanibek veya Tinbek kısa süreyle hanlık makamında bulunmuş, daha sonra öldürülünce yerine kardeşi Canibek han olmuştur. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 480; ayrıca bkz. Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 35b; İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 322; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 614; Remzî, *a.g.e.*, I, s. 525.

59 Şucâî, *a.g.e.*, s. 247; Moğultay b. Kılıç'tan aktaran, Remzî, *a.g.e.*, I, s. 526.

60 Karşılaştırma için bkz. Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 36.

61 1347 yılına ilişkin kaydında Eherî, “*bu sene Azerbaycan'da üç şey mebzuldü; zulüm, kutlık ve veba*” ifadelerine yer verir. Ebûbekr el-Kutbî el-Eherî, *Ta'rih-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, neşr. ve İng. çev. Johannes Baptist van Loon, Lahey 1954, s. 73; ayrıca bkz. Zeynüddin b. Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, tah. İrec Afşar, Tahran 1372, s. 56-57.

62 Eherî, *a.g.e.*, s. 76-78; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, c. I, neşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahran 2001, s. 292-295; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü'l-Tevârih-i Reşîdî*, s. 185-188; Mirhand, *a.g.e.*, V, s. 566-69; Muinüddin Natanzi, *Müntehabü'l-Tevârih-i Muînî*, tah. Pervin İstahrî, Tahran 1383, s. 69; ayrıca bkz. Bertold Spuler, *The Muslim World*, c. II, İng. çev. F. R. C. Bagley, Leiden 1969, s. 54-55; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 83-84; Uli Schamiloğlu, “Altın Ordu”, *Türkler*, c. VIII, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 420.

63 Kaynakların ifadesi doğrusa Canibek Han'ın ordusundaki savaşçı sayısı yedi yüz bin civarındaydı. Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 58b; İbn Kadî Şuhbe, *Tarihu İbn Kadî Şuhbe*, c. III/2, tah. Adnan Derviş, Dimaşk 1994, s. 116.

ve buraları *zâlim* Eşref b. Demirtaş'tan kurtardığını haber veriyordu⁶⁴. Heyet son derece gösterişli bir şekilde ağırlandıktan sonra dönüş için hazırlandı. Bu sırada Memlûk Devleti tahtında bulunan Sultan en-Nâsır Hasan cevabî bir mektup hazırlatarak Han'a gönderdi ve ona, "*babam ve baban birlik [dost] idiler ve maksadımız bu dostluğu yenilemektir*" diyordu⁶⁵.

Karşılıklı iyi niyet temennileri ve ilişkilerin canlandırılması yönündeki beyanlara rağmen, kaynaklar, bir istisna⁶⁶ hariç tutulursa, takip eden yaklaşık yirmi beş yıllık süreçte Memlûkler ile Altın Orda arasındaki ilişkiler noktasında neredeyse bütünüyle suskundular. Tarafların kendi münhasır şartları bu durumun temel sebebinin teşkil etmekle birlikte, özellikle Altın Orda'nın iç meseleleri ve vaktiyle İlhanlıların hâkimiyetinde bulunan sahadaki yeni gelişmeler sürecin yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur. İşaret edildiği üzere Canibek Han'ın Azerbaycan seferi başarılı neticelere ulaşmıştı. Ancak Han'ın kendisi bu sefer sırasında hastalandı ve Saray'a döndükten kısa süre sonra, 1357 yılında oğlu Berdibek'in de dâhil olduğu bir komploya kurban gitti⁶⁷. Aynı yıl Berdibek Han tahta çıktı, bitmek bilmeyen güç mücadeleleri neticesinde saltanatı üç yıl içinde nihayet bulurken kendisi de hayatını kaybetti (1360). Onun iktidarıyla başlayan karışıklıklar, sonrasında da artarak devam etti ve 1360'ı müteakiben Altın Orda'nın merkezî otoritesi büyük oranda çöktü⁶⁸. Öyle ki, Toktamış Han'ın tahta çıktığı 1379 yılına kadar devletin başına on dört hanın geçmesine rağmen değişen bir şey olmadı⁶⁹.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte İran ve civar bölgelerde bir otorite boşluğunun oluştuğu, bu boşluğun ise belirli bir dereceye kadar komşu devletler ve yerel hanedanlar tarafından doldurulduğu veya doldurulmaya çalışıldığına işaret edilmişti. Bununla birlikte, 1370'ler Maverâünnehr bölgesinde yeni bir güç olarak Timur'un yükselişine şahitlik etti. Burada hâkimiyetini tesis ettikten sonra Timur, yönünü Harezmi ve Horasan'a çevirdi. Özellikle Horasan üzerine yaptığı seferler aynı zamanda İran'a dair bir fikir edinmesini sağladı ve buradaki parçalanmış siyasi yapı yeni yönünü belirlemede etkili oldu⁷⁰. Hazar'ın doğusunda bu gelişmeler olurken Altın Orda içindeki mücadeleler devam ediyordu ve bu sırada hanlık makamında bulunan Urus Han, Toktamış'ın babası olan amca oğlu Toy

64 Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 58a-58b; Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, c. III, tah. Saîd Abdülfettâf Âşûr, Kahire 1970, s. 34; İbn Kadî Şühbe, *a.g.e.*, III/2, s. 116.

65 Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 58b; ayrıca bkz. İbn Nâzirü'l-Ceyş, *Kitâbü Teskîfi't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, tah. Rudolf Vesely, Kahire 1987, s. 12-13.

66 Dîvân-ı İnşâ'da kâtibü'd-dest olarak (1376'dan sonra Nâzirü'l-Ceyş) çalışan İbn Nâzirü'l-Ceyş 1374 yılının Temmuz ayı başında Özbek ülkesinin hanı Muhammed'e bir mektup yazmak üzere görevlendirildiğini ifade eder. İbn Nâzirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, s. 13. Bu mektupla birlikte bazı hediyelerin de gönderilmiş olması muhtemeldir (İbn Nâzirü'l-Ceyş, *a.g.e.*, s. 15).

67 Natanzi, *a.g.e.*, s. 69-70; Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvîni, *Tarih-i Cihan Âra*, tah. Hasan Nerâkî, Tahran 1342, s. 204-205; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 84-85.

68 Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 89-95; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 539.

69 Saray, *a.g.m.*, s. 539.

70 İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000, s. 10-12.

Hoca Oğlan'ı 1375 yılında öldürdü. Bir yıl sonra, hayatından endişe eden Toktamış, Timur'a sığınınca onun tarafından son derece iyi bir şekilde karşılandı⁷¹. Kendi çıkarları dolayısıyla Timur, tüm başarısızlıklarına rağmen Toktamış'ı ısrarla desteklemeye devam etti. Nihayet Timur'un sağladığı destekle ve talihinin de yardımıyla rakiplerine galip gelen Toktamış, Altın Orda'nın başına geçmeye muvaffak oldu⁷².

1380'lerin ilk yıllarında Toktamış Han devletin merkezi otoritesini tesis etmeye yönelik başarılı mücadeleler verirken, Harezm'in fethini tamamlamış olan Timur'un seferleri de Horasan taraflarında yoğunlaşmış, nihayet eş zamanlı olarak İran içlerine nüfuz etmeye de başlamıştı. 1384 yılına gelindiğinde Sultaniye'yi kolay bir şekilde ele geçiren Timur, şimdilik bölgede çok kalmayıp geri döndü⁷³. Aynı tarihte artık iyice güçlenmiş olan Toktamış Han'ın Azerbaycan'la ilgili politikası ise geleneksel Altın Orda siyasetine dayanmaktaydı⁷⁴. Buna göre Altın Orda hanları Azerbaycan ve Harezm üzerinde hak iddia etmekteydiler ve bu iddiaları dolayısıyla da Azerbaycan'da İlhanlılar ve Harezm bölgesinde ise Çağataylılar ile sürekli mücadele halindeydiler. Kaldı ki mezkûr tarihlerde Toktamış Han Timur'un İran içlerinde olmasından istifade ederek Harezm'de birtakım faaliyetlerde bulunuyor ve onun bölgedeki hâkimiyetine meydan okumak anlamına gelecek olan para bastırmak gibi eylemler gerçekleştiriyordu⁷⁵. Nihayet gerek Azerbaycan gerekse Harezm'deki işaret edilen gelişmeler, vaktiyle dost olan Toktamış Han ve Timur'un bir çıkar çatışmasının eşiğine geldiklerinin açık bir beyanıydı.

İç karışıklıkların ardından Toktamış Han'ın iktidarı ele alma ve merkezi otoriteyi yeniden tesis etme sürecinde Memlûk Devleti'nde de önemli gelişmeler olmuş, Burcî Memlûkler iktidarı devralmış ve nihayet Berkuk 1382 yılında sultan olarak devletin başına geçmişti⁷⁶. Memlûk ve Altın Orda devletleri, her iki tarafın, özellikle de Altın Orda'nın yaşadığı süreç dolayısıyla diplomatik düzeyde iletişim halinde değildi. Bununla birlikte, daha önce İlhanlıların arz ettiği tehlikeye benzer şekilde Timur'un Maverâünnehr ve İran coğrafyasındaki hızlı ve

71 Aka, *Timur ve Devleti*, s. 9.

72 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev., Necati Lugal, Ankara 1987, s. 91-93; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 121; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, c. I, tah. Hasan Habeşî, Kahire 2009, s. 218; ayrıca bkz. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 99, 101-102; Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 138-139.

73 Nizamüddin Şâmî, *a.g.e.*, s. 116-117; Yezdî, *a.g.e.*, s. 149; Abdürrezzâk es-Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn*, c. I, tah. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 2004, s. 557, 570 vd.

74 Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 106.

75 Toktamış Han adına Harezm'de basılan 783 ve 785 tarihli paralar için bkz. A. K. Markov, *Монеты джучидов: Золотая Орда, татарские ханства*, [Cuci Sikkeleri: *Altın Orda, Tatar Hanlıkları*], yayına haz. I. M. Mirgaliev, Kazan 2008, s. 53-54; Stanley Lane-Pool, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, c. VI, London 1881, s. 175; ayrıca bkz. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 105.

76 Memlûk Devleti'ndeki bu geçiş süreciyle ilgili olarak bkz. Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği, Bahri Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, haz. Abdülkerim Özaydın vd., İstanbul 2008, s. 541-545.

riskli yükselişi onların yeniden irtibat kurmaları noktasında tetikleyici bir etki yaptı. Uzun bir aradan sonra Toktamış Han *cihetinden*⁷⁷ elçiler 786 (1384-1385) yılında Kahire'ye geldiler⁷⁸. Heyet hediye olarak beraberinde çeşitli yırtıcı kuşlar, kumaşlar ve pek çok memlûk getirmişti. Sultan Berkûk, Toktamış Han'ın elçileri olduğu düşünüldüğünden⁷⁹ bazı emîrlerin onları karşılamak üzere Kahire dışına çıkmalarını emretti. Nitekim emre binaen gerekli karşılama ve ağırlama yapıldı. Ancak elçilerin beraberindeki mektubun okunmasının ardından onların Kırım Hâkimi (vâlisi) Zeyneddin Ramazan tarafından gönderildiği ve heyete başkanlık eden Hasan b. Ramazan'ın onun oğlu olduğu anlaşıldı⁸⁰. Dolayısıyla heyet ve hediyeler doğrudan Toktamış Han katından değil, ona *tâbi olan*⁸¹ Kırım Hâkimi tarafından gönderilmişti. Elçiler bir süre ağırlandıktan sonra Memlûk tarafının cevabıyla geri döndüler⁸².

Kaynaklar Altın Orda tâbiyetindeki Kırım Hâkimi tarafından gönderilen elçilerin getirdikleri mektubun içeriğine dair bir ayrıntı vermezler. Ancak işaret edildiği üzere son gelişmelerin ortaya çıkardığı kırılğan durumda ve uzun yılların ardından yalnızca hediyeleşmek için gelmediklerini tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla 1385 yılında gelen heyetin bir süredir diplomatik düzeyde ilişki kurmayan Memlûk ve Altın Orda tarafları arasında bir temas oluşturma ve bir anlamda, ilişkileri canlandırmaya yönelik adım atma amacı taşıdığı ifade edilebilir. Zira kısa süre sonra, bu kez doğrudan Toktamış Han katından gelen ikinci bir elçilik heyeti onun asıl maksadının anlaşılması noktasında daha fazla veri sunar. Söz konusu heyet, bir önceki elçi heyetinin gelişinin üzerinden bir yıl dahi geçmeden, 787 (1385-1386) senesinde Kahire'ye geldi⁸³. Yine, çeşitli hediyeler getirmiş olan heyetin beraberindeki mektubunda bu kez Toktamış Han “*babalarımızın/atalarımızın Mısır sultanlarıyla birlik [dost] olduğu gibi bizler ve sizler biriz [dostuz]*” diyordu⁸⁴. Kaynaklar mektuptaki detaylara ilişkin olarak daha fazla ayrıntı vermiyorsa da tarafların geçmişteki

77 İbn Kadî Şühbe, *a.g.e.*, III, s. 139.

78 İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 322; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 524; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 291.

79 Evvla elçilerin Toktamış Han cihetinden geldiği düşünüldüğünden buna uygun bir karşılama yapıldı. Ancak beraberlerindeki mektubun okunmasıyla, bu sırada Dîvânü'l-İnşâ'nın başında bulunan Kadî Bedreddin el-Ömerî (tarihçi İbn Fazlullah el-Ömerî'nin yeğeni) mektubun câri istilâh ve kaidelere göre yazılmadığını fark etti. Bunun üzerine yapılan soruşturmayla elçilerin Toktamış Han adına Kırım Hâkimi tarafından gönderildiği anlaşıldı. Sultan Berkuk, Kadî Bedreddin el-Ömerî'ye teşekkür etti ve elçilerin tahsisatlarını azaltıp pozisyonlarına uygun düşecek şekilde yeniden belirledi. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ'*, c. VII, neşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhîm, Kahire 1915, s. 62; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VIII, s. 62; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tah. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 2006, s. 245; İbn Kadî Şühbe, *a.g.e.*, III, s. 139; ayrıca bkz. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 93-94.

80 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VII, s. 304-305; VIII, s. 62; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 524; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 291.

81 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VIII, s. 62.

82 İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 322; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 524; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 291.

83 Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 152a; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 531; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 301; İbn Kadî Şühbe, *a.g.e.*, III, s. 155.

84 İbn Kadî Şühbe, *a.g.e.*, III, s. 155; aynı heyet ve mektuba ilişkin haberi verirken İbn Hacer, Toktamış Han'ın ifadelerini “*seleflerimiz ve seleflerinizin kardeş olduğu gibi kuşkusuz bizler de kardeşiz*” şeklinde verir. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 301.

münasebetleri ve mevcut şartlarla birlikte düşünüldüğünde, birlik vurgusunun işaret ettiği noktanın müşterek tehlike Timur karşısında beraber hareket etmek olduğu açıktır⁸⁵. Sultan Berkuk ise bir süre sonra Hâcib Kadîf ve Bektemur el-Alâî'yi teçhiz ederek muhtemelen müspet cevabıyla birlikte Toktamış Han'a gönderdi⁸⁶. Dolayısıyla evvelce, gelişmesinde İlhanlı tehlikesinin temel sebeplerden birini teşkil ettiği Memlûk-Altın Orda ilişkileri bu kez aynı coğrafyada yükselen başka bir tehlike nedeniyle yeniden ihya edilmeye çalışılmaktaydı.

Timur'un arz ettiği tehlike yalnızca Toktamış Han için değil bölgedeki diğer hâkimler açısından da endişe vericiydi. Harezm ve Horasan'daki faaliyetlerine ilişkin haberlerin civar bölgelerde duyulmasıyla birlikte, Timur'un özellikle batıya yönelmesi halinde bu tehlikeye karşı karşıya kalacak yerel hâkimler onun karşısında tutunma şanslarının olmadığını farkındaydılar. Bu nedenle 785 (1383-1385) yılında Tikrit, Sincar ve Kayseri hâkimleri hediyeleriyle birlikte elçilerini Kahire'ye gönderdi ve Sultan Berkuk'a, onun himayesine girme ve adına hutbe okutma isteklerini bildirdiler. Bu talebi memnuniyetle karşılayan Sultan onlar adına taklidler yazdırdı ve elçilere de hil'atler giydirdi⁸⁷. Aynı şekilde birkaç yıl sonra, 1388 yılı sonlarında, Timur Azerbaycan ve İran seferinin ardından Semerkand'a döndüğü sırada Karakoyunlu Kara Mehmed süratle Tebriz'e girdi, şehri ele geçirdi ve Sultan Berkuk'a elçi gönderdi. Kara Mehmed Sultan adına hutbe okutup sikke kestirdiğini haber vermekle birlikte, eğer izni olursa şehri onun adına yönetmek istediğini, dolayısıyla da naibi olma arzusunu bildiriyordu. Yine bu haber Sultan Berkuk'u oldukça memnun etti ve gerekli taklidler hazırlanarak gönderildi⁸⁸. Bunların dışında 1388 yılında aynı zamanda Osmanlı Sultanı I. Murad'ın elçileri de Kahire'deydi⁸⁹. Her ne kadar bu görüşmenin içeriğine dair detaylı kayıtlar mevcut değilse de böyle kritik bir süreçte gündemin Timur ile ilgili olduğunu tahmin etmek güç değildir. Hülâsa Timur'un oluşturduğu tehlike bölgedeki büyük veya küçük tüm güçlerin, bu sıralarda İslâm dünyasının en büyük gücü olan Memlûkler ile ilişki kurlmaları noktasında onları teşvik etmiştir. Bu durum Memlûk Sultanı'nın nüfuz alanının genişlemesini sağlamakla birlikte, tabii olarak Memlûklerin Timur karşısında bir hedef olarak belirme sürecini de hızlandırmıştır.

Memlûk-Altın Orda tarafları arasında 787 (1385-1386) yılında gerçekleşen elçi teatisinden sonraki birkaç yıl boyunca yeni bir hareketlilik kaynaklara yansımış değildir.

85 Tekindağ, *a.g.e.*, s. 94; Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 42; Broadbridge, *a.g.e.*, s. 172.

86 İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 312.

87 İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 276; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 498; Kanat, *a.g.t.*, s. 42.

88 Sayrafî, *Nüzhetü'n-Nüfus ve'l-Ebdân fî Tevârihi'z-Zamân*, c. I, tah. Hasan Habeşî, Kahire 2010, s. 177; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 585; Kanat, *a.g.t.*, s. 48-49, 55.

89 İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, c. IX/1, neşr. Konstantin Zureyk, Beyrut 1936, s. 24; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 574. Takip eden yıllarda Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki elçi teatisindeki dikkat çekici artış da kayda değerdir. *es-Sulûk*'taki kayıtların takibi için bkz. Cüneyt Kanat, "Makrîzî'nin Kitâb es-Sulûk'undaki Osmanlılar İle İlgili Kayıtlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı IV (2000), s. 227 vd.

Bu yıllar Mısır, Suriye ve Anadolu'nun nispeten sakin, ancak buralardaki güçlerin gelişmeleri yakından takip ettikleri bir süreç olsa da Azerbaycan, İran ve Deşt-i Kıpçak sahası oldukça hareketliydi. Öyle ki, Timur'un 1384 yılında Sultaniye üzerine yürüyüşüne yukarıda işaret edilmişti. Buna mukabil Azerbaycan'dan vazgeçmeye niyeti olmayan Toktamış Han bir yıl sonra Derbend'i geçerek Tebriz'i yağmaladı. Buna üç yıllık (1386-1388) seferle karşılık veren Timur Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın büyük bölümünü hâkimiyeti altına aldı. Onun güney İran'da bulunmasını fırsat bilen Toktamış Han ise Siriderya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkışınca Timur Semerkand'a döndü ve yaptığı hazırlıkların ardından 1391 yılında Toktamış üzerine birinci seferini düzenleyerek onu Kunduzca'da mağlup etti⁹⁰.

Takip eden yıllarda Timur ikinci kez İran'a girdiğinde, yarattığı tehlike tabii olarak bölgedeki tüm hâkimleri endişelendirmişti. Özellikle İran ve Azerbaycan seferleri ve buraları büyük oranda hâkimiyeti altına alması, 1380'lerden sonra Sivas-Kayseri bölgesine hâkim olan ve burada kendi adıyla bir devlet kurmuş bulunan Kadı Burhaneddin'i de telaşlandırmıştı. Bu telaşın yersiz olmadığı Timur'un 1393 yılında kendisine ulaşan mektubuyla anlaşıldı⁹¹. Timur onun itaat etmesini emrediyor, aksi halde olacaklar konusunda uyarıyordu. Nihayet Kadı Burhaneddin, Timur'a karşı ortak hareket etmeyi teklif edip yardım istediği kendi mektubuyla birlikte, kopya ettirdiği Timur'un mektubunu hem Sultan Berkuk'a hem de Sultan Bayezid'e gönderdi⁹². Taraflar arasında teati edilen elçiler vasıtasıyla Memlûk, Osmanlı ve Kadı Burhaneddin devletleri arasında bir savunma bloku teşkil edildi⁹³.

1391 yılında hezimete uğramış olmakla beraber Toktamış Han'ın Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyeti hâlâ bakiydi. Bununla birlikte, yeniden toparlanmak için zaman ve Timur karşısında tutunabilmek için de desteğe ihtiyacı vardı. Deşt-i Kıpçak'ta gücünü tahkim etmeye çalışırken bir yandan da yeniden diplomatik temaslar kurmak suretiyle Timur karşısındaki şansını arttırmaya çalışıyordu. Bu kapsamda, Altın Orda elçilerini bir kez daha Memlûk ülkesinde görmektediriz. Elçiler 1394 yılının Mart ayında Dimaşk'a ulaştı ve bu sıralarda, Timur'a karşı tedbiren Suriye'ye gelmiş olan⁹⁴ Sultan Berkuk'un huzuruna çıktılar. Muhtemeldir ki, Timur karşısında ilk yenilgisini almış olmanın da tesiriyle Toktamış Han bu kez talebini çok daha açık bir şekilde ifade ediyor ve “sapıtmuş zalim Timurlenk karşısında

90 Yezdi, *a.g.e.*, s. 184-196; ayrıca bkz. İsmail Aka, “Timurluların Azerbaycan İle Alakaları”, *Türk Kültürü*, sayı 345 (1992), s. 12.

91 Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 429-432; İbn Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr fi Nevâibi Teymûr*, tah. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1979, s. 94.

92 İbn Arabşâh, *a.g.e.*, s. 94-97; ayrıca bkz. Yaşar Yücel, “XIV. – XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Türkiye ve Yakınoğu Üzerinde 1393/94 Timur Tehlikesi”, *Belleten*, XXXVII/146 (1973), s. 170-174; Kanat, *a.g.t.*, s. 56-58.

93 İbn Arabşâh, *a.g.e.*, s. 96-97; Yücel, *a.g.m.*, s. 170-174; Kanat, *a.g.t.*, s. 56-58.

94 Cüneyt Kanat, “Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi (1382-1447), Memlûk-Timurlu Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara 2002, s. 135.

birlik olmak istediğini” dile getiriyordu⁹⁵. Tabii olarak Sultan Berkuk tarafından olumlu şekilde karşılanan bu istekle birlikte, Toktamış Han da oluşturulan savunma blokuna dâhil oldu. Böylece bölgede hâkim ileri gelen dört büyük gücün katılımıyla oluşan savunma bloku Timur’un Anadolu ve Suriye taraflarında bir faaliyette bulunma imkânını büyük oranda kısıtladı. Öyle ki, bu tarihlerde, güney İran ve Bağdat taraflarındaki faaliyetlerinin ardından⁹⁶ Timur kendisine karşı oluşturulan bölgesel savunma ittifakını bozmak amacıyla Sivas’a yürümek üzere Anadolu’ya girdi, Erzurum’a kadar ilerledi, ancak âni bir kararla Gürcistan taraflarına yöneldi⁹⁷.

Zikredilen dört devlet arasında Timur’a karşı bir birliğin tesis edilebilmesi önemlidir. Bununla birlikte, coğrafi konum itibarıyla Altın Orda’nın diğer müttefiklere olan uzaklığı şimdilik onu Timur açısından en ulaşılabilir hedef haline getiriyordu. Üstelik Toktamış Han ile girilecek bir mücadelenin kuvvetle muhtemel Derbend’in ötesinde (kuzeyinde) gerçekleşeceğini öngörüyordu. Zira ilk karşılaşmalarında mağlup olan ve Azerbaycan’da çok güçlü olmayan Toktamış Han’ın Derbend’in güneyinde kendisiyle bir savaşa tutuşmayacağını tahmin ediyordu⁹⁸. Timur ile Toktamış Han arasında vuku bulacak bir savaşın Derbend’in ötesinde gerçekleşmesi ise dört ortaklı bölgesel savunma ittifakının Altın Orda açısından büyük oranda tesirsiz kalması anlamına geliyordu. Zira müttefik güçlerin Toktamış Han’a destek kuvvet göndermeleri imkânsız değilse de hem zor hem de zamanında gerçekleştirilebilmesi oldukça güç bir işti. Tabii olarak bu durumun farkında bulunan Timur Gürcistan taraflarına yöneldikten sonra, Toktamış Han’ın Derbend’i geçerek Şirvan havalisinde yağmalar yaptığına ilişkin haberler geldi⁹⁹. Hal böyle olunca ve zikredilen hususların etkisiyle Timur karşı harekâta geçerek onun üzerine gitmeye karar verdi ve Toktamış Han’a karşı ikinci seferini başlattı¹⁰⁰.

Sultan Berkuk Dımaşk’ta Toktamış Han’ın elçileriyle görüştüktan sonra, Hoca Mecdüddin İsmail’in de eşlik ettiği Emîr Tolu min Ali Şah liderliğindeki elçilik heyetini Altın Orda’ya gönderdi. Heyet Saray şehrine ulaştı ve Timur’un harekâtını duyarak geri dönmüş olan

95 Aynî, *a.g.e.*, no. 2395, v. 233a; İbnü’l-Furât, *Tarihu İbnü’l-Furât*, c. IX/2, neşr. Konstantin Zureyk- Neclâ İzzeddin, Beyrut 1938, s. 381-382; İbn Kadî Şuhbe, *a.g.e.*, III, s. 512; İbn Hacer, *İnbâ’u’l-Gumr*, I, s. 471; İbn Tagriberdî, *a.g.e.*, XII, s. 36.

96 Yezdî, *a.g.e.*, s. 203-222.

97 Yezdî, *a.g.e.*, s. 231-233, 236-244, 245, 247 vd.; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 17-22.

98 Toktamış Han daha önce Tebriz’i kuşattığında, halk kuşatmanın kaldırılması için onunla anlaşmış, bu anlaşma dolayısıyla ona elli bin tümen ödemiş, ancak buna rağmen Toktamış Han şehri yağma ederek büyük tahribat yapmıştı. Zeynüddin Kazvîni, *a.g.e.*, s. 115-116; Nizamüddin Şâmî, *a.g.e.*, s. 117-118. Kafalı, haklı olarak “*Toktamış Han’ın Azerbaycan ve Tebriz’de yapmış olduğu hareketler, görüldüğü üzere bu bölgeyi kazanmak yerine, halkı aleyhine çevirmekten başka bir netice vermemiştir*” der (Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 107). Ayrıca zikredilen miktar, ilgili yerde Kafalı tarafından “250 tümen (2,5 milyon altın)” olarak ifade ediliyorsa da Zeynüddin Kazvîni’de elli tümen olarak kayıtlıdır. Zeynüddin Kazvîni, *a.g.e.*, s. 116.

99 Yezdî, *a.g.e.*, s. 247-248.

100 Yezdî, *a.g.e.*, s. 248 vd.; Nizamüddin Şâmî, *a.g.e.*, s. 192-196.

Toktamış Han ile görüştü. Ancak Memlûk heyeti henüz Altın Orda ülkesindeyken Timur'un ilerleyişine devam ettiğine dair haberler ulaştı ve Toktamış Han da askerini toplayarak karşı harekate geçmek durumunda kaldı¹⁰¹. Toktamış Han'ın öncü birliğinin yenilmesinden sonra, iki ordu Terek Irmağı kenarında karşı karşıya geldi ve galip gelen yine Timur'du¹⁰². Bu sırada Saray şehrinde bulunan¹⁰³ Tolu min Ali Şah ve beraberindekiler, Toktamış Han'ın yenilgisine ilişkin haberlerin gelmesi üzerine şehirden kaçarak Kırım'a, ardından da Kefe'ye geldiler. Şehrin hâkimi¹⁰⁴ burada kalmalarına ancak elli bin dirhem para aldıktan sonra izin verdi. Ne var ki, Timur'un Kırım'a doğru ilerleyişine dair haberler¹⁰⁵ ulaşmaya devam edince, heyet geri dönüş yoluna çıkmak zorunda kaldı ve 1395 yılının¹⁰⁶ Eylül/Ekim ayında Mısır'a vardı¹⁰⁷.

Toktamış Han'ın ikinci defa Timur'a yenilmesi, sonraki tüm gayretlerine rağmen onun iktidarı kaybedişi ve aynı zamanda Altın Orda'nın bir kez daha, ancak bu defa kesin olarak dağılma sürecine girişini temsil eder. Toktamış Han'dan önceki sürece benzer şekilde devlet yeniden merkezî bir otoriteden mahrum kalmış, iktidar mücadelelerinin içerisine sürüklenmiş ve yaşanan iç karışıklıklar dağılmayı hızlandırmıştır. Bu karışık süreçte Toktamış Han yeniden bir toparlanma gayretiyle girişimlerde bulunmuş, muhtemelen ekonomik hacminin büyüklüğünün de etkisiyle Kırım üzerine yürümüş ve Kefe'de kısa bir süre hâkim olmayı başarmıştır¹⁰⁸. Ancak Timur Kutluk ve uzun süre fiilî anlamda iktidarı elinde bulunduracak

101 İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, IX/2, s. 416; İbn Kadı Şuhbe, *a.g.e.*, III, s. 556.

102 Yezdi, *a.g.e.*, s. 248-255.

103 Tekindağ "...Tolu min Ali Şah bu sırada yapılan savaşlarda hazır bulunmuş önce Saray şehrine, bilahare Kefe'ye kaçmak suretiyle..." ifadelerine yer veriyorsa da yalnızca İbn Hacer'in "...Saray beldelerine doğru kaçtı..." ifadeleri belki bu şekilde yorumlanabilir. Diğer müellifler elçinin Saray şehrinde bulunduğunu ifade ediyor ki, makul olan da bu olsa gerektir. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 489; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 94, dn. 56.

104 Şehirde bu sırada Cenevizliler hâkimdi. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara 1976, s. 268.

105 Kısa süre içinde Timur Kırım ve Kefe'yi yağmalayacaktı. İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, IX/2, s. 416; İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 322; Yezdi, *a.g.e.*, s. 256.

106 Yakubovskiy İbn Kadı Şuhbe, Aynî ve Makrîzî'ye atıfla, "1394 ve 1395 yıllarında Toktamış bütün kuvvetiyle Mısır sultanı el-Melik ez-Zahir Berkuk'la sağlam münasebetler kurmağa çalışıyor; giriştiği savaşta kendisine yardımcı bulunması için, Timur'un her iki tarafında aynı derecede tehlikeli olduğunu ileri sürüyordu" derken (Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 252), Kafalı da "Toktamış .... bir taraftan da Mısır Memlûk sultanı Berkuk'a 1393 ve 1395 yıllarında göndermiş olduğu elçiler ile müşterek tehlikeye karşı birlikte hareket etmeyi teklif ediyordu" şeklinde ifade eder ve devamla "...Toktamış Han'ın elçilerinin Kahire'ye gelişleri hakkında yeterli bilgiler vermektedirler" diyerek Makrîzî ile Aynî'ye atıfta bulunur (Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 111). Öyle anlaşılıyor ki, bu erken eserlerin sunduğu bilgi ve yorumlar konuyla alakalı çalışma yapan sonraki pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiştir. Toktamış Han'ın Timur'a karşı Memlûklerle ittifak kurmak istediği noktasında herhangi bir şüphe olmamakla beraber, o 1393 ve 1395 yılları arasında Memlûk ülkesine iki kez heyet göndermiş değildir. İşaret edildiği üzere 1395 yılında gelenler Altın Orda elçileri değil, Toktamış Han ve Timur arasındaki savaş dolayısıyla Altın Orda ülkesinden kaçmak mecburiyetinde kalan Tolu min Ali Şah riyasetindeki Memlûk elçilik heyetidir. Söz konusu heyetin Altın Orda'dan ayrıldığı sıralarda Toktamış Han zaten, kendisini takibe koyulan Timur'dan kaçma gayreti içerisindeydi. Yezdi, *a.g.e.*, s. 254-255.

107 İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, IX/2, s. 416; İbn Kadı Şuhbe, *a.g.e.*, III, s. 556-557; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 489, 491, 495; İbn Dokmak, *a.g.e.*, s. 322; Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 842-843.

108 Aynî, *a.g.e.*, no. 2396, v. 12a; İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, IX/2, s. 462; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 526; ayrıca bkz. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 268-269; İlyas Kemaloğlu, "Toktamış Han", *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 232.

olan Edigey (Edige veya Edigü) Mirza'nın güçlü rakipler olarak ortaya çıkması Toktamış Han'ın yeniden bir iktidar şansı bulmasına izin vermemiş, kısa süre sonra da hayatını kaybetmiştir. Nitekim Altın Orda merkezî otoritesinin bir kez daha, ancak bu kez kesin olarak çöküşü Memlûklerle sürdürülen ilişkilerin son derece sınırlı, belki yok denilebilecek bir noktaya getirilmesine sebep olmuştur.

Edigey Mirza, han soylu olmadığı için hanlık makamında bulunmamış, ancak Nogay örneğine benzer şekilde, 1419 yılına kadar Altın Orda siyasetine yön veren kişi olmuştur. Onun zamanında Memlûkler ile doğrudan diplomatik bir temas kurulduğuna ilişkin herhangi bir kayıt mevcut değildir¹⁰⁹. Bununla birlikte, Makrîzî ve Sehâvî'nin kaydına göre, Tatarların¹¹⁰ çocuklarını satmalarını yasaklamış ve bu karar dolayısıyla Mısır ve Şam diyarına getirilen memlûk sayısında ciddi bir azalma olmuştu¹¹¹. Vernadsky mezkûr kararın Altın Orda'nın bel kemiğini oluşturan Türklerin bu coğrafyadaki sayısının azalmasını engellemekle ilgili olabileceğini ifade etmektedir¹¹². Daha önce Canibek ve Özbek Han'ın, ihtiyaç halinde memlûk ticaretini engellemeyi veya sınırlandırmayı diplomatik bir baskı aracı olarak kullandıkları dikkate alındığında, bu kararda da benzer bir motivasyonun etkili olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, Edigey'in kararının tüccarlardan çok *ailelere* yönelik olması Vernadsky'nin haklılığı ihtimalini artırıyor gibi görünmektedir.

Yaşanan siyasi gelişmeler dolayısıyla Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin mezkûr akıbeta uğraması özellikle Memlûklerin Deşt-i Kıpçak sahasına ilgisinin azaldığı anlamına gelmez. Gerek bölgeyle gerekse bölge hâkimleriyle ilgili haberler, çok az olmakla birlikte zaman zaman kaynaklarda kendilerine yer bulur. Bu bağlamda, müellifler Edigey Mirza'nın eşinin 819 (1416/1417) yılında yaklaşık üç yüz kişilik bir kabileyle Dımaşk'a

109 Tekindağ, “*Tohtamış Han'ın Litvanya'ya sığınması üzerine, Altın-Ordu tahtına geçen Ediku, Berkuk'a bir sefaret heyeti göndermek suretiyle, aradaki dostluğu takviye etmek istemiştir*” ifadelerine yer verir ve evvela Aynî'ye, ardından da İbnü'l-Furât ve İbn Hacer'e referansta bulunur. Tekindağ, *a.g.e.*, s. 94, dn. 57. Ancak referans gösterilen kaynakları incelediğimizde ilgili yerlerde Toktamış Han veya Edigey'in gönderdiği elçilik heyetlerine ilişkin herhangi bir kayıt olmadığı anlaşılmıştır. Bunun yerine ilgili yerlerdeki kayıtlar Toktamış Han'ın Kırım üzerine yürüyüşü ve Kefe kuşatmasına dairdir (Aynî, *a.g.e.*, no. 2396, v. 12a; İbnü'l-Furât, *a.g.e.*, IX/2, s. 462; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, s. 526). Tekindağ mezkûr kayıtları, söz konusu haberlerin bir elçilik heyeti marifetiyle ulaştırıldığı şeklinde yorumlamış olabilir; ancak gerek ilgili yerlerdeki haberlerin veriliş şekilleri gerekse genel anlamda kaynakların, elçilerin gelişlerine ilişkin haberleri oldukça açık bir şekilde bildirmeleri böyle muhtemel bir yoruma çok fazla müsaade ediyor gibi görünmez.

110 Vernadsky, Makrîzî'nin Tatar ifadesiyle yalnızca Kumanları değil, Altın Orda'ya tâbi tüm Türk tebaayı kast etmiş olabileceğini ifade ediyor. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1951, s. 283.

111 Makrîzî, *Durerü'l-Uküdi'l-Feride fi Terâcimi'l-A'yâni'l-Muflide*, c. II, tah. Mahmûd el-Celîlî, Beyrut 2002, s. 436; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmî li-Ehli'l-Karnî't-Tâsi*, c. II, neşr. Abdüllatif Hasan Abdurrahman, Beyrut 2003, s. 290.

112 Bununla birlikte, ilgili yerin devamında Vernadsky, “*bu politikanın bir neticesi olarak Altın Orda'dan Mısır ve Suriye'ye satılan köle sayısında keskin bir düşüş oldu. Sonraları, Türk çocukların yerine Çerkezlerin ihraç edilmesiyle söz konusu ticaret devam ettirildi. Bu bakımdan XV. yüzyılda Memlûk birlikleri ekseriyetle Çerkezlerden mürekkepti*” (Vernadsky, *a.g.e.*, s. 283) diyorsa da Çerkezlerin çok daha önce Memlûk ordusunda istihdam edilmeye başlandığı ve keza, Edigey zamanından önce zaten Memlûk Devleti'nde iktidarı ele aldıkları dikkatten kaçırılmamalıdır.

geldiği ve hac yapma amacıyla olduğunu ifade ederler¹¹³. Aynı şekilde Altın Orda'nın ilgili dönemdeki siyasi durumu, karışıklıklar, *hanlar* arasındaki çekişme ve ihtilaflar çeşitli vesilelerle zikredilir¹¹⁴.

Belki son diplomatik temaslar olarak Devlet Berdî'den gelen bir mektup ve birkaç yıl sonra Muhammed Han tarafından gönderilen elçiler zikredilebilir. Buna göre, 1427 yılının Şubat/Mart ayında, Kırım'da hâkim olmayı başaran Devlet Berdî tarafından bir mektup gönderildi. İlginç bir şekilde mektubun anlaşılması noktasında problemler yaşanınca, son gelişmeler mektubu getiren elçiden dinlendi ve elçi, üç hanın (*melik*) ülkede hâkim olmak için mücadele ettiğini ve son halde bunlardan Devlet Berdî'nin Kırım ve havalisinde, Muhammed Han'ın Saray ve civarında ve Barak (veya Borak) Han'ın ise Timurlulara yakın bölgelerde hâkimiyeti ele geçirdiğini bildirdi¹¹⁵. Bununla birlikte, öyle anlaşılıyor ki, birkaç yıl sonra siyasi denge yeniden değişmişti. Zira 21 Nisan 1429 tarihinde gelen elçilere ilişkin haberi verirken Aynî onların Deşt-i Kıpçak ve Kırım hâkimi Muhammed Han'ın elçileri olduğunu ifade eder¹¹⁶. Dolayısıyla Muhammed Han rakiplerine karşı üstün gelmiş, hâkimiyet alanını genişletmiş ve bu durumu bildirmek üzere, elçilerini hediyelerle birlikte Kahire'ye göndermişti¹¹⁷. Muhammed Han'a bir karşılık verilip verilmediğine ilişkin kayıt mevcut değildir; ancak bir Memlûk heyeti gönderilmemişse bile cevabî bir mektupla mukabele edildiğini tahmin etmek mümkündür.

Tarihî kayıtlara dayanılarak yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere, özellikle Toktamış Han sonrasındaki karışık durum istikrarlı ilişkilerin tesisine müsaade etmemiştir. Esasen daha önceki süreçlerde de Memlûk-Altın Orda ilişkileri her zaman istikrarlı olmamıştır ve bu kesintiye uğrama veya ilişkilerin seyrelme durumları genellikle iç siyasi karışıklıklar dolayısıyladır. Ancak dâhili meselelerin hallinden sonra tarafların yeniden irtibata geçerek ilişki tesis etme yönündeki istek ve girişimleri de dikkate değerdir. Ancak Toktamış Han'dan sonra Altın Orda Devleti'nin tecrübe ettiği süreç ilişkilerde yeni bir canlanmaya imkân vermemiştir.

Zikredilen gelişme ve neticeler dolayısıyla Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkilerinin nihayet bulması Memlûklerin Karadeniz ve Deşt-i Kıpçak ile irtibatının kesildiği anlamını taşımamaktadır. Bu bölgeyle yapılan ticaret ve bunun Memlûkler açısından ifade ettiği anlam önemini korumuş ve buna bağlı olarak söz konusu ilişkiler sürdürülmüştür.

113 Makrîzî, *es-Sulûk*, IV, s. 371; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, III, s. 100.

114 Aynî, *İkdu'l-Cumân fî Tarihî Ehli'z-Zamân*, neşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût, Kahire 1989, s. 94, 247, 310.

115 Aynî, *a.g.e.*, (Karmût neşri), s. 313; Sayrafi, *a.g.e.*, III, s. 117.

116 Aynî, *a.g.e.*, (Karmût neşri), s. 358.

117 İlgili yerde Aynî, hediyelerle birlikte elçilerin iki nüshası olan bir mektup getirdiklerini, bunlardan birinin Uygur dilinde yazıldığını, ancak bunu kimsenin anlamadığını ve onu okuması için bu dili bilen birinin bulunmadığını da ifade eder. Aynî, *a.g.e.*, (Karmût neşri), s. 358.

Ancak, Altın Orda otoritesinin çöküşüyle birlikte Kırım öne çıkmış ve zaten daha önceden beri devletler arası bir ticaret merkezi olma özelliğini, muayyen bir süre için, artık merkezî bir hükümetten bağımsız olarak sürdürmüştür. Bu durum uzun süredir Kefe'yi merkez edinen ve gerek Kırım'ın gerekse Karadeniz'in başka noktalarında¹¹⁸ kolonileri bulunan Cenevizlilerin Memlûklerin bu bölgeyle ilişkilerinde var olan önemli rollerinin daha da artma neticesini doğurmuştur. Hülasa, Memlûklerin Deşt-i Kıpçak ve dolayısıyla buradaki Altın Orda ardılı siyasi güçlerle diplomatik ilişkileri son derece sınırlı kalmakla birlikte, aracılar vasıtasıyla gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler ve ticarî ilişkileri devam etmiştir. Tabii olarak iyi diplomatik münasebetlerin var olduğu dönemlere kıyasla ticarî ilişkilerin sıklığının azaldığı ve hacminin de giderek küçüldüğü bir gerçektir.

Memlûk-Altın Orda İlişkilerinin Doğası Üzerine (Yeni Bir Yorum)

Memlûk ve Altın Orda devletleri arasında tesis edilen ve daha ileri bir noktaya taşınması sürekli olarak gündemde tutulan ilişkiler tarafların ortak çıkarlarına hizmet etmekle beraber, her iki taraf açısından tek yönlü yararlar da sağlamıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, müşterek çıkarlar ilişkilerin tesis ve devamlılığı noktasında başat rolü oynamakla birlikte, tek yönlü kazanımlar tarafların ihtiyaçlarının karşılanması, dolayısıyla da ilişkilerin devam ettirilmesi noktasında etkili olmuşlardır.

Taraflara sağladığı ortak faydaların yanı sıra, Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin Memlûk Devleti açısından arz ettiği önem bilhassa askerî ve ticarîdir. Memlûk ordusu farklı etnik unsurlardan askerleri barındırmakla birlikte, ordunun temel unsuru ve kahir ekseriyeti Deşt-i Kıpçak bölgesinden getirilen evvela Kıpçak ve daha sonra da Çerkezlerden mürekkeptir¹¹⁹. Dolayısıyla Memlûk Devleti ordusu ve memlûk sisteminin insan kaynağının büyük oranda Altın Orda'nın hâkimiyet sahasından sağlanması taraflar arasındaki diplomatik ilişkilere hayati bir yön de kazandırmaktadır. Söz konusu coğrafyadan memlûklerin getirilmesi esasen siyasi ve ekonomik boyutları bulunan çok yönlü bir faaliyettir, ancak bu faaliyetin diplomasıyla desteklenmesi daha etkili bir sürecin işletilmesi ve arzu edilen neticelere ulaşılabilmesi bakımından elzemdir. Nihayet Memlûkler bu yönde Altın Orda ile iyi ilişkiler tesis etmelerinin yanı sıra, deniz yolu üzerinde kilit bir noktada bulunan Bizans İmparatorluğu ve transfer sürecinde etkin rol oynayan unsurlarla birtakım anlaşmalar yaparak gerek

118 İlgili olarak bkz. Altay Tayfun Özcan, "Altın Orda Hanlığı Zamanında Karadeniz'in Kafkasya Sahillerinde Cenovalı Tüccarlar, Kolonileri ve Ticarî Yaşam", *MUTAD*, VII/1 (2020), s. 91-105.

119 İlgili olarak bkz. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (1989), s. 211-247; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 41 vd.; Cengiz Tomar, *Memlûk Devletinde Askerî Kölelik Sistemi (1250-1517)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 28-32; Süleyman Kızıltoprak, "Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi", *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 151-156; Kanat, "Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği", s. 541-545.

diplomatik gerekse ticarî ilişkilerin sürekliliğini garanti altına almaya çalışmışlardır¹²⁰. Yine yapılan ticaretle birlikte Karadeniz'in kuzeyine has veya burada mebzul çeşitli emtianın¹²¹ Akdeniz'e ve Memlûk ülkesine ulaştırılması hem stratejik hem de ticarî açıdan Memlûklerin çıkarlarına hizmet etmiştir.

İttifakın sağladığı müşterek çıkarların yanı sıra, Memlûklerle kurulan ilişkiler Altın Orda tarafı açısından daha çok ekonomik ve ticarî yararlar sağlamakla birlikte, askerî birtakım kazançlar da sunmuştur. Altın Orda coğrafyasında ihtiyaç duyulan çeşitli mal veya işlenmiş ürünler, Memlûk ülkesinde üretilmiş veya çeşitli diğer bölgelerden Mısır'a ulaştırılmış olmaları sayesinde buradan temin edilerek kuzey bölgelere götürülmüşlerdir¹²². Bunların yanı sıra, zaman zaman çeşitli aletler, silahlar ve savaş teknolojisi alanında istifade edilecek malzemeler de Mısır'dan temin edilerek Altın Orda ülkesine ulaştırılmıştır¹²³. Dolayısıyla Memlûk-Altın Orda ilişkileri siyaseten ürettiği neticelerin yanı sıra, her iki tarafın çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve ekonomik fayda sağlaması bakımından da işlerlik göstermiştir.

Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkilerinin temelinde yatan ve bunların muharriki olan unsur ise ortak düşman meselesidir. Ayrıntıları evvelce ele alındığı üzere, ilk olarak İlhanlı tehdidi, daha sonraki tarihlerde ise Timur tehlikesi Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin üzerinde yükseldiği zemini teşkil etmiştir. Özellikle İlhanlıların bölgeye ilk gelişlerinden itibaren hem Memlûklerle hem de Altın Orda'yla şiddetli savaşlar yapmaları ve bu mücadelelerin süregelen bir hal alması Memlûk-Altın Orda taraflarını diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi noktasında teşvik etmiştir. Ortak düşman aleyhinde kurulan ittifak ne İlhanlılar ne de Timur karşısında müşterek bir harekâtın düzenlenmesini sağlamamıştır. Bu durum ilişkilerin başarılı bir sonuç

120 Bu bağlamda Pachymérés ve Grigoras'ın kayıtları özellikle dikkat çekici ve önemlidir. Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, c. I, ed. ve Fran. çev. Albert Failler-Vitalien Laurent, Paris 1984, s. 236-238; Arslan Kılıç, *Nikiforos Grigoras'ın Romaiki İstoria Adlı Eserinin I.-VI. Bölümlerinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 196-198; keza 1281 yılında İmparator VIII. Mikhael Paleologos ile Memlûk Sultanı Kalavun arasında imzalanan antlaşma aynı bağlamda önem arz etmektedir. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ*, XIV, s. 72-78; ayrıca bkz. Marius Canard, "Un Traité Entre Byzance et l'Égypte au XIIIe Siècle et les Relations Diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les Sultans Mamluks Baibars et Qala'un", *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, Kahire 1934-1945, s. 197-224; P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 118-128; Ahmet Usta, *Hilal İle Haç Arasında Hayatlar: Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, İstanbul 2022, s. 149-163, 188-202.

121 Bunlarla ilgili olarak bkz. Subhi Labib, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, New York 2014, s. 73; Subhi Labib, "Eyyübîler ve Memlûkler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası", çev. Altan Çetin, *Nüsha*, sayı 4 (2002), s. 153. Ayrıca memlûk ticareti ve Anadolu'nun mezkûr husustaki rolüyle ilgili olarak da bkz. Altan Çetin, "Akdeniz Ticaretinde Memlûklar Devri, Mısır - Anadolu Mal Mübadelesi", *Adalya*, sayı XI (2008), s. 362-64.

122 Labib, "Egyptian Commercial Policy", s. 73; ayrıca, önemlerine binaen şu çalışmaları da burada zikretmekte yarar vardır; Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, çev. Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012, özellikle dördüncü bölüm; bilhassa memlûk ticareti için bkz. Hannah Barker, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, Philadelphia 2019.

123 İbnü'd-Devâdârî, *a.g.e.*, IX, s. 280-281.

üretmediği veya iyi ilişkiler kurulmasına rağmen bunların etkisiz kaldığı anlamına gelmez. Önemine binaen meselenin bu yönü üzerinde durma gerekliliği vardır.

Memlûk tarihi çalışmalarına kıymetli katkılar yapan D. Ayalon, Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin önemli olduğunu ifade eder. Bununla birlikte, arada uzak bir mesafenin bulunmasını ve Bizans'ın bu hattın önemli bir kısmına hâkim oluşunu tarafların ilişkilerini zora sokan temel sorunlar olarak değerlendirir¹²⁴. Keza gerek Memlûk gerekse İlhanlı tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapan R. Amitai de Memlûk-Altın Orda ittifakına ilişkin çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu kapsamda Ayalon'un konuya ilişkin fikirlerini incelerken onun, söz konusu ittifakın abartılmaması¹²⁵ gerektiği kanaatine sahip olduğu şeklinde bir yorum yapmıştır. Bununla birlikte, birtakım girişimlere rağmen İlhanlılara karşı ortak bir strateji geliştirilemediğini, dolayısıyla da ittifakın ancak bir mutabakat veya uzlaşma olarak değerlendirilmesinin uygun olacağını dile getirir¹²⁶. Keza A. Yuvalı ise Sultan Baybars dönemine işaretlerle, taraflar arasındaki ilişkilerin iyi niyet yazışmalarından öteye gidemediğini belirtmiştir¹²⁷.

Mezkûr müellifler Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin önemine dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte, yapılan değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla İlhanlılara karşı eyleme dönüşmüş müşterek bir harekâtın gerçekleştirilememiş olması söz konusu ittifakın akim kaldığı veya tekemmül ettiremediği şeklinde bir kavrayışın ortaya çıkmasına neden olmuş gibi görünmektedir. Bir başka ifadeyle, diplomatik yazışmalarda sürekli olarak gündemde

124 Ayalon'un ifadeleri şu şekildedir; “*Memlûk Sultanlığı ve Altın Orda arasındaki ittifak eşsiz bir öneme sahiptir, ancak buna rağmen ciddi sınırlılıkları da vardı. Altın Orda Mısır'dan çok uzaktı; tehlikeli deniz yolculuğu meselesi ise iki imparatorluk arasında sürekli temas kurabilmeyi hayli zorlaştırıyordu. Dahası, bir yanda Kahire ve Saray, diğer yanda [Kahire ve] Tebriz arasında [çıkması muhtemel] bir anlaşmazlıktan en büyük kârı elde etmek isteyen Bizans İmparatorluğu Nil ile Volga'yı birleştiren hattın en önemli kısmına hâkimdi*”. David Ayalon, “The Great Yâsa of Chingiz Khân. A Reexamination (Part C1)”, *Studia Islamica*, sayı 36 (1972), s. 129.

125 Amitai, Ayalon'un Memlûk-Altın Orda ittifakı hakkında söylediklerini yorumlarken bu ifadeyi (*should not be exaggerated*), mezkûr ittifaka gereğinden fazla bir önem atfedilmemeli anlamında alınılıyorsa da önceki dipnotta görüleceği üzere Ayalon doğrudan böyle bir ifade kullanmamıştır.

126 İlgili çalışmasında Amitai şunları ifade ediyor; “*Genç memlûk ticaretinin devamlılığını mümkün kılmaya dolayısıyla Baybars'ın hâkimiyeti altında geliştirilen Memlûk – Altın Orda ilişkileri hayati öneme sahiptir. Altın Orda'nın İlhanlılar üzerinde bir baskı oluşturacağına ilişkin ümit daha az önemli değildi ki, böylece onlar Suriye'ye saldırmaktan alıkonulacaktı. Gerçekte ise Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki savaş İlhanlıların tüm güçlerini Memlûklere karşı kullanmalarına mani oldu. Diğer yandan, Profesör Ayalon'un yorumladığı üzere, Memlûkler ve Altın Orda arasındaki ittifakın önemi abartılmamalıdır (should not be exaggerated). Altın Orda çok uzaktı, oraya olan uzun yolculuk mesafesi –ki bunun bir kısmı da Bizans hâkimiyetinde bulunduğu– iki ülke arasındaki daimi iletişimi “zayıflatıyor ve zorlaştırıyordu”. Açıkçası, hanların ara ara gösterdikleri çabalara rağmen, İran Moğollarına karşı herhangi bir ortak strateji hiçbir zaman geliştirilemedi. Ayrıca Cuci – İlhanlı çekişmesinin Memlûklerin dahil olmaksızın neşet ettiğini göstermeye çalıştık. Hülâsa, mezkûr ittifakın sınırlı kapsamına nazaran, bu ilişkileri tanımlamak için mutabakat/uzlaşma (understanding) terimi tercih edilebilir*”. Amitai, *Mongols and Mamluks*, s. 90-91.

127 İlgili yerde A. Yuvalı “*Bu iki devlet arasındaki ittifak her ikisinin de ısrarla istemesine rağmen fiilen gerçekleşmemiştir... İslâm kaynaklarının büyük heyecan ve sevinçle bahsettikleri Berke Han ile Sultan Baybars'ın dostluğu karşılıklı iyi niyet yazışmalarından öteye gidememiştir*” ifadelerine yer veriyor. Abdülkadir Yuvalı, “XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklama”, *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 262 (1985), s. 116-117.

tutulduğu için ortak bir harekât düzenlemenin, ilişkilerin esas amacı olduğuna ilişkin bir kanaat varlığını hissettirmektedir. Kayıtları ayrıntılı olarak sunulduğu üzere, Memlûk ve Altın Orda tarafları arasındaki yazışmalarda (tarafların birinin kuzeyden, diğersinin ise güneyden ilerlemesine dayalı) müşterek bir harekâtın bahsinin sıkça geçtiği ve hatta böyle muhtemel bir harekâtın başarıya ulaşması halinde İlhanlı hâkimiyetindeki bölgelerin nasıl paylaşılacağına ilişkin düşüncelerin dile getirildiği bir gerçektir. Dolayısıyla Amitai'nin ilgili görüşlerinin aksine, taraflar bir strateji geliştirememiş değillerdir. Burada sorgulanması gereken husus, en azından görünüşteki bir stratejinin varlığına, bununla ilgili olarak defalarca yazışmalar yapılmasına rağmen, tarafların neden harekete geçmedikleri veya geçemedikleridir.

Öncelikle Memlûk-Altın Orda ilişkilerinin temelindeki ittifakın vadettiği muhtemel sonuçların bu ittifakın ortakları açısından eşit veya aynı olmadığını ifade edelim. Şöyle ki, Altın Orda hanlarının İlhanlılarla gerek tarihi husumetleri gerekse Azerbaycan toprağı üzerindeki hak iddiaları, taraflardan birisi bu iddialardan vazgeçmediği sürece, (Altın Orda açısından) İlhanlıların varlığının sona erdirilmesini gerekli kılıyordu. Bu seçenek Altın Orda'nın önceliğini ve nihai hedefini temsil ediyor, ancak şimdilik gerçekleştirilemediği için ve gerçekleştirilebileceği zamana kadar Altın Orda hanları İlhanlıların baskılanmak suretiyle etkisiz kılınmalarına razı geliyorlardı. Tabii olarak bu durum Memlûk-Altın Orda yazışmalarında (zaman zaman gerçekleşen Altın Orda-İlhanlı sınır savaşlarının da etkisiyle) müşterek harekâtın bir an önce düzenlenme meselesini sürekli olarak gündemde tutan ve bu hususta daha çok ısrar eden tarafın Altın Orda olması neticesini doğuruyordu. Memlûkler açısından İlhanlıların varlığına ilişkin beklentilerin aynı olmadığını ifade edebilmek için yeterli veri mevcut gibi görünüyor. İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra İlhanlıların Memlûklerle daima mücadele içerisinde oldukları, hatta zaman zaman büyük savaşlar yaptıkları malumdur. Bu uzun süreç zarfında bazen ilişkiler yumuşamışsa bile tarafların birbirlerine karşı sürekli olarak teyakkuz halinde bulduklarını ifade etmek mümkündür. Özellikle Memlûkler açısından tüm bu mücadelelerin odak noktasındaki husus İlhanlı varlığına ilişkin olmayıp Memlûk hâkimiyet sahası, sınırları ve menfaatlerinin İlhanlı tehdidinden uzak tutulmasına dönüktür. Dolayısıyla Altın Orda'nın İlhanlı varlığını bütünüyle ortadan kaldırmayı hedefleyen beklentileri Memlûk dış politikası açısından, aynı şekliyle geçerli değildir. Tarihleri boyunca Memlûklerin doğu sınırını Fırat'ın teşkil etmesi ve faaliyet alanlarının Mezopotamya ile sınırlı kalması, buranın doğusuna, üstelik İlhanlı (sonraki tarihlerde Timur) gibi güçlü bir düşmanın merkezî topraklarına bir sefer düzenlenmesi Memlûk dış politikası açısından çok gerçekçi bir hedef değildir¹²⁸. Nihayet

128 Yukarıda zikredildiği üzere en-Nâsır Muhammed, Tokta Han'a gönderdiği cevabi bir mektupta İlhanlılara karşı düzenlenecek müşterek harekâtın sonra "*hilafet makamını [Bağdat'ı] da alıp halifeye geri verecekleri*"ni zikreder. Tarafların ortak değerlerini temsil eden unsurlara atıf yapmak bakımından ve siyaseten önemli bir söylem olmakla birlikte, Memlûklerin genel politikası göz önüne alındığında, buradaki amacın gerçekten Bağdat'ı almak olmadığı açıktır. Bununla birlikte, ortaya konulan bu söylemin İlhanlıların baskılanması noktasında göstereceği işlerlik dolayısıyla Memlûk ve Altın Orda çıkarlarına hizmet ettiği ifade edilmelidir.

Altın Orda ile hedefleri tam anlamıyla örtüşmeyen Memlûkler tabii olarak kendi siyasi beklentilerine uygun politikalar üretmişlerdir. İşaret edildiği üzere, bu politikanın temelinde İlhanlıların Memlûk hâkimiyet sahasından uzak tutulması ve sınır güvenliğinin sağlanması, dolayısıyla da Memlûk çıkarlarının garanti altına alınması yatar. Memlûkler bunu iki şekilde sağlamışlardır: 1) Altın Orda (ve başka siyasi unsurlar) ile kurulan ittifak sayesinde oluşturulan caydırıcı güç, 2) Zayıflamaya başlayan ve İlhan Ebû Said'in takip ettiği veya etmek durumunda kaldığı barışçıl politika neticesinde varılan antlaşma sayesinde İlhanlıların saldırgan politikalarının etkisiz kılınması.

Memlûk-Altın Orda devletleri arasındaki yazışmalarda Memlûklerin ortak bir harekâtı gündeme getirmeleri, buna ilişkin söylemlere eşlik etmeleri ve bu ihtimale dair gündemi canlı tutmaları gerçekten böyle bir harekâta girişmek istedikleri anlamını taşımaz. Bir başka ifadeyle, tarafların sürekli olarak bahsettikleri ortak harekâtın düzenlenmemiş veya düzenlenememiş olmasını, aralarındaki ittifakın başarılı olamadığına yormak diplomasinin gücünü görmezden gelmek veya diplomasiyi kurban etmek anlamına gelir. Zira günümüz dünyasında da geçerli olduğu üzere, diplomasi her zaman bir eylem üretmemek suretiyle de bir netice üretir. Bu ifade ele aldığımız konu özelinde, İlhanlılara karşı kurulan Memlûk-Altın Orda ittifakının, dolayısıyla da ortak bir harekâtın sürekli olarak dillendirilmek suretiyle oluşturulan caydırıcı güç sayesinde İlhanlıların baskı altına alınmalarını ve nihayet onların mevcut güçlerini bu iki düşmanından bir tanesi üzerine yoğunlaştıramayışını kastediyor. Dolayısıyla denilebilir ki, mezkûr ittifak kendi şartları özelinde bir netice üretmiş ve müttefiklere yarar sağlamıştır. Ortaya çıkan bu netice Altın Orda açısından nihai hedef olmamakla beraber, onun çıkarlarına hizmet etmesi bakımından da önemlidir. Memlûkler açısından ise öyle anlaşılıyor ki, mezkûr ittifak kendisinden beklenen ve sahip olduğu potansiyel ölçüsünde sağlayabileceği faydayı büyük oranda sağlamış, İlhanlılarla yapılan mücadelelerde Memlûklerin elini güçlendirmiş ve özellikle askerî ve stratejik açıdan ilişkilerini sürdürme ihtiyacı duyduğu Deşt-i Kıpçak ile münasebetlerinin güçlü kalmasını sağlamıştır. Ayrıca düşmanı (Memlûkler) karşısında üstünlük kurmayı başaramayan İlhanlılar, Memlûk çıkarlarını gözetken ve yıllarca mücadelesini verdikleri Suriye'deki iddialarından kesin olarak vazgeçtiklerini tasdikleyen bir antlaşma yapmaya razı olmak durumunda kalmışlardır. Tabii olarak tüm bu gelişmeler yalnızca mezkûr ittifakın değil, onun da tesirli olduğu pek çok etkenin bir sonucudur.

Sonuç

Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemine kadar Memlûk-Altın Orda ilişkileri ortak çıkarlara dönük olarak ve müşterek bir düşman söylemi etrafında gelişti. Sultan en-Nâsır'ın üçüncü saltanat döneminde ilişkilerin bu tezahürü kısa bir süre daha devam etti ise de İlhanlı cihetindeki gelişmelere ve Memlûk-İlhanlı taraflarının kurduğu münasebetlere bağlı olarak Memlûk-Altın Orda ilişkileri de etkilendi ve yeni bir süreç girdi. Bu süreçte Altın Orda tarafı Memlûklerin tam bir müttefik olarak kendileriyle birlikte

hareket etmeleri, İlhanlı karşıtı söylemi sürdürmek suretiyle onları baskı altında tutmaya devam etmeleri ve mümkünse eyleme geçmeleri konusunda beklenti içerisindeyken Sultan en-Nâsır, kendisinden önceki Memlûk politikalarından farklı şekilde, Altın Orda ve İlhanlı tarafları arasında bir denge siyaseti tatbik ederek Memlûk çıkarlarını koruma yolunu tercih etti. Bu tercihte kuşkusuz 1320'lerden sonra yaşanan gelişmeler, İlhanlıların Memlûkler ve Memlûk hâkimiyet sahasına karşı saldırgan politikalarından vazgeçmeleri veya vazgeçmek durumunda kalmaları etkili oldu.

Üçüncü saltanat döneminde Memlûk-Altın Orda ilişkileri yeni bir sürece girmekle birlikte esasen Sultan en-Nâsır'ın, Altın Orda ile ilgili olarak takip ettiği politika diğer Memlûk sultanlarınınkinden tamamen bağımsız da değildi. Ancak gerek Ölceytü Han ile sağlanan geçici bir anlaşma gerekse, bilhassa Ebû Said Han'ın takip ettiği barış yanlısı politika Memlûklerin ilgili yöndeki siyasetinin temelindeki düşüncenin daha net bir şekilde görünür olmasını sağladı. Buna göre, Sultan en-Nâsır Muhammed, İlhanlıların Memlûk çıkarları açısından arz ettiği tehlikeleri varılan barış anlaşmasıyla bertaraf ettikten (ve muhtemeldir ki, onların artık zayıflamaları dolayısıyla bir tehlike yaratamayacakları hususunda ikna olduktan) sonra hem İlhanlı hem de Altın Orda devletleriyle ilişkilerin belli bir düzeyde sürdürülmesinden yana tavır aldı. Bu durum, tabii olarak Altın Orda'ya karşı var olan tutumun ve söylemin değişmesini beraberinde getirdi ki, neticede Memlûklerle tıpkı eskisi gibi en azından tam bir amaç birliğine sahip olmak isteyen Altın Orda ile diplomatik gerginliklerin yaşanmasına yol açtı. Hatta bu süreçte Altın Orda ile yaşanan gerginlikler, belki bir taraf değiştirme olarak değerlendirilemeyecek olmakla beraber, Sultan'ın İlhanlı çıkarlarını gözetken bazı diplomatik hamleler yapmasına dahi sebep oldu.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in takip ettiği siyaset dolayısıyla gergin bir şekilde bile olsa Memlûk-Altın Orda tarafları ilişkilerini sürdürmeye özen gösterdi. Ancak İlhanlı Devleti'nin nihayet bulması ve Memlûk-Altın Orda taraflarının bir süre kendi iç meseleleriyle meşgul olmaları aralarındaki siyasi ve diplomatik ilişkilerin akamata uğraması neticesini doğurdu. Ancak İlhanlı örneğine benzer şekilde, Timur'un ortak bir tehdit olarak bölgede yükselişe geçmesi Memlûk ve Altın Orda ilişkilerinin canlanması noktasında etkili oldu. Bu süreçte, güçlendirilmeye çalışılan ilişkiler eski dostluk münasebetlerinin ihyası ve bir cephe tesisi suretiyle müşterek düşman Timur'un baskılanması söylemleri etrafında merkezlendi. Dolayısıyla ortak düşman meselesi bir kez daha Memlûk-Altın Orda diplomatik ilişkilerinin şekil ve çerçevesini belirlemekteydi. Ne var ki, İlhanlılar zamanındaki münasebetlere müteallik tüm zorluklar bu dönemde de mevcuttu ve müşterek bir harekâtın eyleme dökülmesi mümkün olmadı. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, mezkûr söylem bu dönemde de belirli ölçüde işe yaradı ve en azından bir süre Timur'un baskılanması noktasında etkili oldu.

Memlûk ve Altın Orda ilişkilerinin başlama ve gelişmesinde müşterek çıkarlar ve bunlar arasında da bilhassa ortak düşmana karşı ittifak başat rolü üstlenmişti. Bununla birlikte,

Memlûk ve Altın Orda'nın politikalarının her açıdan ve bütünüyle örtüştüğü de söylenemez. Diplomatik yazışmalarda sıkça zikredilen ortak harekâtın düzenlenmesi, bir başka ifadeyle müşterek düşmanın varlığına son verilmesi tarafların nihai arzusu olabilir ve kurulan diplomatik ilişkilerde bu yöndeki söylem önemli bir yer teşkil edebilir ki, yukarıda görüldüğü üzere böyledir. Ancak işaret edilen sebepler dolayısıyla Altın Orda'nın esas amacı ve beklentisi ortak düşman(lar)ın varlığına son verilmesiyken Memlûkler açısından durum biraz daha farklıdır. Memlûkler Altın Orda gibi, Azerbaycan ve İran bölgelerinde bir sahiplik ve hâkimiyet iddiasında bulunmadığından buralarda teşekkül eden siyasi unsurların varlığından ziyade bunların Memlûk hâkimiyet sahalarına olan tesirleriyle ilgilenmiş ve gerek bu sahaları gerekse havalisini korumak üzere politikalar üretmişlerdir. Kendi merkezî topraklarında İlhanlılar ve Timur gibi güçlü düşmanları ortadan kaldırmının kolay olmadığı bilincindeki Memlûkler, böylesi zor ve esasen kendi merkezinin nispeten uzağındaki bir mücadeleye girişmekten ziyade, kurdukları ilişkiler sayesinde oluşturdukları caydırıcı güç ile (bu yöndeki) topraklarını ve çıkarlarını koruma politikası gütmüşlerdir¹²⁹. Dolayısıyla Altın Orda ile yapılan diplomatik yazışmalarda ortak bir harekâtın ısrarla gündemde tutulması, bunun adeta bir propaganda aracı olarak kullanılması Memlûklerin böyle bir harekâtı gerçekten eyleme dönüştürmek istedikleri anlamına gelmez. Öyle anlaşılıyor ki, Memlûkler ortak bir harekâttan ziyade, buna dönük söylemden ve bu söylemin canlı tutulmasından istifade yoluna gitmişlerdir.

Memlûk-Altın Orda ilişkileri ve ittifakını birtakım engeller sebebiyle malul görmek veya bu ilişkiler müşterek fiilî bir harekâta dönüştürülemediği için ittifak yerine, etki ve kapsamı daha dar olan “uzlaş” veya “mutabakat” kelimelerine başvurmaya gerek olmadığı kanaatindeyiz. Bunun yerine, Memlûk-Altın Orda ilişkileri ve ittifakı söz konusu olduğunda üzerinde ısrarla durulması gereken mefhumun “caydırıcı güç” olduğu ifade edilebilir. İşaret edildiği üzere, Altın Orda müşterek düşmanın tamamen ortadan kaldırılmasını ilk amaç olarak benimsediğinden mezkûr kavram onun önceliğini temsil etmez, ki bu durum söz konusu ittifakın Altın Orda'nın çıkarlarına hizmet etmediği veya ona ciddi yararlar sağlamadığı anlamına kesinlikle gelmiyor. Bununla birlikte, mezkûr mefhumun, Memlûklerin, devam etmesi noktasında son derece hassas davrandıkları ve Altın Orda'nın da kendisini nihai amaca ulaştıracak bir araç olarak ısrarla sürdürmeye gayret ettiği ilişkiler neticesinde ortaya çıkan gerçeğe ve neticelere daha uygun bir mahiyete sahip olduğu açıktır.

Genel anlamda Memlûk ve Altın Orda ittifakı sayesinde husule gelen caydırıcı gücün yalnızca teoride kalmış bir ideal olmayıp önemli pratik neticeler üretmeyi başardığı ifade edilmesi gereken hususlardandır. Gerek Ölceytü Han'ın Memlûk sultanından barış talep etmek, gerekse (genişletilmiş ittifak karşısında) Timur'un batı seferini ertelemek durumunda

129 Bu noktada Memlûkler ile İlhanlılar ve hatta Timur arasında geçen tüm mücadelelerin Memlûk hâkimiyet sahası dâhilinde veya sınır boylarında geçtiği hatırlanmalıdır.

kalması en bariz örneklerden olarak hatırlanabilir. Bunların ötesinde Memlûk ve Altın Orda çıkarlarına zarar verme ihtimali olan tüm müşterek düşmanların mezkûr ittifakın oluşturduğu baskıyı (az veya çok) üzerlerinde hissetmeleri müttefikler açısından başlı başına bir kazanım olarak değerlendirilebilir. Bu temelden hareketle, ancak meselenin geneline şamil olarak denilebilir ki, Memlûk ve Altın Orda devletleri, aralarındaki ilişkilerin devam ettirilmesinden yana kesin bir irade ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte, Altın Orda ilişkilerin ortak bir harekâta dönüştürülerek özellikle İlhanlıların ortadan kaldırılması beklentisi içerisindeyken Memlûkler, müşterek düşman aleyhindeki söylemi canlı tutarak oluşturdukları caydırıcı gücün bizzat kendisinden istifadeye gayret etmişlerdir. Hülâsa Memlûk ve Altın Orda devletlerinin hem birleştiği hem de ayrılığa düştüğü noktanın aynı oluşu ilginç bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, ekonomik faaliyetlerin, müttefiklerin siyasi ve diplomatik ilişkileriyle olan rabatası zikredilmeye değerdir. Öyle ki, Deşt-i Kıpçak sahası genel anlamda Memlûk Devleti'nin asker temin alanı olduğundan bu bölgeye dönük ilgi ve burayla sürdürülen ticarî ilişkiler genel anlamda canlıydı. Böyle bir zeminin varlığı tabii olarak beraberinde diğer ticarî faaliyetlerin de gelişmesine imkân sunmuş, dolayısıyla taraflar arasındaki ekonomik hacmin genişlemesi noktasında etkili olmuştur. Tarafların hâkimiyet sahaları arasındaki ticarî etkileşimler ile siyasi ve diplomatik ilişkilerin karşılıklı olarak birbirini beslediği, özellikle iyi siyasi ilişkilerin sürdürülebildiği dönemlerde ticarî faaliyetlerin daha fazla gelişme imkânı bulduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, memlûk ticaretinin Memlûkler açısından yalnızca ekonomik bir etkinlik olmayıp aynı zamanda askerî ve stratejik bir husus olduğuna dikkat çekilmişti. Bu bağlamda siyasi ilişkilerin gergin olduğu zamanlarda memlûk ticaretinin engellenmesinin gündeme gelişi, bu önemli ticaretin sultan ile yakın görüşen (Sakrân veya Segurano gibi) kişiler aracılığıyla sürdürülmesi, keza Memlûk sultanına verilmek istenen gözdağı niteliğindeki bir mesajın Sakrân isimli tacirin katliyle yapılması tesadüf değildir. Bu bağlamda Memlûk-Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkilerinin tarafların ticarî münasebetleriyle iç içe geçmiş mahiyeti, belirli ölçüde tabii olmakla birlikte, Memlûk-Altın Orda özelinde, olması gerekenden daha fazla dikkatin sürekli olarak bu yönde yoğunlaştırılmasını gerekli kılar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdürrezzâk es-Semerkindî, *Matla-ı Sa 'deyn*, c. I, tah. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 2004.
- Ağat, Nurettin, *Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502*, İstanbul 1976.
- Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvîni, *Tarih-i Cihan Âra*, tah. Hasan Nerâkî, Tahran 1342.
- Aka, İsmail, "Timurluların Azerbaycan İle Alakaları", *Türk Kültürü*, sayı 345 (1992), s. 11-17.
- Akkuş Yiğit, Fatma, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 49 (2016), s. 103-120.
- Amitai, Reuven, "The Resolution of The Mongol-Mamluk War", *Mongols, Turks, and Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 359-390.
- Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (1989), s. 211-247.
- _____, "The Great Yâsa of Chingiz Khân. A Reexamination (Part C1)", *Studia Islamica*, sayı 36 (1972), s. 113-158.
- Aynî, *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды (Altın Orda Tarihi İle İlgili Kayıtlar Derlemesi)*, ed. V. Tiesenhausen, c. I, Petersburg 1884, s. 475-534.
- _____, *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. 2394; 2395; 2396.
- _____, *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, neşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût, Kahire 1989.
- Barker, Hannah, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, Philadelphia 2019.
- Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hıgıra nach arabischen Handschriften*, ed. Karl Wilhelm Zetterstéen, Leiden 1919.
- Birzâlî, *el-Muktefî alâ Kitâb er-Ravzateyn*, c. IV, tah. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2006.
- Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge 2008.
- Canard, Marius, "Un Traité Entre Byzance et l' Égypte au XIIIe Siécle et les Relations Diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les Sultans Mamluks Baibars et Qala'un", *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, Kahire 1934-1945, s. 197-224.
- Cezerî, *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâ'uhû ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, c. II, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 1998.
- Ciociltan, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, çev. Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.
- _____, "Akdeniz Ticaretinde Memlûklar Devri, Mısır-Anadolu Mal Mübadelesi", *Adalya*, sayı XI (2008), s. 359-371.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994.
- Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, c. II, neşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut 1997.
- Ebûbekr el-Kutbî el-Eherî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, neşr. ve İng. çev. Johannes Baptist van Loon, Lahey 1954.

- Ebü'l-Fedâil, *Ägypten und Syrien Zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal Ibn Abi al-Fadâ'il, (en-Nehcü's-Sedid ve Dürrü'l-Ferid fi mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmid, Havâdisu'l-Fetre Beyne sene 717-741 Hicriyye)*, ed. Samira Kortantamer, Freiburg 1973.
- Ebü'l-Fedâil, Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid ve Dürrü'l-Ferid fi mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmid*, neşr. ve Fran. çev. E. Blochet, I. Kısım, *Patrologie Orientale*, c. 12, Turnhout 1982, s. 65-208 (407-550); III. Kısım, neşr. ve Fran. çev. E. Blochet, *Patrologie Orientale*, C. 20, Turnhout 1985, s. 1-267 (512-776).
- el-Haccî, Hayat Nâsır, "el-Alâkatu beyne Devleti'l-Memâlik ve Devleti Moğul el-Kıfçak, 658-741 H./1260-1341 M.", *Havliyyâtu Külliyyetu'l-Edeb (Kuveyt)*, c. II, sayı VIII (1981), s. 9-68.
- Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- Favereau, Marie, *The Horde*, Cambridge-London 2021.
- Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, c. I, ed. ve Fran. çev. Albert Failler-Vitalien Laurent, Paris 1984.
- Gökbilgin, Özalp, "1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 4 (1972), s. 1-52.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşidî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran 1317.
- _____, *Zübdetü't-Tevârih*, c. I, neşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahran 2001.
- Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, neşr., Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1387.
- Hammâd Âşûr, Fayed, *el-Alâkâtü's-Siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Moğûl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-Ülâ*, Kahire 1973.
- Handmir, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer*, c. III, neşr. Celaleddin Humâî, Tahran 1362.
- Holt, P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995.
- İbn Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr fi Nevâibi Teymûr*, tah. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1979.
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004.
- İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Tarihi'l-İslâm, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды (Altın Orda Tarihi İle İlgili Kayıtlar Derlemesi)*, ed. V. Tiesenhausen, c. I, Petersburg 1884, s. 315-330.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi-Mustelehi's-Serîf*, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1988.
- İbn Hacer, *ed-Durerü'l-Kâmîne fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, c. I, II, neşr. Abdülvâris Muhammed Ali, Beyrut 1997.
- _____, *İnbâ'u'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr*, C. I, III, tah. Hasan Habeşî, Kahire 2009.
- İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübteda' ve'l-Haber*, c. V, tah. Halil Şehâde, Beyrut 2005.
- İbn Kadî Şuhbe, *Tarihu İbn Kadî Şuhbe*, c. III-III/2, tah. Adnan Derviş, Dimaşk 1995.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XV-XVI, tah. Komisyon, Katar 2015.
- İbn Nâzirü'l-Ceyş, *Kitâbü Teskîfi'l-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Serîf*, tah. Rudolf Vesely, Kahire 1987.
- İbn Tagriberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. X, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmî'u'l-Gurer*, c. IX, neşr. Hans R. Roemer, Kahire 1960.
- İbnü'l-Furât, *Tarihu İbnü'l-Furât*, c. IX/1, neşr. Konstantin Zureyk, Beyrut 1936; c. IX/2, neşr. Konstantin Zureyk-Neclâ İzzeddin, Beyrut 1938.

- Kafalı, Mustafa, “Özbek Han”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 107-109.
- _____, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tah. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Beyrut 2006.
- _____, *Subhu'l-A 'şâ fî Sinâati'l-İnşâ'*, neşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim, c. VII-VIII, XIV, Kahire 1915, 1919.
- Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.
- Kanat, Cüneyt, “Makrîzî'nin Kitâb es-Sulûk'undaki Osmanlılar İle İlgili Kayıtlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı IV (2000), s. 225-256.
- _____, “Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği, Bahri Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a”, *Prof. Dr. İşın Demirkent Anısına*, haz. Abdülkerim Özaydın vd., İstanbul 2008, s. 541-545.
- _____, “Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi (1382-1447), Memlûk-Timurlu Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara 2002, s. 134-143.
- _____, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Kemaloğlu, İlyas, “Toktamış Han”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 231-232.
- Kılıç, Arslan, *Nikiforos Grigoras'ın Romaiki İstoria Adlı Eserinin I-VI. Bölümlerinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.
- Kızıltoprak, Süleyman, “Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi”, *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 139-182.
- Kortantamer, Samira, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2002.
- Labib, Subhi, “Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, New York 2014, s. 63-77.
- _____, “Eyyübîler ve Memlûkler Devrinde Mısır'ın Ticaret Politikası”, çev. Altan Çetin, *Nüsha*, sayı 4 (2002), s. 139-156.
- Lane-Pool, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, c. VI, London 1881.
- Levanoni, Amalia, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nâsir Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)*, Leiden 1995.
- Makrîzî, *Durerü'l-Uküdi'l-Feride fî Terâcimi'l-A'yâni'l-Mufide*, c. II, tah. Mahmûd el-Celîlî, Beyrut 2002.
- _____, *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, c. II, tah. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1942; c. III, tah. Saîd Abdulfettâh Âşûr, Kahire 1970; c. IV, tah. Saîd Abdulfettâh Âşûr, Kahire 1972.
- Markov, A. K., *Монеты джучидов: Золотая Орда, татарские ханства*, [Cuci Sikkeleri: Altın Orda, Tatar Hanlıkları], yayına haz. I. M. Mirgaliev, Kazan 2008.
- Muhammed, Subhî Abdülmenam, *Siyasetü'l-Moğûli'l-İlhâniyyîn Tucâhi Devleti'l-Memâlik fî Mısır ve 'ş-Şam, H. 716-736 / M. 1316-1335*, Kahire 2001.
- Muinüddin Natanzi, *Müntehabü'l-Tevarih-i Muîni*, tah. Pervin İstahrî, Tahran 1383.
- Musa el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, neşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1986.

- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara 1987.
- Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, c. XXVII, XXXII, XXXIII, tah. Necip Mustafa Fevâz - Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut 2004.
- Özcan, Altay Tayfun, "Altın Orda Hanlığı Zamanında Karadeniz'in Kafkasya Sahillerinde Cenovalı Tüccarlar, Kolonileri ve Ticarı Yaşam", *MUTAD*, VII/1 (2020), s. 91-105.
- Remzî, Muhammed Murad, *Telfiku'l-Ahbâr ve Telgihu'l-Â'sâr fi Vakâi' Kazan ve Bulgâr ve Mulûki't-Tatar*, c. I, Beyrut 2002.
- Sağlam, Ahmet, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 83-157.
- _____, "Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik İttifaklar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (2018), s. 324-331.
- _____, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Ankara 2021.
- Saray, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 538-540.
- Sayrafi, *Nüzhetü'n-Nufûs ve'l-Ebdân fi Tevârihi'z-Zamân*, c. I, III, tah. Hasan Habeşî, Kahire 2010.
- Schamiloglu, Uli, "Altın Ordu", *Türkler*, c. VIII, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 412-428.
- Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmî li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, c. II, neşr. Abdüllatif Hasan Abdurrahman, Beyrut 2003.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- _____, *The Muslim World*, c. II, İng. çev. F. R. C. Bagley, Leiden 1969.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı I (1970), s. 1-147.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.
- Şucâî, *Tarihi'l-Meliki'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn es-Sâlihî ve Evlâdihî*, neşr. Barbara Schafer, Wiesbaden 1977.
- Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961.
- Tomar, Cengiz, *Memlûk Devletinde Askerî Kölelik Sistemi (1250-1517)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- Usta, Ahmet, *Hilal İle Haç Arasında Hayatlar, Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccarlar*, İstanbul 2022.
- Uzun, Kâzım, "Başlangıcından Sultan En-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk – Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36/2 (2021), s. 735-765.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.
- Vassâf, *Tahrîr-i Tarihi Vassâf*, nşr. Abdulmuhammed Âyetî, Tahran 1346.
- Vernadsky, George, *The Mongols and Russia*, New Haven 1951.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara 1976.
- Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 262 (1985), s. 111-120.
- Yücel, Yaşar, "XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Türkiye ve Yakınoğu Üzerinde 1393/94 Timur Tehlikesi", *Belleten*, XXXVII/146 (1973), s. 159-190.
- Zeynüddin b. Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Zeyl-i Tarihi-i Güzide*, tah. İrec Afşar, Tahran 1372.

Ortaçağ Hindistanı'nda Bir Türk Hükümdar: Mâlva Sultanı I. Mahmudşah Halacî (1436-1469)

A Turkish King in Medieval India: Sultan of Mâlwa Mahmūdshāh Khaljī I (1436–1469)

Haluk Kortel*

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID: H.K. 0000-0001-5322-0398

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Haluk Kortel,
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye
E-posta/E-mail: hkortel@akdeniz.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.05.2022

Kabul/Accepted: 09.05.2022

Atıf/Citation:

Kortel, Haluk. "Ortaçağ Hindistanı'nda Bir Türk Hükümdar: Mâlva Sultanı I. Mahmudşah Halacî (1436-1469)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 77 (2022): 53-105.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1088733>

ÖZ

Timur'un 1398'de Delhi Sultanlığı topraklarını istila etmesinin sonucu olarak Hindistan'da kurulan devletlerden biri de Mâlva Sultanlığı'dır. Güriler ve Halaciler olmak üzere iki hanedan halinde hüküm süren Mâlva Sultanları'nın en önemlisi hiç kuşkusuz I. Mahmudşah Halacî'dir. Mahmudşah, komşu ülkeler Gucerat, Cavnpur, Dekken, Delhi sultanlıkları ve Racputlar ile başarılı bir şekilde mücadele ederek ülkesinin sınırlarını genişletmiş ve Mâlva'yı Hindistan'ın en güçlü devletlerinden biri yapmıştı. Bu makalede Mahmudşah'ın özellikle siyasi ve askeri faaliyetlerini inceleyeceğiz.

Anahtar sözcükler: Mâlva Sultanlığı, I. Mahmudşah Halacî, Ortaçağ Hindistanı, Halaciler, Mandu

ABSTRACT

The Mâlwa Sultanate was established in India as a result of Timur's invasion of the Delhi Sultanate in 1398. Mahmūdshāh Khaljī I is undoubtedly one of the most important of Sultans of Mâlwa, who ruled in two dynasties, namely, Ghurids and Khaljīs. Mahmūdshāh I expanded the borders of his state by successfully engaging in wars with the neighboring states of Gujarāt, Jaunpur, Deccan, Delhi Sultanates and the Rajput states and made Mâlwa one of the most powerful states in India. In this article, we examine Mahmūdshāh's political and military activities.

Keywords: Mâlwa Sultanate, Mahmūdshāh Khaljī, Medieval India, Khaljīs, Mandū

Extended Abstract

This article explores the life, especially the political and military activities of Mahmūdshāh I, the founder of the Khaljī dynasty, who ruled in the Mālwa region of India during 1436 to 1531.

Mahmūdshāh I is from the Khalaj Turkish tribe, who came to India from Central Asia. He is descended from the same lineage as the Delhi Khaljīs. Malik Mughīth, whose father held high positions, such as commander and vizier in the Mālwa Sultanate, is the sister of Dilāwar Khan Ghūrī, the mother of the founder of the Mālwa Sultanate. Because of his intelligence and talent at a young age, Mahmūdshāh attracted the sultan's attention. Thus, when he was only 16, he was given the title of "khan" by Hūshangshāh, the Sultan of Mālwa (1419). While Hūshangshāh was on his deathbed, he appointed his eldest son Ghaznī Khan as heir to the throne and delegated his responsibility to Mahmūdshāh. In 1436, Ghaznī Khan, who succeeded Hūshangshāh, conspired to have his brother-in-law Mahmūdshāh killed. Mahmūdshāh learned of this conspiracy beforehand and had the sultan poisoned and took control of the administration in Mālwa. He offered his father, Malik Mughīth, the opportunity to become the Sultan of Mālwa. His father, however, declined his offer. Therefore, he took the throne himself (May 1436). Although he faced resistance from the Ghūrīd princes and commanders (amīrs and maliks) initially, he asserted his dominance gradually. He appointed some commanders to distant provinces. However, this policy did not yield the expected result. And his rivals started a great revolt in the state. Malik Mughīth was able to suppress this rebellion with much difficulty.

The Gujarat Sultan Ahmadshāh I, who wanted to take advantage of this confusion in Mālwa, entered the Mālwa territory in 1438 to support Mas'ūd Khan. Meanwhile, Omar Khan, the uncle of Mas'ūd Khan, rebelled against the Mahmūdshāh. Mahmūdshāh's situation became precarious when a large army from Gujarat, under the command of Muhammad Khan, son of the Sultan of Gujarat Ahmadshāh, moved to Chanderi to help Omar Khan. Mahmūdshāh firstly prevented the two sides from uniting, and then defeated and killed Omar Khan and took control of Chanderi. He was relieved when the Sultan of Gujarat returned to his state due to an epidemic that broke out in his army. He ensured that the governor of Narwar, Bahār Khan, was on his side. Mahmūdshāh then started an operation to subdue the Hindu rulers who resisted him in Mālwa and in 1440–1442, he compelled the Hindu rulers (mukaddamān) of Kandwa, Kherla, Khirki, Khora, Sarguja, Ratanpur, Raypur accept his superiority. Then, upon the invitation of certain nobels from the Delhi Sultanate, he organized an expedition to the Delhi Sultanate (1442). Although he won the war in Tughluqābād, he quickly retreated when he heard about the news of a rebellion in Mandū (1442).

Relations between the states of Mālwa and Gujarat had been tense since the Mālwa Sultan Hūshangshāh Ghūrī was imprisoned by Muzaffarshāh, the Sultan of Gujarat, during 1406–

1407. In the first years of Mahmūdshāh's reign, Ahmadshāh I tried to occupy Mālwa for a while, but they became friends when Mahmūdshāh consolidated his position. Muhammadshāh succeeded to the throne of Gujarat after the death of Ahmadshāh I. Muhammadshāh's weak character gave Mahmūdshāh the opportunity he had been waiting for to invade Gujarat. Heading directly to Ahmadabad, the center of Gujarat, Mahmūdshāh first saved the Raja of Champaner from Muhammadshāh's pressure and established good ties with the Raja, creating a buffer zone on the Gujarat border. Then Mahmūdshāh, marching into Gujarat with a large army, captured Sultanpūr, and plundered Nandurbar, Broach, Vadodara. However, he was defeated in the war with the Gujarat army in Kaparbanj (1451). Despite this, Mahmūdshāh continued to raid Gujarat, until the Gujarat Sultan Ahmadshāh II offered peace. Thus, a sense of lasting peace was established with the Sultanate of Gujarat after a long struggle (1452). Meanwhile, there was disagreement with the Jaunpur (Sharqī) Sultanate over the issue of who should have control over the lands of the sultanate. Mahmūdshāh managed to take Rath, Mahoba, Erach as well as rescued Kālpī from the Sharqī Sultanate. In 1457, he attacked the lands of the Bahmanids to expand towards the Deccan. However, when faced with a strong defense, he realized that he could not succeed and decided to withdraw. Eight years later, he entered the Deccan again and defeated the Bahmanī army. However, this time, he had to return after the Gujarat Sultan Mahmūd Begerha lent his support to the Bahmanids. Although Mahmūdshāh, who attacked the Deccan lands again in 1461, briefly had control over the city of Daulatābād, the Gujarat army that came to help the Bahmanids forced him to retreat again. As a result, peace was signed between the two sultanates on the condition that Elichpur was made the border (January 1467).

Mawar ruler Rana Kumbha seized control of the Hadoti region in 1433, taking advantage of the conflict between the Mālwa Sultanate and the Gujarat Sultanate. Rana Kumbha also supported the revolt of Omar Khan against Mahmūdshāh when he ascended the throne. However, at the beginning of 1441, the situation changed in favor of Mahmūdshāh. The asylum of Khem Karan, brother of Kumbha, in the Mālwa Sultanate came up with an excuse for Mahmūdshāh to invade Mawar. He first campaigned against Hadoti and took the region from Rana Kumbha (1442). However, he could not capture Chittorgarh, his main target, despite a long siege. In 1444, he conquered Gagron. Although he could not take Gwalior in his campaigns between 1446 and 1448, he conquered Hadoti. The rulers of Ranthambore, Bayana, Hindaun recognized Mahmūdshāh's rule. He conquered Ajmer at the request of the Muslim population in 1455. After a long siege, he took the fort of Mandalgarh, something he had long desired to seize (October 20, 1457). Later that year, he made punitive campaigns against Kilwara, Dilwara, Chappan as well as the Gujarat Sultan Qutb al-Din II. Together with Ahmadshāh, he besieged Chittorgarh, which was in the hands of Rana Kumbha. Although Chittorgarh could not be taken, Kumbha, who was defeated at the battle in front, agreed to pay an annual tax.

In 1466, Mahmūdshāh became the first Mālwa Sultan to receive a robe of honor and diploma (manshūr) from the Abbasid Caliph in Cairo in recognition of being an independent sultan. With Mahmūdshāh's reputation as a powerful ruler spreading outside India, the Timurid ruler Abū Saīd sent envoys to Mahmūdshāh (1467). The rulers of Mecca and Jeddah often mistreated envoys, pilgrims, merchants (1468). Mahmūdshāh brought this situation to the notice of the Mamlūk Sultan and thus played a crucial role in rectifying the situation.

Mahmūdshāh Khaljī, who spent most of his 33-year reign on the battlefields, fell ill on May 31, 1469 during a campaign against the Raja of Kichiwara. Mahmūdshāh, who considered himself to be a forward-thinking ruler, was accused of being oppressive in his understanding of religion, as he converted several Hindu temples into mosques during his conquests with the Hindu rajas. However, some sources report that he generally did not interfere with the beliefs of non-Muslims and also appointed Hindu officials at higher ranks in his administration. Along with the castles he built in many parts of Mālwa, he also had a palace and a mosque built in Mandū. Mahmūdshāh built hospitals and madrasahs and always encouraged scholars and merchants. It is rumored that he was particularly meticulous about the protection of his crop fields during his expeditions

Giriş

Hindistan'da hüküm süren Türk-İslâm hanedanlarından biri de Mâlva Halacileri'dir (1436-1531)¹. Bu hanedan adını kurulduğu merkezî batı Hindistan'da bir plato olan Mâlva² bölgesinden almıştır. Bugün bu tarihî bölgenin büyük bir bölümü Hindistan'ın Madya Pradeş eyaleti dâhilinde yer almaktadır. Adını Büyük İskender'in Hindistan seferi sonrasında Pencap'tan Racastan'a göç eden Malavalar'dan³ alan Mâlva'ya ilk İslâm akınları Emevîler'in Sind ve Multan valisi Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî'nin kumandanlarından Habîb b. Mürre tarafından gerçekleştirilmiştir⁴. Orta ve güney Hindistan hâkimiyeti açısından stratejik bir öneme sahip olan Mâlva, Gazneliler, Gurlular ve Delhi Sultanları'nın da dikkatini çekmiştir. Nitekim Sultan III. Mesud'un (1099-1115) kumandanlarından Necmeddin Zarîr Şeybânî idaresindeki bir Gazneli ordusunun akını kuzey Mâlva'da Ucceyn'e kadar ulaşmıştı⁵. Delhi Sultanlığı'nın kurucusu Kutbeddin Aybeg Gurlular'ın kuzey Hindistan valisi olduğu dönemde 1199-1200'de, onun haleflerinden Delhi Sultanı Şemseddin İltutmüş ise 1234'te Mâlva'yı fethetmişlerse de bu kalıcı olmamıştı⁶. Mâlva'da asırlar boyu sürecek olan İslâm idaresi, bir Türk hükümdarı Alâeddin Muhammedşah Halacî tarafından kurulmuştur. Alâeddin Halacî'nin kumandanlarından Aynülmülk Multânî⁷, Mâlva'yı fethetmiş ve bölgenin ilk Müslüman valisi olmuştu (1305)⁸. Yeni eyaletin başşehri Dhâr (Dâr)⁹ oldu ve bölgede hızlı bir Müslüman iskânı ve İslâmlaşma süreci başladı. Halacî ve Tuğluklu hânedanları zamanında yerli halka müdahale edilmediği için daha önceki dönemde iç savaşlardan bunalmış olan Hintli racalar ve kabile şefleri Delhi Sultanlığı hâkimiyetinden çok rahatsız olmadılar. Bu nedenle Mâlva uzun müddet Delhi Sultanlığı'nın en huzurlu bölgesi oldu ve bu durum bölgenin gelişip zenginleşmesine

- 1 Halaç Türkleri Hindistan'da Bengâl (Leknevti), Delhi ve Mâlva Halacileri olmak üzere üç ayrı hanedan halinde hüküm sürmüşlerdir. E. Konukçu, "Halaciler", *DİA*, XV, 227-228.
- 2 Kuzey Hindistan ile Güney Hindistan'ın birleştiği hat üzerinde yer aldığından Mâlva'nın stratejik önemi büyüktü. Dekken'e giden bütün askeri ve ticari yollar buradan geçirdi. Ayrıca Guccerat'a ve Hint yarımadasının batı kıyısındaki limanlara giden yollar da Mâlva'dan geçmekteydi. Racputana (Racastan), Gondvana veya Berâr'ı vurabilmek için Mâlva mükemmel bir askeri üs konumundaydı. Raghubir Sinh, *Malwa in Transition the First Phase*, 1698-1765, Bombay 1936, s. 10.
- 3 Daha geniş bilgi için bkz. T. Ram Sharma, *Personal and Geographical Names in the Gupta Inscriptions*, Delhi 1978, s. 146-149; K. C. Jain, *Malwa Through the Ages (From the Earliest Time to 1305)*, Delhi 1972, s. 1-14; D. C. Sircar, *Studies in the Geography of Ancient and Medieval India*, Delhi 1971, s. 205-210.
- 4 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 644-645; ayrıca bkz. H. Dursun Yıldız, "Cüneyd el-Mürri", *DİA*, VIII, 122-123.
- 5 C. Edmund Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, New Delhi 2015, s. 85-86.
- 6 Fahr-i Müdebbir (Fahreddin Mübârekkşah), *Târîh-i Fahreddin Mübârekkşâh*, nşr. E. Denison Ross, London 1927, s. 24; A. S. Bazmee Ansari, "İltutmüş", *DİA*, XXII, 159; T. W. Haig-Riazul Islam, "Mâlwa", *EP*, VI, 309.
- 7 Hayatı hakkında bkz. E. Konukçu, "Aynülmülk Mültânî", *DİA*, IV, 282-283; ayrıca krş. P. Jackson, *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*, Cambridge 1999, s. 329.
- 8 S. Haluk Kortel, "Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammedşah Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri", *Belleten*, LXII/235 (Ankara 1999), s. 763-764.
- 9 Bkz. K. Ahmad Nizami, "Dhâr", *DİA*, IX, 272.

büyük katkı sağladı¹⁰. Muhammedşah Tuğluk'un saltanatında 1333 tarihinden sonra Delhi Sultanlığı'nda çözümlenin başlamasıyla beraber ülkenin her yanında birçok isyan patlak vermiş ve güney Hindistan'ın kontrolden kesin olarak çıkmasına rağmen Mâlva merkeze sadık kalmıştı. Delhi Sultanlığı, Fîrûzşah Tuğluk'un (1351-1388) ölümünden sonra çöküş sürecine girdi ve bitip tükenmeyen taht kavgaları sebebiyle iyice güçten düştü. Sultanlığın bu zayıf durumu Türkistan hükümdarı Timur'un dikkatini çekmekte gecikmedi. Timur 1398'de Hindistan'ı istilaya başladı, Delhi Sultanı Tuğluklular'dan¹¹ Nâsireddin Mahmudşah'ın ordusunu mağlup ettikten sonra başkent Delhi'yi tahrip ve yağma etti. Timur, Hindistan'dan ayrılırken Hindistan'da ele geçirdiği yerlerin idaresini önceleri Delhi Sultanlığı'nın Multan ve Dipâlpur valisi (câgîrdâr) iken kendi tarafına geçen Seyyidler hanedanının (1414-1451) ilk temsilcisi Hızır Han'a bıraktı. Delhi Sultanı Nâsireddin Mahmudşah Gucerat ve Mâlva valilerine sığındı ve onların desteğiyle 1399'da yeniden ele geçirdiği Delhi'de 1412'ye kadar Hızır Han ve diğer rakipleriyle mücadelesini sürdürdü. Ondan sonra devlet ileri gelenlerinin sultan ilan ettikleri Devlet Han Lûdî 1414'te Hızır Han tarafından ortadan kaldırılmıştı. Böylece Delhi Sultanlığı'nda Türk hanedanlar devri sona eriyor Seyyidler hanedanı devri başlıyordu (Haziran 1414). Son Tuğluklu sultanları devrindeki taht kavgaları sırasında merkezle bağları iyice zayıflayan Handeş, Gucerat, Cavnpur, Kâlpi gibi eyaletlerin idarecileri arka arkaya bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi¹². Delhi Sultanları'nın Dhâr valisi olan Dilâver Han Gûrî de bunlar arasına katıldı ve 804 (1401-1402) yılında adına hutbe okutup sikke bastırmak suretiyle Mâlva Sultanlığı'nın temellerini attı. Tahta çıktıktan sonra "Amîdşah Dâvud" adını alan Dilâver Han, Çanderi'yi Mâlva topraklarına dâhil etmiş, Damoh ve Nimar gibi komşu Hindu ricalıklarını fetih ya da himaye yoluyla Mâlva Sultanlığı'na bağlamış, Gucerat, Handeş ve Kâlpi sultanlarıyla dostça ilişkiler kurmuştu. 809 (1406-1407)'da aniden ölümü üzerine yerine oğlu Alp Han "Hûşengşah Gûrî" adıyla Mâlva Sultanlığı tahtına çıktı¹³. Komşu Gucerât Sultanı I. Muzaffer Şah, yakın dostu ve kan kardeşi Dilâver Han'ın zehirletildiğini öne sürerek intikam için Mâlva'ya yürümüş ve Hûşengşah'ı yakalamışsa da daha sonra serbest bırakarak ülkesine göndermişti. 1411'de Ahmedşah Gucerat Sultanı olunca Hûşengşah, Gucerât topraklarını defalarca istilâ girişiminde bulundu ise de başarılı olamadı ve hatta kimi zaman ağır yenilgilere uğradı. Diğer taraftan güneyde Kerla (Kherla)¹⁴

10 I. Husain Siddiqui, "Mâlva", *DİA*, XXVII, 547.

11 Bu konuda yeni yayımlanan bir çalışma için bkz. Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi*, Ankara 2021.

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya b. Ahmed b. Abdullah Sirhindî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, nşr. M. Hidâyet Hüseyin, Kalküta 1931, s. 162-181; E. Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 442-443; Jackson, *a.g.e.*, s. 318-320; S. Digby, "North India in the Fifteenth Century", *After Timur Left: Culture and Circulation in Fifteenth-Century North India*, ed. F. Orsini-S. Sheikh, London 2015, s. 47-60.

13 U. Nath Day, *Medieval Malwa, A Political and Cultural History 1401-1562*, Delhi 1965, s. 21-23; A. S. Bazmee Ansari, "Dilâver Han", *DİA*, IX, 296-297.

14 Khedla olarak da anılan kale. Hûşengâbâd'ın 105 km. güneyinde, Narmada vadisi ile Berâr düzlükleri arasındaki Betul bölgesindedir. Daha geniş bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Khêrla", *EP*, V, 1.

ve kuzeyde Gagron'u¹⁵ fethederek hâkimiyet sahasını genişletti. Bir süre sonra kardeşi Kâdir Han'ın ölümü üzerine onun idaresindeki Çanderi de Mâlva Sultanlığı'na katılmıştı¹⁶. I. Mahmudşah Halacî'nin tarih sahnesine çıkışı da Hüşengşah Gürî dönemine rastlamaktadır. Ülkemizde şimdiye kadar Yusuf Hikmet Bayur¹⁷, Erdoğan Merçil¹⁸ ve Enver Konukçu¹⁹ gibi tarihçilerimizin eserlerinde Mâlva Halacîleri'ne ayırdıkları kısımlarda I. Mahmudşah dönemi olaylarına dair verdikleri kısa malumat ve birkaç ansiklopedi maddesi dışında konuyla ilgili çalışma olmadığı görülmektedir. Bu maksatla çalışmamızda Hindistan'da Türk-İslâm idaresinin en önemli temsilcilerinden biri olan I. Mahmudşah Halacî hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Soyu, Çocukluk ve Gençlik Yılları

Mahmudşah Halacî'nin soyu Türk boylarından Halaçlar'a mensup bir aileye dayanmaktadır. Kaynaklar²⁰ onun Delhi Halacîleri ile aynı soydan geldiğini, atalarının Çingiz Han'ın kumandan ve damatlarından Kalaç Han'a kadar indiği ve soyunun Afrâsiyâb'a kadar indiğini kaydetmektedirler. Önce otuz bin askerle Kâbil'e gelen Kalaç Han, Çingiz'in ölümünden sonra Semerkand'a yerleşmişti. Kalaç Han'ın üç oğlundan en küçüğü Tülek Han bugün Afganistan'da bulunan Kunduz ve Bağlân'a gelerek burada İslâmiyet'i kabul etmişti. Tülek'in iki oğlu vardı: Emîr Hurrem Beg ve Emîr Muhammed Beg. Hurrem Beg'in oğlu Nasîrüddin ve Muhammed Beg'in oğlu Fîrûz, Moğol istilası sebebiyle yaşadıkları Kunduz ve Bağlân'dan Delhi'ye gelerek Sultan Şemseddin İltutmuş'un (1211-1236) hizmetine girmişlerdi. Bunlardan Fîrûz, Muizzeddin Keykubâd'dan (1287-1290) sonra "Celâleddin Fîrûzşah" adıyla Delhi Sultanı oldu. Onun saltanatında (1290-1296) Mahmudşah Halacî'nin dedelerinden Nasîrüddin, Amroha valisi olmuştu. Mahmudşah'ın soyu baba tarafından Nasîreddin'e, anne tarafından ise, Mâlva Gurlu Sultanları'na dayanmaktaydı²¹.

Mahmudşah Halacî, 28 Şevvâl 806 (9 Mayıs 1404) tarihinde doğdu. Babası Melik Mugîs²², Hüşengşah Gürî'nin yakın akrabası²³ ve arkadaşı olduğundan Mahmudşah da saraya yakın bir çevrede büyüdü. Hüşengşah'ın nâibi ve veziri olan babası, Mahmudşah'ın iyi bir asker ve bilgili bir insan olarak yetişmesine özen gösterdi. Mahmudşah, akranları arasında sakin, olgun ve zeki bir çocuk idi. Yedi yaşına gelince akli ve nakli ilimleri öğrenmeye başladı. On

15 Ucceyn'in yaklaşık 180 km. kuzey, Kota'nın 95 km. güneyinde bir kale ve köy. *The Imperial Gazetteer of India*, Oxford 1908, XII, 121.

16 Daha geniş bilgi için bkz. A. Özaydın, "Hüşeng Şah Gürî", *DİA*, XVIII, 419-420; Day, *a.g.e.*, s. 8-85.

17 *Hindistan Tarihi*, Ankara 1987, I, 389-390.

18 *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013, s. 310-311.

19 "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 428.

20 Ali b. Mahmûd Kirmânî (Şihâb Hakîm), *Me'âsir-i Mahmûdşâhî*, nşr. Nûrülhasan Ensârî, Delhi 1968, s. 8.

21 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 9; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 84-85.

22 Daha geniş bilgi için bkz. Abdus Subhan, "Malik Mughîth", *ET*, VI, 271-272.

23 Melik Mugîs'in annesi Hüşengşah'ın halası idi. Hüşengşah halası tarafından büyütülmüştü. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 17; Day, *a.g.e.*, s. 33, 88-89.

yaşına gelince ise âlim ve şeyhler ile ilmi sohbetler yapacak derecede kendini yetiştirdiği ve on dört yaşında ise rüştünü ispat ettiği belirtilmektedir²⁴. Bazı kaynaklara göre, o henüz delikanlılık çağında iken Mâlva Sultanlığı'nın başşehri Mandû'yu ziyaret eden Sühreverdi şeyhlerinden Hindistan'da “Şeyh Miyân Çayilda” adıyla meşhur olan Şeyhülislâm Sadreddin Muhammed'in²⁵ hizmetine girmiş ve bir süre adı geçen şeyhe ve fakirlere yiyecek yardımında bulunmuştu. Şeyhülislâm da onun ağzına dört lokma ekme koyarak onun ve soyundan gelenlerin üç kuşak boyu Mâlva'yı yönetmesi için dua etmişti²⁶.

Nitekim Mahmudşah, zekâ ve yeteneğiyle dönemin hükümdarı Sultan Hüşengşah'ın dikkatini çekmekte gecikmedi. Hüşengşah onu henüz on beş yaşındayken vezir olan babasına yardımcı (niyâbet-i vezâret) atadı ve “han” unvanına terfi ettirdi (822/1419). Bu atamada Mahmud Halacî'nin iyi bir soydan gelmesi ve devlet işlerinde bilgili olmasının yanında özellikle Gucerat'ta esaret altındayken idareye hâkim olan kuzeni Musa Han'a karşı mücadelesinde Hüşengşah'ı sadakatle desteklemesi etkili olmuştu. Kendi oğullarının liyakatsizliklerinden yakınan Hüşengşah, Mahmud Halacî'ye olan hayranlığını “Mahmud Han liyakatıyla benim veliahdım olsa gerektir”; “Mekke'ye hacca gidip ülkeyi Mahmud Han'a bırakacağım... Bu iş için ondan daha layık bir kimse yoktur” diyerek gösterirdi²⁷. Kaynaklar, bu olaydan sonra Hüşengşah'ın saltanatının sonlarına kadar Mahmud Han'ın hayatına dair bilgi vermezler²⁸.

Sultan Hüşengşah bir av partisinde ağır biçimde rahatsızlanınca öleceğini hissederek Hüşengâbâd'dan²⁹ başşehir Mandû'ya doğru hareket etti. Yolda büyük oğlu Gaznî Han'ı

24 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 11.

25 Uç (Uch) şehrinde doğan şeyhin mezarı Mandû'dadır. Day, *a.g.e.*, s. 90.

26 Muhammed Gavsi Mandûî, *Gülzâr-ı Ebrâr*, Urduca trc. Fazl Ahmed Habûrî, Lâhor 2006, s. 149; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 90, 211.

27 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 18-20; Nizâmeddîn Ahmed Herevî, *Tabakât-ı Ekberî*, nşr. B. De-M. Hidayet Hüseyin, Kalkûta 1935, III, 295; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî Firişte, *Târîh-i Firişte (Gülşen-i İbrâhîmî)*, Bombay 1247 (1831-32), II, 471; Krş. N. R. Farooqî, “Mahmud I”, *DİA*, XXVII, 346.

28 Bir tarih kitabı olmaktan çok hikâyeler külliyyatı hüviyetinde bir eser olan Şeyh Rızkullah'ın (ö. 1581-82) yazdığı *Vâkı'ât-ı Müştakî*'ye göre Mahmud Han Halacî sultanlığı ele geçirmek için gençlik çağlarından beri muazzam bir hırs beslemekte idi. Bu emeline ulaşmak için on iki yıldır devamlı olarak plan yapıyordu. Bir gün babası gizlice onu odasında izlemiş ve saltanattan konuştuğunu işitince kafasına vurarak onu azarlamıştı. Mahmud Han da babasına yıllardır yaptığı planı bozduğunu söylemişti. Babası onun aklını oynattığını sultana söylemişti. Sultan da onun tedavisi için evine doktorlar göndererek bizzat tahta çıkmıştı. Doktorların gelişinden önce bir kuzuyu kesip kanını içen Mahmud Han doktorlar tarafından muayene edilirken kusmuş ve nabzı düşmüş olduğundan doktorlar onun fazla ömrü kalmadığını sultana bildirmişlerdi. Bunun üzerine kızını son kez görmesi için yanına gitmesine izin verilmiş, Mahmud Han onunla anlaşarak sultanı ona zehirletmiş ve önce kendi bu kızdan olan torununu tahta oturtmuş ardından torununu öldürterek bizzat tahta çıkmıştı. Tarih kaynaklarındaki bilgilerle örtüşmeyen bu tarz hikâyelerin, en önemli hedeflerinden biri Delhi Sultanlığı'nı ele geçirmek olan Mahmudşah Halacî hakkında Delhi Sultanlığı ahalisi üzerinde kötü bir imaj oluşturmak için uyduruldukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan başta Mâlva Sultanlığı tarihi hakkında en geniş eserlerden birini yazan Upendra Nath Day (*a.g.e.*, s. 91, dn. 1) olmak üzere modern tarihçilerce de bu hikâyelere itibar edilmemiştir. Bkz. Şeyh Rızkullah Müştakî, *Wâkı'at-e-Mushtaquî of Shaikh Rizq ullah Mushtaquî (A Source of Information on the Life and Conditions in Pre-Mughal India)*, İng. trc. I. H. Siddiqui, New Delhi 1993, s. 233-235.

29 Bugünkü Narmadapuram. Bopal'in yaklaşık 77 km. güneyinde, Narmada nehrinin güney kıyısındadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XIII, 191.

veliaht tayin etti ve onun sorumluluğunu Mahmud Han'a havale ederek hayatının sonuna dek şehzadeye sadık kalacağına dair yemin aldı. Bir sonraki menzilde Gaznî Han, adamlarından Umdetülmülk Melik Mahmud Numân'ı³⁰ Mahmud Han'a göndererek ondan kendisine bağlılık için tekrar ant istemiş, o da bu isteği kabul ederek yemin ve sadakatini teyit etmişti. Ancak bazı emîrlerin hapisteki Şehzade Osman Han'ın serbest bırakılması için uğraştıklarını duyunca Melik Mahmud Numân'ı Mahmud Han'a göndererek bağlılık yeminini tekrarlamasını istedi. Mahmud Han derhal Gaznî Han'ın yanına gelerek ölünceye kadar ona sadık kalacağına dair ant içti³¹.

Gaznî Han'ın veliaht atandığını öğrenen Şehzade Osman Han taraftarları hemen harekete geçtiler. Büyük emîrlerden Melik Osman Celâl, güvenilir iki adamı Emîr-i Mirân ve Melik Mübârek Gazi'yi Mahmud Han'a gönderdi. Melik Mübârek Gazi huzuruna geldiğinde Mahmud Han, Melik Mahmud Numân ile görüşüyordu. Mahmud Han, dışarı çıkarak Melik Mübârek ile otağın kapısı önünde konuştu. Melik Mübârek'in getirdiği mesajda Melik Osman "*Saltanat ve vezaret meselelerini görüştiklerini, onun (Mahmud Han) gibi bir kişi vezirlik makamında otururken, Şehzade Osman Han'ın daha üstün özelliklere sahip olmasına rağmen Gaznî Han'ın niçin veliaht tayin edildiğini soruyor; üstelik Osman Han'ın Vezir Melik Mugîs'in damadı olduğunu, han ve emîrlerin çoğunun Osman Han'ı desteklediklerini, onun sultan olması halinde ülkenin daha müreffeh olacağını*" bildiriyordu. Mahmud Han, Melik Gazi'ye "*Bir hizmetkârın işinin efendisine bağlılık ve hizmet, hükümdarlık ve efendiliğin hükümdarların işi olduğunu ve hizmeti süresince kendi görev alanı dışında bir başkasının işine asla karışmayacağı*" cevabını vererek bu teklifi geri çevirdi. Daha sonra Şehzade Gaznî Han'ın da kendisine olan bağlılığını garanti altına almak maksadıyla arada geçen konuşmaların otağındaki Melik Mahmud Numân tarafından duyulmasını sağlamıştı³². Bütün bu gelişmeler Mahmud Han'ın devlet işlerinde ne kadar büyük bir güce sahip olduğunu ve emîrlerin onun onay ve desteğini almadan isteklerine ulaşamayacaklarını açıkça göstermektedir³³.

Emîrler, Mahmud Han'dan umduklarını bulamayınca başka yollara başvurdular. Melik Osman Celâl'in adamlarından (mevlâ)³⁴ Zafer Mincümle, Mandû kalesindeki Şehzade Osman Han'ı serbest bırakmaları konusunda muhafızlarla anlaşmak için ordugâhtan gizlice ayrıldı. Fakat bu Mahmud Han'ın dikkatinden kaçmadı ve durumu derhal Şehzade Gaznî Han'a bildirdi. Gaznî Han, Zafer Mincümle'yi yakalamaları için adamlarından Melik Berhurdâr, Melik Hasan ve Şeyh Melik'i görevlendirdi. Gaznî Han bu harekât için gereken elli atı adı geçen kumandanlara emîr-i âhûrdan tedarik etmelerini emretti ise de Şehzade Osman Han'ın taraftarı olan emîr-i âhûr atları vermedi. Emîr-i âhûr, Gaznî Han'ın verdiği bu emri hadım

30 Herevî (a.g.e., III, 302) ve Firişte (a.g.e., II, 472) bu emîri "Melik Mahmud Nâmî" adıyla anarlar.

31 Kirmânî, a.g.e., s. 23-24; Herevî, a.g.e., III, 302-303; Firişte, a.g.e., II, 472; ayrıca bkz. Day, a.g.e., s. 71-72.

32 Kirmânî, a.g.e., s. 24; Herevî, a.g.e., III, 303-304; Firişte, a.g.e., II, 473-474; Day, a.g.e., s. 73-74.

33 Day, a.g.e., s. 74-75.

34 Herevî (a.g.e., III, 304) "pîşvâ", Firişte (a.g.e., II, 474) "vekil"i diye kaydetmektedir.

ağalardan (hâcesarây) birine söyledi. Osman Han'ın taraftarlarından biri olan hadım ağa da bu sözleri etrafındakilere yüksek sesle aktarınca hasta yatağındaki Sultan Hûşengşah bunları duydu. Şehzade Gaznî Han'ın henüz hayattayken kendi tahtını ele geçirmek istediğini düşünerek öfkelenmişti. Bir an için komadan çıkan sultan adamlarından okluğunu getirmelerini ve emîrlerin toplantıya çağırılmalarını emretti. Sultanın bu ani tepkisi, soğukkanlılığını korumayı başaran Mahmud Han dışında, ordugâhtaki herkesi endişeye düşürmüştü. Gaznî Han dahi korkuya kapılarak ordugâhtan ayrıldı ve Gagron'a çekildi. Emîrler ise, sultanın toplantı davetinin sahte olup, Gaznî Han tarafından kendilerini hapsedmek için kurulan bir komplo olduğunu düşünerek sultanın yanına gitmediler. Bu suretle Gaznî Han'ın ordugâhtan ayrılmasının yarattığı fırsatı değerlendiremediler. Mahmud Han ise sultanın huzuruna yalnız gitmiş ve muhtemelen onun öfkesini yatıştırmayı başarmıştı. Diğer taraftan onun Gaznî Han'ın ordugâha geri dönmesi için önlemler aldığı görülüyor. Mahmud Han başşehir Mandû'da bulunan babası Vezir Melik Mugîseddin'e Gaznî Han'ın Hûşengşah'a bağlılığını ve saygısını hatırlatan bir mektup yazdı. Bu mektupta sultanın Gaznî Han'ı veliyet tayin ettiğini ve sultanın hayatından ümidi kesen emîrlerin Şehzade Osman Han'ı korumak için herşeyi yapabileceklerini bildirdi. Anlaşılan o, emîrlerin harekete geçmesinden ve sultanın Osman Han'ı serbest bırakmasından endişe etmekteydi. Mahmud Han aynı zamanda Gaznî Han'a da mesaj göndererek derhal ordugâha geri dönmesini, "güneşinin doğuşu için az zaman kaldığını ve ona kendisi ve babasının tam destek vereceğini" söyleyerek onun güvenini kazandı. Nihayet bu girişimler sonuç verdi ve Gaznî Han ordugâha döndü. Böylece Mahmud Han taht mücadelesinde rakip emîrlere üstünlük sağlamış oluyordu³⁵.

Ancak Osman Han'ı destekleyen emîrler planlarını Mandû'da uygulamaya karar verdiler. Bunun için Ârız-ı haşem (Ârız-ı memâlik)³⁶ Melik Cihâd³⁷, Osman Han taraftarı bazı emîrler ve hadım ağalar, sultanı bir tahtrevana (pâlkî) koyup süratle Mandû'ya götürmeyi ve ölmeden önce Osman Han'ı hapisten çıkarıp tahta geçirmeyi tasarladılar. Bu girişimi Mahmud Han ve yanındaki emîrlerden gizlediler. Fakat Mahmud Han sultanın sağlık durumunu yakından takip ediyordu ve Melik Cihâd ile hadım ağalar tahtrevanla yola çıktıkları zaman onların arkasından gitti. Bu davranışlarının sebebini sorduğunda hadım ağalar ona sadece sultanın emrine uyduklarını söylediler³⁸. Tahtrevan birkaç menzil ilerledikten sonra sultan öldü. Emîrler planlarının bozulduğunu anlayarak ordugâhtan ayrıldılar. Mahmud Han ise ferrâşlara saltanat çadırını kurdurdu ve cenaze işlemlerini yerine getirmesi için Mevlânâ Hüsâmeddin Hâfız'ı görevlendirdi. Ardından yüksek sesle Sultan Hûşengşah'ın öldüğünü ve yerine Gaznî Han'ın geçtiğini bir münâdi aracılığıyla ilan etti. Ordugâhta biat töreni yapıldı; Mahmud

35 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 24-25; Herevî, *a.g.e.*, III, 305; Day, *a.g.e.*, s. 77.

36 Ordunun maaş, silâh ve teçhizatıyla meşgul olan, askerlerin rütbelere göre kayıtlarını tutan devlet dairesi olan Divân-ı arz'ın başkanı. E. Merçil, "Ârız", *DİA*, III, 359.

37 Kirmânî (*a.g.e.*, s. 30) onun adını "Ayçaha" ve Herevî (*a.g.e.*, III, 306, 314) "Ançhâ (Ancha)" olarak kaydeder. Benzer şekilde Day (*a.g.e.*, s. 77-78, 96-98) "Ancha, Ichha" şeklinde vermektedir.

38 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 25; Herevî, *a.g.e.*, III, 306; Firişte, *a.g.e.*, II, 475.

Han yeni sultanın elini öptü. Diğer emîrler (mülûk ve havânîn) de tek tek sultana biat ettiler (9 Zilhicce 838/6 Temmuz 1435). İki gün sonra Gaznî Han, Mahmud Han, Vezir Melik Muğîseddin ve diğer devlet erkânının katıldığı bir törenle “Sultan Muhammedşah Gürî” adıyla Mandû’da tahta çıktı³⁹. Böylece Mahmud Han, Hüşengşah’ın oğulları arasında en zayıf karakterli ve liyakatsiz olan Gaznî Han’ın önce veliaht tayin edilmesini sonra da tahta çıkmasını sağlayarak devlet idaresindeki nüfuzunu iyice arttırıyor ve gelecekte muhtemel bir saltanat değişiminde iktidarı ele geçirmeyi neredeyse garantiliyordu. Ama hedefine kesin olarak ulaşabilmesi sultanın ortadan kaldırılmasına bağlı idi. Mahmud Han bunun için haklı bir neden oluşmasını beklemeyi tercih etti.

Mahmud Halacî’nin Mâlva Sultanı Olması

Sultan Muhammedşah Gürî kabiliyetsiz bir idareci olduğundan emîrlerin büyük bir bölümü başlangıçta ondan hiç memnun değildiler. Fakat Mahmud Han ve babası Han-ı Cihân Melik Muğîseddin’in gayret ve işbilir yönetimi sayesinde gerek emîrler gerekse halkın Muhammedşah’a olan muhalefeti yerini memnuniyete bırakmıştı⁴⁰. Ancak kısa süre sonra üvey kardeşlerini öldürtmesi, yeğeni ve damadı Nizâm Han ile üç oğlunun gözlerine mil çektirmesi sultana duyulan sevgi hissini nefrete çevirdi ve onun saltanatının uzun sürmeyeceği kehanetlerinin yapılmasına sebep oldu. Sultanın karakterindeki zayıflık tahta çıkışından üç ay kadar sonra Raçput isyanlarına müdahale etmek üzere Vezir Han-ı Cihân Melik Muğîseddin’in Hadoti’ye (Harauti)⁴¹ gönderilmesiyle daha da belirgin bir hal aldı (Ekim 1435). O, kendini tamamen sefâhat ve eğlenceye verdi⁴². Bunları yaparken Mahmud Han’ın sultana hiçbir müdahalede bulunmaması dikkat çekicidir. Kaynaklarda ifade edilmese de onun, sultanın kötü bir şöhrete sahip olmasını ve halkın nazarında itibarının sarsılmasını istediğini akla getirmektedir.

Mahmud Han’ın devlet yönetimine hâkim olması, bazı tecrübeli kimselerin Gürîler hanedanının son bulmasından endişelenmesine yol açmıştı. Bu kişiler Mahmud Han’ın tahtı gasp etmek istediği şüphesini bir hizmetkârı vasıtasıyla sultanın aklına sokmuşlardı. Neticede Sultan Muhammedşah, Mahmud Han’ı ortadan kaldırmak için bir suikast planı yaptı. Ancak bu suikast, sultanın her hareketini yakından izleyen Mahmud Han tarafından derhal öğrenildi. Mahmud Han “*Allah’a hamdolsun ki, antlaşmayı bozan taraf biz olmadık*” diyerek harekete geçmek için fırsat kollamaya başladı. Saraya giderken son derece temkinli

39 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 25; Herevî, *a.g.e.*, III, 306-307; Day, *a.g.e.*, s. 77-78.

40 Herevî, *a.g.e.*, III, 307; Day, *a.g.e.*, s. 78-82.

41 Hâda (Hâra) Raçputları’nın ülkesi anlamına gelir. Racastan’da Caypur’un güney, Ecmîr’in güneydoğusunda, Kota, Bundi, Ranthambor, Mandalgarh gibi müstahkem Raçput kalelerinin yer aldığı bölge. Nishat Manzar, “Balance of Power in Western-Central India: A Comparative Study of the Sultans of Malwa in Mewar”, *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 57 (1996), s. 337-338; *The Imperial Gazetteer of India*, XIII, 40-41.

42 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 26-27; Herevî, *a.g.e.*, III, 307-308.

davrandı. Bir gün Sultan Muhammedşah onun elini tutup hareme soktu ve Mahmud Han'ın kızkardeşi⁴³ olan hanımının yanında ona “Senden beklentim benim hayatıma hiçbir zarar gelmemesidir. Devlet idaresi tartışmasız senin sorumluluğundadır” deyince Mahmud Han “*Böyle sözler söylediğine göre, herhalde verdiği sözler sultanın hatırından çıkmıştır. Şayet münâfık kimseler bozgunculuk amacıyla sana bazı sözler söyledilerse sonunda bundan utanç duyacaklardır. Sultanın benden herhangi bir korku veya endişesi varsa işte şu an yalnızım (öldürülmem için) bir mâni yoktur*” diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan da Mahmud Han'a (sözünü tutmamasıyla ilgili) birtakım mazeretler uydurdu. Ardından ikisi de birbirlerine pohpohlayıcı sözler söylediler. Fakat aradaki güvensizlik ortadan kalkmadı. Sonunda Mahmud Han, sultanın eşi olan kızkardeşini de devreye sokarak saraydaki hizmetkârlardan veya sakilerden birine sultanı zehirletti (Şevvâl 839/Nisan-Mayıs 1436)⁴⁴.

Muhammedşah'ın ölümünden sonra Hâce Nasrullah Debîr, Melik Müşrûlmülk, Latîf Zekeriyâ gibi bazı ileri gelenler, yerine oğlu Şehzade Mesud Han'ı geçirmeyi denediler; ama Mahmud Han onlara üstünlük sağladı. O, hem Hûşengşah'ın oğlu Ömer Han ile hem de Muhammedşah'ın oğlu Mesud Han'ı destekleyen emirlerle mücadele etti. Adamlarıyla saraya hücum etti ve emîrleri mağlup etti⁴⁵. Ömer Han saraydan kaçmak zorunda kaldı. Mesud Han ise, devrin din büyüklerinden Şeyh Miyân Çayilda'nın yanına sığındı. Bundan sonra Mahmud Han, Mesud Han'ın ülkeden ayrılmasına müsaade etti ve o da Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın yanına gitti. Böylece durumu kontrol altına alan Mahmud Han, Hadoti'de seferde bulunan babası Melik Mugîseddin'e, onu Mâlva tahtına çıkmaya davet eden bir mesaj gönderdi. Ama Melik Mugîseddin, oğlunun taht için daha uygun olduğunu bildirerek bu teklifi kabul etmedi⁴⁶. Bunun üzerine Mahmud Han “Alâeddin Mahmudşah Halacî” adıyla⁴⁷ tahta çıktı (29

43 Siddiqui (“Mâlva”, *DİA*, XXVII, 547) ve N. R. Farooqi (“Mahmud I”, *DİA*, XXVII, 346), hatalı olarak Muhammedşah'ın hanımının Mahmud Han'ın kızı olduğunu yazmaktadırlar.

44 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 27; Herevî, *a.g.e.*, III, 308-309; Firişte, *a.g.e.*, II, 477; ayrıca bk. U. N. Day, “Malwa”, *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat (1206-1526)*, ed. M. Habib-K. A. Nizami, New Delhi 1970, V, 906. Şeyh Rızkullah (*a.g.e.*, s. 234-235) ise, Sultan Muhammedşah'ın adını Hûşengşah olarak yanlış kaydetmekte ve “Mahmud kızı vasıtasıyla damadını zehirletti” demektedir.

45 Mâlva Sultanları hakkında kısa ancak çok taraflı bilgi veren Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah dönemi tarihçilerinden Ebü'l-Fazl el-Allâmî (*Âyîn-i Ekberî*, İng. trc. H. S. Jarrett, Calcutta 1949, II, 238) ise, Mahmudşah'ın evine görüşmek bahanesiyle davet ettiği emîrleri hapsedtiğini yazmaktadır. Ebü'l-Fazl'ın taraflı görüş belirtmesi, Mâlva Sultanları'nın en güçlü rakipleri olan Delhi Sultanlığı kaynaklarının etkisinden kalması ve Mâlva kaynaklarını görmemesinden kaynaklanmış olmalıdır.

46 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 28; Herevî, *Tabakât-ı Ekberî*, III, 309-310; Firişte, *a.g.e.*, II, 478; Day, *a.g.e.*, s. 82-84. Şeyh Rızkullah (*a.g.e.*, s. 235) ise, Mahmud Halacî'nin önce torununu tahta çıkardığını sonra onu öldürerek kendisinin tahta oturduğunu kaydeder.

47 Paralarında “es-Sultânü'l-a'zam, Alâü'd-dünyâ ve'd-dîn, Ebü'l-muzaffer Mahmudşah Halacî es-Sultân” unvan ve lâkapları yer alır. Saltanatının sonlarına doğru bastırıldığı paralarda bunlara ilave olarak “İskenderü's-sânî” ve “Yemînü'l-hilâfet, Nâsıru Emîri'l-mü'minîn” unvan ve lâkapları da bulunur. H. Nelson Wright, *Catalogue of the Coins in the Indian Museum of Calcutta, Including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal*, II, Oxford 1907, s. 247-249; ayn.mlf., “The Coinage of the Sultāns of Mālwa (Continued)”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society, Fifth Series*, XII, No. 45 (1932), s. 13-16.

Şevvâl 839/16 Mayıs 1436)⁴⁸. Onun tahta çıkışı ile Mâlva Sultanlığı'nda 1531'e kadar devam eden Halacîler hanedanı devri başlamış oluyordu.

Sultan Mahmudşah'ın ilk işi, devlet memuriyetlerine yeni atamalar yapmak oldu. Böylece Melik Müşîr-i mülk “Nizâmülmülk” unvanıyla vezir; Melik Berhurdâr “Tâc Han” unvanıyla ârız-ı memâlik tayin olundu. Melik Yahyâ Alâ Bûşencî'ye “Şems Han” unvanı verildi. Diğer devlet ileri gelenlerine de hil'atlar, süslü kemerler, mücevherli külâhlar (tâchâ), atlar ve bahşişler verdi. Cülûs merasimi dolayısıyla Mahmudşah, üç veya dört gün boyunca iki milyon iki yüz bin tenge ve bin iki yüz at ihsanda bulundu. Yakın adamlarına da iktâlar verirken âlimlere, fâzıl kişilere ve sanatkârlara da maaşlar tahsis etti. Mahmudşah, babası Melik Mugîseddin'e “Uluğ A'zam Hümâyûn” unvanını, yalnızca sultana mahsus beyaz çetr, beyaz okluk ile altın ve gümüş asa verdi ve ata binip inerken sultana yapıldığı gibi yüksek sesle “*Bismillah*” diye haykırılması (bâng-i Bismillâh) imtiyazını da tanıdı⁴⁹. Vezirlik makamının mühürlerini taşıma yetkisi de ona verilmişti. Böylece Mahmudşah Halacî, devlet idaresine babasının rehberliği ve nezaretinde başladı. A'zam Hümâyûn oğluna hayır dualar etti ve onun adaletli tavrı ve tecrübesi sayesinde sultan birçok durumun kötüye gitmesine engel oldu. Kısacası Mahmudşah tahta geçtikten sonra devlet işlerinde babasının fikir ve önerilerine göre hareket edecek onun tecrübelerinden yoğun biçimde yararlanacaktı. Melik Mugîseddin Halacî ve Hûşengşah evlilik yoluyla birbirleriyle yakın akraba idiler. Melik Mugîs'in annesi Dilâver Han'ın kız kardeşi idi ve Melik Mugîs'in iki kızı, Hûşengşah'ın iki oğlu Gaznî Han ve Osman Han ile evlenmişlerdi. Melik Mugîs ve oğlu Mahmud Han'ın Hûşengşah ve Muhammedşah ile olan bu yakın akrabalıkları, saltanat değişimini kolaylaştırdı. Mâlva halkı için ne politikada ne de hükümetin işleyişinde önemli bir değişiklik olmadı ama asıl muhalefet, hanedanı sürdürmek için değil yönetim dizginlerini kendi ellerine almak isteyen emîrlerden geldi⁵⁰.

Halacîler'in İktidara Gelişine Muhalefet

Mâlva Sultanlığı ileri gelenlerinden başta Melik Kutbeddin Şeybânî⁵¹, Melik Nasrullah Debîr Cürçânî, Melik Ebû Yusuf Kıvâmülmülk olmak üzere bazı emîrler, Halacîler'in iktidara gelişinden hiç hoşnut değillerdi. Ancak açıkça düşmanlık sergilemekten çekinerek, gizlice bir suikast planı yaptılar. Plana göre geceleyin yakındaki bir caminin duvarlarına yerleştirdikleri merdivenle sarayın (devlethâne) çatısına geçip içeri gireceklerdi. Ama Mahmudşah Halacî onları fark etti ve daha duvarlara tırmanırken ok atarak birkaçını yaraladı.

48 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 29; Firişte, *a.g.e.*, II, 479; Herevî, *a.g.e.*, III, 312; Day, *a.g.e.*, s. 83. Şeyh Rızkullah (*a.g.e.*, s. 235) ise, “*Mahmud Han'ın Sultan Muhammedşah'ı zehirlettikten sonra onun oğlu olan torununu sultan ilan ettiğini, onun sultanlığını kabul etmeyen emîrleri öldürttüğünü, onların cesetlerini gizli bir yere koyduğunu ve daha sonra torununu da öldürerek tahta kendisinin çıktığını*” kaydediyorsa da Mâlva kaynakları tarafından desteklenmeyen bu hikâyenin asılsız olduğu anlaşılmaktadır.

49 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 29; Herevî, *a.g.e.*, III, 312.

50 Day, *a.g.m.*, s. 907-908.

51 Firişte (*a.g.e.*, II, 480) “Semnânî” olarak kaydeder.

Çıkan gürültüyü işiten Melikü'ş-şark Nizâmülmülk ve Melikü'l-ümerâ Mahmud Hızır Han nöbetçi silahdarlarla beraber suikastçılara hücum ettiler. Bununla birlikte ayağı kırılan bir kişi dışında onların hepsi kaçmayı başardılar (Temmuz-Ağustos 1436)⁵². Sabah olunca camide ele geçirilen bu yaralı adam sorgulandı ve suikastla bağlantılı herkesin ismini verdi. Sultan Mahmudşah onların bir kısmını derhal öldürttü. Fakat babası A'zam Hümâyûn geri kalanların affedilmeleri için araya girdi ve Sultan Mahmudşah'a onlara ülkenin farklı yerlerinde araziler (câgîr) vermek suretiyle teskin etme siyaseti benimsemesini tavsiye etti. Bu tavsiyeye uyan Sultan Mahmudşah, İslâmâbâd'ı⁵³ eski sultanlardan Hüşengşah Gürî'nin oğlu Ahmed Han'a, Bhilsa'yı (Vidişa) Kıvâm Han'a, Hüşengâbâd'ı önceki hanedan devrinde ârız-ı memâlik olan Melik Cihâd'a ve Çanderi'yi Nusret Han'a verdi (840/1436-1437)⁵⁴.

Fakat bu siyaset beklenen sonucu vermedi ve atanan valiler atandıkları merkezlere gider gitmez isyan bayrağını kaldırdılar. Onların düşüncesi ülkenin değişik yerlerinde aynı anda kargaşa çıkarmak suretiyle merkezi idareyi felce uğratmaktı. İlk isyan bayrağını kaldıran Gurlu şehzade Ahmed Han oldu ve onu Kıvâm Han, Melik Cihâd ve Nusret Han takip etti. Sultan Mahmudşah Halacî, Ahmed Han'ın isyan haberini alır almaz Tâc Han'ı bölgeye gönderdi; fakat İslâmâbâd kuşatması uzayıp durumun ciddileşmesi üzerine babası A'zam Hümâyûn'dan asilere karşı yürümesini istedi. A'zam Hümâyûn önce meseleyi barışçıl yoldan çözmek ve Ahmed Han'ı düşmanlıktan vazgeçirmek için âlim ve şeyhleri araya soktu; ancak tekrar sertlikle karşılık buldu. Sonunda problemi Ahmed Han'ı çalgıcılarından (mutribân) birine zehirleterek çözdü. Ahmed Han'ın ölümünden sonra, İslâmâbâd kutvâli kaleyi Sultan Mahmudşah'a teslim etti⁵⁵. Mahmudşah, daha sonra Hüşengâbâd'a yürüdü. Onun gelişini duyan Melik Cihâd, geceleyin bütün hazineler ve parayı yanına alarak kaçtı ve Bhil kabilesine sığındı. Ancak sultandan yüz çevirdiğini anlayan Hindular onu öldürdüler⁵⁶. A'zam Hümâyûn böylece Hüşengâbâd'ın kontrolünü problem yaşamadan ele geçirdi. Burada idari düzenlemeler yaptıktan sonra Çanderi'ye doğru ilerledi. Nusret Han'ı görevden aldı ve onun yerine Çanderi'nin yönetimini Melikü'l-ümerâ Hacı Kemal'e⁵⁷ verdi. A'zam Hümâyûn, Çanderi'den Bhilsa'ya ilerledi; Kıvâm Han zayıf bir direniş gösterdi ancak mağlup oldu, öldürüldü ve Bhilsa ele geçirildi. A'zam Hümâyûn orada yeni atamalar yaptıktan sonra Mandû'ya doğru yola çıktı (Receb 841/Ocak 1438)⁵⁸.

Öte yandan Guccerat Sultanı Ahmedşah da boş durmuyor, ükesine sığınan Gürî şehzadesi Mesud Han'ın haklarını savunmak bahanesiyle Mâlva üzerine yürüyordu. Öncü birliği olarak

52 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 29-30; Day, *a.g.e.*, s. 95-96.

53 Hüşengâbâd ile Bhilsa arasında bir yer. Day, *a.g.e.*, s. 96 dn. 4.

54 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 30; Herevî, *a.g.e.*, III, 313-314; Firişte, *a.g.e.*, s. 480.

55 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 31.

56 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 31-32. Herevî (*a.g.e.*, III, 315) ve Firişte (*a.g.e.*, II, 481) ise, Melik Cihâd'ın Gondvana'nın dağlık taraflarına kaçtığını ve bölge halkı Gondlar tarafından öldürüldüğünü yazmaktadırlar.

57 Firişte (*a.g.e.*, II, 482) bu kumandanın adını "Hacı Kâlû" şeklinde kaydeder.

58 Herevî, *a.g.e.*, III, 314-316; Firişte, *a.g.e.*, II, 481; Day, *a.g.m.*, s. 909-910.

da Mesud Han'ın idaresinde, yirmi dört fille takviye edilmiş kalabalık bir orduyu Mâlva Sultanlığı'nın başşehri Mandû üzerine gönderdi (Ramazan ayı ortaları 841/ 4-14 Mart 1438). Bu hücumu Bhilsa'dan dönerken haber alan A'zam Hümâyûn da hızla Mandû'ya döndü. Kısa süre sonra şehir Gucerat Sultanı Ahmedşah tarafından kuşatıldı⁵⁹. Sultan Mahmudşah Halacî şehir halkının kıtlık çekmemesi için hazineden tahsisat çıkardı, devlet ambarlarını (anbârhâne-i sultânî) açtı ve ihtiyaç sahiplerine yemek dağıtılması için saray mutfağını (matbah-ı hâs) seferber etti. Ayrıca cömertçe ihsanlarla Melikü's-Şark Ahmed Mahmud Salâh, Melik Seyyid Ahmed, Melik Kâim Sâm, Sûfi Han, Hüsâmülmülk Bhandîr ve Raca Raghava gibi yiğitlikleriyle tanınan kişileri de Mandû'ya getirtti⁶⁰.

Mandû kuşatması devam ederken, Mahmudşah Halacî para ve araziler vaat ederek Ahmedşah'a kızgın ve kırgın olan Guceratlı kumandanlardan bazılarını kendi tarafına çekmeyi başarmıştı⁶¹. Onların Mandû'ya gelişi Mahmudşah Halacî'nin durumunu düzeltmiş ve ayrıca Gucerat ordusu hakkında değerli istihbarat elde edilmişti. Mahmudşah, bu avantajı değerlendirmek üzere derhal bir gece baskını yapmaya karar verdi. Ama bu defa ihanete uğrayan kendisi oldu. Hûşengşah Gürî'nin devâtdârlığını yapmış olan Kayser (Nasîr) Han gece baskınına gizlice Gucerat Sultanı'na bildirdi. Dolayısıyla karşı taraf hazırlıklı olduğundan gündeğümüne kadar savaştıysa da kuşatmayı kırmak konusunda başarılı olamadı⁶². Kuşatmanın uzamasından faydalanmak isteyen ve Racputlar'ın idaresindeki Çitor'a sığınmış olan Gurlu şehzadelerinden Ömer Han, küçük bir askeri birliğin başında Mâlva Sultanlığı'na bağlı Çanderi'ye geldi. O hem halk hem de askerlerin desteğiyle vali Melikü'l-ümerâ Hacı Kemal'i mağlup etti ve öldürdü. Çanderi'deki isyan, Ömer Han'ın liderlik yapmasından dolayı tabiatıyla durumu daha ciddileştirdi. Diğer yandan Sultan Mahmudşah Halacî, Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın oğlu Muhammed Han'ın da beş bin atlı ve otuz filden oluşan bir birliğin başında Ömer Han'a yardıma geldiğini haber almıştı. Mahmudşah onların birleşmelerini engellemek için derhal Mandû'dan çıktı ve Sârengpur'a doğru ilerledi. Tâc Han ve Mansûr Han'ın idaresindeki Mâlva ordusunun öncüleri ilk hücumda Sârengpur'un ileri karakollarından Kambal'ı ele geçirdiler. Gucerat ordusu kumandanlarından Melik Hacı Ali, doğruca Ucceyn'deki Ahmedşah'ın yanına kaçtı ve durumu ona bildirdi. Ahmedşah hemen oğlu Muhammed Han'ı Sârengpur'dan geri çağırdı ve böylece onun Ömer Han'ın kuvvetleriyle birleşme planı Mahmudşah Halacî'nin vaktinde müdahalesiyle başarısızlığa uğramış oldu⁶³. Mahmudşah daha sonra yürüyüşüne devam ederek Sârengpur'a gitti. Mahmudşah, başlangıçta Gucerat Sultanı'nın oğlu Muhammed'e yardım eden ancak daha sonra pişman olup kendisinden af dileyen ve Ömer Han ile ilgili değerli bilgiler paylaşan Sârengpur valisi Melik İshak b. Kutbül-mülk'ü bağışladı. Ona "Devlet Han" unvanını, bayrak ('alem), hil'at

59 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 33; Herevî, *a.g.e.*, III, 316; ayrıca bkz. Day, *a.g.m.*, s. 909.

60 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 33; Firişte, *a.g.e.*, II, 482; Day, *a.g.e.*, s. 102.

61 Herevî, *a.g.e.*, III, 317.

62 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 34. Ayrıca bkz. Day, *a.g.m.*, s. 910.

63 Herevî, *a.g.e.*, III, 317-318; Day, *a.g.e.*, s. 104.

(kabâ-yı zerdûzi), kadeh (tâs) ve on bin tenge verip maaşını da iki katına yükseltti. Sârengpur ileri gelenleri ve halkına da atlar ve elli bin tenge vererek gönüllerini aldı⁶⁴.

Bu sırada haberciler Ömer Han'ın Bhilsa'yı ateşe verdiği ve Sârengpur'a doğru yürüdüğünü bildirdiler. Gucerat Sultanı Ahmedşah da ona destek vermek üzere otuz bin asker ve üç yüz fülle Ucceyn'den Sârengpur'a hareket etmişti. Mahmudşah Halacî, Gucerat ordusu yetişmeden Ömer Han meselesini halletmek için harekete geçti. Keşif kitaları ve ele geçirilen birkaç esir aracılığıyla Ömer Han'ın ve çevrenin durumunu öğrendikten sonra ordusunu dört koldan sevketti. Ömer Han ise ordusundan ayrı bir tepe üzerinde pusuya yatmıştı. Ama bu taktik onunla ordusu arasındaki irtibatı kestiğinden Mahmudşah'ın ilk hücumunda askerleri dağıldılar. Bunun üzerine Ömer Han yanındaki askerlere “*Bir hizmetkârımın oğluna boyun eğmektense savaşarak ölmek daha iyidir*” sözleriyle cesaret vererek son bir hücum kalktıysa da Mahmudşah'ın ordusu tarafından mağlup ve esir edildi. Sultan Mahmudşah, huzuruna getirilen Ömer Han'ın derhal öldürülmesini ve kesik başının Çanderi'deki askerlere teşhir edilmesini emretti⁶⁵.

Ömer Han'ın acı sonuyla ilgili haberler üzerine dehşete düşen Çanderi'deki kumandanlar (serdârân-ı leşker) önce Mahmudşah Halacî'ye itaatlerini bildirdiler; ancak akşam Çanderi'ye geri döner dönmez Ömer Han'ın nâibi (nâ'ib-i gaybet) ve yakını Melik Süleyman b. Müşirülmülk Gûri'yi “Şehâbeddin” adıyla sultan ilan ettiler. Buna rağmen Sultan Mahmudşah, Çanderi meselesini şimdilik askıya alarak Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın ordusuna karşı yürümek üzere Sârengpur'a geri döndü. Ancak ordugâhında bir salgın hastalık (tâ'ün) baş gösteren ve bu yüzden ağır kayıplar veren Gucerat Sultanı Ahmedşah ülkesine hareket etti⁶⁶. Bununla beraber dönüş yolu üzerindeki Müslümanların yaşadığı güzel bir kasaba olan Aştâ'yı (Aştanagar)⁶⁷ tahrip etmekten geri durmadı⁶⁸.

Gucerat ordusunun geri çekilmesi Sultan Mahmudşah'ı büyük ölçüde rahatlatmıştı. Artık Çanderi'deki isyana müdahale edebilirdi. Mahmudşah, Mandû'ya dönerek on yedi gün boyunca sefer hazırlıklarıyla meşgul oldu. Ardından Çanderi üzerine ilerledi ve kaleyi kuşatma altına aldı. Kaledekilerin dışarıdan erzak temin etmelerini engellemek için yollar tutulmuştu. Buna rağmen Melik Süleyman ve askerleri kuvvetli bir direniş gösterdiler⁶⁹. Günlerce süren

64 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 35; Herevî, *a.g.e.*, III, 318; Firişte, *a.g.e.*, II, 483.

65 Herevî, *a.g.e.*, III, 319; Firişte, *a.g.e.*, II, 484; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 106-107. Kirmânî (*a.g.e.*, s. 36), savaşta yenilen Ömer Han'ın Mahmudşah'ın askerleri tarafından çember içine alındığını ve bir yaya asker tarafından başının gövdesinden ayrılarak öldürüldüğünü yazar.

66 Rivayete göre Ahmedşah'ın ordusundaki bazı sâlih kimseler rüyalarında gördükleri Hz. Peygamber'in “İlahi bir belâ ineneğini” bildirdiğini ve bundan kurtulmak için bu bölgeyi derhal terk etmenin doğru olacağını sultana söylediler ise de o bu sözlere itibar etmemişti. Nitekim iki üç gün sonra Ahmedşah'ın ordusunda ağır bir veba salgını baş göstermiş ve askerler ölüleri gömmeye dahi fırsat bulamamışlardı. Hem bu yüzden hem de bazı âlim ve şeyhlerin de tavsiyesi üzerine Ahmedşah ülkesine dönmeye karar vermişti. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 36; Herevî, *a.g.e.*, III, 319; Firişte, *a.g.e.*, II, 484; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 106, dn. 4.

67 Bopal ile İndor şehirleri arasında yer almaktadır. *The Imperial Gazetteer of India*, VI, 10-11.

68 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 37; Day, *a.g.e.*, s. 106.

69 Herevî, *a.g.e.*, III, 320; Firişte, *a.g.e.*, II, 485.

şiddetli yağmurlar da kuşatmanın uzamasına neden oldu. Hemen her gün Mahmudşah'ın ordusuna karşı huruç harekâtları düzenlediler. Birkaç gün sonra Melik Süleyman'ın ölümü üzerine kaledekiler onun oğlunu sultan ilan ederek direnişe devam ettiler. Mancınıkların açtığı gedikleri kale müdafileri geceleyin hızla tamir ediyorlardı. Ancak kaledekilerin umutsuzca yaptıkları son bir çıkış harekâtı da Mahmudşah tarafından geri püskürtülmüştü. Nihayet Sultan Mahmudşah dört ay süren kuşatmanın ardından geceleyin bizzat gerçekleştirdiği nihai bir hücumla surlara çıkıp kaleyi ele geçirmeyi başardı. Kaleyi savunanların çoğu kılıçtan geçirildi. Ama kaçmayı başaran bir grup dağın tepesindeki kaleye kapandı. Ancak bunlar da Mahmudşah'ın kumandanlarından İsmail Han'ın baskısına dayanamayıp birkaç gün sonra aman dilediler. Sultan Mahmudşah çocuk, kadın, para ve neleri varsa ordu pazarına getirip teslim etmeleri ve halkın huzurunda sultana bağlı kalacaklarına dair yemin etmeleri şartıyla onların hayatlarını bağışladı. Sultan Mahmudşah, Çanderi'nin idaresini (câgîr) Melik Muzaffer İbrahim'e verdi (1438 Yazı)⁷⁰.

İlk Askeri Başarılar

Sultan Mahmudşah, başşehir Mandû'ya dönmek üzere iken Gvalyör (Kalyûr, Gwalior) racası Dungar Singh (Dungarasimha) (1425-1459) Müslümanların “Şehr-i Nev” olarak adlandırdıkları Narvar'ı⁷¹ kuşatmış ve buranın valisi (mukta') Bahâr Han da Mahmudşah Halacî'den yardım talep etmişti. Ordusu yorgun olmasına rağmen Narvar'ı Racputlar'a kaptırmak istemeyen Mahmudşah bir taktiğe başvurdu. Amacı askelerine de moral vermek için söylediği gibi Gvalyör'ü kuşatmak değil Narvar'ı kurtarmak idi. Bu maksatla Narvar'a gidip Raca Dungar ile savaşmak yerine, düşmanın dikkatini başka yere çekmek için Gvalyör'a üzerine yürüdü. Önce şehrin kırsal bölgesini yağma ve tahribe başladı. Daha sonra Gvalyör varoşlarından (muzâfât) Çavmuha'da toplanan Racput idarecilerini (mukaddemân, ranagân) bozguna uğratarak kaleye kaçmaya mecbur bırakan Sultan Mahmudşah, bölgeyi yağmalamaya devam etti. Bu arada başşehirinin tehdit altında olduğunu öğrenen Raca Dungar, Narvar kuşatmasını kaldırarak hızla Gvalyör'a hareket etmişti. Yani Mahmudşah'ın planı başarılı olmuş Dungar'ın dikkatini başka yöne çekmeyi başarmıştı. O, hemen Gvalyör önlerinden ayrıldı ve Dungar Singh'in ordusuyla karşılaşmamak için başka bir yoldan ilerleyerek Narvar'a ulaştı. Yürüyüşü sırasında o, her askere bir eşek yükü hububat taşımamasını emretti ve bunları Narvar halkına dağıttı. Ayrıca Dungar Singh'in sebep olduğu tahribatı telafi etmesi için Bahâr Han'a elli bin tenge verdi. Bahâr Han bu yardım karşılığında, Mahmudşah Halacî'ye bağlılığını bildirince idaresindeki Narvar, Mâlva Sultanlığı topraklarına katılmış oldu⁷².

70 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 37-39; Firişte, *a.g.e.*, II, 485; Herevî, *a.g.e.*, III, 320-321; Day, *a.g.e.*, s. 107-109. Kaynaklar bu sefer için bir tarih vermezlerse de olayların gidişatından seferin 842 yılı muson mevsimi yani 1438 yaz aylarında yapıldığı anlaşılmaktadır.

71 Bhopal'in yaklaşık 64 km. doğusunda bugünkü Narvar.

72 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 39-40; Firişte, *a.g.e.*, II, 485; Herevî, *a.g.e.*, III, 321; Day, *a.g.e.*, s. 109-110.

Sultan Mahmudşah, daha sonra Narvar'dan Mandû'ya geri döndü. Payitahtta barış içinde geçen bir yıl ona ordusunu yeniden teçhiz etmesi ve ayrıca sultanlığın idari işleriyle ilgilenmesi için yeterli zamanı verdi. Mahmudşah daha sonra dikkatini küçük sınır hâkimlerine çevirdi⁷³. Onun siyasetinin ana hedefi bunların arazilerini sultanlığa katmak değil, yüksek hâkimiyetini onlara tanıtmak suretiyle güvenilir müttefikler haline getirmek ve böylece güneyde Behmenî ve Fârûkî, kuzeydoğuda Cavnpur (Şarkî) sultanlıkları⁷⁴ sınırlarında tampon bölgeler oluşturmaktır. İkinci olarak da bu mahalli reislerin ellerindeki savaş fillerini göndermelerini garanti altına alarak Mâlva Sultanlığı'na her fırsatta kafa tutmalarını önlemek idi⁷⁵. Bu maksatla Sultan Mahmudşah, 844 (1440-41) yılında iyi teçhiz edilmiş ve elli fille takviye edilmiş bir orduyla başşehir Mandû'dan ayrıldı ve güneydoğudaki Kendva'ya (Khandwa) doğru ilerledi (844/1440-1441). Kendva bölgesi Mâlva ve Handeş arasında uzandığından stratejik olarak büyük öneme sahipti. Mahmudşah, Kendva racası Ray Narhar Das'ı⁷⁶ gafil avlamak için gece boyunca yoluna devam etti, vakit kaybetmemek için geçtiği yerlerde yağmaya izin vermedi. Hazırlıksız yakalanan Raca Narhar Das şaşkına döndü ve Mahmudşah ile bizzat savaşmaya cesaret edemeyerek kaçmayı tercih etti. Kendva halkı ise mal ve eşyalarını bırakıp can havliyle civardaki mağara ve ormanlara (cengel) sığınmışlardı. Mahmudşah, şehrin yağmalanmasını ve racaya ait ne varsa el konmasını emretti⁷⁷.

Sultan Mahmudşah, Kendva'nın ardından Khora ve Khirki'yi⁷⁸ de zaptetti. Daha sonra Kendva'nın yirmi altı kilometre güneyindeki Kerla'ya (Kherla) doğru ilerledi. Bölge hâkimi (mukaddem) Nar Singh Deva⁷⁹, Mâlva Sultanları'ndan Hüşengşah'a itaatini bildirmiş; ancak onun ölümünden sonra bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Sultan Mahmudşah Halacî'nin Kerla'ya doğru ilerlemekte olduğu haberleri üzerine Nar Singh, kaleden çıktı ve birkaç menzil ilerleyerek onu karşıladı ve bölgesinin haracı olarak on bir fili sultana takdim etti⁸⁰. Mahmudşah, Raca Nar Singh'i de yanına alarak kuzeydoğu yönünde Sarguca'ya (Surguja)⁸¹ doğru yürüdü. Kaymur tepeleri yakınına geldiğinde rehberler yolu kaybettiler. Bununla beraber Mahmudşah, para, kumaş ve süs eşyaları vermek suretiyle yerel kabileleri kendi

73 Day, a.g.m., s. 911.

74 Bu hanedanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. E. Konukçu, "Behmenîler", *DİA*, V, 353-354; ayn.mlf., "Fârûkîler", *DİA*, XII, 182-183; Azmi Özcan, "Şarkî Sultanlığı", *DİA*, XXXVIII, 361-362.

75 Muhammed b. Ömer Uluğhanî (Hacı üd-debîr), *Zâferû'l-vâlih bi-Muzaffer ve âlih*, nşr. E. Denison Ross, London 1921-28, I, 198; ayrıca bkz. Day, a.g.e., s. 110-111.

76 Uluğhanî (a.g.e., I, 198) onun adını "Hardas" şeklinde vermektedir.

77 Kirmânî, a.g.e., s. 41-42; Day, a.g.m., s. 911; Mohibbul Hasan, "Maḥmūd", *EP*, VI, 53.

78 Kendva'nın kuzeydoğusunda şimdiki Khirkiya.

79 Kirmânî (a.g.e., s. 42), Nar Singh'in Acahara (Acahra) mukaddemi olduğunu kaydeder. Day (a.g.e., s. 112, dn. 1) ise, Acahra'nın Kerla bölgesinin merkezi veya bu bölgedeki bir kale olduğunu belirtmektedir.

80 Kirmânî, a.g.e., s. 42; Day, a.g.m., s. 911-912.

81 Çatisgarh eyaletinde merkezi Ambikapur olan tarihi bölge. *The Imperial Gazetteer of India*, XXIII, 170-174.

tarafına çekti⁸² ve onların yardımıyla Bandhavgarh'a (Bandhogarh)⁸³ ulaştı. Mahmudşah'ın Seyyid Ahmed Guceratî kumandasındaki keşif birlikleri burada Sarguca bölgesi hâkimi Raca Bhoc (Bhoj)'un damadı Çatur Singh ile adamlarından Bical Ban ile karşılaştılar. Onlar yanlarındaki dört fili huzuruna götürdükleri ve onları iyi karşılayan Mahmudşah'a satmaya razı oldular. Daha sonra Bartunga⁸⁴ civarındaki Amartu ve Sankar (Sangor)⁸⁵ hâkimleri de on beş fil gönderdi. Sultan Mahmudşah Bandhavgarh'tan ayrıldıktan üç gün sonra Sarguca'ya ulaştı. Raca Bhoc dâhil bölgenin Hindu hâkimleri (mukaddemân) aynı anda itaatlerini arzettiler ve çok sayıda fil sundular. Sultan Mahmudşah da onlara altın ve gümüş eşyalar, hil'atlar, atlar vb. birçok hediye verdi. Raca Bhoc, ayrıca bölgesinin haracı olarak her yıl on fil gönderecekti⁸⁶. Sultan Mahmudşah, Sarguca'da iken Bilaspur⁸⁷ bölgesi Raçputları'nın merkezleri olan Ratanpur ve Raypur taraflarında bol miktarda fil ve bir elmas madeninin bulunduğunu haber almıştı. Bundan dolayı ordusuyla güneybatı yönünde ilki yaklaşık iki yüz elli diğeri dört yüz kilometre uzaklıktaki bu iki şehre doğru yürüyüşe geçti. Sultanın hareketini öğrenen Ratanpur ve Raypur Hindu reisleri ve ahali derhal on iki devasa savaş fili ve çok değerli büyük elmaslar bölgelerinin haracı olarak (resm-i hidmetî) takdim ederek bağlılıklarını bildirdiler. Mahmudşah da barışçıl ilişkiler kurduğu bu yerel idarecilerden birbirlerine karşı taarruzdan kaçınmalarını istedi. Daha sonra Sarguca'ya oradan da ele geçirdiği elli fülle birlikte başşehir Mandû'ya (Şâdiâbâd) geri döndü (845/1441-42)⁸⁸.

Mahmudşah Halacî ve Delhi Sultanlığı

Kendva ve Sarguca seferlerinden sonra Mahmudşah Halacî'nin askeri kudreti artmış, şöhreti de Mâlva sınırlarının ötesine kadar yayılmıştı. Nitekim Mahmudşah, Hadoti (Haroti) civarında seferde iken, Delhi Sultanı Muhammedşah'ın (1434-1443) idaresinden memnun olmayan Celâl Han, Ahmed Han, Hasan Han ve Mübârek Han gibi Mevâtlî⁸⁹ kumandanlar ve Delhi şehri ileri gelenleri, onu ülkeyi kötü yöneten Muhammedşah'ı cezalandırması ya da bizzat tahta çıkması için davet ettiler (1441-1442). Hemen hemen aynı günlerde Mâlva Sultanlığı'na iltica eden bir grup âlim ve seyyid de sultana dilekçeler sunarak böyle bir durumda Delhi halkının da (umûm sekene-i în-diyâr) onu destekleyeceğini bildirdiler⁹⁰.

82 Uluğhanî, *a.g.e.*, s. 198. Kirmânî (*a.g.e.*, s. 43), Mahmudşah'ın altın ve gümüş para dolu kırmızı ve beyaz keseleri ağaçların dallarına astırıldığını, bunları bulan yerlilerin memnun olarak askerlere dostça davrandıklarını ve sultanın yöre halkına gösterdiği cömertlik sayesinde hububatın dahi çok az bulunduğu bölge köylerinin her yıl 20-30 bin tenge hasılat elde edecek kadar zenginleştiğini yazmaktadır.

83 Baghelkhand bölgesinde Rewa'nın yaklaşık 165 km. eski bir kaledir. *The Imperial Gazetteer of India*, VI, 358-359.

84 Sarguca'nın merkezi Ambikapur'un yaklaşık 105 km. doğusundaki Chirimiri yakınındadır.

85 Ambikapur'un yaklaşık 200 km. güneydoğusunda Bilaspur yakınında yer alır.

86 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 43-44; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 199; Day, *a.g.e.*, s. 114; Hasan, "Mahmūd", *EP*, VI, 53.

87 Bilaspur hakkında daha geniş bilgi için bkz. *The Imperial Gazetteer of India*, VIII, 221-233.

88 Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 198-199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 43-44; ayrıca bkz. Day, *a.g.m.*, s. 912.

89 Mevât (Miyvât), Delhi'nin 60 km. güneyinde yer alan bir bölgedir. *The Imperial Gazetteer of India*, XVII, 313-314.

90 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 47; Abdülkâdir Bedâûnî, *Müntehabü'l-tevârih*, nşr. Ahmed Ali Sâhib, Tahran 1380 hş./2001, I, 209; Herevî, *a.g.e.*, s. 322; Firişte, *a.g.e.*, II, 485-486; Day, *a.g.e.*, s. 116.

Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Mahmudşah Halacî, 845 yılının sonlarında (Mart-Nisan 1442) Delhi'ye yürüdü. On beş gün süren yürüyüşü boyunca onun ordugâhı ileri gelen kimseler, âlim, seyyid ve şeyhlerin ziyaretleriyle adeta doldu taşı. Hindon (Hindaun)⁹¹ havalisine geldiği zaman buranın hâkimi Yusuf Han da ona katıldı ve değerli armağanlarla taltif edildi. Sultan, yürüyüşüne devam ederek Delhi'ye iki kurûh (yaklaşık dört kilometre) mesafedeki Tilpat'a geldi ve otağını burada kurdu⁹². Mâlva ordusunun sayıca çokluğundan ürken Sultan Muhammedşah, Behlûl Lûdî'den (1451-1489) yardım istemiş o da beraberinde Moğol ve Afgan okçularından oluşan yirmi bin tam teçhizatlı bir süvari kıtasıyla Sirhind'den Delhi'ye gelmişti⁹³. Buna rağmen korkak bir kimse olduğu belirtilen Muhammedşah, Delhi'yi terk edip Pencâb'a kaçmayı düşünmekteydi. İleri gelen kumandanları onu bu düşüncesinden vazgeçirdilerse de savaşa bizzat katılmak istemediğinden ordu kumandanlığını oğlu Alâeddin'e havale etti. Delhi ordusunun öncü birlikleri Behlûl Lûdî'nin ve öbür kısımları da Seyyid Han, Deryâ Han, Kutb Han gibi kumandanların idaresindeydi. Nihayet Delhi Sultanlığı ordusu şehirden çıktı ve Tuğlukâbâd önlerinde ordugâh kurdu. Mahmudşah Halacî, Sultan Muhammedşah'ın savaşa bizzat katılmayacağını habercilerden (münhiyân) duyunca birkaç bin askeri ayırıp onlarla ordugâhta kaldı, ordunun geri kalanını ise oğulları Gıyâseddin Muhammed ve Alâeddin Kadir Han'ın⁹⁴ idaresinde savaşa gönderdi⁹⁵.

İki tarafın orduları Tuğlukâbâd⁹⁶ yakınındaki Mulhan (Mohan?) ovasında karşılaştılar. Öğle vaktinden akşama kadar süren ve oldukça çetin geçen savaşta iki tarafın askerleri de yığıtçe dövüştüler. Mâlva Sultanlığı kaynaklarına bakılırsa savaşı Mahmudşah Halacî'nin ordusu kazanmıştı⁹⁷; fakat Delhi Sultanlığı tarihçileri Muhammedşah'ın zafer elde ettiğini kaydetmektedirler⁹⁸. Bununla birlikte ertesi gün Sultan Muhammedşah barış teklifinde

91 Agra'nın yaklaşık 132 km. güneybatısında Racastan'a bağlı Karauli (Karoli) vilayetindedir. *The Imperial Gazetteer of India*, XIII, 135.

92 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 47; Day, *a.g.m.*, s. 913.

93 Hâce Nimetullâh'ın *Mahzen-i Afganî* adlı eserinin B. Dorn tarafından XIX. yüzyılın ilk yarısında yapılan oldukça eski bir tercümesinde Mahmudşah Halacî'nin Hisâr-ı Firûze (Hisar), Hansi ve Nagor (Nagaur)'u hâkimiyeti altına aldığından bahsedilirse de eserin Farsça orijinal metninde böyle bir kayıt yer almamaktadır. Bernhard Dorn, *History of the Afghans, translated from the Persian of Neamet Ullah*, London 1829, I, 44; A. B. Pandey, *The First Afghan Empire in India, (1451-1526 A.D.)*, Calcutta 1956, s. 50.

94 Firişte (*a.g.e.*, I, 171), bu şehzadenin adını "Kadir Han", Kirmânî (*a.g.e.*, s. 47) "Feden Han", Bedâûnî (*a.g.e.*, s. 210) "Meded Han", Herevî (*a.g.e.*, III, 322) "Gaznîn Han (Alâeddin)" ve Day (*a.g.e.*, s. 117) "Fidan Han" olarak kaydetmektedir.

95 Firişte, *a.g.e.*, I, 171, II, s. 486; Bedâûnî, *a.g.e.*, I, 209; Day, *a.g.e.*, s. 116-117. Herevî (*a.g.e.*, III, 322) ordusunu üç bölüğünü bir kısmıyla ordugâhta kaldığını, diğer iki kısmı oğullarının idaresinde savaşa gönderdiğini yazmaktadır.

96 Delhi'nin yaklaşık 35 km. güneydoğusunda Delhi Sultanı Gıyâseddin Tuğlukşah'ın yaptırdığı kale-şehir. Daha geniş bilgi için bkz. S. Haluk Kortel, "Tuğlukâbâd", *DİA*, XLI, 332-333; M. Shokoohy-N. Shokoohy, "Tuğlukâbâd, The Earliest Surviving Town of the Delhi Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LVII/3 (1994), s. 516-550.

97 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 47-48; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 117.

98 Lûdîler hanedanı dönemi tarihçilerinden Hâce Nimetullah b. Hâce Habîbullah Herevî (*Târîh-i Han-ı Cihânî ve Mahzen-i Afganî*, nşr. S. M. İmâmeddin, Dakka 1960, I, 133) savaşta Behlûl Lûdî'nin kumanda ettiği Delhi Sultanlığı ordusunun zafer elde ettiğini yazar.

bulunmak üzere elçilerini gönderdi ve bu teklif Sultan Mahmudşah tarafından hemen kabul edildi. Kaynaklar, Mahmudşah'ın anlaşmayı tercih edip Delhi'den hızla geri dönmelerini iki nedene bağlamaktadırlar. Bunlardan ilki Mahmudşah'ın başkent Mandû'da ayak takımından birinin isyan çıkarmış olduğuna dair bir rüya görmesi ve ertesi gün böyle bir isyanın çıktığını ancak babası A'zam Hümâyûn tarafından derhal bastırıldığını öğrenmesi, ikincisi ise Delhi seferinde iken Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın Mâlva'yı istilâ etmek üzere harekete geçtiği haberini almış olmasıdır⁹⁹. Bunun yanı sıra, Delhi'de hiç ummadığı kadar sert bir direnişle karşılaşması ve ilk savaşta kesin sonuç alamamasının da onun ani dönüşünde etkili olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰.

Antlaşmanın karara bağlanmasından sonra Sultan Mahmudşah Halacî, hiç vakit kaybetmeden Mâlva'ya hareket etti. Ancak Delhi önlerinden geri çekilirken ordusunun artçıları yapılan anlaşmayı ihlal eden Behlûl Lûdî tarafından yağmalandı¹⁰¹. Mahmudşah, 1 Muharrem 846 (12 Mayıs 1442) tarihinde başkent Mandû'ya ulaşabildi¹⁰². Delhi'den döndükten sonra yaklaşık on gün sonra komşu devletlerden Mahmudşah'ın sarayına elçilik heyetleri gelip tebrik ve hediyelerini sundular. Onlar arasında güçlü rakipleri Gucerat Sultanı Ahmedşah ve Cavnpur Şarkî Sultanı Mahmudşah'ın elçilik heyetlerinin ziyaretleri dikkat çekicidir. Bu elçilerin gelişi, Sultan Mahmudşah Halacî'nin 1442 tarihinden itibaren Mâlva'da durumunu iyice sağlamlaştırdığını ve bu durumun komşu hükümdarlar tarafından kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir¹⁰³.

Mâlva Sultanlığı ile Delhi Sultanlığı arasındaki ilişkilerin Mahmudşah Halacî'nin saltanatının son yıllarında yeniden canlandığı görülmektedir. Nitekim Delhi Sultanı Behlûl Lûdî, Cavnpur Sultanı Hüseyinşah Şarkî'nin hücumlarına karşı yardım istemek için Mahmudşah Halacî'ye Şeyh Muhammed Fermülî ve Gvalyor racası Kirti Singh'in (1459-1480) oğlu Râyzâde Kapur Çand'ı elçi olarak göndermişti. Sultan Behlûl Lûdî, bu yardım karşılığında Bayâna üzerindeki haklarından Mâlva Sultanlığı lehine feragat edeceğini bildirmekteydi¹⁰⁴. Önceleri Delhi Sultanlığı'nın idaresinde olan Bayâna, Mahmudşah Halacî tarafından 845 (1441-1442) yılında Mâlva Sultanlığı'na bağlanmıştı. Ancak sonraki tarihlerde Bayâna valisi Ahmed Han Cülvânî, Hüseyinşah Şarkî'ye bağlılığını bildirmişti. O sıralar Behlûl Lûdî de Bayâna üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışıyordu. Behlûl, Mahmudşah

99 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 48; Herevî, *a.g.e.*, III, 323; Firişte, *a.g.e.*, II, 486.

100 Day, *a.g.m.*, s. 913; Hasan, *a.g.md.*, s. 53; T. Wolseley Haig, "Kingdom of Mâlwa", *The Cambridge History of India, Turks and Afghans*, ed. T.W. Haig, Cambridge 1928, III, 354-355. Manzar (*a.g.m.*, s. 339) ise, Mahmudşah'ın Delhi'den vakit kaybetmeden dönüşünü Mevar sınırlarında durumunu sağlamlaştırmak istemesine bağlamaktadır.

101 Bedâûnî, *a.g.e.*, s. 210.

102 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 48; Herevî, *a.g.e.*, III, 323; Firişte, *a.g.e.*, II 486; Day, *a.g.e.*, s. 118. Haig ise (*a.g.m.*, s. 355), onun Mandû'ya varış tarihini 22 Mayıs 1441 olarak vermektedir.

103 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 49; Day, *a.g.m.*, s. 913.

104 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 130.

Halacî'den alacağı yardım karşılığında işte bu iddiasından vazgeçmekteydi¹⁰⁵. Elçilerle 22 Şâban 872 (15 Mart 1468) tarihinde Çanderi'de görüşen Mahmudşah onlara yardım göndereceğine dair söz vermişti. Bunun üzerine kesin anlaşma imzalamak üzere Delhi'den Mâlva'ya ikinci bir heyet ulaştı (16 Şevvâl 872/9 Mayıs 1468)¹⁰⁶. Mahmudşah, Kutb Han ve Raca Kirti Singh başkanlığındaki bu heyeti Fethâbâd'da¹⁰⁷ kabul etti. Yapılan antlaşmaya göre, Hüseyinşah Şarkî Delhi Sultanlığı topraklarına herhangi bir saldırı düzenlediğinde Mahmudşah Halacî, Behlûl Lûdî'ye yardım gönderecek; böyle bir durumda Behlûl Lûdî de beş bin atlı ile harekâta katılacak; yardımının karşılığında Bayâna'nın kontrolü Mahmudşah Halacî'ye verilecekti¹⁰⁸.

Mahmudşah Halacî'nin Gucerat Siyaseti

Mâlva Sultanlığı ile Gucerat Sultanlığı arasındaki ilişkiler, 809'da (1406-1407) Mâlva Sultanı Hûşengşah'ın Gucerat Sultanı Muzafferşah tarafından esir alınıp hapsedilmesinden beri gergin idi. Gucerat Sultanı Ahmedşah ise, yukarıda açıklandığı üzere, şehzade Mesud Han'ın saltanat davasını üstlenmiş ve onun için Mâlva'ya sefer bile yapmıştı. Ama ülkesine geri döndükten sonra Mâlva'da istikrarı sağlayan Sultan Mahmudşah Halacî'nin artan gücünden çekinerek sultanlığını tebrik vesilesiyle onunla dostça ilişkiler kurmuştu. Gucerat Sultanı Ahmedşah 846 (1442) yılında öldü. Yerine geçen Muhammedşah (ö. 1451) kabiliyetsiz birisi idi ve bu da Mahmudşah Halacî'ye Gucerat'ta hükümdar aleyhindeki muhalefeti kışkırtma fırsatı verdi. O, Gucerat'ta muhalefetin başını çeken Şeyh Kemal ile arasındaki samimi dostluğu düzenli olarak değerli armağanlar ve para göndermekle pekiştirdi ve Gucerat'ı istilâ etmek için uygun zamanı sabırla bekledi. İlk fırsatı Mâlva ile Gucerat sultanlıkları sınırında yer alan stratejik öneme sahip Çampanîr (Champaner) kalesinin Racası Gangadas, Gucerat Sultanı Muhammedşah'ın kuşatması altında bulunduğu sırada kendisinden yardım istediği zaman yakaladı¹⁰⁹. Raca bu yardım karşılığında Mahmudşah'a ordusunun konaklayacağı her bir menzil için bir lek (yüz bin) tenge ödemeyi teklif etmekteydi¹¹⁰. Bu yardımın hukuki zeminini oluşturmayı da ihmal etmeyen Mahmudşah, bir Müslümana karşı bir kâfire yardım etmesine taraftar olmayan Mâlva'nın Müslüman halkının endişelerini gidermek maksadıyla ulemâdan fetva istemiş, onlar da oybirliğiyle olumlu görüş bildirmişlerdi (852/1448)¹¹¹.

105 Day, *a.g.e.*, s. 215, dipnot 3. Bayâna tarih ve arkeolojisi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Shokoohy-N. H. Shokoohy, *Bayana, The Sources of Mughal Architecture*, Edinburgh 2020.

106 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 130. Herevî (*a.g.e.*, III, 348-349) "Şâban 873", Firişte (*a.g.e.*, II, 502) ise "7 Şâban 873" tarihini vermektedir.

107 Ucceyn'in yaklaşık 20 km. güneybatısındadır.

108 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 131; Herevî, *a.g.e.*, III, 348-349; Firişte, *a.g.e.*, II, 502; Day, *a.g.e.*, s. 214-215.

109 Bazı manzum Racput kaynaklarına göre, Gucerat Sultanı, Raca Gangadas bir kızını evlenmek için sultana vermeyi reddettiği ve özellikle de sultana karşı isyankâr tavır sergileyen birkaç Hindu idareciyi himaye ettiğinden dolayı Çampanîr'i kuşatmıştı. Daha geniş bilgi için bkz. Aparna Kapadia, *In Praise of Kings Rajputs, Sultans and Poets in Fifteenth-century Gujarat*, New Delhi 2018, s. 76-102.

110 İskender b. Muhammed Mancû Gucerâtî, *Mir'ât-i İskenderî*, İng. trc. F. Lutfullah Faridi, Dharampur ts., s. 24-26; Uluğhanî (*a.g.e.*, I, 3) ise, meblağ belirtmeden aynı bilgiyi vermektedir.

111 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 68-69.

Sultan Mahmudşah, Gvalyor kuşatmasında uyguladığı taktiğin aynısını burada da uyguladı ve Çampanîr üzerine yürümek yerine hücumunu Gucerat Sultanlığı'nın merkezi Ahmedâbâd'a yöneltti. Fillerle takviye edilmiş kalabalık bir orduyla¹¹² önce Dahod'dan Godhra'ya hareket etti. Burada bir müddet konakladıktan sonra Gucerat Sultanlığı'nın başşehri Ahmedâbâd'dan yaklaşık seksen beş kilometre uzaklıktaki Balasinor'a yürüdü. Mahmudşah'ın bu hareketi Gucerat Sultanı Muhammedşah'ı dehşete düşürdü. O, Çampanîr kuşatmasını derhal kaldırdı, ordusunun ağırlıklarını (çadır ve kârhanehâ) ateşe verdi ve hastalanmasına rağmen süratle Ahmedâbâd'a geri döndü¹¹³. Tehlikenin geçmesi üzerine Mahmudşah, Mahendri (Mahi) ırmağı kıyısına geldi ve burada huzuruna gelen Raca Gangadas ile görüştü. Gangadas sultana nakit olarak bir milyon üç yüz bin tenge ve değerli armağanlar takdim etti. Buna karşılık sultan da racaya bir hil'at (kabâ-yı zerdûzî), mücevherli taç, altın koşum takımlı at ile yirmi bir elbise verdikten sonra ülkesine gitmesine müsaade etti. Mandû'ya geri dönerken yolda İdar¹¹⁴ racası Bîr, Sultan Mahmudşah Halacî'ye beş fil, eyerli ve koşum takımlı yirmi bir at, çetr, elbise (raht-ı la'l) ve üç yüz bin tenge vererek bağlılığını bildirdi¹¹⁵.

Mahmudşah, sefer dönüşü Mandû'da bir süre askeri ve idari işlerle meşgul oldu. Fakat Şeyh Kemal'in onu Gucerat'ı istilâya davet eden mesajını alınca yüz bin kişiden daha kalabalık bir orduyla tekrar harekete geçti (853/1449). Sultan bu defa hücumlarını Gucerat'ın güneydoğu kısmına yöneltti. Satpura Dağları'nı Nevali geçidi (Ghati Newali) vasıtasıyla aştıktan sonra Sultanpur üzerine yürüdü ve burayı kuşattı. Sultanpur valisi Melik Alâeddin b. Suhrâb başlangıçta sert bir direniş ortaya koymuştu. Ancak merkezden yardım gelmemesi ve evvelce Mâlva sarayına iltica etmiş olan Guceratlı Mübârek Han'ın¹¹⁶ araya girmesi üzerine bir hafta süren kuşatma sonunda teslim olmayı kabul etti. Mahmudşah, Melik Alâeddin'in ailesi ve çocuklarını rehine olarak Mandû'ya gönderdikten ve kendisine sadık kalacağına dair Kur'ân üzerine yemin aldıktan sonra onu "Mübâriz Han" unvanıyla öncü birlikleri kumandanı olarak hizmetine aldı¹¹⁷. Mahmudşah Halacî daha sonra kuzeye doğru yönelerek Nandurbar'ı yağmaladı. O burada Gucerat Sultanı Muhammedşah'ın ölüm haberini aldı ve yeni sultan Kutbeddin II. Ahmedşah'a başşahlığı ve cülus tebriki dileklerini ilettiler. Bundan sonra Narmada nehrinin Umân denizi kıyısına döküldüğü nokta yakınındaki Baruç (Bharuch) önlerine geldi ve Sarsi Palri köyünde ordugâh kurdu. Mahmudşah, Baruç kalesi kumandanı (emîr, havâldâr) Melik Mercân'a haber göndererek kaleyi teslim ederse onu cömertçe ödüllendireceğini veya istediği yere gitmesine müsaade edeceğini bildirdi.

112 Bir Racput saray şairinin verdiği bilgiye göre, bu ordu yüz bin atlı, iki yüz bin yaya asker ve bin filden oluşmaktaydı. Kapadia, *a.g.e.*, s. 91.

113 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Gucerâtî, *a.g.e.*, 24; Herevî, *a.g.e.*, III, 331; Krş. İsa Eryılmaz, *Muzafferiler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bil. Ens., Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2018, s. 59.

114 Ahmedâbâd'ın yaklaşık 110 km. kuzeyindedir. *The Imperial Gazetteer of India*, XIII, 327-328.

115 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69-70; Herevî, *a.g.e.*, III, 331; Firişte, *a.g.e.*, II, 491; Day, *a.g.e.*, s. 125.

116 Gucerat Sultanları'ndan Kutbeddin II. Ahmedşah'ın (1451-1458) amcasıdır.

117 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70-71; Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 26-27; Herevî, *a.g.e.*, III, 332; Firişte, *a.g.e.*, II, 492; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 4.

Fakat Melik Mercân bunu kesinlikle reddetti ve kaleyi müdafaaya hazırlandı. Mahmudşah, Alâeddin Suhrâb'ın burayı zaptetmenin altı veya yedi ay sürebileceğini söylemesi üzerine “*Ben bütün Gucerat'ı altı ayda fethetmeyi istiyorum*”¹¹⁸ diyerek fazla vakit kaybetmeden kuzeye Ahmedâbâd'a doğru ilerledi. Diğer taraftan Gucerat Sultanı Ahmedşah da Mahi ırmağı kıyısındaki Hânpur'da ordugâh kurup Mahmudşah Halacî'nin ordusunun nehri geçmesini beklemeye başlamıştı¹¹⁹.

Mahmudşah Halacî yolu üzerindeki Baroda'yı (Vadodara) yağma ve tahrip edip ahalisinden birkaç bin kişiyi esir aldı¹²⁰. Çampanîr Racası Gangadas ve bölgenin diğer Hintli idarecileri burada Mahmudşah'ın ordusuna katıldılar ve ona rehberlik ettiler. Gangadas, Gucerat ordusunun nehri karşı yakasında Hânpur'da olduğunu ve buradaki geçidi kontrol altında tuttuğunu bildirerek Mahmudşah'a nehri daha yukarı bir noktada bulunan Balasinor yakınındaki Entari (Îtadi) geçidinden geçmesini tavsiye etmişti. Bu tavsiyeye uyan Mahmudşah nehri geçip Kaparbanj'a (Kapadvanj)¹²¹ doğru ilerledi. Ama bu sırada Melik Alâeddin Suhrâb'ın firar ederek Gucerat ordusuna katılması, Mahmudşah'ın başta Kaparbanj üzerinden hücumla geçeceği bilgisi olmak üzere planlarının Sultan Ahmedşah tarafından öğrenilmesine sebep oldu. Bununla birlikte Mahmudşah Halacî, Kaparbanj'a daha önce ulaşarak otağını kurdu ve bölgeye hâkim oldu. Sultan Kutbeddin Ahmedşah da kısa süre sonra oraya ulaştı ancak ordugâhını Kaparbanj'ın beş altı kilometre kuzeyindeki Hânpur'da kurdu¹²². Mahmudşah Halacî, Ahmedşah'ın ordusuna bir gece baskını yapmak istediye de rehberlerin yolu kaybetmesi sebebiyle sabaha kadar düşmanla temas sağlanamadığından ordugâha geri döndü (30 Safer 854/3 Nisan 1451)¹²³. Ertesi sabah Mahmudşah ordusunu savaş düzenine soktu. Sârengpur eyaleti askerlerinden oluşan sağ kanadın idaresini büyük oğlu Gıyâseddin'e, Çanderi askeri birliklerinden meydana gelen sol kanadın idaresini küçük oğlu Kadir Han'a verdi. Merkezdeki birliklere ise kendisi kumanda ediyordu¹²⁴. Ahmedşah'ın ordusunun sağ kanadına Dilâver Han, sol kanadına Melik Nizâmeddin Muhlisülmülk merkezine ise kendisi ile birlikte Vezir Han-ı Cihân Melik Münîr, Mahta Han b. Muzafferşah, İskender Han, Uluğ Han Alâeddin Suhrâb, İftihârülmülk Togaşah, Kadir Han ve A'zam Han Melik Halîm gibi ileri gelen emîrlere kumanda etmekteydiler¹²⁵. Savaşın

118 Bkz. Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 27.

119 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70-71; Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 29-30; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 4-5; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 126-127.

120 Baroda'nın hemen güneyindeki Barnama (Varnama) Hinduları, ani bir baskınla Mahmudşah'ın filini ve filbânını öldürmüşlerdi. Mahmudşah onların bu cesaretlerine hayran kalmışsa da intikam amacıyla Barnama'yı tahrip ettirmişti. Herevî, *a.g.e.*, III, 127.

121 Ahmedabad'ın 60 km. doğusundadır. Orta Hindistan'ı batı sahilindeki limanlara bağlayan ticaret yolu üzerinde olduğundan stratejik öneme sahipti. *The Imperial Gazetteer of India*, XIV, 406.

122 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 71; Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 30-31; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 9; Herevî, *a.g.e.*, III, 332; Firişte, *a.g.e.*, II, 492; ayrıca bkz. Day, *a.g.m.*, s. 919.

123 Gucerâtî (*a.g.e.*, s. 31) 1 Safer 855 tarihini verirken Kirmânî (*a.g.e.*, s. 70) seferin 853'te yapıldığını kaydeder.

124 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 71; Herevî, *a.g.e.*, III, 333; Firişte, *a.g.e.*, II, 492; Day, *a.g.e.*, s. 128.

125 Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 31; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 10; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 129.

ilk hücumunu Mahmudşah'ın kumandanlarından Çanderi valisi Muzaffer Han¹²⁶ yaptı ve Gucerat ordusunun sağ kanadını geri püskürttü. Muzaffer Han, kaçan Gucerat ordusunun sağ kanat birliklerini ordugâha kadar takip etti ve burada gördüğü Sultan Ahmedşah'ın hazinelerini yağmalamaya koyuldu. Kesin zafer kazanılmadan yağmaya girişmek ise tarih boyunca bütün savaşlarda yapılan en büyük hatalardan biri idi. Nitekim Gucerat ordusu kumandanlarından İhtiyârülmülk'ün askerleri Muzaffer Han'a hücum edip onu hayvanından düşürdüler ve öldürdüler¹²⁷. Böylece Mahmudşah'ın ordusunun sol kanadı da ağır bir darbe aldı. Gucerat ordusu askerleri daha sonra Mâlva ordusunun merkezine hücum ettiler. Mahmudşah elinden gelen çabayı gösterdi ise de askerleri dağılarak kaçmaya başladılar. Bu sırada onun ordusundaki “gâlib-i ceng” veya “kasap” ismiyle meşhur büyük savaş fili de Guceratlı askerler tarafından öldürülmüştü¹²⁸.

Sultan Mahmudşah Halacî dağılan birliklerini toparlamaya çalışırken veziri Müşîrülümülk'ün ihanetine uğradı. Müşîrülümülk, Mâlva ordusunun merkezine dağılmakta olduğunu ve Sultan Mahmudşah'ın kendi çabasıyla geri çekilmeye çalıştığını Gucerat Sultanı Ahmedşah'a haber verdi. Ahmedşah derhal Mahmudşah'ın ordusunun merkezine bir saldırı düzenledi ve büyük kayıplar verdi. Mahmudşah yine de cesaretini kaybetmeyerek yanında kalan yirmi iki¹²⁹ askerle düşmanla savaşarak ordugâhına doğru geri çekildi. Bu sırada Vezir Müşîrülümülk'ün Mâlva ordusunda Muhammedşah'ın öldüğüne dair söylentiler yayması, sultana yardıma gelen birliklerin de endişeye kapılıp dağılmalarına neden olmuştu. Mahmudşah en nihayet otağına döndüğünde yanında yalnız otuz adam vardı ve savaşı kesin olarak kaybetmişti¹³⁰. Ordusuna ait seksen bir fil ve sayısız ganimetler Kutbeddin Ahmedşah'ın eline geçmişti¹³¹. Buna karşın Ahmedşah'ın savaşta atından düştüğünde kaybolan kılıç kını ve kemeri Mahmudşah tarafından ganimet olarak ele geçirilmişti¹³². Yenilgiyi kabullenmek istemeyen Sultan Mahmudşah akşama kadar etrafında beş altı bin asker toplanıncaya kadar bekledi. Niyeti ertesi gün yeni bir taarruz yapmaktı. Fakat adamlarından İsmail Han sultana zaten Gucerat ordusunun bir kanadını bozguna uğratıp büyük ganimet elde etmek suretiyle

126 Firişte (*a.g.e.*, III, 493) bu kumandanın adını “Melik Şeref Muzaffer İbrahim” olarak kaydeder.

127 Gucerâtî (*a.g.e.*, s. 32)'ye göre Muzaffer Han savaşta esir alınmış ve Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın emriyle boynu vurdurulmak suretiyle idam edilmişti.

128 Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 31-32.

129 Firişte (*a.g.e.*, II, 493)'ye göre Mahmudşah yanında kalan “on üç” askerle büyük cesaret göstererek Ahmedşah'ın otağına (serâperde-i hâs-ı şâh) kadar gitmiş ve onun taç ve kemerini ganimet olarak ele geçirmişti.

130 Day, *a.g.e.*, s. 129-130. Firişte (*a.g.e.*, II, 493) ve Herevî (*a.g.e.*, III, 334), Mahmudşah'ın saltanatı boyunca böyle ağır bir bozgun görmediğini belirtmektedir. Kimi kaynaklar ise Sultan Ahmedşah'ın kazandığı zaferde Gucerat ulemasından Şeyh Baba Şâh-ı Âlem'in dualarının etkili olduğu düşüncesindedir. Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 32-33; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 8-9; krş. Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 61. Şeyh Rızkullah'a (*a.g.e.*, s. 239) göre ise Mahmudşah Halacî Mandû'ya döndükten sonra bir süre “çocuk yaşta bir hükümdara yenilerek savaş meydanını terk ettiğini, Gucerat'a karşı yeni bir sefer yapmadıkça vicdanının bu utançtan kurtulamayacağını” söyleyip durmuştu. Ancak Rızkullah (*aynı yer*), Mahmudşah'ın bir yıl sonra çıktığı Gucerat seferinde öldüğünü bildirerek hataya düşmektedir.

131 Herevî, *a.g.e.*, III, 334.

132 Day, *a.g.e.*, s. 130 dn. 4.

büyük bir zafer kazandığını söyleyerek onu bu düşüncesinden vazgeçirdi¹³³. Kimi tarihçilere göre ise¹³⁴, Mahmudşah bir gece baskını yapacağı söylentisini yayarak zaman kazandı ve ertesi gün Mandû'ya hareket etti. Dönüşü sırasında Racputlar'dan Koli ve Bhil kabilelerinin yaşadığı yerleri tahrip etti¹³⁵.

Mahmudşah Halacî, Mandû'ya geri döndükten kısa bir süre sonra Gucerat'taki Sûrat ve Rander (Raner)¹³⁶ racalarının (râyân) Sûrat'tan Mâlva'ya gelen Müslüman tacirlere ait bir kervanı yağmaladıkları haberini aldı. Bu olay ona bölgeye tekrar müdahale etme fırsatı verdi. Büyük oğlu Gıyâseddin'i Gucerat'ın en zengin ve gelişmiş liman kentlerinden biri olan Sûrat üzerine gönderdi (854/1450). Şehzâde Gıyâseddin, Thalner¹³⁷ civarını ve Sûrat varoşlarını yağmaladıktan ve civardaki bazı Hindu racalarının Mâlva Sultanlığı'na itaat etmelerini sağladıktan sonra bol ganimetle Mandû'ya geri döndü. Bu arada Vezir Müşîrül-mülk oğullarıyla birlikte yakalanmış ve Mahmudşah'ın emriyle idam edilmişti¹³⁸. Sultan Mahmudşah Halacî aynı yıl Nagor'u ele geçirmek amacıyla bir sefer düzenledi (855/1451). Ancak Sambhar¹³⁹ civarına geldiği sırada Gucerat Sultanı II. Ahmedşah'ın akrabası Nagor hâkimi Firûz Han Dendânî'ye yardım için kalabalık bir ordu gönderdiğini öğrenerek geri döndü¹⁴⁰.

Mahmudşah Halacî, Kaparbanj Savaşı'nda askeri alanda uğradığı kaybı diplomasi yoluyla kazanca çevireceğini umuyordu. Ancak ilginçtir ki, Gucerat Sultanlığı ile barış yapabilmek için bir askerî harekâtın anlaşmayı kolaylaştıracağı düşüncesiyle Gucerat'a sefer düzenledi. Mahmudşah, niyetini gizli tutarak sefer için hazırlık yapılmasını emretti ve Dhâr'a geldi. Buradan Han-ı A'zam Tâc Han'ı ordunun başında Gucerat'a gönderdi (6 Zilhicce 855/30 Aralık 1451)¹⁴¹. Tâc Han'ın aniden Gucerat sınırlarında görünmesi Gucerat

133 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 72; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 130.

134 Firişte, *a.g.e.*, II, 493.

135 Herevî, *a.g.e.*, III, 334; Firişte, *a.g.e.*, II, 493.

136 Tapti ırmağının denize döküldüğü yer yakınlarında karşılıklı iki şehir. Irmağın kuzey kıyısındaki Rander güney kıyısındaki Sûrat'tır. Bunlardan Rander Portekiz kumandanı Antonio da Silveira tarafından 1530'da yakılana kadar güney Baruç'un en önemli ticaret limanı idi. Duarte Barbosa, *The Book of Duarte Barbosa*, ed. M. Longworth Dames, London 1918, I, 146-148.

137 Tapti ırmağı üzerinde Sûrat limanından yaklaşık 300 km. içeride Shirpur yakınlarındadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XXIII, 287.

138 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 73-75; Herevî, *a.g.e.*, III, 334; Firişte, *a.g.e.*, II, 493; Day, *a.g.e.*, s. 132-133.

139 Codpur (Jodhpur) ile Caypur arasında, Ecmîr'in 97 km. kuzeydoğusundadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XXII, 21-22.

140 Kısa bir süre sonra Firûz Han'ın ölümü üzerine Nagor'da iktidar mücadelesi başlamıştı. Onun kardeşi Mücâhid Han idareyi ele geçirip yeğeni Şems Han'ı Nagor'dan kovmuştu. Şems Han, ancak Çitor hâkimi Rana Kumbha'nın desteğini alarak Nagor'a tekrar hâkim olabilmişti. Mücâhid Han ise Mâlva Sultanı Mahmudşah'a sığınmıştı. Şems Han'ın yardımı karşılık Kumbha'ya verdiği Nagor kalesinin üç burcunu yıktıracağına dair verdiği sözü tutmaması üzerine Kumbha, Nagor'u yakıp yıkmıştı. Gucerat Sultanı Kutbeddin Ahmedşah da bu olayın öcünü almak için Kumbha'nın ülkesine bir harekât başlatmıştı. Daha geniş bilgi için bk. Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 33-34; Herevî, *a.g.e.*, III, 129-132; J. W. Watson, *History of Gujarat*, New Delhi 1987, s. 38; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 61-62. Sarda (*a.g.e.*, s. 63) ise, Kumbha'nın Nagor'a saldırmasının nedenini "bu şehirdeki Müslümanların (Hindularca kutsal sayılan) sığırları öldürülmeye başlamaları" olarak gösterir.

141 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 75-76; ayrıca bk. Day, *a.g.e.*, s. 133-134.

Sultanı Kutbeddin II. Ahmedşah'ı endişeye düşürdü. Ahmedşah durumu vezirleriyle istişare ettikten sonra Mahmudşah Halacî'ye anlaşma teklifinde bulundu¹⁴². Gucerat Sultanlığı ile anlaşma yapmayı gerçekten isteyen Sultan Mahmudşah, Başkadı (Kâdî'l-kudât) Şeyhülislâm Nizâmeddin Mahmud, Kadı Danyal ve Melik Lala Tabîb'i, Gucerat tarafının anlaşma için yolladığı Kadı Hüsâmeddin ve Harhar Brahman'ın bulunduğu Çampanîr'e gönderdi. İki taraf arasında varılan anlaşmaya göre: Rana Kumbha'nın ülkesi her iki tarafın askerî harekât sahası olacak; Gucerat'a komşu olan kısımlarında Gucerat Sultanlığı, Mevar ile Ecmîr havalisinde Mâlva Sultanlığı faaliyet gösterecek; ihtiyaç halinde iki taraf birbirlerine yardım göndermekten kaçınmayacaktı (855/1451)¹⁴³. Bu anlaşma Mâlva ve Gucerat sultanlıkları arasında uzun yıllardan beri süren düşmanlığı sona erdirmesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan Gucerat gibi güçlü bir rakibiyle anlaşması, Mahmudşah Halacî'ye Mevar racaları üzerine seferler düzenleyebilmesi için imkân tanımıştır. Nitekim aşağıda açıklanacağı üzere birkaç yıl zarfında iki taraf da güçlerini ortak düşmanları olan Rana Kumbha'ya karşı birleştireceklerdir.

Gucerat bölgesi zengin ticaret potansiyeli ile bir kara devleti olan Mâlva Sultanlığı için hayati önem taşımaktaydı. Mahmudşah Halacî, yaptığı büyük çaplı seferle Gucerat'ı ele geçirmeyi başaramadı ise de buranın idarecileriyle düşmanlığı sürdürmeyi ülkesinin çıkarları bakımından uygun görmeyip kısa süre içinde barışmayı tercih etmişti. Bu bakımdan Mahmudşah'ın Gucerat seferinin sebebinin Day'ın belirttiği gibi¹⁴⁴ Hûşengşah'ın hapsedilmesinin intikamını almaya değil bölgenin özellikle dış ticaret kaynaklı zenginliğine bağlamak daha doğru olacaktır.

Mahmudşah Halacî'nin Mevar ve Racastan Üzerine Seferleri

Mâlva Sultanlığı'nın kuzeyden komşusu olan Mevar bölgesi ilk olarak 1303 yılında Delhi Sultanı Alâeddin Muhammedşah Halacî zamanında Çitor'un (Chittorgarh) fethi sonrası İslâmiyet ile tanışmıştı. Şehzade Hızır Han da eyaletin ilk Müslüman valisi olmuştu. Ancak bölgedeki Müslüman hâkimiyeti uzun süreli olmamış, XIV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Rana Hamir Singh (1326-1364) bölgeyi ele geçirip Racputlar'ın kontrolü altına sokmuştu¹⁴⁵. Bu bakımdan Hinduizm'in de bir merkezi olan bölge, Müslüman bir devlet olan Mâlva Sultanlığı için bir gaza alanı oldu. Sultan Mahmudşah Halacî'nin çağdaşı olan Rana Kumbha (1433-1468) zamanında Mevar Racalığı dış politikada saldırgan bir siyaset ortaya koyarak, Hadoti, Mandors

142 Herevî (*a.g.e.*, III, 335) ve Firişte (*a.g.e.*, II, 494)'ye göre barış teklifini Tâc Han aracılığıyla Mahmudşah Halacî yapmış ve buna II. Ahmedşah da rıza göstermişti. Şeyh Rızkullah'ın eserinde (*a.g.e.*, s. 239) naklettiği bir hikâyeye göre ise barış talebi, ülkelerinde taht değişimi olduğundan işleri düzene koymak istemeleri sebebiyle savaş sonrası Gucerat ümerâsından gelmişti.

143 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 75-76; Firişte (*a.g.e.*, II, 494) ve Herevî (*a.g.e.*, III, 131, 335), anlaşmanın tarihini 857 (1453) olarak vermektedir.

144 *a.g.e.*, s. 130.

145 İqtidar Alam Khan, *Historical Dictionary of Medieval India*, Lanham 2008, s. 52.

(Mandsaur) ve 1423'te Sultan Hüşengşah zamanında Mâlva Sultanlığı'na bağlanmış olan doğu Mevar'daki Gagron gibi Racput merkezleri üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunmaktaydı¹⁴⁶. Nitekim Kumbha, 1433'te Hadoti bölgesinin kontrolünü Mâlva Sultanlığı ile Gucerat Sultanlığı arasındaki çekişmeden yararlanarak ele geçirmeyi başarmıştı. Rana Kumbha ayrıca Mahmudşah Halacî'nin tahta çıkışında Şehzade Ömer Han'ın isyanına destek vermişti. Öte yandan 1438'de Kumbha'nın kudretli bir asker olan nâibi Ranmal'in öldürülmesinden sonra Racputlar'ın iki büyük kasti Sisodiyalar ile Rathorlar'ın anlaşmazlığa düşmeleri Mevar'ı karıştırmıştı. Ancak Mahmudşah Halacî kendisi için ciddi bir tehlike oluşturan Mevar'a saltanatının ilk yıllarında içeride türlü problemler ile uğraştığından müdahale edememişti. Bununla beraber 1441'den itibaren durum büyük ölçüde onun lehine değişti. Nitekim Kumbha'nın kardeşi Khem Karan, Mevar'dan sürgün edildi ve Mahmudşah Halacî'ye sığındı. Mahmudşah, Racput prensine iyi davrandı ve ona Rampura ile Bhanpura¹⁴⁷ yakınında bir arazi (câgîr) tahsis etti. Khem Karan'ın gelişi Mahmudşah'a Mevar ile savaş için bahane hazırladı. O ilkin Hadoti'ye sefer düzenledi ve bölgeyi Rana Kumbha'nın elinden aldı (845/1441-1442). Ancak Delhi Sultanlığı ileri gelenlerinin Mahmudşah'ı sultanlığın idaresini devralması için Delhi'ye davet etmeleri üzerine Racastan'daki harekât kısa bir süre için kesintiye uğradı. Sultan Mahmudşah Halacî, Delhi seferinde iken en büyük endişesi ülkesinin Gucerat Sultanlığı kuvvetlerinin hücumuna uğraması olmuş ve bu yüzden Delhi önlerindeki savaştan sonra apar topar Mandû'ya dönmüştü. Ama Gucerat Sultanı Ahmedşah'ın 12 Ağustos 1442'de ölümü Mâlva Sultanlığı üzerindeki bu yöndeki tehdidi de ortadan kaldırmış ve Mahmudşah'a artık Mevar ve Racastan meselesiyle rahatça uğraşma fırsatı vermiştir¹⁴⁸.

Mahmudşah Halacî, oğlu Gıyâseddin'i muhteşem bir düğünle¹⁴⁹ evlendirdikten dört gün sonra 26 Receb 846 (30 Kasım 1442) tarihinde ordusuyla Mevar üzerine hareket etti. İlk taarruzu Çitor'un yaklaşık olarak yüz kilometre kuzeybatısındaki Kilvara üzerine yaptı. Sultanın ordusu civardaki arazileri tahrip ve yağma ederek bölgenin en müstahkem kalesi Kumbalgarh'a (Kumbalmir) ulaştı¹⁵⁰. Kale uzun süreli bir kuşatmaya direnecek durumda

146 Racput kaynakları Mahmudşah'ın saltanatının ilk yıllarında Mâlva Sultanlığı'na sığınan Ekka ve Mahpa adlı kaçakları Mevar Racalığı'na teslim etmediğinden Rana Kumbha ve dayısı Rana Ranmal'in Mahmudşah'ı Sârengpur'da mağlup ettikten sonra Mandû'da kuşattığını ve sonrasında teslim olmak zorunda kalan Mahmudşah'ın tutsak olarak Çitor'a götürüldüğünü ve bu kalede altı ay tutulduktan sonra Kumbha tarafından ülkesine gitmesine müsaade edildiğini kaydederlerse de Day (*a.g.e.*, s. 414-418), İslâm kaynaklarında bahsi geçmeyen bu bilginin Racput kaynaklarındaki kronolojik bir yanlıştan kaynaklandığını, söz konusu Mâlva Sultanı'nın ise Rana Sangarama tarafından yenilerek esir alınan ve Çitor'da hapsedilen II. Mahmudşah Halacî (1511-1531) olduğunu ispat etmiştir.

147 Çitor'un 100 km. kadar güneydoğusunda yer alan bölge. *The Imperial Gazetteer of India*, XXI, 190-191.

148 Day, a.g.m., s. 914; G. N. Sharma, "Rajasthan, The House of Mewar", *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi 1970, V, 788-789.

149 Geniş bilgi için bk. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 50-52.

150 Orijinal adı Kumbalmir olan bu kale halk arasında daha çok Kumbalgarh adıyla tanınmaktadır. İnşası 1458'de Rana Kumbha zamanında tamamlanan kale onun adına izafeten bu ismi almıştır. Kirmânî (*a.g.e.*, s. 52)'nin eserinde Kumbalgarh, Kumbha tarafından yeniden inşasından önceki adıyla "Maçhindarpur" şeklinde anılmaktadır. Kale hakkında daha geniş bilgi için bk. *Studies In Indian History, Rajasthan Through The Ages The Heritage Of Rajputs*, ed. R. K. Gupta-S. R. Bakshi, Delhi 2008, V, 188-189.

idi. Bu yüzden Mahmudşah surlarla tahkim edilmiş ve kalenin üssü konumundaki Ban Mata¹⁵¹ tapınağına hücum etti. Çünkü burası ana kalenin silah depolarının bulunduğu yerdi. Tapınak görünürde kalenin dışında yer alıyorsa da aslında savunma sisteminin bir bölümünü oluşturuyordu. Tapınağı çevreleyen surların savunmasından sorumlu Dip Singh bir hafta sonunda mücadeleyi kaybetti ve tapınak Mahmudşah'ın eline geçti. Sultan da tapınağı yerle bir etti. Kırılan putların parçaları sultanın emriyle tartı ağırlığı (seng-i terâzû) olmak üzere kasaplara dağıtıldı. Som mermerden bir koyun heykeli olan putların en büyüğü ise tıraşlanarak un ve hamur haline getirildi ve tenbûl otuyla¹⁵² karıştırılarak yemeleri için Racputlar'a ikram edildi¹⁵³. Mahmudşah daha sonra Çitor'a ilerleyerek yolu üzerindeki Pankra'nın¹⁵⁴ yağmalanmasını emretti¹⁵⁵.

Bu sırada babası A'zam Hümâyûn'u da harekâta destek olması için çağırdı. Fakat A'zam Hümâyûn, asi Racput reislerinden Kalba ile uğraşırken hastalanarak Mandсор'da öldü. Mahmudşah bunun üzerine Mandсор'a geldi babasının cenazesini başkent Mandû'ya gönderdi. Yas töreninin ardından kendisi Çitor üzerine ilerlerken, Tâc Han'ı da Mandсор'daki işlerle uğraşması için babasının birliklerine kumandan atadı¹⁵⁶.

Sultan Mahmudşah, Çitor önlerine gelerek ordugâh kurdu. İlk aşamada yaşanan çarpışmalarda Mahmudşah'ın askerleri birçok Racput savaşçısını öldürdüler. Sultan Mahmudşah, kaleyi kuşatmaya hazırlanırken haberciler (münhiyân) Rana Kumbha'nın kalede olmadığını o gün civardaki dağlık araziye gittiğini bildirdiler. Mahmudşah ordusunun bir kısmını onu takibe gönderdi. Bunlar Rana Kumbha ile karşılaşarak savaşa tutuştular ve onu yenilgiye uğrattılar. Mahmudşah, yağmur mevsiminin yaklaşması nedeniyle sellerden korunabilmek amacıyla ordugâhını civardaki yüksek bir yere konuşturdu. Bunun bir geri çekilme harekâtı olduğunu sanan Rana Kumbha, on bin atlı ve yirmi otuz bin yaya askerle Sultan Mahmudşah'ın ordugâhına bir gece baskını yaptı. Mahmudşah'ın uyanık davranması sayesinde bu hücum başarıyla geri püskürtüldü (25 Zilhicce 846/26 Nisan 1443). Başka bir gece Mahmudşah, Rana Kumbha üzerine bir baskın yaptı. Bu çarpışmada Kumbha yaralanarak Çitor kalesine kaçtı. Askerlerinden çoğu öldürüldü. Mahmudşah'ın ordusu ise sayısız ganimet elde etti. Mahmudşah şimdilik bu sonuçla yetinerek, büyük ihtimalle muson mevsiminde kuşatmanın çok zor olacağını düşünerek Çitor önlerinden ayrıldı ve Mandû'ya döndü¹⁵⁷.

151 Racputlar'ın Sisodiya kastının mabudu. Day, *a.g.e.*, s. 174, dn. 1.

152 Hindistan'da yemekten sonra mideyi rahatlatmak için çiğnenen bir ot; pân otu da denirdi. Daha geniş bilgi için bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. M. Sait Aykut, İstanbul 2000, I, 373-374.

153 Herevî, *a.g.e.*, III, 324-325; Firişte, *a.g.e.*, II, 487; krş. Sharma, *a.g.e.*, s. 791.

154 Kumbhalgarh'a 6 km. uzaklıktadır. Day, *a.g.e.*, s. 175 dipnot 1.

155 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 53.

156 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 53; Herevî, *a.g.e.*, III, 325; Firişte, *a.g.e.*, II, 488; Day, *a.g.e.*, s. 175.

157 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 54; Herevî, *a.g.e.*, III, 326; Firişte, *a.g.e.*, II, 488. Racput kaynakları, Çitor önlerindeki çarpışmalarda Rana Kumbha'nın galip geldiğini kaydettiklerinden dolayı Day (*a.g.e.*, s. 175) savaşı her iki tarafın da kazanmadığı iddiasını ortaya atmaktadır. Ayrıca bkz. Manzar, *a.g.m.*, s. 339.

Sultan Mahmudşah Halacî, Mevar'ın kısa zamanda itaat altına alınamayacağını biliyordu. Bu yüzden o, Rana Kumbha'nın hâkimiyetini zar zor kabul ettirmiş olduğu bölgeleri fethetmek suretiyle Mevar topraklarından parçalar koparma politikası izledi¹⁵⁸. Bu maksatla 2 Şaban 847'de (25 Kasım 1443) Gagron'a hareket etti. Önceleri Vali Melik Dilşad'ın yönetimindeki Gagron, Mahmudşah Halacî'nin iç isyanlarla uğraştığı bir sırada Mâlva Sultanlığı'nın kontrolünden çıkmış, Kiçi Çavhanları'ndan Palhan Singh tarafından ele geçirilmişti. Civardaki Racput reisleri (mukaddemân) de Palhan'a destek vermişlerdi. Sultan Mahmudşah, 13 Şevvâl 847 (3 Şubat 1444) tarihinde Gagron civarına vardı ve otağını Ahuti (Ahû) ırmağı kıyısında kurarak kaleyi kuşattı. Yaklaşık bir hafta devam eden kuşatmanın ardından Rana Kumbha'nın kaleye yardım için gönderdiği birliğin kumandanı Dahir çarpışmalarda, Palhan Singh ise kaçmaya çalışırken öldürüldü. Liderlerinin ölümü üzerine kaleyi savunan Hindular "cavhar" ayini yaparak kendilerini yaktılar. Böylece Gagron kalesi yıllar sonra tekrar fethedildi. Sultan Mahmudşah buraya "Mustafâbâd" adını verdi ve şehirde camiler ve hayır eserleri yapılmasını emretti. Kalenin fethi dolayısıyla civardaki devletlere fetihnâmeler gönderildi. Tamir edilip sağlamlaştırılan kale, Kiçivara¹⁵⁹ bölgesini kontrol etmek üzere bir üs haline getirildi¹⁶⁰. Gagron'un fethinden sonra dehşete düşen Racputlar, Mevar'daki yirmi dört kaleyi tahliye etmişler bütün bu kaleler de Mahmudşah tarafından zapt edilmişti. Mahmudşah'ın Hadoti üzerine gönderdiği veliâht şehzade Giyâseddin Muhammed ise, çok sayıda tutsak ve ganimet elde etmişti¹⁶¹.

Sultan Mahmudşah, daha sonra Mevar'ın en müstahkem kalelerinden, etrafı sarp kayalıklar ve sık ormanlarla çevrili Mandalgarh üzerine yürüdü (848/1444-1445). Mahmudşah'ın birlikleri kaleye üç dört kilometre kala Banas nehri kıyılarında, Rana Kumbha'nın askerleriyle çarpışmaya başladılar. Üç gün süren çarpışmalardan sonra Rana Kumbha barış yapmak isteyince, Mahmudşah anlaşma müzakereleri için kaleye Ârız-ı haşem Melik Mansürülmülk ile Serperdedâr¹⁶² Melik İlyâs'ı gönderdi. Görüşmelerde Kumbha, Mahmudşah'a her yıl yüz bin tenge haraç ödemeyi önermişti. Bu teklif kabul edilmeyince görüşmeler sonuçsuz kaldı. Mahmudşah da yağmur mevsiminin başlaması üzerine payitaht Mandû'ya geri döndü¹⁶³.

Mahmudşah, Kâlpi'ye hâkim olma meselesi yüzünden Racputlar üzerine düzenlediği seferlere bir yıldan fazla bir süre ara vermek zorunda kalmıştı. Sefer hazırlıklarını 1446

158 Day, a.g.m., s. 915.

159 Merkezi Raghugarh olan Kiçi Çavhanlarının ülkesi. *The Imperial Gazetteer Of India*, XVII, 100.

160 Kirmânî, a.g.e., s. 56-57; Uluğhanî, a.g.e., I, 199; Day, a.g.e., s. 177.

161 Kirmânî, a.g.e., s. 57.

162 Delhi Sultanlığı'ndan Mâlva Sultanlığı'na intikal ettiği anlaşılan bu saray memuru, "hükümdarın kapıcıbaşısı" idi. Daha geniş bilgi için bkz. S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât 1206-1414*, Ankara 2006, s. 139-141.

163 Kirmânî, a.g.e., s. 57-58; Herevî, a.g.e., III, 330; Day, a.g.e., s. 178-179; Manzar, a.g.m., s. 340. Sarda, (*Maharana Kumbha, Sovereign, Soldier, Scholar*, Ajmer 1917, s. 48-49) ise, Mahmudşah'ın Kumbha'nın düzenlediği bir gece baskınıyla mağlup olup Mandû'ya kaçtığını yazar.

Sonbaharı'nda tamamlayan Sultan Mahmudşah, Hadoti bölgesi Hindûları'nı cezalandırmak amacıyla Ranhambor'a hareket etti (20 Receb 850/11 Ekim 1446). Ranthambor'un idaresine Bahâr Han'ın yerine kumandanlarından Melik Seyfeddin'i atadı ve Gvalyor racası (mukaddem) Dungar Singh'den gelebilecek bir saldırıya karşı kaleyi tahkim ettirdi. Bu arada Mahmudşah'ın kumandanlarından Hân-ı A'zam Tâc Han, İhtiyâr Han ve Gâlib Han kumandasındaki on bin kişilik bir ordu da Ranthambor yakınındaki Elhanpur'u (Alanpur) fethetmişlerdi. Ayrıca Hadoti bölgesindeki Boli, Kiçivara¹⁶⁴ ve diğer bazı yerler de zaptedilerek haraca bağlanmıştı¹⁶⁵. Daha sonra Mandalgarh önlerine gelen Mahmudşah bu kaleyi ikinci defa kuşattı. Bunu gören Rana Kumbha kaleye kapanarak savunma hazırlıklarına başladı. Kuşatmanın üçüncü günü Sultan Mahmudşah, askeri teşvik için Banas ırmağı kıyısındaki ordugâhtan çıktı ve kumandanlarından Gazi Han'ı kaleye hücumla görevlendirdi. Gazi Han'ın şiddetli saldırısı sonucu Mahmudşah'ın askerleri kale burçlarına tırmanmaya başlayınca yenileceğini anlayan Kumbha, Mahmudşah'ın askerlerine yüklü miktarda para göndererek barış istedi. Mahmudşah onunla anlaşmayı kabul ederek ülkesine geri döndü¹⁶⁶.

Sultan Mahmudşah, ertesi yıl Dhâr'a gelerek ordu işleriyle meşgul oldu ve ardından Gvalyor üzerine yürüdü (851/1447-1448). Gvalyor Racası Dungar Singh'in hücumunu geri püskürttüktan sonra Çambal ırmağını geçerek Agra'ya yöneldi ve burayı kuşatma altına aldı. Agra halkıyla içkaleye sığınan Agra hâkimi Magala, karşı koymayarak ertesi gün Mahmudşah'a atlar, silahlar ve değerli hediyeler sunarak itaatini bildirdi. Mahmudşah oradan hareketle yetmiş kilometre güneybatıdaki Bayâna'ya geldi. Seyyidler hanedanından Mübârekaşah'ın 1434'te ölümünden sonra Delhi Sultanlığı'nın bu bölgedeki hâkimiyeti zayıflamıştı. Delhi Sultanlığı'na bağlı olmak istemeyen ancak Racputlar'ın baskısından da çekinen Bayâna hâkimi Muhammed Han Evhadî¹⁶⁷ ve Hindon hâkimi Yusuf Han hemen Sultan Mahmudşah'a bağlılıklarını bildirdiler. Hutbe ve sikkeyi onun adına çevirdiler ve bölgelerinin haracıyla beraber değerli armağanlar takdim ettiler. Mahmudşah, Bayâna ileri gelenlerini huzuruna davet ederek onlarla bir görüşme yaptı¹⁶⁸. Bundan sonra bölgeden ayrılan Mahmudşah, gelen şikâyetler üzerine aralarında husumet bulunan bu iki idareciye anlaşmazlığa son vermeleri hususunda emirler yolladı (Zilhicce 851/Şubat 1448). Böylece o, stratejik öneme sahip bu iki yeri savaşmadan kontrolü altına almayı başarmıştı. Mahmudşah

164 Day (a.g.e., s. 179), "Panchwara (Pancvara)" olarak verir.

165 Kirmânî, a.g.e., s. 64.

166 Kirmânî, a.g.e., s. 65; Day, a.g.e., s. 180. Sarda (a.g.e., s. 49)'ya göre, Rana Kumbha'nın ordusu Mahmudşah'a Banas ırmağını geçtiği sırada hücum etmiş ve onu mağlup ederek geri dönmeye mecbur etmişti. Bu yenilgi üzerine Mahmudşah on yıl süreyle Kumbha'ya karşı taarruza geçmemişti.

167 Evhadî hanedanı hakkında bilgi için bkz. D. P. Sharmo, "The Auhadi and the Jalwani Dynasties of Bayana", *Proceedings of the Indian History Congress*, XIX (1956), s. 434-444.

168 Muhammed Han, Sultan Mahmudşah Halacî'ye yüz bir at, yüz bin tenge ve başka değerli armağanlar sunmuştu. Sultan da ona hâkimiyet sembolü olarak hil'at, taç, altın kemer, eyerli ve altın koşum takımlı Arap atları, oğlu Evhad Han'a külâh, kemer, altın işlemeli hil'at, at ve para vermişti. Kirmânî, a.g.e., s. 66; Herevî, a.g.e., III, 330; ayrıca krş. Manzar, a.g.m., s. 340.

daha sonra oğlu Gıyâseddin Muhammed'i sekiz bin atlı ve yirmi beş filden meydana gelen bir kuvvetin başında Çitor üzerine gönderdi. Bu harekât sırasında, önceleri Mahmudşah'a tâbi olan fakat daha sonra gizlice Rana Kumbha'nın tarafına geçen Kota mukaddemi Sanda'nın yerine kendisine sadık kalacağını düşündüğü kardeşi Bhonk'u geçirdi. Bhonk ağabeyi gibi Mahmudşah'a her yıl vergi olarak yüz yirmi beş bin tenge gönderecekti. Sultan sefer sırasında zor durumdaki Narvar (Şehr-i Nev) halkına erzak ve para yardımı yaptıktan sonra başşehir geri döndü¹⁶⁹.

Sultan Mahmudşah, 856'de (1452) Racputlar'ın isyanı sebebiyle Hadoti üzerine sefere çıktı. Orduğâhını Kanvas'ta kuran Mahmudşah'ın kuvvetleri Dausa¹⁷⁰ ve Mhau (Mahwa)¹⁷¹ kasabalarını tahrip ve yağma ettiler. Asî Racputlar'ın çoğu kılıçtan geçirildi ve tutsak edilen çocukları başşehir Mandû'ya gönderildi. Daha sonra Guna yakınlarındaki Kâla Pahâr'da bazı geçitler ele geçirildi ve bölge yağmalanmak suretiyle bol ganimet ve binek hayvanı elde edildi. Bayâna'ya doğru ilerleyen Mahmudşah Todabhim'de¹⁷² ordugâh kurdu. Bu sırada Todabhim Racput idarecisinin (rana) ani bir baskınıyla karşılaştılar. Yenilgiye uğratan rana ve diğer reisler (mukaddemân-ı hıttâ) Mahmudşah Halacî'ye itaati ve yıllık yüz bin tenge vergi ödemeyi (mâlguzârî ve hidmetî) kabul ettiler¹⁷³. Mahmudşah daha sonra Gvalyor üzerinden Bayâna civarına ilerledi. Babası Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Bayâna hâkimi Davud Han sultana eyaletinin haracı olarak para, atlar ve av hayvanları takdim etti. Mahmudşah'ın arzusu üzerine Davud Han, Hindon valisi Yusuf Han ile aralarındaki düşmanlığa son verdiler. Mahmudşah Halacî sefer sonrası Hadoti ve Ranthambor'un yönetimini büyük oğlu Gıyâseddin'e verdi¹⁷⁴.

Mahmudşah'ın 1454'te doğu Mevar'a tertiplemediği sefer ise, önceden planlanmış bir harekât değildi. Mahmudşah'ın güneyde Handeş hududunda bulunmasından yararlanmak isteyen Racputlar Mâlva'nın kuzeyinde karışıklıklar çıkarmışlardı. Sultan yağmur mevsimini Ucceyn'de geçirdi ve daha sonra oğlu Gıyâseddin'i Racputlar'ın elindeki Cânân (veya Câtân) ve Sanjad kalelerini fethetmek üzere gönderirken kendisi de Çappan¹⁷⁵, Ahar¹⁷⁶ ve Todabhim¹⁷⁷ üzerine yürüdü. Şehzâde Gıyâseddin, Cânân'ı beş altı gün içinde fethederek bol ganimet elde etti. Sarp ve yüksek bir tepede bulunan Sanjad ise kumandanlardan İkbâl Han tarafından kuşatıldı

169 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67-68; Herevî, *a.g.e.*, III, 330; Day, *a.g.e.*, s. 182-183.

170 Caypur'un yaklaşık 58 km. doğusundadır. *The Imperial Gazetteer of India, Provincial Series, Rajputana*, Calcutta 1908, s. 258.

171 Agra ile Caypur arasında, Caypur'un 114 km. doğusundadır.

172 Caypur'un yaklaşık 105 km. doğusunda yer alır. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 269.

173 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 76-77; Manzar, *a.g.m.*, s. 340.

174 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 77-78; Herevî, *a.g.e.*, III, 335-336. Firişte (*a.g.e.*, II, s. 494), Harodi (Hadoti), Şehr-i Nev (Narvar) ve Ecmîr'in idaresini verdiğini yazarsa da Ecmîr o tarihte henüz ele geçirilmemişti.

175 Çitor civarında, Banas ve Beraç ırmaklarının güneyinde birçok dar vadiden oluşan bölge. Day, *a.g.e.*, s. 194.

176 Aynı adla anılan ırmak kıyısında, Udaypur'un (Udaipur) yaklaşık 3,5 km. doğusunda bir köy. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 126.

177 Hindaun'un yaklaşık 45 km. kuzeybatısındadır. *The Imperial Gazetteer Of India*, XXIII, 406.

ve hızla yardıma gelen Mahmudşah'ın kuvvetlerinin desteğiyle fetholundu. Sanjad'a "Gıyâsğîr" adı verildi ve Şeyh Muhammed Atâ Melik'e iktâ olundu¹⁷⁸. Daha sonra Todabhim kalesi kuşatma altına alındı. Mevar ve Hadoti Racputları'nın birlikte savaşmalarına rağmen Mahmudşah karşısında mağlup oldular ve kaçtılar. Todabhim'i fetheden Mahmudşah'ın ordusu fil, köle ve hazinelerden oluşan yüklü bir ganimet elde ettiler¹⁷⁹.

Sultan Mahmudşah, ertesi yıl Mandzor'a geldi. Buradan hareketle Çitor taraflarına harekât düzenledi. Bu seferde Rana Kumbha'nın adamlarının (gomaşteğân) geceleyin terk ettikleri Badnor'u (Badnore)¹⁸⁰ savaşmadan ele geçirdi. Badnor'un idaresini daha önce söz verdiği üzere, kendi teklifi üzerine Müslüman olan "Çita" adlı bir Hindu reise (mukaddem) verdi ve ayrıca buraya bir şahne¹⁸¹ tayin etti¹⁸². O sırada Ecmîr'in¹⁸³ Müslüman ahali sultana dilekçe göndererek kalenin Hindu idarecisinden şikâyetçi olmuşlardı. Bu şikâyetleri dikkate alan Mahmudşah, stratejik açıdan büyük öneme sahip gerek Hindûlar gerekse Müslümanlar'ın başta gelen ziyaretgâhlarından biri olan Ecmîr'e ilerledi ve ünlü mutasavvıf Şeyh Muînüddin Hasan Çiştî'nin türbesi karşısında ordugâh kurdu. Ecmîr racası Gacadhar Singh, Mahmudşah ile savaştı fakat mağlup olup kaleye döndü. İki taraf arasındaki çarpışmalar dört gün devam etti. Beşinci gün Gacadhar bütün kuvvetleriyle yeni bir hücum yaptı ama savaşta öldürüldü. Kaçan Racput birliklerini takip eden Mahmudşah'ın askerleri kapıları kırıp kaleye girmeyi başardılar. Böylece 1398'den beri Racputlar'ın elindeki Ecmîr kalesi yeniden İslâm idaresine girmiş oldu. Mahmudşah buraya "Seyf Han" unvanıyla Hâce Naîmullah Mühezzeb'i vali tayin etti¹⁸⁴. Sultan, Şeyh Muînüddin'in türbesinin tamir ve bakımı için bağışlar yaptıktan sonra Mandalgarh'a yöneldi ve hücum etti. Kalede hazır bulunan Rana Kumbha ordusuyla kaleden çıktı. Yapılan şiddetli çarpışmalarda her iki taraftan da çok sayıda asker öldü. Mahmudşah Halacî, kumandan ve vezirleriyle durumu istişare ederek hem ordunun yorgun olması ve hem de yağmur mevsiminin yaklaşması sebebiyle kuşatmayı gelecek yıla bıraktı ve Mandû'ya döndü (860/1456)¹⁸⁵.

Sonbaharda bütün hazırlıklarını tamamlayan Mahmudşah Halacî 26 Muharrem 861 (24 Aralık 1456) tarihinde Mandalgarh'a hareket etti. Mandalgarh kalesi sarp kayalıklardan oluşan bir tepe üzerinde olmasının yanı sıra sık ormanlarla çevrili bir araziydi. Bölgeye ulaştığı zaman ordugâhını doğu tarafında kaleden yaklaşık iki kilometre uzakta kurdu.

178 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 82.

179 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 83-84; Manzar, *a.g.m.*, s. 340-341.

180 Çitor'un 138 km. kuzeyinde bir kale. *The Imperial Gazetteer of India*, VI, 178-179.

181 Emniyet ve asayişten sorumlu askeri vali. E. Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292-293.

182 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 84; ayrıca bkz. Manzar, *a.g.m.*, s. 341.

183 Detaylı bilgi için bkz. R. Kurtuluş, "Ecmîr", *DİA*, X, 384-385.

184 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 84-85; Firişte, *a.g.e.*, II, 496; Herevî, *a.g.e.*, III, 338; Uluğhanî, *a.g.e.*, s. 203; Day, *a.g.e.*, s. 185; Sarda, *a.g.e.*, s. 51-52.

185 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 85; Herevî, *a.g.e.*, III, 338-339; Firişte, *a.g.e.*, II, 496. Krş. Sarda (*a.g.e.*, s. 52), İslâm kaynaklarındaki bilgiler aksine Mahmudşah Halacî'nin Rana Kumbha karşısında ağır bir yenilgiye uğradığını yazar.

Kalenin batı tarafındaki tepe üzerine de karargâh kurdurarak kuşatmayı buradan yönetti. Mancınıklar surları döverken, askerler de hendeği doldurmaya başladılar. Kaledeki en iyi mancınığın imha edilmesine rağmen surlarda açılan gedikleri onaran Racputlar direnmeye devam ettiler. Ancak Mahmudşah, kaledeki en önemli su kaynağı olan havuzun bentlerini tahrip edince Racputlar susuzluk çekmeye başladılar. Bu arada hendeğin doldurulmasının ardından Mahmudşah'ın askerleri surlara çıkmaya başlamışlardı. Racputlar'dan bir kısmı ölene kadar savaştılsa da geri kalanı hayatlarının bağışlanması için bir milyon tengeyi ve şehrin anahtarlarını Sultan Mahmudşah'a verdiler. Böylece Mandalgarh kalesi, 1 Zilhicce 861 (20 Ekim 1457)¹⁸⁶ tarihinde fethedildi. Bu büyük fetih için Allah'a şükreden Mahmudşah, beş gün sonra¹⁸⁷ şehre girerek tahrip edilen Hindu tapınağından arta kalan malzemelerle bir cami inşa edilmesini emretti. Ayrıca bir kadı, müftü, muhtesib, hatîb ve müezzin görevlendirdi¹⁸⁸. Mahmudşah'ın bu başarısında kalenin kuşatılması için en uygun zamanı yani Rana Kumbha'nın orada bulunmadığı ve yardım gönderemeyeceği zamanı seçmesi büyük rol oynamıştı. Nitekim Kumbha o sırada kendi mensup bulunduğu Sisodiya Racputları ile kıyasıya mücadele eden Codha'nın idaresi altındaki Rathor Racputları ile uğraşmaktaydı¹⁸⁹.

Mandalgarh'ın fethinden kısa bir süre sonra Mahmudşah Halacî, Çitor üzerine yürüdü (15 Muharrem 862/3 Aralık 1457) ve MandSOR yakınında Halacîpura'da (bugün Khilchipur)¹⁹⁰ ordugâh kurdu. Kilvara¹⁹¹, Dilvara¹⁹² ve Çappan üzerine cezalandırıcı seferler yaptı. Diğer taraftan Racputlar'ın BUNDİ'de çıkardıkları isyan Han-ı A'zam Tac Han ve Şehzade Kadir Han kumandasındaki Mâlva Sultanlığı kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırıldı¹⁹³. BUNDİ hâkimi Raca Biru Singh ve yakın adamlarından çoğu öldürüldü. Racanın küçük yaştaki iki oğlu Samar ile Amar ise esir alınmışlardı. Bunlardan Samar, Mâlva ordusunda bir kumandan olarak soydaşı olan Racputlar ile savaşarak BUNDİ'yi ele geçirmiş ve bir süre burayı Mahmudşah adına idare etmişti¹⁹⁴.

Sultan Mahmudşah MandSOR'da iken GUCERAT Sultanı II. Ahmedşah da Rana Kumbha'ya karşı bir intikam seferine çıkmış ve Kumbhalgarh (Kumbhalmîr) kalesini¹⁹⁵ kuşatmış; ancak kalenin çok müstahkem olması dolayısıyla çevreyi yağmalayıp geri çekilmişti. Mahmudşah

186 Firişte (a.g.e., II, 497), kalenin 25 Zilhicce'de fethedildiğini yazar.

187 Herevî (a.g.e., III, 340) ve Firişte (a.g.e., II, 497), "iki gün sonra şehre girdiğini" kaydederler.

188 Kirmânî, a.g.e., s. 85-88; Herevî, a.g.e., III, 339-340; Day, a.g.e., s. 187-190.

189 Day, a.g.e., s. 190-193.

190 Bopal'ın yaklaşık 157 km. kuzeybatısındadır.

191 Kumbalgarh'ın 4-5 km. uzaklıktaki güneyinde bir ileri karakoludur. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 137.

192 Udaypur'un yaklaşık 25 km. kuzeyinde Kumbalgarh yolu üzerindedir. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 133.

193 Kirmânî, a.g.e., s. 88-89; Day, a.g.e., s. 193.

194 B. N. Doundiyal, *Gazetteer of India, Rajasthan, Bundi*, Jaipur 1964, s. 36; *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 285; James Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Delhi 1995, III, 1477-1478.

195 Udaypur'un yaklaşık 85 km. kuzeyindedir. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 139.

Halacî, II. Ahmedşah'a elçiler göndererek bölgede Rana Kumbha'ya karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti¹⁹⁶. Gucerat hükümdarının bu öneriye olumlu yanıt vermesi üzerine Mâlva ve Gucerat orduları Çitor üzerine yürüdüler ve burayı kuşattılar. Rana Kumbha kırk bin süvari ve iki yüz seçme fille kaleden çıktı. Beş gün devam eden şiddetli çarpışmalarda¹⁹⁷ Mahmudşah Halacî ile II. Ahmedşah'ın birleşik kuvvetleri Racputlar'ı ağır bir yenilgiye uğrattılar. Çitor kalesine kapanan Kumbha elçilerini on dört men altın, iki büyük fil ve değerli hediyeler ile göndererek barış istedi. Yapılan antlaşmaya göre Kumbha yıllık vergi ödemeyi kabul ediyor ve Müslüman ülkelerine saldırmayacağına dair söz veriyordu (862/1457-58)¹⁹⁸.

Sultan Mahmudşah, 863 (1458-59) yılında Rana Kumbha'nın ülkesine bir sefer daha gerçekleştirdi. Bu seferde oğlu Gıyâseddin ve Kadır Han, Dilvâra ve Kılvâra civarını yağmaladılar. Daha sonra Kumbhalgarh önlerine gelen Sultan Mahmudşah, yaptığı keşif neticesinde kalenin ancak birkaç yıllık bir kuşatma sonunda fethedilebilecek kadar tahkim edilmiş olduğunu görerek oradan güneye hareketle Dungarpur'a¹⁹⁹ geldi. Bu sırada Dungarpur Racası (Rây) Sain Das, Mahmudşah'a itaatini bildirerek ülkesinin haracı olarak iki yüz bin tenge, yirmi bir tane at ve değerli hediyeler takdim etti. Mahmudşah daha sonra Mandû'ya geri döndü (Şubat 1459)²⁰⁰.

Mahmudşah Halacî, Mevar bölgesine son seferini 871 (1466-67) yılında yaptı. Bu maksatla 12 Cemâziyelevvel 871 (20 Aralık 1466)'de Mandû'dan Ucceyn'e geldi. Daha sonra Ucan (Ujan) kalesi üzerine yürüyerek burayı zapt etti. Mahendri ırmağı kıyısında ordugâh kuran Mahmudşah Halacî, Gucerat Sultanı Mahmudşah Begerhâ'nın (1458-1511)²⁰¹ Dungarpur Racası'nın oğluna yardım göndermesine engel oldu ve rehin aldığı racanın oğlu ile Dungarpur'a geldi. Bunun üzerine Raca Sain Das, Mahmudşah Halacî ile anlaşabilmek için ona iki yüz bin tenge ve yüz at ve kendisi için çok değerli olan "Som Nath" adlı atını takdim etmek zorunda kaldı. Mahmudşah daha sonra Çappan'a yöneldi. Bölgeyi yağmaladıktan sonra Kumbalgarh'a doğru yürüdü. Bu sırada Rana Kumbha'nın Cavar (Jawar)'da olduğunu haber aldı. Cavar üzerine yürüyen Mahmudşah Halacî buradaki Hindu tapınağını yağma ve tahrip etti. Mahmudşah oradan ordusuyla Çitor'a doğru ilerledi. Yolda Rana Kumbha'nın

196 Gucerâtî (*a.g.e.*, s. 35)'ye göre, Mahmudşah Halacî Gucerat Sultanı'na mesajında "Müslümanlar arasındaki çekişmelerin kâfirleri sevindirdiğini ve başta Rana Kumbha'nın işine yaradığını, Müslümanlar için en iyi yolun bu inatçı kâfirleri ve saldırgan Rana Kumbha'yı bölgeden kovmak için birlikte hareket etmek olduğunu" bildiriyor "Onu (Kumbha'yı) yok edinceye kadar siz o taraftan ben bu yandan yürüyelim ve onun ülkesini aramızda eşit olarak bölüselim" diyordu.

197 Gucerâtî (*a.g.e.*, s. 35) bu savaşta çekilen su kıtlığı nedeniyle bir bardak hatta daha az miktarda suyun fiyatının 12 tenege çıktığını bildirmektedir. Ayrıca bkz. E. Clive Bayley, *The Local Muhammadan Dynasties, Gujarat*, London 1886, s. 151; krş. Ali Muhammed Khan, *The Political and Statistically History of Gujarat*, London 1835; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 63.

198 Firişte, *a.g.e.*, II, 378-379; Gucerâtî, *a.g.e.*, s. 34-35. Racput kaynaklarına dayanan Sarda (*a.g.e.*, s. 58-61) ise, Kumbha'nın ağır kayıplar vermesine rağmen, mağlup olan tarafın Gucerat Sultanı olduğunu yazar.

199 Udaypur'un yaklaşık 106 km. güneyinde bir şehir. *The Imperial Gazetteer of India, Rajputana*, s. 160.

200 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 89-90; Herevî, *a.g.e.*, III, 340-341; Firişte, *a.g.e.*, s. 497; krş. Day, *a.g.e.*, s. 194.

201 Hayatı hakkında bkz. I. Husain Siddiqui, "Mahmud I", *DIA*, XXVII, 347-348.

hücumuna uğradı ise de onu geri püskürtmeyi başardı (Ramazan 871/Nisan 1467). Kumbha'yı Çitor'a kadar takip eden Mahmudşah, ordusunun yorgun olması ve yağmur mevsiminin yaklaşması dolayısıyla bu kaleyi kuşatmaktan vazgeçerek payitahta geri dönmeye karar verdi²⁰². Dönüş sırasında Resûlpur'da²⁰³ bağımsızlığını ilan edip Çitor kalesi Hindularını ile anlaşma yapan Kemâlmülk'ün üzerine İkbâl Han idaresindeki bir birliği gönderdi. İkbâl Han, Kemâlmülk ile taraftarlarını yakalayarak isyanı bastırdı. Diğer taraftan Mahmudşah'ın kumandanlarından Han-ı A'zam Şîr Han, isyankâr tavırlar sergileyen, Müslüman köylerini işgal eden ve eşkıyalığa göz yumarak tacirlere zarar veren Amrîl kalesi idarecisi (zâbit) Hintli Çita'yı cezalandırdı ve iki aylık muhasara sonucunda Amrîl'i fethetti (25 Receb 871/1 Mart 1467). Kale ve civarı sultanın emriyle Mâlva Sultanlığı topraklarına dâhil edildi²⁰⁴.

Mahmudşah Halacî, saltanatının büyük bir bölümünü Racputlar'a karşı savaşmaya hasretmiş ve bu mücadelede daima taarruz eden taraf olup Rana Kumbha ve öbür Racput reislerine Mâlva'ya saldırma fırsatı tanımamıştı. Bu nedenle Mahmudşah Halacî'nin sadece Mâlva Sultanlığı için değil bölgedeki bütün Müslüman devletler için büyük bir tehdit oluşturan Hindu Racputlar'a karşı gazâ yapmayı temel siyaset edindiğini söylemek doğru bir tespit olacaktır. Mahmudşah'ın kuzey Hindistan'ı özellikle de Delhi Sultanlığı'nı Gucerat limanlarına ve güney Hindistan'a bağlayan yolları da kontrol altına almaya çalıştığı anlaşılıyor. Diğer taraftan Bayâna, Ecmîr ve Agra'ya yaptığı seferler Mahmudşah'ın doğu Mevar üzerinden Delhi'ye ulaşmasını sağlayacak güvenli bir yol açma siyaseti güttüğünü göstermektedir²⁰⁵.

Mahmudşah Halacî'nin Şarkî Sultanlığı ile İlişkileri

Mâlva Sultanı Hüşengşah Gürî, Timur'un Hindistan'ı istilâsı akabinde bağımsızlık kazanan Melikzâde hanedanının²⁰⁶ idaresindeki Kâlpi Sultanlığı'nı (mesned-i Kâlpi) kendisine tâbi kılarak idaresine Celâl Han'ı (1432-1443) tayin etmişti. Aynı hanedandan Celâl Han'ın ağabeyi Nasîr Han'ın (1443-1451) da Kâlpi'nin hemen kuzeyindeki Şâhpur (Chahipur) kasabasında hâkimiyetine devam etmesine müsaade etmişti. Ancak Mâlva Sultanı Hüşengşah'ın ölümünden sonra Cüneyd Han ve İsmâil Han, Eriç (Erach)²⁰⁷ ve

202 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 124; Day, *a.g.e.*, s. 195-196. Sultan Mahmudşah, Rana Kumbha'ya karşı elde ettiği zaferlerin anısına başşehir Mandû'da yaptırdığı medresenin kuzeybatı kulesini yedi katlı bir zafer anıtına dönüştürmüştü (1443). XVII. yüzyılda sağlam olan bu anıttan günümüze yalnız kaide kısmı kalmıştır. Rana Kumbha da aynı maksatla Çitor'da bugün hala ayakta olan bir zafer kulesi (Vijaya Stambha) inşa ettirmişti. G. Yazdani, *Mandû, The City of Joy*, Oxford 1929, s. 58-59; *Archaeological Survey of India, Report of A Tour in the Panjab and Rajputana in 1883-1884*, haz. H. B. W. Garrick, New Delhi 2000, XXIII, 104.

203 Çitor'un 30 km. kadar güneyinde.

204 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 125.

205 Manzar, *a.g.m.*, s. 342.

206 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. H. Nizami, "Muhammadabad-Kalpi and its Historical Background", *Islamic Culture*, XXVII, Hyderabad 1953, s. 149-155.

207 Gvalyor'un güneydoğusunda Betva nehri kıyısındadır. D. L. Drake-Brockman, *Jhansi, District Gazetteers of the United Provinces Of The Agra and Oudh*, Allahabad 1929, XXIV, 254-256.

Jatahara (Catahara)'da²⁰⁸ bağımsızlıklarını kazanırken, Nasîr Han da Mahoba ve Rath'²⁰⁹ ele geçirmişlerdi. Bu yerleri hâkimiyetine almaya yeterli güç bulamayan Celâl Han, yalnız Kâlpi'nin kendi idaresinde kalmasıyla yetinmişti²¹⁰.

O sırada dâhili problemlerle meşgul bulunan Mahmudşah Halacî, Kâlpi meselesiyle ilgilenemedi. Ama Celâl Han'ın 846 (1442-43) yılında ölümü ve Kâlpi'de iktidarı Nasîr Han'ın ele geçirmesi durumu değiştirdi. Nasîr Han'ın hâkimiyet alanını genişletmek için girişimleri halkın düşmanlığını kazanmasına sebep oldu. Kâlpi halkı ve ileri gelenleri, oruç, namaz gibi ibadetleri tamamıyla bırakarak sapkın (mezheb-i ilhâd ve zındıka) bir hayat yaşamaya başladığı, âlim ve şeyhlerin yaşadığı Mahoba'yı tahrip ettiği, Müslümanları buradan sürdüğü, boş yere kan döktüğü, cami ve medreseleri boş ve sahipsiz bıraktığı, Müslüman kızlarını önce kâfir olmaya teşvik edip sonra dansöz, şarkıcı veya çalgıcı olmaları için Mandal Hindu hâkimi Bana Kamal'a sattığı suçlamaları ile Nasîr Han'ı Cavnpur Sultanı Mahmudşah İbrâhim Şarkî'ye (1440-1457) şikâyet etmişlerdi. İbrâhim Şarkî de Mahmudşah Halacî'ye elçilerini göndererek Nasîr Han problemini çözmesini, eğer zaman veya imkânı yoksa meseleyi kendisinin halledebileceğini bildirdi (846/1442-1443)²¹¹. Ancak Sultan Mahmudşah Halacî, Şarkî Sultanlığı'nın Kâlpi üzerinde doğrudan hâkimiyet kurmasını istemiyordu. Diğer taraftan Mevar üzerine sefere çıkacağından Kâlpi'ye müdahale etme ihtimali de yoktu. Bu nedenle İbrâhim Şarkî'ye Nasîr Han'ı hatalı davranışları konusunda uyarmasını tavsiye etmek suretiyle zaman kazanmaya ve Mevar'a değil de Kâlpi'ye sefere çıktığına dair haberler yayarak durumu düzeltmeye çalıştı. Bu haberleri duyan Nasîr Han derhal amcası Ali Han'ı değerli armağanlarla Mahmudşah Halacî'nin huzuruna gönderdi. Kâlpi'de durumun İbrâhim Şarkî'nin iddia ettiği gibi olmadığını, isterse hakkında tahkikat yapılabileceğini söylediğinin aksi bir şey çıkarsa cezalandırılmaya razı olduğunu ifade etti. Sultan Mahmudşah Halacî, Nasîr Han'a kızgın olduğundan başlangıçta elçilerle görüşmek istemedi ise de Sârengpur'a geldiği sırada babası A'zam Hümâyûn ve diğer devlet ricalinin aracı olması sonucu elçileri ve hediyeleri kabul etti. Nasîr Han'a öğütler içeren bir mektup gönderdikten sonra Mevar üzerine sefere çıktı²¹².

Mahmudşah'ın sefere çıkmasını fırsat bilen Şarkî Sultanı Mahmudşah, ordusunu göndererek Nasîr Han'ı Kâlpi'den çıkardı (Aralık 1442). Nasîr Han da Mâlva Sultanlığı'na bağlı olan Çanderi'ye sığındı. Bunun üzerine Sultan Mahmudşah Halacî, Şarkî Sultanı'ndan Kâlpi'yi Nasîr Han'a iade etmesini talep etti ve bu talebi birkaç kez tekrarladı. Mahmud Şarkî hiçbir cevap vermeyince, Mahmudşah Halacî, kalabalık bir orduyla yürüyüşe geçti (2

208 Jhansi'nin yaklaşık 70 km. güneydoğusunda bugünkü Jatara. Drake-Brockman, *a.g.e.*, XXIV, 192.

209 Bu iki yerleşim de Kânpur'un yaklaşık 140 km. güneybatısında yer almaktadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XXI, 239-240, XVII, 23.

210 Day, *a.g.m.*, s. 917-918; Nizami, *a.g.m.*, s. 153-154.

211 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 49; Firişte, *a.g.e.*, II, 488-489, 596; Herevî, *a.g.e.*, III, 323, 379; Day, *a.g.e.*, s. 138.

212 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 54; Herevî, *a.g.e.*, III, 323; Firişte, *a.g.e.*, II, 489.

Şaban 848/14 Kasım 1444)²¹³. Önce Çanderi'ye geldi, daha sonra buradan hareketle Eriç ve Bhander'e²¹⁴ ilerledi. Sultan İbrâhim Şarkî'nin ordusuyla yolda karşılaştı. İki taraf arasında büyük bir savaş meydana gelmemesine rağmen çatışmalar bir süre devam etti. Rath ve Eriç civarlarında yoğunlaşan çarpışmalarda Mahmudşah Halacî'nin Çanderi valisi Melik Muzaffer İbrahim idaresindeki kuvvetleri üstünlük sağladılar. Eriç'in başlangıçta Mâlva Sultanlığı lehinde görünüp sonra Cavnpur Sultanlığı tarafına geçen halkı, Mahmudşah Halacî'nin emriyle bölgeden çıkarılıp Çanderi'ye sürgün edildiler. İbrâhim Şarkî'nin Rath'ı geri almaya çalışması üzerine Mahmudşah Halacî bölgeye oğlu Gıyâseddin kumandasında elli iki filele güçlendirilmiş bir askeri birlik göndererek Melik Muzaffer'in kuvvetlerini takviye etti²¹⁵.

Artan baskıya daha fazla direnemeyeceğini anlayan İbrâhim Şarkî dönemin ünlü âlimlerinden Şeyhülislâm Miyân Çayilda aracılığıyla barış için Mahmudşah Halacî'ye başvurdu. Buna göre Şarkî Sultanı, Rath ve Mahoba'nın Mâlva Sultanlığı'na tâbi Nasîr Han'ın, Eriç, Catara, Bhander ve Kâlpi'nin Şarkî Sultanlığı'nın idaresinde kalmasını teklif etmişti. Mahmudşah Halacî, iki sultanlık arasındaki anlaşmazlığın asıl kaynağı olan Kâlpi'nin Şarkî Sultanlığı'na bırakılmasına karşı olduğundan bu teklifi reddetti. Ancak zaten ülkesinden kaçıp Mâlva'ya iltica eden Nasîr Han, barış anlaşması imzalanmazsa Rath ve Mahoba'yı da kaybedebilirdi. Bu sebeple Nasîr Han, İsmail Han ile birlikte Sultan Mahmudşah Halacî'ye müracaat ederek Şarkî Sultanı'nın teklif ettiği şartlara razı olduğunu bildirdi. Bir süre sonra Şarkî Sultanı ordusuyla, Catahara yakınındaki Parhar taraflarına yürüdü. Onun bu hareketi üzerine Mahmudşah Halacî de bir askeri birliği bölgeye yolladı ve ardından bizzat ordusuyla harekete geçti. Bunun üzerine Şarkî Sultanı, verdiği sözü ihlal etmek niyetinde olmadığını bildirerek barış teklifini yineledi. Mahmudşah Halacî, onun elçilerini Ucceyn'de kabul etti. Nihayet taraflar arasındaki müzakereler sonuç verdi ve barış görüşmelerinin başlamasından dört ay sonra, önceki şartları teyid eden bir antlaşma (ahidnâme-i mü'ekkid) imzalandı (İlkbahar 1445)²¹⁶.

Mahmudşah Halacî'nin Behmenîler ile İlişkileri

Sultan Mahmudşah Halacî devrinde Mâlva Sultanlığı'nın en güçlü rakiplerinden biri, Dekken'de hüküm süren bir İslâm hanedanı olan Behmenîler idi. İki devlet arasında Hüşengşah Gürî zamanında Kerla (Kherla) bölgesi yüzünden anlaşmazlık yaşanmış ve yapılan savaşlar sonucunda Kerla bölgesi Mâlva Sultanlığı'nda Berâr ise Behmenîler'de kalmıştı²¹⁷.

213 Kirmânî (a.g.e., s. 59-60), yanlış olarak Cavnpur Sultanı Mahmudşah İbrahim'in Kâlpi üzerine harekâtı için de aynı tarihi vermektedir.

214 Gvalyor'un yaklaşık 100 km. güneydoğusunda Jhansi yakınındadır. *The Imperial Gazetteer of India*, VIII, 72.

215 Kirmânî, a.g.e., s. 60-62; Day, a.g.e., s. 141-143.

216 Kirmânî, a.g.e., s. 62-63; Herevî, a.g.e., III, 328-329; Firişte, a.g.e., II, 489-490, 597-598; ayrıca bkz. Day, a.g.e., s. 143-146; Nizami, a.g.m., s. 154.

217 Day, a.g.m., s. 903.

Mahmudşah Halacî, Behmenî Sultanlığı'ndan gelen bir davet üzerine dikkatini bu yöne çevirdi. Behmenî Sultanı Alâeddin II. Ahmedşah (1436-1458), isyan çıkararak damadı Celâl Han Buhârî ve onun oğlu İskender Han'ı kapandıkları Nalgonda kalesinde²¹⁸ kuşatma altına almıştı. Celâl Han oğlunu Mâlva Sultanı Mahmudşah'a göndererek "*Behmenî Sultanı'nın öldüğünü, ülkenin karışıklık içinde olduğunu, Mahmudşah'ın hızlı hareket ederse Berâr ve Telingana bölgelerine kolaylıkla sahip olabileceğini*" bildirdi²¹⁹. Bu haber üzerine Mahmudşah Halacî, Hûşengâbâd'dan hareket ederek Berâr bölgesinin en güçlü kalelerinden Mahur (Mahurgad) üzerine yürüdü (Muharrem 857/Ocak-Şubat 1453)²²⁰. Ancak Mahur'u kuşattığı sırada Behmenî hükümdarı Alâeddin II. Ahmedşah'ın hayatta olduğunu ve yüz seksen bin kişilik muazzam bir orduyla kaleye yardıma geldiğini haber aldı. Yanında sadece elli bin asker bulunan Sultan Mahmudşah ona karşı koyamayacağını düşünerek kuşatmayı kaldırdı. Görünüşte İskender Han'ı korumak, gerçekte ise onun Behmenî Sultanı ile birleşmesine engel olmak amacıyla bin kişilik bir birliği bölgede bıraktı ve hızla Mâlva'ya hareket etti. Bununla beraber İskender Han, Mâlva Sultanlığı kuvvetlerinden kurtularak Sultan Alâeddin'den özür dilemiş ve affolunmuştu. Mahmudşah Halacî ise başka meseleler ile uğraştığından uzun bir süre bu bölgeyle ilgilenemedi²²¹.

Sultan Mahmudşah, Dekken'den ülkesine dönerken yolda Handeş'te hüküm süren Fârûkîler'den I. Mübârek Han'ın (1441-1457) Mâlva Sultanlığı'na tâbi Beglâna Racalığı'na hücum ettiği haberini aldı. Bunun üzerine Sûrat'tan Devletâbâd'a giden ticaret yolu üzerinde stratejik öneme sahip Beglâna'ya yöneldi. Kumandanlarından İkbâl Han ve Seyfûlmülk Yusuf Han'ı Âsîr üzerine gönderdi. Mâlva Sultanlığı kuvvetleri Mübârek Han'ı yenilgiye uğrattılar. Sultan Mahmudşah ise, Âsîr ve civarındaki köy ve mevzileri yağmaladıktan sonra Mâlva'ya döndü²²². Ertesi yıl Beglâna Racası Bhanu²²³, Mübârek Han'ın ülkesine saldırıları nedeniyle bölgesinin yıllık vergisini gönderemediğini Mahmudşah'a bildirerek şikâyetçi oldu (858/1454). Mahmudşah Halacî, bu defa oğlu Gıyâseddin Muhammed'i bölgeye gönderdi. Şehzadenin gelişini duyan Mübârek Han derhal Âsîr'e gitti. Gıyâseddin, Beglâna Racası'nın takdim ettiği vergi ve hediyeleri teslim alarak Mâlva'ya geri döndü²²⁴.

Bu arada Behmenî hükümdarı Alâeddin II. Ahmedşah'ın yerine geçen Hümâyûnşah bir hizmetkârı tarafından öldürülmüş ve yerine sekiz yaşındaki oğlu Nizâmeddin III. Ahmedşah (Nizâmşah) geçmişti (Eylül 1461). Yeni sultan küçük yaşta olduğundan devleti, Vezir

218 Güneydoğu Hindistan'ın Telingana bölgesindeki Haydarabat'ın yaklaşık 100 km. güneydoğusundadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XVIII, 337-338.

219 Seyyid Ali Tabâtabâ, *Bürhân-ı Me'âsir*, Delhi 1355/1936, s. 85; Herevî, *a.g.e.*, III, s. 336.

220 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 79-80.

221 Tabâtabâ, *a.g.e.*, s. 86; Firişte, *a.g.e.*, I, 338, II, 494; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 149.

222 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 79-80.

223 Herevî (*a.g.e.*, III, 337) bu rakanın adını "Bâbü'nun oğlu", Kirmânî (*a.g.e.*, s. 80) "Nanda" olarak verir.

224 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 80-81; Herevî, *a.g.e.*, III, 336-337; Ulughânî, *a.g.e.*, s. 201; Day, *a.g.e.*, s. 201.

Hace-i Cihân Türk, Valide sultan Nergis Begim ve Melikü't-tüccâr Mahmud-ı Gâvân'dan²²⁵ oluşan bir nâiblik meclisi idare etmekteydi²²⁶. Başsağlığı ve cülus tebriki mesajlarını III. Ahmedşah'a ileten Mahmudşah Halacî, Behmenî ülkesine yapacağı sefer için en uygun zamanı kollamaya başladı. Nihayet Behmenî ordusunun güney Hindistan'daki Orissa'ya (Odişa) yaptığı seferden yeni döndüğünde harekete geçti. Başkent Mandü'dan 20 Muharrem 866 (25 Ekim 1461)'da yola çıkan Sultan Mahmudşah, Narmada nehrini geçerek Handeş (Khandeş) bölgesine geldi²²⁷. Bu sırada bazı kimselerin, Âsîr (şimdiki Asirgarh) valisi Gazi (Âdil) Han b. Mübârek Han'dan zalimliği sebebiyle şikâyetçi olmaları üzerine yönünü buraya çevirdi. Gazi Han, ancak büyük mutasavvıf Ferîdeddin Mesud Genc-i şeker'in (ö. 1265)²²⁸ torunlarından Şeyhülislâm Dâvud'u araya sokup af dileyerek ve yüklü miktarda haraç vererek sultanın gazabından korunabildi. Zaten Sultan Mahmudşah'ın asıl hedefi Dekken'i fethetmek olduğundan bu müstahkem kalenin zaptıyla uzun müddet oyalanmak istemedi ve Gazi Han'ı affederek Eliçpur (bugünkü Achalpur) ve Berâr'a doğru yoluna devam etti. Bâlâpur'u²²⁹ geçtikten sonra 12 Cemâziyelevvel 866 (12 Şubat 1462) tarihinde Bider yakınlarındaki Maheskar'a vardı ve burada Behmenî kuvvetlerinin karşısında ordugâh kurdu²³⁰. Mâlva ordusunun düzeni şöyle idi: Merkezde bizzat Mahmudşah'ın idaresinde altmış fil ve otuz bin atlı²³¹, sağ kanatta Şîr Han kumandasında otuz fil ve on bin atlı, sol kanatta Tâc Han'ın kumandası altındaki birlikler ve en önde yirmi bin fil ve birkaç bin asker. Behmenî ordusunda ise sağ kanatta on bin atlı ve kırk fil ile Melikü't-tüccâr Mahmud-ı Gâvân, sol kanatta on bin atlı ve kırk fil ile Vezir Nizâmülmülk Türk ve İskender Han ve merkezde on veya on bir bin mızraklı süvari ve 100-150 kadar fil ile Sultan III. Ahmedşah yer alıyordu. Mahmudşah Halacî birliklerinin ön tarafına derin bir hendek kazdığından savaş sağ ve sol kanatlar arasındaki çarpışmalarla başladı²³². İlk hücumu Behmenîler'in sağ kanat kumandanı Mahmud-ı Gâvân yaptı. Bu hücum sonucu Mâlva Sultanlığı ordusunun sol kanadı dağıldı. Çanderi valisi Mehâbet Han ve Vezir Zahîrülmülk öldürüldü, Şehzade Gıyâseddin ise Vezir Nizâmülmülk tarafından yaralanarak savaş meydanını terk etti. Mâlva kuvvetlerinin durumu hiç iyi görünmüyordu. Mâlva ordusunun dağılmaya başladığını gören Behmenî veziri Nizâmülmülk son darbeyi indirmek amacıyla onlara karşı elli fil gönderdi. Ancak Mâlva ordusunun ok yağmuru sonucunda ürken filler Behmenî kuvvetlerine doğru geri gittiler. Bu Behmenî ordusunun düzenini bozdu. İskender Han, çocuk yaştaki Sultan

225 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Mahmud-ı Gâvân", *DİA*, XXVII, 361-362; Haroon Khan Sherwani, *Mahmud Gawan (The Great Bahmani Wazir)*, Allahabad 1942.

226 H. Khan Sherwani, *The Bahmanids of the Deccan*, Hyderabad 1953, s. 276-277.

227 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 92; Day, *a.g.e.*, s. 151-152.

228 Hayatı hakkında bilgi için bkz. K. A. Nizami, "Ferîdüddin Mes'ûd", *DİA*, XII, 398.

229 Berâr bölgesinde Akola'nın 24 km. batısında, Evrengâbâd'ın 222 km. kuzeydoğusunda bir kale. *The Imperial Gazetteer of India*, VI, 234.

230 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 92-93; Herevî, *a.g.e.*, III, 341-342; Firişte, *a.g.e.*, II, 498; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 53-54.

231 Tabâtabâ (*a.g.e.*, s. 99) "yüz elli fil ve yirmi bin atlı" diye yazmaktadır.

232 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 98; Herevî, *a.g.e.*, III, s. 323; Firişte, *a.g.e.*, II, 498; Tabâtabâ, *a.g.e.*, s. 99; Sherwani, *a.g.e.*, s. 281-282.

Nizâmeddin Ahmedşah'ın hayatını tehlikede görerek onu savaş meydanından uzaklaştırdı ve Bider'e götürdü. Fillerin yarattığı kargaşalık ve sultanın çetresinin ortadan kaybolması Behmenî ordusunda geri çekilme belirtisi olarak algılandı. Dağılan Behmenî ordusu telaşla geri çekilmeye başladı. Mahmudşah Halacî tam o anda kendi idaresindeki birliklerle hücumla kalktı ve yüze yakın fil ve büyük miktarda ganimet elde etti. Bunlar arasında Behmenî hükümdarının taht, çetr ve diğer hâkimiyet sembolleri, hazineleri, özel eşya ve giysilerinin bulunduğu firâşhane ve câmedârhanesi de vardı. Zaferini pekiştirmek isteyen Mahmudşah Halacî üç gün sonra Behmenî Sultanlığı'nın merkezi Bider üzerine yürüdü ve burayı muhasara etti. Bu sırada ordusundan bazı birlikler de Bîr (bugünkü Beed), Berâr ve Devletâbâd taraflarına hâkim olmuşlardı²³³. Tarihçi Firişte'nin ifadesiyle "Sanki Dekken Behmenî idaresinden Mâlva Halacîleri'nin idaresine geçmişti"²³⁴.

Valide Sultan Nergis Begim ise Sultan III. Ahmedşah'ı da yanına alarak daha güvenli gördüğü Fîrûzâbâd'a (Gulbarga) çekilerek Gucerat Sultanı Mahmudşah Begerhâ'dan yardım istedi. Bunun üzerine Gucerat Sultanı seksen bin kişilik bir orduyla Sultanpur'a²³⁵ geldi. Melikü't-tüccâr Mahmud-ı Gâvân yirmi bin Gucerat askeriyle takviye olunan kırk bin kişilik ordusuyla Bîr'den, Vezir Nizâmülmülk'ün kuvvetleri de Fîrûzâbâd'dan Bider'e yürüdüler. Üç yönden kuşatıldığını anlayan Sultan Mahmudşah Halacî muhasaraya derhal son vererek Bider önlerinden ayrıldı²³⁶. Önce altmış kilometre kadar batıdaki Kalyan'a (şimdiki Basavakalyan)²³⁷ geldi. Vezir Nizâmülmülk ordusuyla onu yakından takip ederken, Mahmud-ı Gâvân da geride kalan on bin askeriyle onun irtibatını kesmişti. Mahmudşah, hızlı hareket etmek için çaresiz ordudaki filleri kör ettirdi ve ağırlıklarını yaktırdı. Gucerat ve Dekken ordularının dönüş yolundaki geçitleri tutmalarından dolayı tehlikelerle dolu Berâr (Eliçpur) ve Gondvâna bölgesinden geçmek zorunda kaldı. Burada aşırı sıcak, susuzluk ve yöre halkı Gondlar'ın²³⁸ hücumları sebebiyle beş veya altı bin asker kaybettikten sonra Mâlva'ya ulaşabildi (Receb 866/Nisan 1462)²³⁹.

Sultan Mahmudşah Halacî Mandû'da bir süre dinlendikten sonra Behmenî Sultanlığı üzerine yeni bir sefer düzenledi (26 Rebûlevvel 867/19 Aralık 1462). Mahmudşah bu defa doksan bin kişilik ordusuyla Kandeş (Khandesh) bölgesinden geçerek Dekken'in en müstahkem kalelerinden biri olan Devletâbâd'ı kuşattı. Behmenî devlet adamlarından

233 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 95-96; Tabâtabâ, *a.g.e.*, s. 99; Firişte, *a.g.e.*, II, 498; Day, *a.g.e.*, s. 154; Sherwani, *a.g.e.*, s. 282.

234 *a.g.e.*, I, 345.

235 Nandurbar'ın yaklaşık 50 km. kuzeydoğusunda Shahada yakınında bir köy. *The Imperial Gazetteer of India*, XXIII, 138.

236 Gucerat Sultanı'nın Behmenîler'e yardım göndermesinden hiç bahsetmeyen Kirmânî (*a.g.e.*, s. 98-99), Mahmudşah Halacî'nin Bider kuşatmasını yarıda bırakıp ülkesine dönüşünü yağmur mevsiminin yaklaşmasına bağlar.

237 Detaylı bilgi için bkz. *The Imperial Gazetteer of India*, XIV, 324.

238 Geniş bilgi için bkz. Behram H. Mehta, *Gonds of the Central Indian Highlands*, I, New Delhi 1984.

239 Firişte, *a.g.e.*, I, 346; Tabâtabâ, *a.g.e.*, s. 103-104; ayrıca bkz. Sherwani, *a.g.e.*, s. 285-286. Mahmudşah'ın geri dönüş tarihini yalnız Kirmânî (*a.g.e.*, s. 98) vermektedir.

Mahmud-ı Gâvân ile arası iyi olmayan Devletâbâd valisi Melik Muhammed Perviz, kısa süren bir kuşatma sonunda kaleyi ona teslim etti. Mahmudşah Halacî Devletâbâd'da iken evliyâdan Şeyh Burhâneddin ve Şeyh Zeyneddin'in türbelerini ziyaret etti ve fakirlere elli bin tenge sadaka dağıttı²⁴⁰. Diğer taraftan Behmenî Sultanı Nizâmeddin III. Ahmedşah, Mahmudşah'a karşı yine Gucerat Sultanı Mahmud Begerhâ'dan (1459-1511) yardım istedi. Gucerat kuvvetlerinin Receb 867'de (Mart-Nisan 1463) Sultanpur'a kadar geldiği haberini alan Mahmudşah Halacî hemen Mâlva'ya geri dönmeye karar verdi. Fakat Handeş yolu Gucerat kuvvetleri tarafından kesildiği için, Berâr ve Gondvâna üzerinden hareketle Mandû'ya ulaştı (20 Şaban 867/10 Mayıs 1463)²⁴¹.

Mahmudşah Halacî, bu tarihten itibaren dikkatini Berâr bölgesine çevirdi. Sultan ordusuyla Eliçpur'a ilerlerken kumandanlarından Şîr Han'ı da Kalam'a²⁴² yolladı. Eliçpur'dan üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup eden Mahmudşah, çevreyi yağmalayarak Mandû'ya döndü. Bu arada Şîr Han da Kalam'dan birçok esirle geri döndü. Mahmudşah daha sonra Kerla'nın idaresini zararlı davranışları görülen Hindu idareci Har Nayak'tan (zünârdâr-ı kasaba-i Kendva) alarak buraya Melik Sirâcûlmülk'ü vali (mukta') atadı²⁴³. Sultan, Kerla'ya "Mahmudâbâd" adını vererek gelecekteki seferler için bir ileri karakol yaptı ve Sirâcûlmülk'e kaleye zahire ve erzak depolamasını emretti. Bölgede daha çok sayıda askeri üsse ihtiyaç duyan Mahmudşah, Bairagarh²⁴⁴ üzerine yürüdü ve racasını huzuruna çağırdı. Raca, nâibi aracılığıyla sultandan iki gün süre istediye de söz verdiği tarihte vergisini göndermedi. Bunun üzerine Mahmudşah, kaleye hücum edip racayı mağlup ve kaleyi de tahrip etti. Daha sonra Ramazan ayı ve muson mevsiminin yaklaşması sebebiyle Mandû'ya geri döndü (869/1465)²⁴⁵.

Mahmudşah Halacî'nin bu harekâtı Behmenî Sultanı Muhammedşah Leşkerî'yi (1463-1482) alarm durumuna geçirmişti. O, yirmi bin kişilik bir kuvveti hudut bölgesini güvenlik altına almak için yola çıkardığı gibi veziri Nizâmûlmülk Türk'ü Kerla üzerine gönderdi. Kerla valisi Melik Sirâcûlmülk eğlence ve şarap içmekle meşgul olduğundan Nizâmûlmülk'ün yaklaştığını son anda öğrendi. Ona karşı gönderdiği oğlu savaşta öldürüldü

240 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 99-101.

241 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 101; Herevî, *a.g.e.*, III, 44; Day, *a.g.e.*, s. 156-158.

242 Berâr'ın en önemli kalelerinden olup Eliçpur'un 150 km. güneydoğusunda Yavatmal'ın 23 km. doğusundadır. *The Imperial Gazetteer of India*, XIV, 297.

243 Har Nayak, sonraları Kerla'da oturan Bhil kabilesinden bazı grupları ayaklandırmaya çalıştı ise de Mukarreb Han, Havâs Han gibi Mahmudşah'ın bölgedeki kumandanlarının askerî harekâtı karşısında başarılı olamadı. Kerla bölgesi Bhiller'i Nayak'ın kıskırtmasıyla Racputlar ile ittifak yaparak Mevar hududundan Dhâr havalisine kadar uzanan alanda kargaşalık çıkarmayı denediler. Ancak Mahmudşah'ın onlar üzerine gönderdiği Tâc Han, Zahîrûlmülk ve diğer kumandanlar tarafından mağlup edilmişlerdi. Sonunda Nayak aniden eceliyle ölünce geride kalan adamları ve oğlu Mâlva orduları tarafından esir alınmışlardı. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 111-113.

244 XVI. yüzyıl kaynaklarında Gondvana'nın müstahkem kalelerinden biri olarak gösterilen Bairagarh'ın yeri tam olarak tespit edilememiştir. Gondvana veya Garha Racalığı'nın merkezi Cebelpur (Jabalpur) veya hemen batısındaki Bhedaghat olabileceği ileri sürülmektedir. Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *a.g.e.*, II, 211.

245 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 101-102, 107-108; Day, *a.g.e.*, s. 159-160.

ve ordusu yenilgiye uğradı²⁴⁶. Böylece Nizâmülmülk Kerla'yı fazla zorlanmadan ele geçirdi (870/1465-66)²⁴⁷. Fakat kısa süre sonra eşi ve çocuklarının esir alınmasının öcünü almak isteyen bir Racput tarafından hançerlenerek öldürüldü²⁴⁸. Nizâmülmülk'ün ölümü Kerla üzerindeki Behmenî hâkimiyetini zayıflattı. Mahmudşah Halacî o sırada hasta olmakla beraber tahtirevanla geldiği Nalça'da (Nalchha)²⁴⁹ ordusunu teftişle meşgul idi (Rebûlevvel 870/Ekim-Kasım 1465). Kumandanlarından Tâc Han'ı derhal Kerla meselesini halletmekle görevlendirdi. Tâc Han kaleyi ele geçirip Dekkenliler'i bölgeden çıkardı. Kerla, Melikü'l-ümerâ Makbul Han'ın idaresine verildi. Makbul Han, adamlarından Gazi Han'ı Eliçpur üzerine gönderdi ve bölgeyi yağma ve tahrip ettirdi²⁵⁰. Diğer taraftan Devletâbâd valisi Melik Muhammed Pervîz, kendisini cezalandırmak isteyen Mahmud-ı Gâvân'a karşı Sultan Mahmudşah Halacî'den yardım istedi. Mahmudşah bunun bir tuzak olabileceği ihtimalini düşündüyse de bizzat Devletâbâd'a yürüdü. Mahmud-ı Gâvân'ın kuvvetleri geçitleri tuttuklarından dağlık ve ormanlık Gondvâna üzerinden Devletâbâd'a ulaştı. Onun bölgeye geldiğini öğrenen Mahmud-ı Gâvân Bider'e çekildi. Bunun üzerine Mahmudşah da ülkesine geri döndü (25 Ramazan 870/11 Mayıs 1466)²⁵¹.

Behmenîler'in Kerla'ya saldıracağına haber alınması üzerine Mahmudşah, yeniden harekete geçerek kalabalık bir orduyu Makbul Han'ın idaresinde yeniden Eliçpur taraflarına gönderdi (Rebûlevvel 871/Ekim-Kasım 1466). Makbul Han ve diğer kumandanlar Mansûrümülk ve Raca Sivdas bu harekât sonunda dört bin esir, on iki bin büyük ve küçükbaş hayvan ve çok miktarda ganimet elde ettiler. Ancak Kerla'ya dönerken kendi maiyetindeki Eliçpur valisi Vefâ Han ve taraftarları Kadı Han, Pîr Han, Ferhunde Han, Hasan Han ve kumandası altındaki bin beş yüz atlı²⁵² ve çok sayıda yaya ile bir isyan girişiminde bulundular. Neyse ki bunu önceden öğrenen Makbul Han onları mağlup etti ve Eliçpur'a kadar takip ederek aralarından yirmi emîri öldürdü ve otuzunu da esir aldı. Vefâ Han'ın kılıcıyla çetirini de ele geçirdi. Makbul Han daha sonra Mâlva kuvvetleri ile Kerla'ya geri döndü²⁵³.

Bir süre sonra gerek Mâlva Sultanı Mahmudşah Halacî gerekse Behmenî hükümdarı Muhammedşah Leşkerî düşmanlıklarını devam ettirmek istemediklerinden bir barış anlaşması yapmak amacıyla ünlü mutasavvıf Şeyh Ziyâeddin Beyâbânî'nin arabuluculuğunu kabul

246 Herevî (*a.g.e.*, III, 344) yenilerek kaçtığını yazar.

247 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 108; Firişte, *a.g.e.*, I, s. 348; Tabâtâbâ, *a.g.e.*, s. 108-109; Day, *a.g.e.*, s. 160-161. Sherwanî (*a.g.e.*, s. 304) ise, bu olayların 872 (1468) yılında meydana geldiğini yazmaktadır. Behmenî devlet adamı Mahmud-ı Gâvân ise, Sirâcümülk'ün bütün ailesi ve yakınlarının esir alındığını, beş altı bin askerin öldürüldüğünü ve 23 filin ele geçirildiğini yazmaktadır. Hâce İmâdeddin Mahmud-ı Gâvân, *Riyâzü'l-İnşâ*, nşr. Çând b. Hüseyin-Gulâm Yezdânî, Haydarâbâd 1948, s. 85.

248 Mahmud-ı Gâvân, *a.g.e.*, s. 85. Firişte'ye göre (*a.g.e.*, I, s. 348) ise, Nizâmülmülk huzuruna giren iki Racput kale müdafii tarafından öldürülmüştü.

249 Dhâr'ın yaklaşık 30 km. güneyindedir.

250 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 108-109.

251 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 112-113; Day, *a.g.e.*, s. 162-163.

252 Day (*a.g.e.*, s. 163) bu sayıyı "on beş bin atlı" olarak vermektedir.

253 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 114-115; Firişte, *a.g.e.*, II, 501; Day, *a.g.e.*, s. 163-164.

ettiler²⁵⁴. Bu amaçla Kadı Şeyhan (Ahmed) Muhtesib elçi olarak Bider'den Mandû'ya gönderildi. Behmenî Sultanı, anlaşmak için Mahmudşah Halacî'den Kerla'yı boşaltmasını veya elinde tutacaksa da sınırda tahkimat yapmaktan vazgeçmesini istemekteydi. Fakat bu, Mahmudşah için kabul edilebilir bir talep değildi. Mahmudşah, elçiden bir ay boyunca net bir cevap gelmeyince Dekken'e sefere çıkmak üzere ordusunu Nalça'ya sevk edip otağını kurdu. Bu sırada Gucerat Sultanı Mahmudşah Begerhâ'nın Girnar taraflarında meşgul olmasından dolayı Behmenîler'e yardım gönderemeyeceğinden emindi. Mâlva ordusunun Nalça'ya hareketi üzerine Kadı Şeyhan derhal Mahmudşah'ın sarayına gelerek seferi durdurmasını istedi ve Behmenî hükümdarının onun istediği şartları havi bir anlaşmayı imzaya hazır olduğunu bildirdi. Böylece iki devlet arasında yıllardır süren savaşa son veren bir anlaşma yapıldı (Evâhîr-i Cemâziyelevvel 871/9-19 Aralık 1466). Buna göre, Eliçpur iki sultanlık arasında sınır olacak, Eliçpur'a kadar olan bölge Mâlva'ya ait olacak, iki devletten herhangi biri Hint idarecilerine ait bir yeri fethederse diğeri buna göz koymayacak ve bundan böyle her iki devlet birbirinin arazisine tecavüz etmeyecekti²⁵⁵. Bu antlaşma ile sağlanan barış ve dostça ilişkiler Behmenî Sultanlığı'nın yıkılışına kadar devam etti.

Abbâsî Halifesi'nden Onay Gelişi

Mâlva Sultanları arasında Abbâsî Halifeliği'nden ilk onayı I. Mahmudşah Halacî almıştı. Mısır'daki Abbasî Halifesi Müstencid-Billâh Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (1455-1479) siyasi hâkimiyetini tasdik maksadıyla Mahmudşah Halacî'ye *Kur'ân-ı kerîm*, menşûr, mühür yüzük, kılıç, altın işlemeli siyah bir hil'at (tırâz), imâme, bayrak ve sancak gönderdi (Cemâziyelevvel 870/Ocak 1466). Buna karşılık Sultan Mahmudşah da halifeye hil'atlar, mücevherli eyerli ve altın koşum takımlı atlar, nakışlı çadırlar, halılar ve keseler dolusu gümüş para yolladı²⁵⁶. Buna karşılık Mahmudşah, halifenin yanı sıra Memlük Sultanı ve onun idaresindeki Mekke valisine değerli hediyeler, Mekke ve Medine kadı ve imamlarına da para göndermişti. Ancak kaynaklarda üç gemi dolusu olduğu belirtilen bu hediyeler Mekke ve Cidde'deki Memlük idarecilerinin suistimalleri sebebiyle yerine ulaşmamıştı. Bölgedeki Memlük idarecilerinden gelen şikâyetlerin artması üzerine Mahmudşah Halacî, Memlük Sultanı'na başvurdu²⁵⁷.

Memlük Sultanlığı ile İlişkiler

Memlük Sultanı Hoşkadem'e hitaben yazdığı 1 Receb 871 (5 Şubat 1467) tarihli mektupta Mahmudşah Halacî, kendisinin yüz bin dirhem (gümüş para)²⁵⁸ göndererek Mekke'de Ümmühânî kapısı yakınında yaptırıp vakfettiği medrese ve düşkünler evine Cidde valisi

254 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 115-116; Firişte, *a.g.e.*, II, 500; Day, *a.g.e.*, s. 164-166.

255 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 116-117; Herevî, *a.g.e.*, III, 345; Firişte, *a.g.e.*, I, 349; Day, *a.g.e.*, s. 166-167; Sherwani, *a.g.e.*, s. 307.

256 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 110; Firişte, *a.g.e.*, II, 499; Herevî, *a.g.e.*, III, 344; Day, *a.g.e.*, s. 213.

257 Ahmed Darrâc, "Risâletân Beyne Sultanı Mâlva ve'l-Eşref Kayıtbay", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabîyye*, IV/1 (1377/1958), s. 97-123.

258 Detaylı bilgi için bkz. H. Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, 371.

Canibek tarafından el konularak muhtaç kimselerin buradan atılması, Abbâsi Halifesi, Memlûk Sultanı ve Mekke kadılarına göndermiş olduğu üç gemi dolusu hediye ve elli bin dînâr paranın Mekke kadısı Burhâneddin İbrahim başta olmak üzere Mekke idarecileri tarafından iç edilmesi, Mâlva'dan Mekke'ye gönderdiği çoğu âlim ve vezir gibi ileri gelen kimselerden oluşan elçi heyetine kötü muamele edilmesi hatta bazılarının dayak ve işkenceye maruz bırakılması ve Mekke ve Cidde idarecilerinin hacılar ve tüccardan aşırı vergi talep ederek (cibâyet-i 'öşr) ve rüşvet alarak zulümde bulunmalarından şikâyet etmekteydi²⁵⁹. Mahmudşah, mektubunu taşıyan elçi Şeyh Ebû Tâlib'in yolda soyulma ihtimaline karşı tebdil-i kıyafetle seyahat etmesine izin vermişti. Bu yüzden Memlûk Sultanı'na ancak bâhzer (bir çeşit panzehir), şifalı olduğuna inanılan taşlarla bezeli iki yüzük²⁶⁰ ve elmas, kırmızı yakut, zebrecet ve incilerle bezenmiş bir gerdanlık gönderebilmiş olduğunu da yazıyor; yılan ve böcek sokmalarına karşı tiryâk-ı fârûk, ilaç yapımında kullanılan balzam yağı ve afrodizyak olarak kullanılan sakankür (bir tür kertenkelenin kurutulmuş eti) göndermesini istiyordu²⁶¹.

Ancak ne Hoşkadem ne de ondan sonra tahta geçen Memlûk sultanlarından Yelbay ve Temürboğa (1467), Mahmudşah'ın mektubuna cevap vermişlerdi. Nihayet 1468 Şubat'ında Memlûk Sultanlığı'nda idareye hâkim olan Kayıtbay, 7 Cemaziyelevvel 873 (23 Kasım 1468) tarihli mektubuyla meydana gelen haksızlık ve kötü muamelelerden dolayı Mahmudşah Halacî'den özür dilemekte idi. Kayıtbay ayrıca, tahta geçişiyle beraber Memlûk Sultanlığı'nda durumun düzeldiğini ifade ederek hacılar ve tacirler konusunda Mahmudşah'a güvence veriyor, Cidde valisi Canibek'in el koyduğu medrese ve düşkünler eviyle ilgili zararın ve Mekke idarecilerinin el koyduğu üç gemi dolusu hediye ve parayı tazmin edeceğini, Haremeyn bölgesindeki Mâlvalı tüccar ve hacılardan alınan öşürle ilgili düzenleme yapacağını bildiriyordu. Kayıtbay, bu münasebetle Mahmudşah'a altın işlemeli bir mahmil (tahtrevan), mücevherli kılıç, balta, gürz, İskenderiye kumaşları, kaftanlar ve Mahmudşah'ın kendisinden istediği tiryâk-ı fârûk vs. ilaçları göndermişti²⁶².

Timurlular ile İlişkiler

Mahmudşah Halacî'nin Hindistan'ın kudretli hükümdarlarından biri olması Timurlular'ın da dikkatini çekmişti. Timurlu hükümdarı Ebû Saîd (1451-1469) Sultan Mahmudşah Halacî'ye Hâce Cemâleddin Esterâbâdî'yi çeşitli hediyeler ile elçi olarak göndermişti (872/1467-68). Elçi heyetini 6 Receb 872 (31 Ocak 1468) tarihinde Sârengpur'da kabul eden Mahmudşah,

259 Mektubun tem metni için bkz. Darrâc, a.g.m., s. 111-118.

260 Doris Behrens-Abouseif (*Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*, London 2016, s. 47), Kahire'de patlak veren 1515'teki veba salgını sırasında Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin hazineden çıkarıp taktığı iki yakut yüzüğün Mahmudşah Halacî'nin Mısır'a gönderdiği yüzükler olabileceğini belirtir.

261 Darrâc, a.g.m., s. 117; ayrıca bkz. Behrens-Abouseif, a.g.e., s. 46-47.

262 Darrâc, a.g.m., s. 120-123; ayrıca bkz. Behrens-Abouseif, a.g.e., s. 47. Hindistan tarihçilerinin eserlerinde Memlûk Sultanları ile Mahmudşah Halacî arasındaki ilişkilerden hiç bahsedilmemesi gerçekten dikkat çekicidir.

kendi elçisi Şeyhzâde Alâeddin'i bu elçilik heyetinin yanına katarak değerli armağanlarla birlikte²⁶³ Ebû Said'e gönderdi. Bunlar arasında bir siyasetnâme, dizili inciler, yakutlarla bezeli bir kâse ile bir kaşık, akiklerle süslü bir tabak, bir firuze tabak, bir billur kâse ve tepsi, Frenk ustalar tarafından minakârî işlenen, perdahlanan ve yüzdüğü suyun üzerine sultanın tasviri kazınan bir kristal gemi, Hindistan, Çin, İskenderiye kumaşları, Umân kemerleri, misk ve amber, biri müziğe göre dans edebilen birkaç fil, rakkase ve şarkıcı cariyeler, birkaç hadımağa, Hindistan atları, Farsça konuşabilen papağanlar ve "maynâ" denilen şarkı söyleyebilen kuşlar yer almaktaydı²⁶⁴. Ebû Said'in bu hediyelerden en çok kendisini övmek için yazılan Hintçe bir kasideyi beğendiği kaydedilir²⁶⁵.

Son Yılları, Ölümü ve Şahsiyeti

Mahmudşah Halacî saltanatının son yıllarında Kerla (Mahmudâbâd) valisi Makbul Han'ın²⁶⁶ isyan bayrağını kaldırdığı haberini aldı (Muharrem 872/Ağustos 1467). Makbul Han, sultanın bu eyâletteki memurlarından Melik Kemâleddin'i öldürdükten sonra bütün hazine ve silahları yanına alarak Behmenî Sultanlığı'na iltica etti. Kerla'nın idaresini de birkaç fil vererek kendi tarafına çektiği Rayzâde (Racaoğlu) Bhanoci'ye devretti. Râyzâde Bhanoci ise şehirdeki birçok Müslümanı öldürdükten sonra Gondvâna'ya kaçtı. Mahmudşah Halacî, Rayzâde isyanını bastırmak için Tâc Han ve Ahmed Han'ın²⁶⁷ idaresinde bir ordu gönderdi ve kendi de Nalça'ya (Nusretâbâd) geldi (Rebûlâhîr/Ekim-Kasım 1467)²⁶⁸. Tâc Han ve Ahmed Han, yüz kırk kilometrelik bir yürüyüş sonrası Rayzâde'nin bulunduğu yere vardılar ve ona teslim olmasını bildirdiler. Rayzâde buna savaşıarak karşılık verdi ise de taraftarlarının çoğu öldürüldü. Kendisi de kaçarak Gondvâna'daki Bhil kabilesine sığındı. Sultan Mahmudşah, Bhil kabilesini cezalandırmak için kumandanlarından Melik Davud'u gönderdi. Bunu duyan kabile üyeleri Rayzâde'yi derhal sultanın adamlarına teslim ettiler²⁶⁹. Ertesi yıl ümerâdan Gazi Han, Sultan Mahmudşah'a Kiçivara bölgesi Racput reislerinden (mukaddem) Aclod Cacü ve Bacu'nun isyan ettiklerini bildirdi. Mahmudşah'ın oğlu Gıyâseddin idaresinde bölgeye gönderdiği birlikler isyanı kısa sürede bastırdı ve mağaralarda saklanan asileri yakaladılar. Mahmudşah, Kiçivara'daki isyanların önüne geçebilmek için bu vilâyetin merkezinde giriş ve çıkışları sıkı denetim altında tutabilecek yeni bir kale inşa ettirdi. Celâlâbâd (veya Celâlpur) adı verilen bu kalenin yönetimi Melik Muînüddin Şeyhan'a verildi (872/1467-1468)²⁷⁰.

263 Firişte, *a.g.e.*, II, 501; Herevî, *a.g.e.*, s. 346-347; Day, *a.g.e.*, s. 214.

264 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 128-129.

265 Firişte, *a.g.e.*, II, 501.

266 Kirmânî, (*a.g.e.*, s. 126) onun adını "Melik Nikbaht" olarak kaydeder.

267 Uluğhanî (*a.g.e.*, I, 206), Tac Han'ı, Haig (*a.g.m.*, III, 359) ise hem Tac Han hem de Ahmed Han'ı Mahmudşah Halacî'nin oğlu olarak gösterirse de Kirmânî (*a.g.e.*, s. 75), Mahmudşah'ın Gıyâseddin Muhammed (Gıyâs Han), Kadir (veya Fedân) Han, Feth Han ve Fîrûz Han olmak üzere dört oğlu olduğunu belirtir.

268 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 127.

269 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 128; Herevî, *a.g.e.*, III, 346-347; Day, *a.g.e.*, s. 208.

270 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 129; Day, *a.g.e.*, s. 207-208. Herevî (*a.g.e.*, III, 348), bu olay için 873 tarihini verir. Uluğhanî (*a.g.e.*, I, 207)'ye göre bu kaleyi Mahmudşah'ın oğlu Gıyâseddin inşa etmişti.

Mahmudşah aynı yıl ordusuyla Çanderi'ye geldi ve ordugâh kurdu. Kumandanlarından Şîr Han ve Şehzâde Feth Han'ı on bir bin asker ve yirmi filden oluşan bir orduyla Kiçivara yolu üzerinde bulunan Hindular'ın idaresindeki Karahra ve Gadha'yı ele geçirmeleri için gönderdi. Şîr Han ve Feth Han'ın idaresindeki birlikler, önce Karahra'yı kuşatma altına aldılar. Bu sırada fırlatılan yanıcı maddelerden dolayı şehirde büyük bir yangın çıktı, üç bin ev zarar gördü ve kale fazla bir direnişle karşılaşılmadan zaptolundu. Karahra'dan yedi bin kadar tutsak ve çok sayıda altın, gümüş eşya, at ve deve ganimet olarak ele geçirildi. Mahmudşah Halacî ise havanın son derece sıcak olmasına karşın Çanderi'den bölgeye gelerek Gadha kuşatmasını yerinde takip etmişti²⁷¹. Bu kale de kısa sürede ele geçirildi, isyankâr Gondlar'dan dört bini öldürüldü. Aralarında Gadha racası Dharma, ailesi ve hizmetkârlarının da bulunduğu yedi bini tutsak alındı. Raca ve ailesi dışında esir alınanların birçoğu fillerin ayaklarına atılmak suretiyle cezalandırıldılar (Receb 872/Ocak-Şubat 1468)²⁷². Sultan Mahmudşah daha sonra kumandanlarından Şîr Han'ı öncü birliklerle Racputlar'ın elindeki önemli kalelerden Amoda üzerine gönderdi. Bunun ardından Havâs Han ve Mukarreb Han idaresinde bölgeye gönderilen on dört bin kişilik bir ordu öncü kuvvetlerle birleşerek kaleyi kuşattı. Amoda yedi gün içinde fethedildi. Mahmudşah'ın ordusu, sekiz bin esir, kutular dolusu mücevherat, altın ve gümüş eşya ve çok sayıda attan oluşan ganimetle geri döndü. Mahmudşah bu zafer münasebetiyle ikta idarecilerine tuğralı hil'at, kemer ve taçlar armağan etti (872/1468)²⁷³.

Sultan Mahmudşah Halacî, 1469 İlkbaharı'nda bir önceki yıl tam olarak itaat altına alınamayan Kiçivara'daki Çavhan Racputları üzerine tekrar sefere çıktı. Son üç yıldır sağlığı iyi olmadığından seferlere tahtirevanla ve doktorunun gözetiminde gitmişti. Bu defa havanın da aşırı sıcak olması sebebiyle hastalığı ilerlemiş ve durumu ağırlaşmıştı. Seferler ve mücadeleyle geçen Mahmudşah'ın hayatı, 19 Zilkâde 873 (31 Mayıs 1469) tarihinde yine bir seferde son buldu²⁷⁴. Cenazesi Mandû'da inşa ettirdiği türbeye gömüldü²⁷⁵.

Kaynakların verdiği bilgilere göre²⁷⁶, I. Mahmudşah Halacî adaletli, cesur, iyi ahlaklı, cömert ve ileri görüşlü bir hükümdar idi. Onun güçlü ve adaletli idaresi, halkı zalimlerden korurdu. İlimli bir tabiata sahip olup ülke idaresinde, en zorlu problemlerde dahi serinkanlılığını

271 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 129-130; Uluğhanî, *a.g.e.*, I, 207; krş. Haig, *a.g.m.*, s. 360.

272 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 130.

273 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 130-131. Uluğ Hânî (*a.g.e.*, I, 207) bu seferin tarihini 873 olarak vermektedir.

274 Herevî, *a.g.e.*, III, 349; Firişte, *a.g.e.*, II, 502; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 217. Uluğhanî (*a.g.e.*, I, 208) ise, onun ölüm tarihini 21 Zilkade 873 (2 Haziran 1469) olarak verir. N. R. Farooqi ("Mahmud I", *DİA*, XXVII, 347) sultanın "Raca Kiçivara'ya düzenlediği seferde öldürüldüğü"nü yazarsa da böyle bir bilgi kaynaklarda yer almaz.

275 Kirmânî (*a.g.e.*, s. 40)'ye göre bu türbenin inşasına 841 (1437-38) tarihinde başlanmıştır. Bâbürlü hükümdarı Ekberşah devrinde, 1014 (1605-1606)'te aslına uygun olmayan biçimde bir tamir gördüğü anlaşılan bu türbeden günümüze duvar ve kitabe parçaları ile Mahmudşah'ın mermer sandukası dışında bir şey ulaşmamıştır. Yazdani, *a.g.e.*, s. 59-61.

276 Kirmânî, *a.g.e.*, s.133; Firişte, *a.g.e.*, s. 502; ayrıca bkz. Day, *a.g.e.*, s. 218-219.

kaybetmez, öfkesine asla yenik düşmezdi. Şefkatli ve cömert olduğundan kapısından başta ilimle uğraşanlar olmak üzere hiç kimse eli boş dönmezdi. O, “hükümdarlıkta Cemşid, adalette Anuşirvân ve cömertlikte Hâtim gibiydi”.

Sürekli savaşlarla meşgul olmasına rağmen ülkenin iç işlerini ihmal etmeyen Mahmudşah, gayrimüslim tebaasına karşı hoşgörü siyaseti izlemiş ve onlara devlet kademelerinde yer vermiştir. Bunlar arasında Mahmudşah'ın hazinedarı Sangrama Singh'i, orduda kumandan (emîr) olan Raca Sivasdas'ı ve Şehzâde Gıyâseddin'in arazilerinde önemli bir görevi bulunan Casvîr'i sayabiliriz²⁷⁷. Kaynaklar onun zamanında Hindu ve Müslüman ahalinin bir arada barış içinde yaşadıklarını ve dostane ilişkiler sürdürdüklerini kaydeder²⁷⁸. Mahmudşah, seferler sırasında bazı Hindu tapınaklarını tahrip ettirdi ise de bunlar düşman ülkelerde bulunan tapınaklar idi. Kendi ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin inançlarına ve ibadethanelerine son derece saygılı davrandığı bilinmektedir. Hatta onun Cayna tapınaklarını onarttığına dair 1437, 1446 ve 1459 tarihli yazıtlar mevcut olduğu gibi²⁷⁹, *Kalpa Sûtra* adlı dini bir metni istinsah ettirdiği de kaydedilmektedir (1439)²⁸⁰.

Mahmudşah, askeri seferlerde çiftçilerin zarar görmemesi için gerekli önlemleri de alırdı. Ama bazen kaçınılmaz olarak ürünün zarara uğrayan çiftçilerin bütün zararını tazmin ettirdiği bilinmektedir. Mahmudşah, dış ticaretin gelişmesi için Caynist sermayedarları himaye eder ve Mâlva'ya yerleşmeleri için onları teşvik ederdi. Ticari emtianın nakliyesindeki engelleri ortadan kaldırmak için yolların güvenliğine ve eşkıyadan korunmasına özen gösterirdi²⁸¹. Ülkesinde ister zengin bir tacir veya fakir herhangi bir kimsenin mallarının çalındığı tespit edilirse, zarar hemen hazineden karşılanır ve daha sonra olay ülkenin neresinde meydana geldi ise oranın muhafazasından sorumlu memurların (nigehbânân) maaşlarından kesilirdi. Kırsal alanlarda kaplan, kurt gibi vahşi hayvanların saldırılarından halkı korumak için dahi fermanlar çıkarttığı bilinmektedir²⁸².

Mahmudşah ilme her şeyden fazla değer verir, ilimle uğraşan kişileri himaye ederdi. Din büyükleri ve âlimlere büyük iltifat gösterir ve ihsanlarda bulunurdu. Nitekim kaynakların belirttiğine göre onun devrinde Mâlva, Şîrâz ve Semerkant gibi büyük bir ilim merkezi haline gelmişti²⁸³. Gagron seferinde ise âlim, şeyh ve sûfleri kendi sofrasında ağırlamıştı (1443-1444)²⁸⁴. Mahmudşah'ın cömertliğinin şöhreti çevreye yayılmış, devrin âlim ve ünlü kişilerini

277 Day, *a.g.e.*, s. 199, 424-425.

278 Firişte, *a.g.e.*, II, 503.

279 Pushpa Prasad, *Sanskrit Inscriptions of Delhi Sultanate 1191-1526*, Delhi 1990, s. 201-204; *The Imperial Gazetteer of India*, VII, 93.

280 Krishna Chaitanya, *History of Indian Painting: Rajasthani Traditions*, New Delhi 1982, s. 25-26; Farooqi, “Mahmud I”, *DIA*, XXVII, 347.

281 Day, *a.g.m.*, s. 924; Hasan, “Maḥmūd K̲haljī I”, *EP*, VI, 54; Haig-İslam, “Mâlwa”, *EP*, VI, 309.

282 Firişte, *a.g.e.*, II, 503.

283 Herevî, *a.g.e.*, s. 312-313; Firişte, *a.g.e.*, II, 480.

284 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 55.

Mâlva'ya çekmişti. Sultan, Mevar racaları ile mücadele ederken Seyyid Ali Seyfeddin adında biri ona Hz. Peygamber'in saç teli ve başka bazı hatıralarını getirmişti. Mahmudşah, memnuniyetinin göstergesi olarak Seyyid Ali'ye para ve hediyeler vermişti (Cemâziyelâhîr 870/Ocak-Şubat 1466)²⁸⁵. Mahmudşah, boş zamanlarında meclislerinde özellikle eski hükümdarların tarihlerine dair eserleri ve kıssaları dinler; onların hanedanlarının niçin sona erdiğini araştırıp devlet idaresinde bunları yapmamaya özen gösterirdi²⁸⁶. Onun insan yaratılışı (fitrat) konusuyla yakından ilgilendiği ve geniş bilgi sahibi olduğu bilinmektedir²⁸⁷.

Devlet hazinesini halkın yararına işler için harcamaktan çekinmeyen Mahmudşah, birçok imar faaliyeti de gerçekleştirmiştir. Saltanatının ilk yıllarında, inşasına Hûşengşah Gûrî zamanında başlanan Hûşengşah türbesini (1440) ve Mandû camisini tamamlattı (1454)²⁸⁸. Mahmudşah, Mandû'da hem İslâm hem de Hint tıbbının uygulandığı bir hastahane (darüşşifa), bunun yanına bir eczahane (dârûhane) ve hamam yaptırdı (846/1442-1443)²⁸⁹. Hastahanedeki tedavi, ilaç, yiyecek vs. bütün harcamalar devlet tarafından karşılanmaktaydı. Mandû Câmisi'nin karşısında Rampol kapısı bitişiğinde "Bâm-ı Bihişt" adı verilen bir medrese ile bunun solunda hoca ve öğrencilerin kalması için bir hankâh inşa ettirdi (845/1441-1442)²⁹⁰. Ayrıca İslâm bilimlerinin gelişmesine yönelik bir dârülhadis kurdu²⁹¹. Yeniden imar ettirerek "Şadîbâd" adını verdiği Mandû'da Zerrîn Köşk adlı bir saray yaptırdığı bilinmektedir (844/1440-1441). Mahmudşah, ülkesinin başka şehirlerinde de birçok mimari eser bina ettirmiştir. Bunlar arasında Depalpûr'da²⁹² "çavtara" denilen ve törenlerde kullanılan bir platform, bir havuz (su deposu) ve ortasında kubbeli bir köşk, Nalça'da Kasr-ı Cihânnümâ, türlü türlü ağaç ve çiçeklerle dolu bir bahçe, üzerinde köprü olan bir havuz ve kubbeli köşk (kümbet) (846/1442-43), Gagron'da "Mustafâbâd" adında yeni bir şehir, Dhâr'da (Cennetâbâd) dedesi Ali Şîr'in türbesi (856/1452), Ucceyn'de bugün "Kaliyadeh Sarayı" adıyla bilinen Köşk-i Nûr (854-862/1450), Çanderi yakınlarında Fethâbâd'da Köşk (bugün Koshak) Mahal adıyla bilinen bir saray (848/1444-1445), Azîzâbâd ve Celâlâbâd adında iki kale sayılabilir²⁹³.

285 Daha geniş bilgi için bkz. Day, *a.g.e.*, s. 212-213.

286 Firişte, *a.g.e.*, II, 503.

287 Day, *a.g.e.*, 218.

288 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 41; ayrıca bkz. *The Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture*, ed. Jonathan M. Bloom, Sheila S. Blair, New York 2009, II, 458-459.

289 Bu konuda bilgi için bk. S. Haluk Kortel, "Delhi Sultanlığı Devrinde Tıpla İlgili Gelişmelere Bir Bakış (XIII-XVI. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan*, ed. E. Altan, M. Kesik, M. Öztürk, İstanbul 2020, s. 475.

290 Kirmânî (*a.g.e.*, s. 46)'ye göre, sultan bu medresenin inşası için Horasan'dan ve Hindistan'ın farklı yerlerinden usta ve sanatkarlar getirtmişti. Medresenin taş duvarları her renkten mermerle süslenmiş ve duvarlarındaki süslü ve muhakkak hattı kitâbelerini İrânlı ustalar kazımışlardı. Medresenin kuzeybatısına bitişiik bir minâre (zafer kulesi) ve doğu tarafında ise bir bahçe yapılmıştı. Yapı ve çevresinin inşaatı yirmi yıldan fazla zaman devam etmişti.

291 Yolande Crowe, "Mândû", *EP*, VI, 406-408; Day, *a.g.e.*, s. 204-205. Mandû'daki mimari eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yazdani, *a.g.e.*, s. 41-124.

292 Ucceyn'in 64 km. güneybatısındadır.

293 Kirmânî, *a.g.e.*, s. 48-49, 58-62; Day, *a.g.e.*, s. 216-217. Yazdani (*a.g.e.*, s. 18), Mahmudşah devri binalarının tasarım bakımından muazzam ve görkemli olduklarını ancak çok acele ya da yeteneksiz mimarlar tarafından inşa edilmeleri sebebiyle günümüze harap biçimde ulaşmış oldukları görüşündedir.

Hayatı genellikle savaş meydanları ve seferlerde geçen Mahmudşah, devlet idaresinde de bazı reformlar yapmıştı. O, muhasebe işlerini devletin yararına olacak şekilde yeniden düzenledi. Eski sistemde gelirler güneş takvimine göre ve giderler ay takvimine göre idi. Mahmudşah ay takvimini hem gelir hem de giderler için geçerli kıldı²⁹⁴. Mahmudşah'ın askeri alanda da bazı yeni düzenlemeler yaptığı anlaşılıyor. Buna yönelik olarak orduda görev yapan düşük rütbeli emirlerin yükünü hafifletmek maksadıyla savaş zamanında orduya verecekleri yeni at (esp-i ceyyid) sayısını ikiden bire indirmişti²⁹⁵.

Sonuç olarak I. Mahmudşah Halacî, yürüttüğü fetih siyasetinin yanısıra diplomasi faaliyeti sayesinde hem savaş hem de barış yolu ile Mâlva Sultanlığı'nı en geniş sınırlarına ulaştırmış, XV. yüzyıl Hindistanı'nın en güçlü devletlerinden biri haline getirmiş ve her bakımdan en parlak dönemini yaşatmıştır. Öldüğünde güçlü ve huzurlu bir Mâlva bıraktığı için oğlu Gıyâseddin (Gıyâşşah) dönemi Mâlva Sultanlığı için parlak bir dönem olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Ansari, A.S. Bazmee, "Dilâver Han", *DİA*, IX, 296-297.

_____, "İltutmuş", *DİA*, XXII, 158-159.

Archaeological Survey of India, Report of A Tour in the Panjab and Rajputana in 1883-1884, haz. H. B. W. Garrick, XXIII, New Delhi 2000.

Barbosa, Duarte, *The Book of Duarte Barbosa*, ed. M. Longworth Dames, I, London 1918.

Bayley, E. Clive, *The Local Muhammadan Dynasties, Gujarat*, London 1886.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987.

Bedâûnî, Abdülkâdir, *Müntehabü'l-tevârih*, nşr. Ahmed Ali Sâhib, I, Tahrân 1380 hş. /2001.

Belâzürî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Bosworth, C. Edmund, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay; The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, New Delhi 2015.

_____, "Khêrla", *EJ*, V, 1.

---

294 Geniş bilgi için bkz. Day, *a.g.e.*, s. 208-210.

295 Day, *a.g.e.*, 210-211.

- Crowe, Yolande, "Māndū", *EP*, VI, 406-408.
- Darrâc, Ahmed, "Risâletân beyne Sultani Mâlva ve'l-Eşref Kayıtбай", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabîyye*, IV/1 (1377/1958), s. 97-123.
- Day, Upendra Nath, *Medieval Malwa, A Political and Cultural History 1401-1562*, Delhi 1965.
- _____, "Malwa", *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat (1206-1526)*, ed. M. Habib-K. A. Nizami, New Delhi 1970, V, 898-937.
- Digby, Simon, "North India in the Fifteenth Century", *After Timur Left: Culture and Circulation in Fifteenth-Century North India*, ed. F. Orsini-S. Sheikh, Oxford 2015, s. 47-60.
- Dorn, Bernhard, *History of the Afghans, translated from the Persian of Neamet Ullah*, I, London 1829.
- Doundiyal, B. N., *Gazetteer of India, Rajasthan, Bundi*, Jaipur 1964.
- Drake-Brockman, D. L., *Jhansi, District Gazetteers of the United Provinces Of The Agra and Oudh*, XXIV, Allahabad 1929.
- Ebü'l-Fazl el-Allâmî, *Ayîn-i Ekberî*, İng. trc. H. S. Jarrett, II, Calcutta 1949.
- Eryılmaz, İsa, *Muzafferiler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bil. Ens., Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2018.
- Fahr-i Müdebbir (Fahreddin Mübârekşâh), *Târîh-i Fahreddin Mübârekşâh*, nşr. E. Denison Ross, London 1927.
- Farooqî, Naimur Rahman, "Mahmud I", *DİA*, XXVII, 346-347.
- Firişte, Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte (Gülşen-i İbrâhîmî)*, I, Leknev 1281 (1864); II, Bombay 1247 (1831-32).
- Gucerâtî, İskender b. Muhammed Mancû, *Mir'ât-i İskenderî*, İng. trc. F. Lutfullah Faridi, Dharampur ts.
- Gavsî, Muhammed Şettârî Mandûî, *Gülzâr-ı Ebrâr*, Urduca trc. Fazl Ahmed Habûrî, Lahor 2006.
- Haig, T. W., "Kingdom of Mâlwa", *The Cambridge History of India, Turks and Afghans*, ed. T.W. Haig, Cambridge 1928, III, 349-371.
- _____, "Islam, Riazul", *Mâlwa*, *EP*, VI, 309-310.
- Hasan, Mohibbul, "Maḥmūd (Maḥmūd Kḥaljī I)", *EP*, VI, 52-54.
- Herevî, Nizâmeddîn Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî*, nşr. B. De-M. Hidayat Hosain, III, Kalküta 1935.
- İbn Battûta (Ebû Abdullah et-Tancı), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. M. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000.
- Jain, K. C., *Malwa Through the Ages*, Delhi 1972.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*, Cambridge 1999.
- Kapadia, Aparna, *In Praise of Kings Rajputs, Sultans and Poets in Fifteenth-century Gujarat*, New Delhi 2018.
- Khan, Ali Muhammed, *The Political and Statistically History of Gujarat*, London 1835.
- Khan, İqtidar Alam, *Historical Dictionary of Medieval India*, Lanham 2008.
- Kirmânî, Ali b. Maḥmūd (Şihâb Hakîm), *Me'âsir-i Maḥmūdşâhî*, nşr. Nûrülhasan Ensârî, Delhi 1968.
- Koç, Bilal, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2021.
- Konukçu, Enver, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1988, s. 461-534.

_____, "Aynülmülk Mültânî", *DİA*, IV, 282-283.

_____, "Behmenîler", *DİA*, V, 353-354.

_____, "Fârûkîler", *DİA*, XII, 182-183.

_____, "Halacîler", *DİA*, XV, 227-228.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât 1206-1414*, Ankara 2006.

_____, "Delhi Sultanlığı Devrinde Tıpla İlgili Gelişmelere Bir Bakış (XII-XVI. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. E. Altan, M. Kesik, M. Öztürk, İstanbul 2020, s. 461-476.

_____, "Tuğlukâbâd", *DİA*, XLI, 332-333.

_____, "Zemindar", *DİA*, XLIV, 238-239.

_____, "Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammedşah Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri", *Belleten*, LXII/235 (Ankara 1999), s. 763-764.

Kurtuluş, Rıza, "Ecmîr", *DİA*, X, 384-385.

_____, Mahmud-ı Gâvân, Hâce İmâdeddin, *Riyâzû'l-inşâ*, nşr. Çând b. Hüseyin-Gulâm Yezdânî, Haydarâbâd 1948.

Manzar, Nishat, "Balance of Power in Western-Central India: A Comparative Study of the Sultans of Malwa in Mewar", *Proceedings of the Indian History Congress*, LVII (1996), s. 337-346.

Mehta, Behram H., *Gonds of the Central Indian Highlands*, I, New Delhi 1984.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013.

_____, "Ârız", *DİA*, III, 359.

_____, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292-293.

Müştakî, Şeyh Rızkullah, *Wakî'at-e-Mushtaqui of Shaikh Rizq ullah Mushtaqui (A Source of Information on the Life and Conditions in Pre-Mughal India)*, İng. trc. I. Husain Siddiqui, New Delhi 1993.

Nimetullah b. Habîbullah Herevî, *Târîh-i Han-ı Cihânî ve Mahzen-i Afganî*, nşr. S. M. İmâmeddin, I, Dakka 1960.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Ferîdüddin Mes'ûd", *DİA*, XII, 398.

_____, "Dhâr", *DİA*, IX, 272.

Nizami, A. H., "Muhammadabad-Kalpi and its Historical Background", *Islamic Culture*, XXVII, Hyderabad 1953, s. 149-155.

Özaydın, Abdülkerim, "Hûşengşah Gürî", *DİA*, XVIII, 419-420.

Özcan, Azmi, "Şarkî Sultanlığı", *DİA*, XXXVIII, 361-362.

Pandey, Avadh Bihari, *The First Afghan Empire in India (1451-1526 A.D.)*, Kalküta 1956.

Prasad, Pushpa, *Sanskrit Inscriptions of Delhi Sultanate 1191-1526*, Delhi 1990.

Sahillioğlu, H., "Dirhem", *DİA*, IX, 368-371.

Sarda, H. Bilas, *Maharana Kumbha, Sovereign, Soldier, Scholar*, Ajmer 1917.

Sharma, G. N., "Rajasthan, The House of Mewar", *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi 1970, V, 782-802.

Sharma, T. Ram, *Personal and Geographical Names in the Gupta Inscriptions*, Delhi 1978.

- Sharmo, D. P., "The Auhadi and the Jalwani Dynasties of Bayana", *Proceedings of the Indian History Congress*, XIX (1956), s. 434-444.
- Sherwani, H. Khan, *The Bahmanids of the Deccan*, Hyderabad 1953.
- Shokoohy, M.- N. H. Shokoohy, *Bayana, The Sources of Mughal Architecture*, Edinburgh 2020.
- _____, "Tughluqābād, The Earliest Surviving Town of the Delhi Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LVII/3 (1994), s. 516-550.
- Siddiqui, I. Husain, "Mahmud I", *DĪA*, XXVII, 347-348.
- _____, "Mālvā", *DĪA*, XXVII, 547-548.
- Sircar, D. C., *Studies in the Geography of Ancient and Medieval India*, Delhi 1971.
- Sirhindī, Yahya b. Ahmed b. Abdullah, *Tārīh-i Mūbāreḳṣāhī*, nşr. M. Hidāyet Hüseyin, Kalkūta 1931.
- Subhan, Abdus, "Malik Mughīth", *EF*, VI, 271-272.
- Studies In Indian History, Rajasthan Through The Ages The Heritage Of Rajputs*, ed. R. K. Gupta-S. R. Bakshi, V, Delhi 2008.
- Tabātabā, Seyyid Ali, *Būrhān-ı Meāsir*, Delhi 1355/1936.
- The Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture*, ed. Jonathan M. Bloom, Sheila S. Blair, I-III, New York 2009.
- The Imperial Gazetteer of India*, I-XXVI, Oxford 1908.
- The Imperial Gazetteer of India, Provincial Series, Rajputana*, Calcutta 1908.
- Tod, James, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, I-III, Delhi 1995.
- Uluġhanī, Muhammed b. Ömer Hācī üd-debîr, *Zāferü'l-vālih bi-Muzaffer ve ālih*, nşr. E. Denison Ross, I, London 1921-28.
- Watson, J. W., *History of Gujarat*, New Delhi 1987.
- Wright, H. Nelson, *Catalogue of the Coins in the Indian Museum of Calcutta, Including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal*, II, Oxford 1907.
- _____, "The Coinage of the Sultāns of Mālvā (Continued)", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society, Fifth Series*, XII, No. 45 (1932), s.13-53.
- Yazdani, G., *Mandū, The City of Joy*, Oxford 1929.
- Yıldız, H. Dursun, "Cüneyd el-Mürri", *DĪA*, VIII, 122-123.

Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşîlik Münasebetinin Tarihî Gelişiminin İncelenmesi

The Power of a Legend: Examining the Historical Development of the Relationship Between the Janissaries and Bektashi

Abdulkasım Gül*

*Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Erzurum, Türkiye

ORCID: A.G. 0000-0003-3916-1509

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Abdulkasım Gül,
Erzurum Teknik Üniversitesi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Erzurum, Türkiye
E-posta/E-mail: abdulkasim.gul@erzurum.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.07.2022

Kabul/Accepted: 07.07.2022

Atıf/Citation:

Gül, Abdulkasım. "Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşîlik Münasebetinin Tarihî Gelişiminin İncelenmesi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 77 (2022): 107-163.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1080819>

ÖZ

Bu makalede Osman tarihinin oldukça ilgi çeken konularından biri olan, yeniçerilik ve Bektaşîlik arasındaki ilişki ele alındı. Çalışmada arşiv kayıtları ve Osmanlı yazarlarının eserlerine dayanılarak; önce yeniçerilerle Bektaşîlik arasındaki bağın kuruluşu ve gelişimi ortaya koyuldu, ardından neferlerin ne kadar Bektaşî olduğu gösterilmeye çalışıldı, üçüncü başlıkta ilişkinin tezahürleri literatür bağlamında değerlendirildi ve en son olarak yeniçeriliğin kaldırılmasının hemen ardından Bektaşîliğin yasaklanmasını sağlayan şartlar incelendi. Sonuç olarak efsane halinde gelişen bağın on altıncı yüzyıl sonunda kendisini belli ettiği, teşkilat ve neferlerin kabulüyle on yedinci yüzyıl başında resmi hale dönüştüğü, adet ve geleneklere yansiyarak yeniçeriliğin bütün tarihine yansiyacak bir şekle büründüğü ortaya koyuldu. Yine on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında gelişen şartlarda, bazı Bektaşîlerle bir kısım yeniçerinin aynı cephede yer almaları 1826'da aynı akıbeti yaşamalarına sebep olduğu ve bunun temel alınmasıyla ilişkinin efsaneleşmesinin halen devam ettiği sonucu çıkarıldı.

Anahtar sözcükler: Akbörk, Yeniçeri, Bektaşîlik, Hacı Bektâş-ı Veli, Arnavut, II. Mahmud

ABSTRACT

This article discusses the relationship between the Janissary and Bektashism, one of the most interesting topics in Ottoman history. Based on archival records and the works of Ottoman writers, the study first reveals how the bond between the Janissaries and Bektashism was established and developed, then under the third heading attempts to show how Bektashi soldiers evaluated the manifestations of the relationship in the context of the literature, and finishes by examining the conditions that led to the prohibition of Bektashism right after the abolition of the Janissary organization. As a result, the bond was revealed to have developed as a legend that manifested itself at the end of the 16th century and became the official order of the Janissary Army at the beginning of the 17th, with the acceptance of the organization and Janissaries. It took a form that would be reflected in the entire history of the janissary in their customs and traditions. Some Bektashi and Janissary were concluded to have been on the same front under the conditions that developed again in the second half of the 18th century, which caused them to suffer the same fate in 1826. Based on this, the legend of the relationship still continues.

Keywords: Akbörk, Janissary, Bektashism, Haji Bektash Veli, Albanian, Mahmud II

Extended Abstract

The relationship between the Janissaries and the Bektashi order, namely Bektashism of the Janissaries and the Janissary Corps, attracts much attention among researchers and readers. The reason for this interest naturally involves the parties in the relationship, because this relationship between the organization that had the greatest influence on Ottoman politics and society and the Bektashi order, a cult and religious sect, had some quite exciting aspects. For this reason, not only historians but also those studying the Alevi-Bektashi belief have focused on this issue. In this way, a very large volume of literature has been formed on the subject, with many ideas having been expressed and many books and articles having been written on the evidence and nature of the relationship between these two structures.

Despite the many studies, the developmental line and nature of the relationship has yet to actually be determined. On the contrary, the literature has resulted in the issue becoming even more mysterious and legendary. The main reason for this involves the attempts to generally understand the connection by going back from the historical line in general or to focus on its signs and consequences by accepting its existence as absolute and extremely common in all eras. 1826 is when Bektashism was banned and its Janissaries abolished and has generally been the main starting point from which to go back; the intensity of the relationship at that time became a punishment for both institutions by the state while at the same time is considered to have deepened the relationship. Aside from this date, however, even the works and official records of the 17th century or the information pertaining to the period that followed are no help at understanding the founding period, as records and other resources are not at all abundant. Records related to the Janissary-Bektashism relationship and that have information about the Janissary Corps have undergone many changes over the centuries. In addition, some developments have occurred since the second half of the 18th century involving both the Janissaries and Bektashi in which both groups found themselves opposite the empire. However, the Ottoman empire's resentment for both institutions was due to their involvement as its opposition rather than their connection with one another.

The origin and historical development of their connection has not been able to be fully determined, as reflected in the opinions of those who've studied it. Except for some who've claimed that a very tight connection had previously existed, people have maintained reservations about this issue or completely rejected the connection. This article aims to illuminate all the points that have caused hesitation and therefore to also discuss the history of the relationship between the Janissary and the Bektashi order in line with its development. The article is shaped under four headings that consider the purpose and the various aspects of the subject.

The first part of the article examines the historical process of the relationship (i.e., its founding and developments) up to its maturation based on archival records and Ottoman writers. Only the one element, which strengthens the rumor about the Janissary based on *akbörk* [a Bektashi symbol Janissary would wear with permission] and the conditions that were required for this to be accepted, was attempted to be displayed in terms of both parties. According to the findings, the actual connections (i.e., symbols) of the relationship between the Bektashis and the Janissary emerged at the end of the 16th century when the bond was became well-established in minds. The relationship grew stronger in relation to the change the Janissaries experienced, becoming both official and legendary in the early 17th century.

The second part of the article involves the nature of the bond whose development was described in the first section. In other words, the second part discusses the nature of Bektashi order in the Janissaries based on the results obtained in the first part. It attempts to understand whether or not being a member of the Hearth mean being in a sect and whether the soldiers held the belief structure of Bektashism. Although the sheikhs and dervishes of the Bektashi order were within the body of the Janissary organization, and the soldiers were also members of this order, the relationship is understood to have actually developed through the spiritual personality of Haji Bektash Veli. Therefore, the heterodoxy of Bektashism, which did not comply with the official religious understanding, is understood to have not had much connection with the organization or the Janissaries.

The third part evaluates the existence and soundness of some of the practices, customs, and other issues that have been presented as evidence of this relationship using archival records and Ottoman sources. The particular purpose of this section is to show that the acceptance of myth and the intensity of the relationship actually originated from the literature. Although this section does make some general evaluations of the literature, it specifically addresses the essential studies in terms of their inclusiveness and impact. As a result, the following points have been determined: The literature is constantly repeating other works within it, and the information that is produced is used without looking at its soundness; also, some issues from the last period have been generalized for the entire history of the Janissary organization, with the mythologizing having increased and continuing to still, even after the abolition of Janissaries.

The fourth part of the study discusses the state of the connection during the time leading up to the abolition of the Janissary and the prohibition of Bektashism. Although Bektashi-Albanian Janissaries and their supporters have existed and the janissaries did resort to the traditional defense mechanism of the Haji Bektash Hearth for their existence, this link was not the main reason for the abolition of Janissaries. Nor was the reason for the prohibition of Bektashism their direct relations with the Janissaries. Both of these institutions suffered a similar fate because of their positions opposite the Ottoman power and the sultan. The

Rumelian-centered opposition, which became evident in the second half of the 18th century, included both groups, and they became a common enemy opposing the state. Movements against the weakening legitimacy of the empire included certain nations and the Janissaries, from whom the empire who felt endangered and who were its biggest opposition.

These decisions affected the fate of both institutions in 1826 and determined the history of their ties and the shape they would take in the future. Upon retrospection, this decision fed the conviction that they had had a very strong connection that had roots in the past. The fact that the Bektashi order is future-oriented is why the mythicizing gradually increased after this date. The most important issue affecting the future was that the Bektashi order, which would carry forward the reason why they had experienced the same victimization as the Janissary, would continue to survive. The Bektashi had always ensured the development and richness of the relationship and tried to express their past qualities as strongly as possible when they were revived during the reign of Abdülmejid I (reign 1839-1861). Bektashi greatly influenced the literature after this period, and in this way, they became entwined with the Janissaries in almost all aspects. This situation still continues, with researchers constantly developing this legend with their studies.

Giriş

Yeniçeri Ocağı'yla Bektaşılık arasındaki münasebetin, araştırmacılar arasındaki cazibesi oldukça yüksektir. Bu iki yapı arasında ilişkinin ispatı ve mahiyeti üzerine çok fazla fikir beyan edilmiş, kitaplar ve makaleler yazılmıştır. Bunun sebebi, elbette ki münasebetin taraflarıydı. Yaklaşık dört yüz elli yıllık bir tarihe sahip Yeniçeri Ocağı, Osmanlı siyaseti ve toplumu üzerinde en fazla tesire sahip teşkilatken Bektaşılık hem yasal bir tarikattı hem de resmî dinî anlayışa uymayan bir inanç yapısını temsil etmekteydi.

Münasebet hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak ilişki son dönemden geriye gidilerek anlaşılmaya çalışılmış yahut bütün zamanlarda varlığı mutlak ve çok yaygın kabul edilerek çeşitli bakımlardan ele alınmıştır. Bektaşiliğin yasaklandığı ve yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826, genellikle geriye gitmenin ve ilişkinin yoğunluğunun esas noktası olmuştur. Çünkü ocağın kaldırılmasına yakın olanlardan öte on yedinci yüzyıldaki eserler ve hatta resmî kayıtlardan geriye gitmenin; bunların ihtiva ettiği bilgileri, kayıtların olmadığı ve müverrihlerin sıhhatli bilgiler vermediği kuruluş dönemi için kullanmanın oldukça fazla mahzuru vardır. Sadece yeniçerilik-Bektaşılık münasebeti değil, Yeniçeri Ocağı'nın kendi bilgisi bile yüzyıllar içinde oldukça fazla değişikliğe uğramıştır. Yeniçeriler hakkındaki bilgilere fazlaca efsane karışmış, henüz on yedinci yüzyıl gibi erken devirde kuruluş bilgisi yeni bir şekle bürünmüştü¹. Yine yapılan çalışmalarda göz ardı edilen, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem yeniçerilerin hem de Bektaşiliğe mensup kesimlerin içinde bulunduğu bazı gelişmeler olmuştu ki esasında bunlar, 1826'da her iki kesimin devletin hışmına uğramasının sebepleridir.

Çok kısaca temas edilen bu durumlar sebebiyle münasebetin menşei, gelişmesi ve mahiyetinin tam olarak tespit edilememe durumu söz konusudur. Bu makalenin maksadı, gelişme çizgisinin ortaya konulmasıyla beraber münasebetin tarihini ele almaktır. Maksada yönelik olarak makale dört kısım olarak şekillendirildi. Önce yeniçerilik ve Bektaşılık arasındaki münasebetin tarihsel süreci yani kurulması ve gelişmesi gösterildi. İlk kısım, münasebetin temeli olan akbörk bağlantısıyla başlamakta ve ilişkinin resmen kabulüne kadar uzamaktadır. İkinci kısımda, yeniçerilerin Bektaşiliğinin vasfı yani münasebetlerinin tarikat müntesipliği ve resmî mezhebe aykırı bir dinî anlayış taşıyıp taşımadığı anlaşılmaya çalışıldı. Üçüncü kısımda, münasebetin delilleri olarak literatürde sunulan bazı uygulamalar, adet ve diğer hususların arşiv kayıtları ve Osmanlı kaynaklarıyla mevcudiyeti ve sıhhati değerlendirildi. Dördüncü bölümde ocağın kaldırılması ve Bektaşiliğin yasaklanmasını da ihtiva eden şartlar incelendi, her iki kurumun aynı kadere uğrayışının sebebi ve münasebetin dönüşümü anlaşılmaya çalışıldı.

1 Bu husus için 260. dipnota bakınız.

1. Yeniçeri Ocağı-Bektaşîlik Münasebetinin Kurulması ve Gelişimi

Yeniçeri Ocağı'yla Bektaşîlik arasındaki ilişki akbörk üzerine inşa edilmiştir. Bu sebeple akbörkün hikâyesi, bu mevzu için oldukça ehemmiyetlidir. Osmanlı tarihinin ilk kaynaklarından Mehmed Neşri'nin *Cihânnümâ* adlı eserinin en eski nüshasıyla kroniklerin bazılarında akbörkün kullanılmaya başlaması şu şekilde anlatılmaktadır: Orhan Bey'in hükümdarlığının ilk yıllarında² kardeşi Ali Paşa ona, kırmızı başlık giyen tâbi beylerin askerlerinden ayırt edilebilmeleri için kendi askerlerine akbörk giydirmesini tavsiye etti. Orhan Bey bunu makul buldu ve askerleri için akbörkü başlık olarak kabul edip kendisi de giydi. Sonrasında teşkil edilen yaya askerlerine başlık olarak akbörk tercih edildi, divana katılan beyler de sefer sırasında akbörkü kullandı. I. Murad zamanında yeniçerilik ihdas edildiğinde ise onlar da diğer askerler gibi akbörk giydi³.

Bu nakle göre akbörkün Osmanlı askerlerine başlık olarak tercih edilmesi Yeniçeri Ocağı'ndan evveldir. Bununla beraber Âşıkpaşazâde, 1480-90'lı yıllarda yazdığı *Tevârih-i Âl-i Osmân*'da yeniçeriler ve Bektaşîler arasında var olduğu iddia edilen ancak kendisinin reddettiği bir münasebetten bahsetmekteydi. Eserinin sonundaki soru-cevap kısmında "bu yeniçerinin başındaki taç Bektaşîlerdendir derler" iddiasına "vallahi yalandır" diye başlayarak cevap vermiştir. Ona göre Orhan Bey zamanında Bilecik'te ortaya çıkan akbörk Bektaşîlerden alınmamış aksine onlar bunu yeniçerilerden görüp kullanmış; Orhan Bey zamanında Abdal Musa adlı Bektaşî şeyhi sefere gidip yeniçerilerle yoldaş olduğunda kendisine verdikleri bir eski börkü kullanarak dervişlerin arasında yayılmasına sebep olmuştu⁴.

Kendi velâyetnâmesinde Umur Bey'e kızıl bir börk giydirdiği yazılan Abdal Musa'nın⁵, akbörkü diğer sınıf askerlerden veya ihdaslarında hayatta ise yeniçerilerden alıp kullanmış olması mümkündür. Ancak Âşıkpaşazâde'nin reddettiği bu iddiayı eserini yazdığı dönemde bazı kesimler kabul etmekteyken akbörk, *ilk ve esas kullanıcıları olarak* gösterilen yeniçerilerle Bektaşîler arasındaki bağlantının vasıtasıydı. İddianın yer aldığı ilk eser, 1480'li yıllarda yazılan *Otman Baba Velâyetnâmesi*'dir. Velâyetnâme'ye göre Otman Baba, kendisini tutuklayan ve İstanbul'a götüren yeniçeriye "Bu kuşandığın kılıç ve başındaki börk kimin nesidir, cevap ver" diye sordu. Yeniçeri ona "Bu giydiğim börk Hünkâr Hacı Bektâş kisvesidir ve bu kuşandığım kılıç Murtaza Ali kılıcıdır" diye cevap verdi⁶. Yine Âşıkpaşazâde'nin eseriyle aynı dönemde yazılan manzum *Selâtinname*'de (1490); yeniçerilerin, giydikleri

2 Tavsiyenin tarihi, bir anonim eserde H.729 (1328-29) yılı olarak verilmiştir. Cihan Çimen, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Kuruluştan 897/1487'ye kadar)*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 12.

3 Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 67-68, 85.

4 *Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 308.

5 Abdurrahman Güzel, *Abdal Musa Velâyetnâmesi*, TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 148.

6 *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Ankara 2007, s. 202; Halil İnalıcık, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Doğu Batı Makaleler- I*, İstanbul 2005, s. 158.

akbörkün Hacı Bektâş-ı Velî’den geçtiğini kabul ettikleri, hatta Orhan Bey öncesine gidilerek Hacı Bektâş-ı Velî’nin başında ak külahı olduğu halde derviş kılığında Osman Bey’i ziyaret ettiği malumatı vardır⁷. *Oruç Beğ Tarihi*’yle *Cihânnümâ*’nın 1558 tarihli nüshasında, Orhan Bey’in akbörk giyilmesi kararını almasının anlatıldığı kısma, “adam gönderüp Amâsiyye’de Hacı Bektâş-ı Horasânî’den icâzet alup” ifadesi ilave edilmiştir⁸. Birbirlerinin tekrarı olan on altıncı yüzyılın ortalarına kadar uzanan *Anonim Tarihler*in bazılarında rivayet, Orhan Gazi’nin gidip Hacı Bektâş-ı Velî⁹ yahut -zaman bakımından mümkün olmayacağını fark edildiğinden olsa gerek- oğlundan¹⁰ “dest-i tevbe ederek” akbörk giydiği şekline dönüştürülmüştür.

Tarafların durumu düşünüldüğünde bağlantının kabulünün gittikçe yerleşmesi biri börkle, diğeri Bektaşîlikle alakalı iki değişime bağlıdır.

Çok yaygın bir başlık ve çeşitli şekilleri olan börkün bazı tiplerinin diğer tarikatlarla bağlantılı şekilde anlatımı da mevcuttur¹¹. Ancak Bektaşîlikle akbörk aracılığıyla tesis edilen bağlantı, münhasıran yeniçeriler üzerinden geliştirilmiştir. Bu durumun sebebi, kaynaklarda görülebilen akbörkün kullanımındaki değişikliktir. 1487’ye kadarki vakaları aktaran ve Bektaşîlik bağlantısı göstermeyen bir *Anonim Tarih*’e göre I. Bayezid döneminde askerlerin başlıklarında bir düzenleme yapıldı ve bu sultan döneminde yeniçeriler dışında ihdas edilen kapıkulu sınıflarına da akbörk giydirildi. II. Mehmed devrinde ise diğer sınıf askerler sarık sarmaya başladılar, yeniçeriler ise akbörkü kullanmaya devam ederek onu “telli sarık”ı hale getirdiler yani simlerle süslediler¹². Bu malumat Hoca Sadettin Efendi’nin *Tâcü-t Tevârih* adlı eserinde şu şekilde vardır: “Orhan Bey devrinde Frenk ve Rumların kırmızı ve sarı külahlar giymeleri karşılığında asker için beyaz külah tercih edilmiştir. Yıldırım Bayezid Han devrinde asker artınca Timurtaş Paşa’nın tavsiyesiyle sultana bağlı askerlerle şahsi hizmetinde olanların beyaz, diğerlerinin kızıl börk giymesi kararlaştırılmıştır. II. Mehmed zamanında ise sarık yaygınlaştırılmış ve tezyin edilmesine müsaade edilen akbörk yeniçeriye mahsus hale gelmiştir¹³.

7 Kemal, *Selâtinname (1299-1490)*, haz. Necdet Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 40-42.

8 *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 18; *Cihânnümâ*, s. 67-68, 85.

9 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 16.

10 Alper İğci, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (687-920/1288-1514)*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 7; Şamil Çan, *XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman* (Gramer İncelemesi, Metin-Sözlük), Dumlupınar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006, s. 62; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Muhyiddin Cemâlî’nin Tevârih-i Âl-i Osman*’ı, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 11. 1490’lara kadar olan diğer bir anonim eserde de aynı nakil vardır. Ali Birbiçer, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 15.

11 Buna göre Orhan Bey’in oğlu Süleyman Paşa’nın Mevlânâ’ya muhabetinden dolayı giydiği ve daha sonra yeniçeri bölükbaşlarının kullandığı külah şekilli üsküf, Sultan I. Murad zamanında yaygınlaşmış ve sonraki padişahlarca da giyilmiştir. *Anonim Tevârih (Kuruluşun 897/1487 ye)*, s. 12.

12 “*Ber-minvâl-i muharrer Alâeddin Paşa sevki üzere 729 sene tis’a ve işrîn ve seb’a-mie de sikke basılıp sipâhiya beyâz külah ta’yîn olundu. Ve Yıldırım Bâyezîd zamânında mülâzım-ı dergâh olanlara ve hademe-i â’yân-ı devlete kızıl börk ta’yîn olunup beyâz külah sipâhiya mahsûs oldı. Ve Fatih zamânında umûmâ sarık sarılıp yeniçeri mu’tâd olan ak börk üzerine telli sarık sardılar. Ve hademenün kızıl börkleri tezeyyân olundu.*” *Anonim Tevârih (Kuruluşun 897/1487 ye)*, s. 12.

13 Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü-t Tevârih*, Matbaa-ı Âmire, 1279, s. 40. Aynı rivayet için ayrıca bkz. Abdurrahman

Börk bu şekilde bir kullanıma kavuşsa da sonrasında bazı askerlerin giymeye devam etmeleri sıkıntılara sebep olduğundan I. Selim zamanında bir düzenleme daha yapıldı. Şark seferinden İstanbul'a dönülürken 28 Ekim 1514 tarihinde çıkarılan emirle yeniçeriler, solaklar ve kapıcılar dışındakilerin akbörk giymesi tamamen yasaklandı¹⁴. Bundan sonra akbörkü yeniçeriler, onlarla yakın münasebeti olan kulkardeşleri ve yerli yeniçeriler gibi bazı sınıf askerlerle sefer zamanlarında yeniçerilerin İstanbul'daki görevlerini üstlenen acemi oğlanları kullandı¹⁵.

Kuruluş zamanından beri Kalenderî ve Haydarî gibi Heterodoks dervişlerin de dahil olduğu Abdalân-ı Rûmlarla devletin münasebeti müspet manada yoğundu. Döneme ilişkin kaynaklarda dervişlerin seferlere katılması, sultanların onlara tekke inşa etmesi ve vakıflar kurması tafsilatla anlatılmıştır¹⁶. Aynı nakiller, sıhhatleri tartışmalı olan Bektaşî velayetnâmelerinde de vardır¹⁷. Bektaşîler, derviş zümreleri içinde nüfusları itibariyle ehemmiyetli derecede değillerdi ve Hacı Bektâş-ı Velî, Melikof'un ifadesiyle ikinci dereceden mevkie sahip yani çok fazla tanınmayan bir şeyhti. Müritlerinin başarılı çalışmalarıyla on beşinci yüzyılda Heterodoks zümreler, Bektaşîler etrafında toplanmış, Hacı Bektâş-ı Velî büyük bir şeyh olarak tanınmıştır¹⁸. Dolayısıyla bağlantının tarafı olarak Bektaşîlik bahsedilen dönemde kurumsallığa kavuşmuşken, Hacı Bektâş-ı Velî geriye dönük şekilde bu bağlantının mimarı olarak kabul edilecek mevki edinmişti.

Akbörkün yeniçerilere mahsus hale geldiği on beşinci yüzyılın ortasında, ilk kapıkulu askerleri olan yeniçerilerle ilişkileri daha evvele dayanan bazı dervişler aracılığıyla Yeniçeri

Sağırh, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osmani'*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 30; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 72.

- 14 “Dokuzuncu gününde Şeyh Ahmed Tayî zaviyesine gelinüb Hersekzâde, Dukakinzâde ba'zı müfsidler köyün evlerin ihrak ve garet eylediler. Siz muhafaza-i askerde ihmâl ve tekâsül üzerinesüz deyi çadurları yıkılıb 'azl olundılar. 'Azim yasağ olundu ki yeniçeriden, solakdan ve kapıcılardan gayri kimesne ak börk giymeye.” Ali Seslikaya, *Haydar Çelebi Rûznâmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s. 121.
- 15 *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IX/1, haz. Ahmed Akgündüz, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 165; BOA, *A.DVN.MHM.d*, 78, hk. 302.
- 16 *Cihânnümâ*, s. 87, 129; *Oruç Beğ Tarihi*, s. 30; Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2013; Ahmet Tarış Ocak, “Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihinine Kısa Bir Bakış”, *Belleken*, LXIV/239 (2000), s. 140; Selcen Özyurt Ulutaş, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Alevî-Bektaşî Toplulukların Oluşumu ve Merkezi Yönetim İle İlişkileri (Sivas-Dobruca Örneğinde Karşılaştırmalı İncelenmesi)*, Ege Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İzmir 2014, s. 18-45.
- 17 Aziz Altı, *Balkanlarda Bektaşî Tekkeleri ve Bektaşîlerin Devlet Erkânıyla İlişkileri (XVII ve XVII. Yüzyıl)*, Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Kayseri 2018, s. 12-19.
- 18 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara 1959, s. 101-102; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 58, 110-113; İrene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2004, s. 88 vd.; İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2011, s. 197 vd.; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür (Bektaşîyye)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 461-462; ayn.yzr., “Bektaşîlik”, *DİA*, c. V, s. 373. Bu husus için ayrıca bkz. Avni Lala, *Arnavutluk'taki Bektâşi İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 22 vd.

Ocağı'yla Bektaşılık bağlantısı iddiası ortaya atılmıştır. Zamanla bunu destekler şekilde hikâyeler ve rivayetler üretilmiş, Âşıkpaşazâde'nin aktardığı şekliyle Bektaşiler, yeniçerilerle münasebet kurma gayretlerinde muvaffak olmuşlardı.

Peki ilişki basitçe bir rivayetin üzerinden mi gelişmişti yoksa bahsedilen dönemde Bektaşileri bu şekilde davranmaya şartlar ve sebepler mi itti? Aslında iddianın geliştiği devir, bizi bazı kanaatlere sevk etmektedir. Barışık gösterilen zümrelerin bir kısmıyla devletin arası Şeyh Bedreddin'in isyanıyla bozuldu; akabinde özellikle II. Mehmed'in kapıkullarına ehemmiyet vermesi ve daha da önemlisi mutasavvıflara menfi tavrı, aranın daha soğumasına sebep oldu. Yine bu süreçte ulemanın gücünün fethedilen yerlerde açılan medreseler yardımıyla da iyice yerleşmesiyle resmî mezhep teşekkül etti, şehirli tarikatlar Yıldırım Bayezid zamanından itibaren rağbet görmeye başladı¹⁹. Doğuda ortaya çıkan Şeyh Cüneyd'le (ö.1460) başlayan devlet kurma peşindeki Safevî hareketine destekleri ve yine bu gelişmeyle bağlantılı olarak Şiiğin yaygınlaşması, Bektaşiliğe mensup bir kesimi devletle düşman haline getirdi²⁰.

Muhtemeldir ki bu şartlarda devletle aralarını bozmak istemeyen artık çoğu Bektaşî olarak bilinen bazı dervişler, II. Mehmed'in siyasetine karşılık vermek için önceki sultanlarla olan münasebetlerini, en eski kapıkulu ocağıyla efsanevi bir bağlantı geliştirerek kendileri için müdafaa vasıtasına dönüştürmüşlerdi. Belki de onlar Osmanlı sultanına, Şeyh Edebalı'nın de dahil olduğu bu zümreye bir manada sırt dönmemesini anlatmak istemişlerdi. İlginçtir, *Otman Baba Velâyetnâmesi*'ndeki Hacı Bektâş-ı Velî ilişkisini ihtiva eden akbörk konuşması, Otman Baba'nın tutuklanması sırasında gerçekleşmiştir.

Akbörk üzerine kurulu yeniçeri-Bektaşî bağlantısı, gittikçe kuvvetlense de on altıncı yüzyılın son çeyreğine kadar bir anlatıştan öteye geçememiştir. Yeniçeriliğin ihdası ve akbörk giyilmesinde gösterilen Hacı Bektâş-ı Velî mevcudiyeti, Yahşi Fakih'ten itibaren gelişen derviş menşeli kaynakların dışındakilerde mevzubahis edilmemiştir. Mesela *Hadîdî Tarihi*'nde²¹, Matrakçı Nasuh'un *Târih-i Âl-i Osmân*'ında²², Lütü Paşa ve Kemalpaşazade'nin eserlerinde söz konusu rivayet yoktur²³. Yine Tursun Bey'in *Târih-i Ebû'l-Feth*'i gibi on beşinci yüzyıla

19 Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğunda Din 14-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2011, s. 107-111.

20 Bu dönemdeki bazı gelişmeler için bkz. Nilgün Dalkesen, *15. ve 16. Yüzyıllarda Safevî Propagandası ve Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s. 4 vd.; Suraiya Faroqhi, Bektaşilerle devletin uyumunun I. Selim'le bozulduğu kanaatindedir. "Çatışma, Uzlaşma ve Uzun-Dönemli Bekâ: Bektaşî Düzeni ve Osmanlı Devleti (On Altıncı-On Yedinci Yüzyıllar)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sayı 12 (1999), s. 150.

21 *Hadîdî Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 56-57.

22 Matrakçı Nasuh, *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târih-i Âl-i Osmân*, haz. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 137.

23 Bu hususa alakalı bkz. Hasan Basri Karadeniz, "Osmanlı-Hacı Bektaş Velî İlişkisi veya "Ak Börk" Meselesi", *Akademik Bakış*, sayı 8 (Ocak 2006), s. 2.

ait olanlar yanında on altıncı yüzyıla ait umum eserlerde, Fetihnâme-Gazavatnâmelerde aşağıda gösterilecek döneme kadar ne yeniçerilerle Bektaşilerin münasebetinden bahsedilmiş ne de isimleri beraber anılmış veya yeniçeriler Bektaşlikle vasıflandırılmıştır. Durum resmî kayıtlara da yansımamıştır.

Bununla birlikte bağlantı, 1580'li yıllarda birden kendisini farklı şekillerde göstermeye başladı. On sekizinci yüzyılın sonunda D'Ohsson'un yazdığı kitaptaki malumatı²⁴ kullanan Hasluck'un, Bektaşilerin 1591'de Yeniçeri Ocağı'nı ele geçirdikleri iddiası²⁵ doğru olmasa da aynı dönemde efsanevi münasebetin bazı tezahürleri ortaya çıktı.

Savaş kabiliyeti olmayanların Yeniçeri Ocağı'nda tutulmadığı dönemlerde, tamamıyla ilime ve tasavvufa yönelenler de gönüllü veya gönülsüz yeniçerilikten çıkarılırdı²⁶. Ocak mevcudundaki artışın gittikçe hızlandığı 1580'lerde bu meşguliyetleri olan neferlerin esami sahibi olmasına müsaade edildi; sayıları daha fazla olan din görevlileri yanında ilim tahsil edenler ve bazı mutasavvıflar da bundan nasiplendi. İlk olarak 1585 yılında, kulkethüdası ortası olan 1. bölükte "Tekyenişin-i Kağıthane" kaydıyla bir derviş esamisi teşkil edildi. Hakkında tafsilat olmasa da bu esaminin Kağıthane'deki Bektaşî tekkesindeki bir dervişe tahsis edildiği kuvvetle muhtemeldir. Esaminin ilk sahibi, bu ortada dokuz akçe yevmiyeyle kayıtlı Malkoç adlı neferdi²⁷. Bu esami bazı boşluklarla beraber birkaç kişiye verildikten sonra²⁸ 1680 yılında 41. bölüğe Ivaz b. Mustafa adıyla nakledildi²⁹. 1730 yılında "Tekyenişin-i Kağıthane" kaydı, "Tekyenişin-i Sadabad" olarak değiştirildi ve yaklaşık 40 yıl -alt ismi İstanbul olan- Osman adlı kişi tarafından tasarruf edildi. 1779 yılı defterinden görülmeyen esaminin akıbeti sonrasına ait maaş defteri olmadığından bilinmemektedir³⁰.

24 Mouradgea D'Ohsson, *Tableau Général De l'Empire Ottoman*, De L'imprimerie De Monsieur, Paris 1787-1790, Tome VII s. 325.

25 Frederick William Hasluck, *Bektaşılık İncelemeleri*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 23; ayn.yzr., *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, II, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 113.

26 23 Mayıs 1571 tarihli kayda göre Derviş Mahmud adlı bir kişi, önceden yeniçeri iken "tarik-i tasavvufa salık olduğundan" ayrıldığını ancak geçinecek geliri olmadığından yevmiye bağlanmasını istemiş, Edirne darü'l-hadis zevaidinden iki akçe verilmiştir. BOA, *KK.d.* 222 s. 305. Daha öncesinde de solaklıktan ayrılıp tasavvuf erbabı olan bir yeniçeri Şakâ'ik Zeylinde gösterilmiştir. *Nev'izâde Atâyi, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik Nev'izâde Atâyi'nin Şakâ'ik Zeyli*, I, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, s. 414.

27 H.986 yılı (1578) maaş defterinde (BOA, *MAD.d.* 7227, s. 4) ve H.989 yılı (1581) maaş defterinde (BOA, *MAD.d.* 6538, s. 6) alt ismi Edirne olan Malkoç bu esaminin sahibi değilken, H.995 yılı Masar maaşında (Aralık 1586-Mart 1587) tekyenişin olarak kayıtlıdır. BOA, *MAD.d.* 7008, s. 4.

28 Malkoç öldükten sonra bu esami Mustafa -alt ismi Kızılhisar- adlı bir yeniçeriye verilmiştir. BOA, *MAD.d.* 5865, s. 1, (defter H.1015/M.1606-7 yılına aittir); BOA, *MAD.d.* 16370, s. 1, (defter H.1019/M.1610-11 yılına aittir); 1641'de Mustafa ölünce birkaç yıl kimseye verilmemiştir. BOA, *MAD.d.* 6912, s. 24; 6713, s. 4; BOA, *TT.d.* 745, s. 1; BOA, *MAD.d.* 7167, s. 4; 6335, s. 1; 6937, s. 4; 14488, s. 1. Daha sonra Mehmed adlı diğer bir yeniçeri tekyenişin esamisinin sahibi olmuştur. Ayrıca 10 akçe yevmiyeyle emekliler içine kaydedilmiştir. BOA, *MAD.d.* 6986, s. 8; 6802, s. 4, 312; 7020, s. 382; 1772, s. 4.

29 BOA, *MAD.d.* 5901, s. 134; 3969, s. 132; 5976, s. 128.

30 Patrona İsyanı öncesine ait kayıtlarda Kağıthane (BOA, *MAD.d.* 1786, s. 174; 4064, s. 210) sonrasındaki kayıtlarda Sadabad (BOA, *MAD.d.* 2301, s. 283; 2484, s. 303; 6323, s. 317) yazılıdır. H.1193 (1779) yılı defterinde (BOA, *MAD.d.* 6325) bu kayıt bulunmamaktadır.

Bu ilk kayıttan başka 1600 yılında turnacıbaşı odası 68. cemaatte daha önce sadece nefer olan ancak seferlerden muaf tutulan Piri b. Nasuh adlı bir nefere “şeyh-i zaviye-i Eğin?” adlı bir kayıt verilmiştir³¹. Hangi tarikat şeyhi olduğu anlaşılmasa da bu kayıt onun şahsına aitti ki öldüğü 1615 yılında kalkmıştır³².

Münasebetin yeni geliştiğini göstermesi yanında kuvvetlenmesini sağlayan diğer bir husus, 1610 yılı şark seferi sırasında Kırşehir’de Sadrazam Kuyucu Murad Paşa’yı karşılayan Hacı Bektâş şeyhi Eroğlu tarafından ocağa sancak verilmesidir³³.

1610 veya 1611 yılında tamamlanan *Kavânîn-i Yeniçeriyân*’da, Yeniçeri Ocağı’nın teşkili ve kıyafetlerinin seçimi Hacı Bektâş-ı Velî yerine oğlu Timurtaş Dede ve Mevlâna soyundan Emirşah Efendi’yle ilişkilendirilerek anlatılmaktadır. Bu eserde ayrıca “*Yeniçerilerin odalarında ve sair yerlerde durmada ve oturmada kanun ve kaideleri, Hacı Bektâş-ı Velî’nin fıkarcasının kullandığı üzere dir*” ifadeleriyle ocak iç nizamı Bektaşî tarikatının usulleriyle ilişkilendirilmektedir³⁴.

Ocak-Bektaşîlik arasındaki münasebet 1620 yılında tam manasıyla resmîyete dönüştü. Bu tarihten önceki maaş defterlerinin ilk sayfasında giriş cümlesi olarak “*Mevâcib-i cema’at-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli lâzâle âliyen*” kaydı varken³⁵ ilk olarak H.1029/Lezez (Ağustos-Kasım 1620) maaş defterine “*Defter-i mevâcib-i cema’at-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli lâzâle âliyen ila tevabi’en ve bi-hürmet-i mü’cizatı Hazret-i Sultan-ı Pîr aleyhisselatü vessalam ve himmeti Hazret-i Sultan Hacı Bektâş-ı Velî ya Hâdî*” ifadesi yazıldı³⁶. Birkaç yıl sonra yeni kayda “*Köçekân-ı dervîşân-ı hazret-i Hacı Bektâş-ı Velî*” ifadesi eklendi ve akabinde bu ifadelerin değişik şekilleri kullanıldı³⁷.

31 H.1006/M.1597-8 defterinde Piri b. Nasuh neferken (BOA, *MAD.d.*, 7029), H.1007/M.1598-9 yılı defterinde (BOA, *MAD.d.*, 16309, s. 514) sefere gitmeyenlerin içindedir. H.1008/M.1599-1600 yılı defterinde de nefer olarak kayıtlıdır. (BOA, *MAD.d.*, 6546, s. 352.) Ancak Piri b. Nasuh H.1010/1601-2 maaş defterinde şeyh olarak görülmektedir. BOA, *MAD.d.*, 6357, s. 83, 389.

32 H.1022/M.1613-4 yılı defterinde kayıt varken (BOA, *MAD.d.*, 6798, s. 275, 799, 1081) H.1024/M.1615-6 yılı ve sonrası defterlerinde yoktur. BOA, *MAD.d.*, 5981, 6912.

33 *Topçular Kâtibi Abdüllkâdir (Kadri) Efendi Tarihi, (Metin ve Tahlil)*, I, yay. haz. Ziya Yılmaz, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 569.

34 *Osmanlı Kanunnâmeleri*, s. 140, 169, 171.

35 BOA, *D.YNÇ.d.*, 33630, 36347; BOA, *MAD.d.*, 6697, 6709, 12872, 16273.

36 BOA, *MAD.d.*, 7245, s. 4. Sonraki defterdeyse ilk satırda unutulmuş ve sonradan eklenmiş gibi sadece “himmeti hazret-i Sultan-ı Hacı Bektâş-ı Velî” ifadesi bulunmaktadır. BOA, *MAD.d.*, 6694, s. 1.

37 Mesela, 1036 Masar (Eylül-Aralık 1626) ve 1038 Masar (Ağustos-Kasım 1628) defterleri başında “*Defter-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli ki köçekân-ı dervîşân-ı Hazret-i Hacı Bektâş-ı Velî kaddesallahü sirrehü’l-’azîz*” ifadesi bulunmaktaydı. 1040 Reşen (Şubat-Mayıs 1631) defteri başına “*Defter-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli ki köçekân-ı dervîşân-ı Hazret-i Hacı Bektâş-ı Velî kaddesallahü sirrehü’l-’azîz lâzâle ‘aliyen..*” BOA, *MAD.d.*, 6681, s. 125; 6313, s. 4; 6331, s. 4; 6359, s. 4; 7167, s. 4. 1046 Lezez (Şubat-Mayıs 1637) defterinde “*Defter-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli ki köçekân-ı dervîşân-ı Sultan Hacı Bektâş-ı Velî kaddesallahü sirrehü’l-’azîz ve nurullâhi merkade ilâ yevmü’d-dîn.*” ifadesi bulunmaktadır. BOA, *MAD.d.*, 6313, s. 506. Aynı kayıt H.1075 Recec ve Lezez defteri (1664-65) başında da vardır. BOA, *MAD.d.*, 6964, s. 2, 500.

Münasebetin artık iyice kendini göstermesiyle daha öncesinde mevcut olmayan isimlendirmeler, on yedinci yüzyıl başından itibaren yeniçeri ve ocaklarını Bektaşılıkle vasıflandırmada kullanılmaya başlamıştır. İlk başlarda çok yaygın olmayan ve her eserde bulunmayan, on yedinci yüzyılın ortalarına doğru kullanımları ve çeşitleri artan “Ocağ-ı Bektaşîyân”, “Tâife-i Bektaşîyân”, “Gürûh-ı Bektaşîyye”, “Zümre-i Bektaşîyân”, “Hacı Bektâş Ordusu/Ocağı”, “Düdmân-ı Bektaşîyye”, “Piyedegân-ı Bektaşîyân”, “Sanâdid-i Bektaşîyân” isimlerine, yeniçeriler anlatılırken müverrihler daha fazla başvurmuştur. Yeniçeri ağası, zabıtlar ve ihtiyarlardan bahsedilirken ise “zâbit-i gürûh-ı Bektaşîyân”, “reis-i Bektaşîyân” ve “pîrân-i tarîk-i Bektaşîyân” şeklindeki ifadeler kullanılmıştır³⁸. Ocak-Bektaşılık ilişkisi on yedinci yüzyıl ortasında iyice yerleştiğinde ve bunu gösterir dil iyice yaygınlaştığında, artık yeniçeri kelimesi kullanılmadan, ocak ve mensupları sadece bu isimlerle anlatılmaktaydı. Mesela *Târih-i Nâima*’da yeniçeri ağası Kara Hasanzade Hüseyin Ağa için “Hacı Bektâş’ın post-nişîni” ifadesi kullanılmış³⁹; *Nusretnâme*’de yeniçerilerin sekbanbaşı Haşimzâde Murtaza Ağa için *tarikimizin Hacı Bektâş’ı* ifadelerini kullandıkları yazılmış⁴⁰; *Âsım Efendi Tarihi*’nde ise 25. bölümün mütevellisi olan Kazancı Mustafa Ağa, “Pîr-i tarîkât-i Bektaşîyân-ı post-nişîn-i sadr-ı soffa-i odabaşîyân olan ocağın eskisi Kazgancı Hacı Mustafa” diye tanıtılmıştır⁴¹. Hatta durum onların mekanlarının benzeştirilmesine bile varmıştır ki kendisi de bir müddet yeniçerilik yapan Evliya Çelebi, Mısır yeniçerileri dahil olmak üzere ikametgâhlarını Bektaşî tekkesi olarak göstermiştir⁴².

Pîrân-ı tarîkat-i Bektâşîyye ve *pîrân-ı post-nişîn-i Bektâşîyye* gibi ifadeler, araştırmacılar tarafından ocak mensubu emekdarlar-ihtiyarlar olarak algılanmadığından; yeniçerilerin

38 İlk kullanımlar 1590’lı yılları vakalarını anlatan bazı kaynaklarda görülse de (Câfer İyânî, *Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs*, haz. Mehmed Kirişçiöğlü, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 50, 101; Ahmet Akgün, *Hocazade Mehmed Efendi’nin İbtihâcû’üt-Tevârîh’i*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 137) mevcudiyeti, eserin sonraki zamanlardaki istinsahlarından kaynaklı bir durumdur (Mesela *İbtihâcû’üt-Tevârîh’i*’nin nüshalarından birinin istinsah tarihi H.1066’dır). 1600 yılına kadarki vakaları anlatan *Tarih-i Selânikî* ile on yedinci yüzyıl ortalarına uzanan *Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi Tarihi*, *Hasan Beyzâde Tarihi* gibi eserlerde bu isimler yoktur. Bununla beraber 1620 yılında hazırlanan *Kitâb-i Müstetâb*’da isimlendirmeler vardır.

39 Na’imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâima*, IV, haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 1723.

40 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 736.

41 Yine bu eserde ocak ihtiyarları, *post-i pûşîde sahibî olan sanâdidler* olarak gösterilmiştir. Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 1038, 1364.

42 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, I, 286; X, 150, 175. Evliya Çelebi Istanca’da avcılarının ikametine mahsus Çardak adlı mekândan bile Bektaşî tekkesi olarak bahsetmiştir. Bu yer sonra harap olduğundan Damat İbrahim Paşa zamanında yeniden tamir edilmiştir. Yine o, Kandiye’de Yeniçeri Ağası Abdurrahman Paşa’nın konağını Bektaşî tekkesi olarak göstermiştir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VIII, 179, 229.

cezalandırılmasına⁴³ ve ağaların tayinine⁴⁴ Bektaşî şeyhinin müdahale ettiği hatasına bile düşülmektedir⁴⁵.

Bu gelişmelerle birlikte akbörk anlatımı da dönüşmüştür. Gelibolulu Mustafa Âli kapıkullarının beyaz, vezir ve beylerin adamlarının kırmızı başlık giymesi hususunu anlatırken İslam askerlerine *nuranî kisvelerin* I. Murad zamanında Hacı Bektâş-ı Velî işaretiyle giydirildiğini yazmıştır⁴⁶. On yedinci yüzyılda şekillenen rivayet ise tamamen ocağın kuruluşunu ihtiva edecek şekildedir: Pençik oğlanları Türk dilini öğrenmek için Türk reayaya verildikten sonra toplanıp asker yapılacakları zaman I. Murad'ın isteğiyle, oğlanlar Hacı Bektâş-ı Velî'ye gönderilmişlerdir. Hacı Bektâş-ı Velî giydiği abanın yenini kesip oğlanlardan birinin başına giydirmiş, isimlerini yeniçeri koymuş ve “bunların yüzleri mehîb olsun, vardıkları yerde yüzleri ağartsınlar” diye dua etmiştir⁴⁷.

On yedinci yüzyıl ortasında ilişkinin mutlaklığı oturmuş, aşağıda gösterileceği üzere Bektaşî şeyhleriyle münasebet iyice artmış, daha önce mevcut olmayan gelenekler ve

- 43 Uzunçarşılı, 1656 yılında İstanbul kadısı Abdurrahimzade'nin İstanbul'da mutat teftiş yaparken *Hacı Bektâş köçeklerinden* pazarbaşı olan birini cezalandırdığından ve bundan müteessir olan *Bektaşî şeyhi ve adamlarının* ayaklandığından bahsetmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 361. Nakil yapıldığı *Silahdar Tarihi*'yle *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*'ndeki anlatım şöyledir: “Yigirmi gün mukaddem Anadolu Kadı-askerliği pâyesiyile İstanbul kadısı olan Abdurrahimzâde Çelebi ehl-i sükî terhib mülâhazasıyla, Hacı Bektâş köçeklerinden bâzârbaşı olan şahsı bi-tecâhül tarikîyle fuzûlen te'dîb ve ta'zîre cesâret itmeğîn pîrân-ı tarikat-i Bektâşîyye ikdâm-ı hisâm üzre kıyâm idüp, tavassut-ı şüfe'â ile nefy ü iclâdan bedel-i azl ile itifâ olunmuş idi.” Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Marmara Üniversitesi TAE, Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 89; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, haz. Nevzat Kaya, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 301. Aynı vakanın *Târih-i Na'îmâ*'da anlatımı ise şöyledir: “Abdurrahimzâde Çelebi'nin “Ben yeniçeri döğmem, pazarcı döğërim deyü alâ tariki't-tecâhül darb-ı asâ ile te'dîb etmeğîn Bektâşîye pîrleri makâm-ı husûmette kıyâm edip “Yeniçeri zümresini zabıtları te'dîb etmek kânun -ı kadim iken sâ'ir şehirlî re'âyâ gibi kadı falakasına girip değnek yemek ne demektir” deyü azîm güft-gü etmeleriyle.” *Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1734. Abdurrahman Abdi Paşa ise durumu “İstanbul Kadısı olan Abdurrahim-zâde Çelebi ehl-i sükdan bâzârıcı suretinde bir yeniçeriyi, tecâhül tarikîyle fuzûlen ta'zîre cesâret eyledükde zuhur-ı fitne ihtimâlden kat '-i nazar emr-i veliyyü'l-emre muhâlefeti mukarrer olmağın” şeklinde yazmıştır. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 106.
- 44 İlk olarak Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, 4 Mart 1656'da yeniçeri ağası yapılan sekbanbaşı Mehmed Ağa'nın birkaç gün sonra azlını anlatırken “*Pîrân-ı post-nîşin-i Bektâşîyye Ağa-yı cedîd için Ocak'tan ağa olduğuna rızâ vermemeğîn yevm-i salisde azl ile iz'ac ve Harem'den Çuhadâr Mahmud Ağa ihraç olundu.*” ifadelerini kullanmıştır. *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 242. İfadeyi Fındıklılı Mehmed Ağa da eserine aynı şekilde almıştır. *Zeyl-i Fezleke* s. 39. Ancak vakaların şahidi olan Abdurrahman Abdi Paşa, sadece azlolunmasından bahsetmiştir. *Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 87.
- 45 Uzunçarşılı, kalıp isimler sebebiyle sekbanbaşı Mehmed Ağa'nın, Bektaşî şeyhinin itirazı sebebiyle azledildiğini yazmıştır. *Kapıkulu Ocakları*, I, 178. Diğer bazı çalışmalarda bu durum tekrarlandığı gibi tarafımızca hazırlanan doktora çalışmasında da -her ne kadar müdahalenin olmadığı tespiti yapılsa da- ifadeler bu şekilde değerlendirilmiştir.
- 46 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü'l-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, I. Cilt 1. Kısım, haz. Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İ. Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997, s. 70.
- 47 *Telhîsü'l-Beyân*, s. 144. 1660'lı yıllarda kitabını yazan Paul Ricaut da kendisine anlatılan aynı hikâyeyi aktarmıştır. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, çev. Halil İnalçık-Nihan Özyıldırım, TTK Basımevi, Ankara 2012, s. 233.

uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yeniçeri ağası, bu tarikatın ve vakıflarının idaresinde söz sahibi olmuş; post-nişin ve vakıf idarecileri yeniçeri ağasının teklifiyle tayin edilmiştir⁴⁸.

Bektaşılık bağlantısının tezahürlerinin ortaya çıkması ve tanınmasını sağlayan şartlar düşünüldüğünde öncelikle dikkat çeken, resmî dinî muhitler ve iktidar nezdindeki Bektaşılık ve Hacı Bektâş-ı Velî tasavvurunun, münasebetin meşruiyetini destekler mahiyette olmasıdır. Tarikatın kurucusu Hacı Bektâş-ı Velî, bir mutasavvıf-veli olarak kabul görmekteydi ki II. Mehmed döneminde, isminin ardından diğer veliler ve alimler gibi yüceltici ifadeler kullanılmaktaydı⁴⁹. Hacı Bektâş-ı Velî'ye tâbi olduğunu iddia eden Heterodoks kesimler bile, Aşıkpaşazâde'den itibaren özellikle ulema kesimince ona yakışmadıkları iddiasıyla şiddetle tenkit edilerek ayrıştırılmıştır⁵⁰.

Safevî etkisinin gittikçe kuvvetlendiği II. Bayezid zamanında tarikatın teşekkülüne müdahale edilerek Bektaşılık tanındı, tekke ve zaviyelerinin vakıfları tescil edilerek yenilerinin açılmasına müsaade edildi, görevli tayinleri devletçe yapıldı hatta inşa ve tamirleri için padişah veya devlet adamlarınca yardımlar yapıldı⁵¹. Bektaşî şeyhlerinin itibarları yüksekti hatta onlar kapıkullarının tayinlerine bile aracılık edebilmekteydiler⁵².

Devletin Bektaşılıkla yakınlaşması yahut bu yapıyı denetimine almaya çalışması, çatışma döneminde alınan siyasi bir tedbirdi ancak aynı zamanda bu tarikatın bir kısım mensubunun kendisi için "tehlikeli zümre" olmadan çıkması demektir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye bağlanma, resmî tabirlerle "Râfîzî-Kızılbaş-Mülhid" olmanın ötesindeydi ki bu onun tarikatına mensubiyeti daha geniş kesimlere taşımıştı. Bu sayede tarikat, Osmanlı bürokrasisine açıldı ve "ehl-i sünnet büyüğü Hacı Bektâş-ı Velî" vasıtasıyla resmî mezhebe mensup kişiler Bektaşılığa meylettir. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre oldukça fazla ehl-i sünnet çizgisinde

48 8 Temmuz 1700'de öldürülen Hacı Bektâş-ı Velî tekkesi post-nişini yerine tayin edilecek vakıf nazırı, yeniçeri ağası İbrahim Ağa tarafından teklif edilmiştir. Aynı tayinle vakfın boşalan nazırlığına da yine İbrahim Ağa'nın teklifiyle tayin yapılmıştır. BOA, İE.EV, 35/4053. 9 Mayıs 1712'de Kırşehir Hacı Bektâş-ı Velî vakfı tevliyeti için tayin yeniçeri ağası Mehmed Paşa tarafından arz edilmiştir. BOA, İE.EV, 51/5707. 1764'te Hacı Bektaş kasabasına yeniçeri zabiti turnacıbaşı Seyyid Ahmed Ağa tayin edilmiş ve kendisine Hacı Bektâş-ı Velî vakfı mütevelliliği de verilmiştir. BOA, A.DVN.MHM.d, 163, hk. 987, 1015, 1017. 9 Haziran 1809'da Hacı Bektâş-ı Velî evkafı mütevellisi "müesses kaide veçhile" yeniçeri ağasının arzıyla tayin edilmiştir. BOA, C.EV, 280/14281.

49 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV-XVI. Yüzyıllar)", çev. İzzet Çıvğın, *Alevilik- Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (2011), s. 153.

50 Bu hususa ilişkin bazı misaller için bkz. Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 6 vd.

51 Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşılık*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003; Ocak, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (Bektaşiyeye), s. 462 vd; aynı yzr., "Bektaşilik", s. 378; Gülay Yılmaz, "Bektaşilik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Araştırmaları*, XLV (2015), s. 97-136.

52 Mesela 11 Receb 1005 (28 Şubat 1597) tarihli kayda göre "Hacı Bektâş-ı Velî evladından Şeyh Resul" tezkiresiyle birisine dergâh-ı âli çavuşluğu verilmiştir. BOA, A.RSK.d, 1474, s. 210.

Bektaşî tekkesi bulunmaktaydı⁵³. Dolayısıyla her zaman için geçerli olmak üzere, iktidar tarafına meyleden Bektaşî tarikatı mensupları var olmuştu.

Bahsedilen durumun yeniçerilerle alakalı neticesi, yine *itikaden Râfîzî olmadan ve tarikat bağlantısına ihtiyaç duymadan* Hacı Bektâş-ı Velî'nin pîrlığının kabul edilmesiydi. Devletin buna itirazı olmadığı gibi -aşağıda bahsedileceği üzere- yeniçeriler üzerinde kullanabileceği bir yol da kazanmıştır.

Yeniçeri-Bektaşî bağlantısının hızlı şekilde gelişmesi, esasen yeniçeriliğin durumuyla ilgiliydi. 1580'li yıllarda yeniçeriler sorgulanmakta hatta bu durum kendilerince bile kabul edilmekteydi. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da hem kuruluşun mutasavvıflara bağlanması -sadece Hacı Bektâş-ı Velî değil Mevlâna Celaleddin Rumî de kullanılarak- hem de yeniçerilerin hal ve tavırlarının Bektaşî dervişleriyle kıyaslanması bu eserin yazılması maksadıyla alakalıydı. *Kavânîn-i Yeniçeriyân* bozulan ocak nizamının, kural ve kaidelerinin yeniden eski haline getirilmesi için hazırlanmışken, neferlerin itaatkâr ve nizamlı halleri Hacı Bektâş-ı Velî'ye bağlanarak, artık iyice kendini kabul ettiren münasebetten onlara tesir etmede istifade edilmişti. Maaş defterlerine Hacı Bektâş-ı Velî kaydının işlendiği tarih ise Sultan II. Osman devridir ki bu zamanda ocak oldukça fazla baskı altındaydı. Dolayısıyla ocağa kutsallık atfetme ve kuruluşunun evliyalar eliyle gerçekleştiği düşüncesini yerleştirme gayreti, yeniçerilerin tenkit edilmesine karşı bir savunma vasıtası oluşturma maksatlıydı.

Söz konusu bağın gelişmesini sağlayan, kazanılan bu vasfın yeniçeriliğin içindeki büyük değişimde başarılı şekilde kullanılmasıydı. On altıncı yüzyıl sonunda gittikçe belirginleşen yeniçeriliğin ana ocak olma durumu, onu iktidara müdahalelerin temel gücü haline getirmişti. Sürekli siyasi mücadeleler içindeki ocak, *Hacı Bektâş Ocağı* olma iddiasını artık kendisine sağlam bir dayanak yapmıştı. Diğer yandan yeniçerilik on yedinci yüzyıl ortasında ağırlıklı olarak irsiyete dayalı bir sınıf haline gelmiş, on sekizinci yüzyılda ise yeniçerilerin yoldaş kabul etme imtiyazı devlet tarafından kabul edilmiştir⁵⁴. Yeniçeriler sahip olunan bu manevi bağı hem toplum hem de diğer askerî zümreler karşısında kendilerine üstünlük sağlamada bir vasıta olarak kullanmışlardır.

Diğer taraftan devlet bu vasıtanın yeniçeriler üzerindeki hakimiyetini sınırlandırmak ve kendi gücünü tescil ettirmek maksadıyla on yedinci yüzyıl sonunda yeniçeri ağasına yukarıda bahsedilen şeyhleri tayin yetkisini vermişti.

53 Maden, *a.g.t.*, s. 6. Evliya Çelebi zamanında Abdal Musa tekkesi ehl-i sünnet çizgisindeydi. Evliya Çelebi'nin bu tekke hakkındaki fikirlerinin nakli için bkz. Güzel, *a.g.e.*, s. 37.

54 Abdulkasım Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, Küre Yayınları, İstanbul 2002, s. 135 vd.

2. Yeniçeriler Ne Kadar Bektaşî'ydi?

Kurumsal yapısıyla kurulan Bektaşılık bağlantısının en esaslı yanı, ocağın âdet ve ananelerine yansımaları; yeniçerilerin inanç, düşünce ve tavırlarına tesirinin ne olduğudur. Makalenin bu kısmında bu husus ele alındı ve neferlerin ne kadar Bektaşî olduğu gösterilmeye çalışıldı. Tabii hemen belirtmek gerekir ki bu kısımdaki maksat, yeniçerilerin dindar olup olmadıklarını göstermek değildir.

1450'li yıllarda yeniçeri olan ve esir düştükten sonra eski dinine dönen Konstantin Mihailoviç'in hatıratında yeniçerilerin dinî anlayışını yansıtacak malumat vardır. Genel manada verdiği bilgiler, ehl-i sünnet akaidi ve muamelatı çerçevesindedir. Muhtemelen okunan cenkenamelerden kahramanlığını öğrendiği Hz. Ali hikâyelerini de anlatan Mihailoviç, Bektaşilerin ismini bile anmazken II. Murad'ın padişahlıktan çekilip dervişlerin olduğu tekke kalmasının yeniçerilerin hoşuna gitmediğini yazmıştır⁵⁵.

Kayıt ve kaynaklara göre, Yeniçeri Ocağı'nın teşkilat yapısı ehl-i sünnet üzere olduğunu açıkça gösterir görevlilere, uygulamalara ve âmetlere sahipti. Alaylarda yeniçeri ağası önünde taşınan ve ordugâhta çadırı önüne dikilen ocak sancığının adı, İmam-ı Azam Sancağı'ydi⁵⁶. Sürekli ağayla beraber bulunan, ona imamlık yapan ve ulema mensupları gibi giyinen; aynı zamanda ortarlardan birinin yayabaşı olan bir zabıt vardı. İmamlık en eski birliklerden olan cemaatlere mahsustu ve neferlerden yetişirdi. Mesela 1578 yılında imam olan 32. cemaatin yayabaşı aynı zamanda ocakta eğitimden sorumlu tüfenkçibaşıydı⁵⁷. İmam ortası yaklaşık 1632'ye kadar sabit değildi. Daha çok 28. cemaat olmakla beraber değişik cemaatler, imam ortasıydı⁵⁸. Bu tarihlerde 94. cemaat, imam ortası olarak belirlendi ve ocak kaldırılana kadar bu şekilde kaldı.

On altıncı yüzyılın sonuna kadar ağa imamı haricinde ocaktan maaş almayan; imam, müezzin ve kışlalardaki mekteplerde neferlere dinî eğitim veren muallimler istihdam edilmekteydi. Yine seferler sırasında neferlere vaaz eden ve nasihatler veren “yeniçeri

55 Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu-Behiç Anıl Ekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 70-71. Bu esere önsöz yazan Michal Balivet eski yeniçerinin dinî bilgiler aktarmasını dikkate almayarak yeniçeriliğin Sünnî İslam'a uyuşmayan Bektaşî dervişlerinden ilham alınarak oluşturulduğu iddiasını tekrarlamıştır.

56 *TSMAD*, 3248; *Topçular Kâtibi Tarihi*, I, s. 125; D'Ohsson, VII, s. 346-347.

57 BOA, *MAD.d*, 7227, s. 147.

58 956 Reşen defterinde (1549) ocak imamı 28. cemaatte (BOA, *MAD.d*, 12872, s. 67), 998 Recce defterinde (1590) 81. cemaatte (BOA, *MAD.d*, 16273, s. 181; 7485, s. 458), Mart 1594 tarihinde yine 81. cemaatteydi. BOA, *MAD.d*, 5341, s. 58. 7 Ağustos 1620'de 28. cemaatten olan imam emekli edilince 45. cemaat yayabaşı tayin edilmişti. BOA, D.YNÇ, 13/300. 1622 (BOA, *MAD.d*, 6682, s. 512) ve 1623'te 28. cemaat yayabaşı ocak imamıyken (BOA, *TT.d*, 745, s. 213, 586, 984) daha sonra diğer ortarlara kaymıştı. En son 90. cemaat yayabaşı imam olmuşken (BOA, *MAD.d*, 7471, s. 87; 6681, s. 89, 369, 765). 1632 yılından itibaren (1041 Lezez) 94. cemaatte sabit hale gelmişti. BOA, *MAD.d*, 6691, s. 222; 7232, s. 723. Bundan sonraki bazı kayıtlar için bkz. BOA, *MAD.d*, 6313.

şeyhleri” vardı. Bunların İstanbul’da odalarda da vaazlarına devam etmesine müsaade edilirdi⁵⁹. Hatta yeniçerilerden ehil olanlar da vaiz seçilebilirdi ki mesela odaların vaizi öldüğünde, yerine yeniçerilerden ehl-i ilim olan bir nefer 10 Şubat 1586’da tayin edilmişti⁶⁰.

1580’li yıllarda yukarıda gösterilen görevlilere ocaktan maaş bağlandı. Yine bu dönemden itibaren ortalarda ilim tahsil eden ve aynı zamanda mekteplerde muallimlik, camilerde veya diğer müesseselerde dinî vazifeler üstlenen, ocak kaldırılana kadar var olan tâlib-i ilim ve danişmend kadroları ihdas edildi. Bunların vazifesi orta neferlerine ilmihal ve Kur’an-ı Kerim öğretmek, odalarda Kur’an-ı Kerim okumaktı⁶¹.

Kışların ahlaksızlık veya eğlence hususunda sıkı kısıtlamaları vardı. Önceleri kışlara kadın getirme gibi durumlar olsa da on altıncı yüzyıl sonrasında sayıları artan ihtiyarlar ve korucular sayesinde bu husus daha sıkı şekilde gözetim altında tutulmuştur. İçki içmek yasak olduğundan Patrona İsyanı sırasında bile isyancı yeniçeriler, kışlalar dışında ikamet etmişlerdi.

Yukarıda bahsedilen durumlar yeniçerilerin inançlarını da belirleyen muhiti göstermektedir. İstanbul’da kışlarında olduklarında ve seferler sırasında orta zabıtlarınca gözetim altında tutulmaktaydılar. Savaşta metris içindeyken bile namaz kılınırken⁶² hem koşullarda hem de seferde günlerinin başlamasını ve bitişini namaz vakitleri belirlemektedir. Ancak bir yeniçeriden askerî kabiliyetlerini törpüleyecek şekilde sofu bir şahsiyete dönüşmesi beklenmezdi. Umulan, dinin temel emirlerine ve toplumun ahlaki yapısına uymalarıydı ki elbette bütün yeniçerilerin özellikle kışla dışında bahsedilen şekilde yaşadığı da iddia edilemez.

On altıncı yüzyıl sonundaki değişime kadar nefer istihdamı, yeniçerilerin Bektaşîlerle veya diğer bir tarikatla bağlantılı olduklarını gösterir mahiyette değildir. Acemi oğlanları önce dil ve adetleri öğrenmek üzere Türk aileler yanında kalırlar ve ardından Acemi Ocağı’na geçerlerdi. Saraya alınanlar Türk aileler yanına verilmezken, verilenlerin bir kısmı Acemi Ocağı’na yazılmadan doğrudan topçu ve cebeci gibi ocaklara alınırdı. Acemi Ocağı’ndakiler de sadece yeniçeri yapılmaz diğer ocaklara veya görevlere dağıtılırlardı⁶³. Diğer ocakların

59 Van ve Tebriz seferinde yeniçerilere vaaz veren halifeye 9 Mart 1550 tarihinde Edirne’de Dârülhadis zevaidinden 25 akçe yevmiye bağlanmış ve İstanbul’da vaazlarına devam etmesi istenmişti. BOA, *KK.d.*, 209, s. 8. 1580’li yıllarda da yeniçeri şeyhi olarak bilinen Şeyh Hasan adlı bir vaiz vardı. Nisan 1580’de Çanakkale’de askerlere vaaz verirken Tebriz’den gelen birisinin hakareti sebebiyle aralarında kavga çıkmıştı. BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 39, hk. 662. Şeyh Hasan’ın bir ara vaaz vermesi yasaklanmış ve kendisi hapsedilmişti. Ancak 27 Nisan 1583’te şeyhülislamın görüşüyle işini yapmasına müsaade edilmişti. BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 49, hk. 102. 5 Ağustos 1597’de yeniçeri şeyhi Mevlâna Hasan, Sultan Selim Camii’ne vaiz tayin edilmişti. BOA, *ARSK.d.*, 1474 s. 249. Odalarda mektep bulunmasını gösteren kayıt için bkz. BOA, *KK.d.*, 230, s. 267.

60 BOA, *KK.d.*, 246, s. 151.

61 Bu husus için bkz. Gül, *a.g.e.*, II, s. 38 vd.

62 *Topçular Kâtibi Tarihi*, I, s. 219-220.

63 Bazı kayıtlar için bkz. BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 6, hk. 401; 10, hk. 125; 25, hk. 2995.

ve neferlerinin Bektaşılığı söz konusu olmadığından acemi oğlanlıkları döneminde bu mensubiyetin aktarıldığı durumu mevzubahis değildir⁶⁴. Kaldı ki kapıkulu düzeninde bütün neferler devşirme ve acemi oğlanlığı üzerinden de gelmezdi.

Dikey ve yatay geçiş imkânı sağlayacak şekilde düzenlenen kapıkulu ocakları ve tımar usulünde bir sınıfa sürekli bağlanma yoktu. İlk ortaya çıkan kapıkulu teşkilatı olmasına rağmen Yeniçeri Ocağı, Osmanlı askerî nizamının alt derecesindeydi. Neferler on altıncı yüzyılın sonuna kadar acemi oğlanlıklarının ardından geçtikleri ocaklarında fazla kalmazlardı⁶⁵. Kahramanlıklarına ve yararlılıklarına bağlı olarak kısa zaman sonra yahut belli bir yevmiyeye veya orta silsilesine yükseldiklerinde diğer sınıflara geçerlerdi. 1570’li yıllara kadar ocak içinde emeklilik olmadığından sakat kalanlar dahil bütün neferler, er veya geç ocağı bir zaman sonra terk eder, daha fazla gelir sağlayacakları sınıflara geçerlerdi. Dolayısıyla acemi oğlanları gibi yeniçeri neferlerinin yetiştirilme ve yükselmesi de sürekli tarikat müntesipliğini gerektirir şekilde değildi⁶⁶.

Bütün kul sistemi içinden ayrıştırılan yeniçeriler üzerinden geliştirilen bir görüşe göre onlar Bektaşılığı, devşirme öncesinde mensup oldukları Hristiyanlığın “Bektaşî dervişlerine yakınlık duyduğundan” yahut “Bektaşîlerin Hristiyanlığa inançlarının yapısı gereği sevgi ve kardeşlikle yaklaştığından” tercih etmişlerdi. Bu kanaat, devşirmenin cebri olmasına ve hürriyetlerini kaybetmemek için dinlerini değiştirdikleri mantığına dayanmaktadır⁶⁷. Dolayısıyla gönüllü Müslüman olmayan, gizlice inançlarını taşıyan ve İslamiyet’in kurallarına uymayan neferler Hristiyanlara *daha hoşgörülü ve insani olan Bektaşılığa* mensup olmuşlardı. Bir benzeşme oluşturmak için de dinî kuralları ihlal etmelerini itikaden farklılık şeklinde değerlendirmişlerdir ki bu hususta özellikle bir kısmının içki içmesine dayanmışlardır⁶⁸. Bu kanaat, Alevilik-Bektaşılık üzerine çalışan bir kısım yazarlarca da paylaşılmaktadır⁶⁹. Şikâyet

64 Faroqhi, bunu muhtemel görmektedir. A.g.m., s. 149.

65 Bahsedilen durumda Goodwin’in verdiği; “Eğitimi bitiren her acemi oğlanı görevlendirildiği ortaya kaydedilir, numara ve ait olduğu ortamın simgesi dövme yapılarak koluna, bacağına ve muhtemelen de ruhuna işlenirdi.” malumatının hiçbir geçerliliği yoktur. Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 41.

66 8 Eylül 1591 tarihli bir kayıt, Suraiya Faroqhi tarafından yeniçeri ve acemi oğlanlarının Seyyid Gazi’deki Râfîzî şenliklerine katıldıklarına delil olarak gösterilmiştir. A.g.e., s. 82-83. Ancak kayıt bu cemiyetlerin olduğu yerlere gelen yeniçeri, acemi oğlanı ve onların kıyafetine girmişlerin halkın üzerine maddi menfaat temini için yaptıkları baskılarla alakalıdır. Pazar, panayır, şenlikler yeniçerilerin kaçırmadıkları fırsatlardı.

67 Bazı değerlendirmeler için bkz. Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi Özden, Altınordu Yayınları, İstanbul 2017, 66, 96; Vryyonis, Speros, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi” *Söğüt’ten İstanbul’a*, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Yayınevi, İstanbul 2000, s. 546-553.

68 Goodwin, a.g.e., s. 54, 157. Bu düşüncenin Arnavut milliyetçiliği üzerindeki tesirinin incelenmesi için bkz. Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Ali Bertkay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 368 vd.

69 Misal için bkz. Reha Çamuroğlu, *Yeniçerilerin Bektaşılığı ve Vaka-i Şerriye*, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 4-13. Alevilik ve Bektaşılık literatürünün metodolojik değerlendirilmesi için bkz. Ocak, “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa”.

kayıtlarından münferiden yeniçerilerin bu şekilde bir hayat tarzına sahip olanları görülsün⁷⁰ de umum manada yeniçerilerin dahil olduğu kul-devşirme usulü, devletin resmî mezhebinin Osmanlı coğrafyasının hemen her yerine yayılmasının en mühim vasıtasıydı. Hangi dereceden olursa olsun mensupları bu anlayışa tâbiyen özellikle yüksek rütbeliler servetlerini bu yola harcamış; camiler, medreseler ve diğer müesseselerle Sünniliği görevlendirildikleri yere taşımışlardır. Maiyetlerindeki diğer kurdukları vakıfların bünyesinde istihdam edilen imam, vaiz ve diğer dinî görevlileri beslemişlerdir. Bütün ömürlerince ırkdaşları ve önceki dindaşlarıyla mücadele eden kapıkullarından eski dinlerine dönenler mutlaka vardı. Ancak esir düştüklerinde kurtulmak için kendileri bin türlü yola başvurmaktayken devlet de bütün yolları kullanırdı. Esaretleri sırasında din değiştirmedikleri ve özellikle Safevîlerin Şii olma teklifini hakaretle reddettikleri için işkence edilen hatta öldürülenler vardı⁷¹.

İlaveten şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı kul sistemi sırf devşirme-esirliğe dayalı değildi. Büyük kısmı devşirmelerin kardeşi veya akrabalarından olmak üzere en az devşirmeler kadar insan gücü, timar ve kale muhafızlığı da olmak üzere sistemin bütün kanallarına dahil edilmekteydi. Yani oldukça fazla gönüllü ihtida hareketi vardı ki ocaklara-timar sistemine alınanlar dışındakilerle binlerce kişilik *kul kardeşleri* adıyla hususi teşkilat bile vardı⁷².

Klasik usulün değişmeye başladığı on altıncı yüzyılın sonunda, neferlerin ocaklara ömür boyu mensubiyeti ortaya çıkmıştı. Çünkü bu dönemde ocaklardan birbirine ve timar sistemine geçiş yavaşlamış, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında ise tamamen kesilmişti. Değeri azalan maaşları yerine yeniçerilerin bir kısmı emekli olup iktisadi faaliyetlerini rahat şekilde devam etmeyi hedeflemiş, daha fazlası ise maaşsız kapıkulluğuyla beraber sadece seferlere katılmıştı. Devşirmenin uygulaması kalktıktan sonra Yeniçeri Ocağı'nın nefer kaynağını, Osmanlı coğrafyasında yaşayan yeniçeri oğullarıyla kanuni ve gayrikanuni yollarla giren diğer kesimler teşkil etmekteydi. Ocakla münasebeti olanlar; ortalarıyla veya bunlar olmadan İstanbul'da ve daha fazla olarak kalelerde hizmet eden neferlerdi. Kalelere kayıtlı olanların çok büyük çoğunluğu da memleketlerinde veya yakın yerlerde görev yapmışlardı. Öyle ki Bağdat ve Basra gibi bazı yerlerde görev yapıp Rumeli gibi uzak bölgelere hiç gitmeyen on binlerce yeniçeri vardı. Yeniçerilerin büyük kısmı ise hiç İstanbul'a gelmemiş ve odalarında bulunmamış, memleketlerinden doğrudan ordulara katılmışlardı. Bu yeni durumda birkaç yüz bin yeniçeri, yayıldıkları Kuzey Afrika dışındaki bütün Osmanlı coğrafyası ahalisiyle bütünleşmiş, buldukları yerlerin dinî anlayış ve

70 1 Ekim 1604 tarihli bir kayıta kızıyla evli ve geçinemeyen bir yeniçeriyi şikâyet eden bir çavuş, onun kefare köyünde oturduğunu ve onların "iman-ı batılaları" üzere kızına şer-i şerife muğayir tekliflerde bulunduğunu bildirmişti. BOA, *KK.d.*, 70, s. 37.

71 Bu husus için bkz. Gül, *a.g.e.*, II, s. 190 vd. 1605 yılında Safevîlere esir düşen Erzurum beylerbeyi Sefer Paşa, Kızılbaş olması teklifine küfürle karşılık verdiği için öldürülmüştü. *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 586.

72 Gül, *a.g.e.*, I, s. 67. İhtidanın en yoğun olduğu ve devşirmenin neredeyse bittiği devirde (1660-70) Osmanlı topraklarında uzun süre yaşayan Paul Ricaut dinî taassubunun tesiriyle bunları görmezden gelip İslam'ın kılıç zoruyla büyüyen bir din olduğunu anlatmıştır. *A.g.e.*, s. 163-64.

hayat tarzını benimsemiş; özellikle Anadolu dışındaki muhitlerin Türkleşmiş-Müslüman toplumunu teşkil etmişlerdi⁷³. Öyle ki buldukları bölgelerden uzaklaşmaları kendileri için oldukça zor bir haldi. Bunun en bariz misali; Rumeli'deki kalelere kayıtlıların münferiden ve topluca şarktaki kalelere sürgün edilmelerine büyük direnç göstermeleri ve maaşlarından bile vazgeçerek gitmemeleriydi⁷⁴.

Yeniçerilerin diğer sınıflara geçmesi sebebiyle nefer-ocak bağının kısa sürdüğü klasik dönemde münferiden tasavvufa meyli olan yeniçeriler dışında on altıncı yüzyıl sonu itibarıyla börkle kurulan görünürdeki münasebet, esasen ocağın kurumsal yapısı üzerine inşa edilmiştir. Bununla beraber gittikçe kuvvetlenen Hacı Bektâş-ı Velî bağlantısı neferleri kapsamına almıştır. Yukarıda bahsedilen çerçevede yani resmî itikada aykırı olmayacak ve *mutlaka tarikat-tasavvuf bağlantısı gerektirmeyecek* şekilde Hacı Bektâş-ı Velî'yi pîrleri olarak kabul etmişlerdi. Yani neferlerin Bektaşılığı, ehl-i sünnet büyüğü olarak Hacı Bektâş-ı Velî'yi ocağın kurulmasında ve kıyafetlerinin belirlenmesinde dahil olan bir manevi şahsiyet olarak kabul etmek şeklindeydi.

Bu gelişme ocağın adet ve ananelerine de yansımıştır. *Kavânin-i Yeniçeriyân*'da neferlerin cezalandırılmalarında bahsedilmeyen bir durum yaklaşık elli yıl sonra yazılan *Telhîsü'l-Beyân*'a girmiştir: "Hacı Bektâş-ı Velî rıza vermeyeceğinden" Ramazan ayında ve cuma günlerinde yeniçerilere dayak atılmazdı. Ağa divanında Hacı Bektâş-ı Velî'nin ismi söylendiği zaman ağanın ayağa kalktığı malumatı da bu kaynakta mevcuttur⁷⁵. Yeniçerilerin ağa divanında ve seferlerde okudukları, on yedinci yüzyıl ortasında varlığı bilinen bir duada, padişahlar ve devlet adamlarının ardından Hacı Bektâş-ı Velî'nin adı da anılırdı⁷⁶.

Yeniçerilerin Bektaşî tarikatına mensup olanları da vardı ki bazı ağa ve neferler Bektaşî lakabını kullanmıştır⁷⁷. Zaten yeniçerilerin ehl-i sünnet büyüğü Hacı Bektâş-ı Velî'ye yakışır şekilde yaşamaları umulur, aksine ona mensup bir zümre olmaları bakımından suç ve ahlaksızlık içeren fiilleri kendilerine yakıştırılmaz ve ayıplanırlardı⁷⁸. 1802 yılında Hacı

73 Bu husus için bkz. Gül, *a.g.e.*

74 Misal için şu kayıtlara bakılabilir. BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 186, hk. 353, 528.

75 *Telhîsü'l-Beyân*, s. 149, 153.

76 Abdulkasim Gül, "Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *ETÜT Dergisi*, sayı 1 (2020), s. 60.

77 BOA, D.YNÇ, 240/17; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'at-ı Rûz-merre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2017, 298; BOA, D.YNÇ, 19/520. Kasım 1771'de zağarcıbaşı ve sonra kulkethüdası olan Bektaşî Hüseyin Ağa vardı. Ahmet Rüşti Fakazlı, *Azizzâde Hüseyin Râmiz Efendi, Zübdetü'l-Vâkı'ât*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 104-105.

78 Mesela Ağustos 1780 yılında Antep'teki yeniçerilerin düzensizliğiyle alakalı gönderilen bir emirde onların Bektaşîyânın âdâb ve kavaninine itaatkâr ve mürafi oldukları anlatılmıştı. BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 176, hk. 1010. Paul Ricaut, on yedinci yüzyıl ortasında yazdığı kitabında, kendisine ulema mensubu bir kişinin yeniçerilere kefare denildiğini söylediğini hatta Ebussuud Efendi'nin, bir yeniçerinin mümin olduğuna inananın asıl kafir olduğu fetvası verdiğini yazmıştır. Ricaut, *Hâlihazırının Tarihi*, s. 234. Aslında Ricaut, siyasi baskıları sebebiyle nefret duyulan yeniçerilere karşı ulema mensuplarının kanaatlerini aktarmıştır.

Bektâş-ı Velî türbesinin tamiri için padişahın istenen müsaade telhisinde, bunun Yeniçeri Ocağı'nın celb ve memnuniyetlerini sağlayacağı belirtilmiştir⁷⁹.

Ancak yeniçerilerin Hacı Bektâş-ı Velî'ye bağlılığının on sekizinci yüzyılda bile ehemmiyetli derecede olmadığını gösterir emareler vardır. Osmanlı arşivinde yeniçerilerin esamileriyle veya diğer hususlarla alakalı sundukları binlerce arz mevcuttur. Hem bu arzlarda hem de kayıtlarıyla alakalı diğer beyanlarında Bektaşîlik bağımlı gösterir ifadeleri kullanmadıkları gibi her arzda var olan dua kısmında Hacı Bektâş-ı Velî'ye yer vermemişlerdir⁸⁰. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan sofaya oturmayı gösteren sofa tezkerelerinin ilk hallerinde olmayan⁸¹ Hacı Bektâş-ı Velî'ye dua, on dokuzuncu yüzyıla ait olanlara girmiştir⁸².

Bektaşîlik bağlantısının geliştiği bu dönemden itibaren taşrada veya İstanbul'da bulunan yeniçerilerin genel inanç yapılarını değerlendirebilecek malumat vardır. Maaş alan veya almayanlardan imam, müezzin, hafız, muallim gibi dinî görevlerle meşgul olan oldukça fazla kimse bulunmaktaydı ki bunlar sınıflar arasında geçiş yapabilmekteydi. Özellikle ağaların oğulları, eğitim alarak ulema ve kalemiye dahil bütün sınıflara geçmekteydi. Kayıtlara göre ocaktaki tâlib-i ilim ve danışmendlerin büyük kısmı yeniçerilerin oğullarıydı. İktisadi bakımdan reyaya nispetle daha müreffeh olduklarından diğer kapıkulları gibi hacca gitme yeniçeriler arasında oldukça yaygındır⁸³. Neferlerin emeklilikleriyle alakalı verdikleri dilekçelerde, *beş vakit namazlarını camide kılıp padişaha dua edecekleri* ifadesi bir kalıp olarak bulunmaktaydı⁸⁴.

Çizilen çerçeve bu olmakla birlikte on sekizinci yüzyılda yeniçeriliğin tabanının genişlemesi, ocağın resmî itikadına mensup olmayan kesimlerin girişlerinin önünü açmıştı. Yani tashih ve be-dergâh, sofaya oturma ve diğer şekillerde; her türlü asıl ve inanca mensup kesimlerin yeniçeriliğe geçmesi mümkün hale gelmiştir⁸⁵. Değişmeleri fark eden idare de müdahale ve tedbirlerden geri kalmamıştır. Ocak 1734'te yeniçerilerin “kadimden beri din ve diyanetini bilir, ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesine sahip oldukları” anlatılarak başlanan bir fermanla Trabzon çevresinde, “eskiden beri Râfizîlik ve ilhadlarıyla bilinen ve haşa sebb-i hazret-i şeyhayn-i mükerrremeyn ile meşhur ve meluf, melun ve merdud Çepni dedikleri taife-i bi-dinden ve bunlara hempay-ı mezhebi dalalet” olanlardan yazılması yasaklanmıştır⁸⁶. Ancak

79 BOA, HAT, 120/4900.

80 Bu arzlarda dualar ihtiva eden ifadeler oldukça fazla kullanmalarına rağmen doktora çalışması sırasında incelenen, yeniçerilere ait yüzlerce içinde Hacı Bektâş-ı Velî'ye duaya sadece bir derviş tarafından verilen arzda rastlanmıştır. BOA, D.YNÇ, 68/242.

81 BOA, D.YNÇ, 257/251.

82 BOA, D.YNÇ, 427/293. Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, I, İstanbul 1297, s. 53; John Kingsley Birge, *Bektaşîlik Tarihi*, çev. Reha Çamuroğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1991, s. 86.

83 Arşivdeki yeniçerilerle alakalı kayıtların hepsinde bu, kolaylıkla görülebilmektedir.

84 BOA, D.YNÇ, 98/193; 164/276.

85 Bu husus için bkz. Gül, *a.g.e.*, I, s. 106 vd.

86 BOA, *A.DVN.MHM.d.* 139, hk. 1514; 140, hk. 991.

sonrasında Çepnilerin ocak içinde bulunmaları yadırganır olmaktan çıkmıştır ki Karadeniz kalelerinde görev yapanların arasında Sünnî olup olmadıkları bilinmeyen Çepniler vardı. Genel tedbirler dışında münferiden bazı emirler de mevcuttur. Silistre’de bazı yeniçerilerle beraber büyük çaplı eşkıyalık yapan -sekiz yıl sonra affedilecek- Esir adlı ve “kızılbaş-ı bedma’âş” olarak tanıtılan bir kişinin yakalanıp cezalandırılmasıyla alakalı Ekim 1747 tarihli emirde onun 59. bölüğe girişi, bir kızılbaşın kabul edilmesinin ocağın dört yüz yıllık kanun ve nizamını bozmak amacıyla yapıldığı şeklinde anlatılmaktaydı⁸⁷.

Yeniçeri Ocağı’nın Bektaşiliği esasen şeyh ve dervişlerin mevcudiyetiyle alakalıydı. On yedinci yüzyılda esami temin etmenin kolaylaşmasıyla Bektaşî şeyh ve dervişleri kolayca ocağa girmişti. Ayrıca neferlerden bu tarikata sülûk edenler, şeyhlik ve dervişlik yapanlar da vardı. Mesela on yedinci yüzyıl ortasında Sayda, Eb’r-Ruh’taki Bektaşî tekkesi şeyhi Kandiye savaşları gazilerinden Yeniçeri Dede’ydi⁸⁸. Merkeze kayıtlı dervişlerin bir kısmı *hû-keşânlar* adıyla hususi görevliydi. Bunlar törenlerde yeşil cüppeli olarak bir şekilde ellerini yumruk şeklinde göğüslerinde tutarak yeniçeri ağalarının atı önünde Esmâü’l-hüsna okuyarak yürürlerdi⁸⁹. Daha önce ayrı tasnif olmadıklarından sayıları bilinmeyen *hû-keşânlar*, on sekizinci yüzyılda maaş defterlerine göre 8-14 arasında değişen sayıdaydılar. Hepsisi bir ortaya mensup değilken kayıtlı oldukları ortaları değiştirebilmeleri mümkündü. Bunlar seferlerde de ocakla beraber bulunurlardı⁹⁰. *Hû-keşânlar* dışında Bektaşî şeyh ve dervişlere ait kayıtlar da vardır. Mesela 91. cemaatin 1779 maaş defterinde emekliler içinde, Midilli’de Ali Baba Tekkesi’nde tekkenişin olan bir kişi yazılıdır⁹¹.

Yeniçerilerin tarikat mensubiyeti Bektaşiliğe münhasır değildi. Maaş kayıtları ve neferlerin arzlarına bakılırsa yeniçerilerin diğer tarikatlar ve tekkelerle bağlantıları da oldukça fazlaydı. 1610 yılında Kudüs’teki Özbek Zaviyesinin şeyhi, Hasan adlı bir yeniçeriydi⁹². Yine aynı tarihlerde Sultanîye’deki tarikatı belli olmayan bir zaviyenin şeyhi yeniçeri Hasan’dı⁹³.

87 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 153, hk. 767.

88 *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, s. 245.

89 D’Ohsson, VII, s. 326; BOA, D.YNÇ, 285/383. *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. Feridun M. Emecen, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, 268.

90 BOA, *MAD.d*, 6316, s. 470; BOA, *D.BŞM.d*, 4007; BOA, *MAD.d*, 17134, s. 256-257. 1739’da sayıları 12’ydi. BOA, *D.YNÇ.d*, 34247, s. 6. 1753’te 10 hû-keşânın; 46. bölük (1 kişi), 96. cemaat (2 kişi), 46. cemaat (1 kişi), 14. bölük (1 kişi), 1. cemaat (1 kişi), 25. Sekban (1 kişi), 94. cemaat (2 kişi), 36. bölük (1 kişi) olarak dağılımı vardı. BOA, *MAD.d*, 4300. 1757’de 8 hû-keşânın dağılımı şöyleydi: 46. bölük (1 kişi), 96. cemaat (2 kişi), 14. bölük (1 kişi), 1. cemaat (1 kişi), 94. cemaat (2 kişi) ve 36. cemaate (1 kişi). BOA, *MAD.d*, 5550, s. 465. 1775’de 4 eski 10 yeni toplam 14 hû-keşân; 46. bölük (1 kişi), 96. cemaat (1 kişi), 1. cemaat (1 kişi), 14. bölük (1 kişi), 35. cemaat (3 kişi), 67. cemaatin (7 kişi) yoldaşydı. BOA, *MAD.d*, 17423, s. 231.

91 BOA, *MAD.d*, 6325, s. 1491-94. 1733’te 57. bölükte üst ismi Bektaş alt ismi Derviş olan, Bektaşî dervîşi olması muhtemel bir yeniçeri vardı. BOA, D.YNÇ, 112/350.

92 BOA, *A.RSK.d*, 1482, s. 75. Kayıtta sancak ve kaza isimlerinin yerleri boş bırakılmıştır; ancak iki yüz on sekiz yıllık tarihe sahip zaviyenin şeyhliğini ele geçirmeye çalışan bir kişinin Kudüs kadısından aldığı belgeyle müdahalesi gösterilmiştir.

93 BOA, *A.RSK.d*, 1482, s. 116.

Yeniçerilerin mensubiyeti bakımından Mevlevilik diğer tarikatlardan daha öndeydi. Bu yadırganır bir durum değil, çünkü Yeniçeri Ocağı'yla tarikat bağlantısı sadece Bektaşilik üzerine inşa edilmemişti. Ocağın kurulması ve kisvelerinin seçiminde Mevlâna soyundan Emirşah Efendi'nin hazır bulunduğu rivayetinin *Kavânîni Yeniçeriyân*'da olduğu yukarıda gösterildi. 1802 yılına ait, Hacı Bektâş-ı Velî'nin türbesinin tamir edilmesine ilişkin düzenlenen evrakta *devletin zuhuru ve devamlı kalacağı hususunda* Mevlâna Celaleddin-i Rûmî ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin himmet ve duaları olduğu yazılıdır⁹⁴. Nefer ve ağalardan bu tarikata mensup olanlar, tekkelerini inşa veya tamir ettirenler vardı. 1623 yılında Saksoncubaşı Kara Mazak Ağa, Eyüp'te bir Mevlevihane'yi tamir ettirmiş ve çevresini temizlettirmişti⁹⁵. 1657 senesinden beratlı olarak Kayseri'de Mevlevi tekkesi olan Hacı Bulam Tekkesi'nde tekkenişin olan bir yeniçeri vardı⁹⁶. Tokat'ta yeniçeri ağası Muslu Ağa tarafından yaptırılmış Mevlevihane bulunmaktaydı⁹⁷. On sekizinci yüzyılda İstanbul'da sürekli Mevlevihanelerde kadrolu kapıcılık yapan (bevvab) yeniçeriler vardı. 1733'te ise 4. cemaatten talib-i ilim Mehmed Efendi, "tarik-i Mevleviyye sülûk" ettiğiinden ortasından ayrılmıştı⁹⁸.

Ocağın bütün tarikatlara açık olmasının en önemli göstergesi şeyh ve dervişlerinin ocaktan esami teminleriydi. Esamilerinin dışarıya gitmesinden tarikat şeyhleri ve müntesipleri fazlasıyla müstefit olmuştur. Bunların yazılmalarına hiçbir sıkıntı çıkarılmaz, sefer ve görev muafiyeti için ya yüksek yevmiyeye korucu yapırlardı ya da emekli edilirdi. Ancak kayıtlara bakılırsa bunlara pek de yüz verilmemiştir. 1736 yılında, Halveti şeyhi Yahya Efendi'nin oğlu Anabolu Kalesi'nde tekkesi olan Abdulşekül Yahya, eski ocak imamının arzıyla 94. cemaatte kaydedilmişti⁹⁹. 1763'te Şam'daki Üçler Yediler Kırklar Şeyhi Türbesi şeyhi Abdulkadir'in, bu kaleye kayıtlı emekli esamisi vardı¹⁰⁰. 1742'de, Bayramî Melamiğine bağlı Aksaray'da Sekbanbaşı Yakup Ağa Tekkesi şeyhi Mustafa'ya da esami verilmişti¹⁰¹. 1724 yılında 4. cemaatte Şeyh Veliyüddin adlı kişi bulunmaktaydı. Celveti şeyhlerinden Dolayobalı Şeyh Veliyyüddin Efendi olma ihtimali bulunan emekli şeyh, ortasında huzuru olmadığından emekli ağalar içine yazılmıştı¹⁰². Limni'de yaşayan ve kendinden "ocak şeyhi" olarak bahseden Şeyh Ömer'e ait 1758 tarihli bir arz bulunmaktadır. Kendi ve oğluna ait esamilerin 69. cemaat çorbacısı tarafından el konulmasını şikâyet etmişti¹⁰³. 1761'de Seyyid Abdulkerim adlı 101. cemaatte kayıtlı, kendisini "meşayih ve sadattan" gösteren 21 akçeyle

94 BOA, HAT, 120/4900.

95 *Topçular Kâtibi Tarihi*, II, 783.

96 Rıdvan Yurtlak, *66/1 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (H.1067/1657) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998, s. 161.

97 BOA, C.BLD, 146/7292.

98 BOA, D.YNÇ, 107/251.

99 BOA, D.YNÇ, 131/87.

100 BOA, D.YNÇ, 264/161.

101 BOA, D.YNÇ, 164/243.

102 BOA, D.YNÇ, 85/428.

103 BOA, D.YNÇ, 234/196.

emekli birisi, esamisinin gümrüğe nakledilip iki oğlu ve karısına maaş bağlanmasını istemişti. Buna müsaade edilmediği gibi “adem-i rağbetinden” dolayı esamisi silinmişti¹⁰⁴. 1750’li yıllarda 1. cemaatte korucu olarak kayıtlı Şeyh İsmail¹⁰⁵, 1770’lerde Şeyh Ahmed adlı birisi vardı. 1754’te Bender’de, âlim ve şeyh olduğu kale muhafızının bildirdiği Nuri adlı bir kişi 21. cemaate yazılmıştı.¹⁰⁶ 1779’da Kudüs’te yaşayan Lütfullah adlı bir şeyh, ocaktan maaş istediğinden Şeyh üst adıyla yazılmıştı¹⁰⁷. 91. cemaatte 1779 maaşında korucular içinde Şeyh Hasan adlı birisi vardı.¹⁰⁸

3. Bektaşiliğin Tezahürleri ve Literatür Değerlendirmesi

Akbörk rivayeti dışında dayanak olmadığından yeniçeri-Bektaşî münasebetinin ilk dönemi için kanaat beyan edenlerin bir kısmı şüpheli davranmış, bazıları sonraki gelişen bağlantının en başta var olduğu görüşünde olmuş, bazıları ise münasebetin varlığını kabul etmekle birlikte yeniçeriler üzerinde bir tesiri olmadığı fikrini beyan etmiştir. Tarihçiler genel olarak sonraki zümre içinde yer alırken¹⁰⁹ Bektaşilik-Alevilik tarihi ve inancı üzerine çalışanlar ilişkinin çok yoğun olduğunu gösterme gayretindedirler¹¹⁰.

104 BOA, D.YNÇ, 248/47.

105 BOA, D.YNÇ, 226/376.

106 BOA, D.YNÇ, 221/149.

107 BOA, D.YNÇ, 349/74.

108 BOA, MAD.d, 6325, s. 1491-1494.

109 Fuat Köprülü, Hacı Bektâş-ı Velî'nin Osman Gazi ile münasebeti hakkında Bektaşî menakıb-nâmelerinde bulunan rivayetin uydurulduğu görüşünde olup, yeniçerilerin ilk ihdasında onun hayır dua ettiği rivayetini ise “*hakaik-i tarihi ile asla kabil-i telif olmayan eski bir efsâne*” olarak kabul etmiştir. Bununla beraber Osman ve Orhan Beyler zamanında harplere katılan dervişlerin umumiyetle Hacı Bektâş-ı Velî müritlerinden olduğundan bunların ağızdan ağıza anlatımıyla rivayetin tarihi bir vaka şekline dönüştüğü (Franz Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, yay. haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 65), bu bağlantı sayesinde Bektaşiliğin devletin resmî himayesine mazhar olduğu (“Hacı Bektâş Velî”, *İA*, c. II, s. 461) fikrini beyan etmiştir. Uzunçarşılı, on dördüncü yüzyıl sonu veya on beşinci yüzyıl başında münasebet tesis edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Ancak Uzunçarşılı, Aşıkpaşazâde'nin 1415'ten itibaren on altıncı yüzyılın ilk on senesine kadarki olaylara şahit olduğu halde Bektaşîlerle yeniçerilerin münasebetinden bahsetmediğini yazdığından on beşinci yüzyıl sonuyla ve on altıncı yüzyıl başını kastetmiş olmalıdır). *Kapıkulu Ocakları I*, 149-150. Faroqhi, Aşıkpaşazâde'nin börk giyilmesi nakli üzerinden yeniçeriler ve Bektâşîler arasında ilişki olabileceği görüşünde olsa da bu ilişkinin fazla abartılmaması gerektiğini, İstanbul ve Kahire dışında Bektaşî zaviyelerinin yeniçerilerle bağlantısı olmadığını ilave etmiştir. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 188. Palmer ise bağlantının on beş ve on altıncı yüzyılda Bektaşî dervişlerinin şevkle uğraşmalarıyla oluştuğu kanaatindedir. J.A.B. Palmer, “Yeniçerilerin Kökeni”, *Söğüt'ten İstanbul'a*, İmge Yayınevi, İstanbul 2000, s. 485-487.

110 Melikoff, Hacı Bektâş-ı Velî'nin yeniçeri teşkilatının kuruluşunda hayatta olmadığından bağlantısının bulunmadığını beyan etse de ilk devşirilen neferlerin Bektaşî dervişlerinin manevi ahlaki korumasına verildiği görüşündedir. Irene Melikoff, *Kırklar'ın Cemi'nde*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2007, s. 52. Birge hem kroniklerin verdiği hem de sonraki döneme ait bilgileri kullanarak bağlantının kuruluş devrinde olduğunu kabul etmiştir. Birge, *a.g.e.*, s. 50-53, 85-90. Ahmet Yaşar Ocak'a göre Abdal Musa on dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Hacı Bektâş-ı Velî Tekkesinde şeyhlik yapmıştır. Ganimetlerden istifade için beraberindeki dervişleriyle Orhan Gazi'nin seferlerine katılmıştır. Bu vesileyle gazilere Hacı Bektâş-ı Velî'nin menkıbelerini anlatarak onu tanıtmıştır. Bu dervişler ve onlarla birlikte savaşan Osmanlı gazileri aracılığıyla Hacı Bektâş-ı Velî'yi tanıyan Osmanlı sultanları, Yeniçeri Ocağı'nı kurarken gaziler arasında yaygın olan kült sebebiyle ocağı ona bağlamışlar, böylece Hacı Bektâş-ı Velî'nin hatırası, Osmanlı topraklarında giderek gelişmek suretiyle büyüyüp ünlenmiştir. Ocak, *Türkiye'de Tarikatlar*, s. 461; ayn.yzr., “Bektaşilik”, 373.

Bu münasebeti temel alan çalışmalarda çok farklı tezahürler gösterilmiştir. Bunların incelenmesine geçmeden önce şu hususa temas etmek gerekir ki söz konusu çalışmalarda genel olarak yeniçerilikteki değişim, nefer istihdamındaki farklılık ve devşirme usulünün devam edip etmemesine bakılmamış, tamamen klasik dönemdeki yapı esas alınmıştır. Yani araştırmacılar bütün yeniçerileri maaşlı ve ocakla irtibatlı olan neferler olarak görmüşler; on yedinci yüzyılın başından itibaren hayatında hiç İstanbul'a gelmemiş, ocakla veya yoldaşı olduğu ortayla hiçbir teması olmamış, kışlaları görmemiş yüz binlerce yeniçeriyi dikkate almamışlardır. Müverrihlerin yeniçeriler ve ocaklarını kalıplaşmış isimlerle anlatmalarının da tesiriyle bazı çalışmalarda ocağın tamamen Bektaşî tekkesi şeklinde çalıştığı kanaatiyle hareket edilmiş, bütün neferler Bektaşî dervishi olarak gösterilmiştir. Bundan kaynaklı olarak ocağa ve yeniçeriliğe ilişkin bütün gelenekleri, adetleri, sembolleri, isim ve deyimleri Bektaşî tarikatına bağlama gayreti vardır. Özellikle ocağın son dönemlerinde ortaya çıkan uygulamalar, öncesinde varmış gibi değerlendirilmektedir¹¹. Yine hususen bu mevzu üzerine hazırlanan bazı kitap ve makalelerde, hiçbir kayıt ve kaynak kaygısı duyulmadan, münasebeti tasvir için sadece felsefî veya edebî tahliller yapılmıştır¹².

Bektaşîlik ve Alevîlik üzerine çalışan bazı araştırmacı ve yazarlar ise Hacı Bektâş-ı Velî'yi daha fazla öne çıkarma gayretinden olsa gerek anakronik malumatları kullanarak bağlantıyı yeniçeriliğin tesisine kadar götürmüşlerdir. Şevki Koca, *Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 23 vd. Bektaşîlerle yeniçerilerin bağlantısının ocağın kuruluşu itibarıyla olduğunu kabul eden Öz ise, devletin Alevî veya Bektaşîlere karşı siyasetinde en fazla başvurulan kuvvet olması cihetiyle söz konusu bağlantının sözde olduğu kanaatindedir. Gülağ Öz, *Yeniçeri-Bektaşî İlişkileri ve II. Mahmut, Uyum Yayınları*, İstanbul 1997. Yaşar Nuri Öztürk önce "*Yeniçeri Ocağı kendisini Bektaşîlik'ten ilham alan Alevî bir ocak olarak tanıır ve tanıtır*" diyerek olmayan bir iddia ortaya atmış, sonra bunun gerçekliğini redde girişmiştir. Devşirmeliği kabul etmeyen Bektaşî dervişlerine ocağı sevdirmek için kuruluşta Hacı Bektâş-ı Velî'nin dahilinin olduğu rivayetinin uydurulduğunu ve bunun sonradan sorgusuzca kabul edildiğini anlatarak meseleyi Türk-devşirme çatışması bağlamında ele almıştır. *Tarih Boyunca Bektaşîlik*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1990, s. 26, 86-94. Bazı yazarların görüşlerinin özetleri için ayrıca bkz. Metin Ziya Köse, "Yeniçeri Ocağının Bektaşîleşme Süreci ve Yeniçeri-Bektaşî İlişkileri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 49 (2009), s. 195-208.

- 111 Misal için bkz. Yılmaz, a.g.m., s. 97-136. Fahri Maden "Yeniçerilik-Bektaşîlik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşîler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 73 (2015), s. 171-202.
- 112 Erdal Küçükyağcı'nın *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşîlik* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013) adlı kitabı ile Osman Eğri'nin "Yeniçeri Ocağının Manevi Eğitimi ve Bektaşîlik", (*Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, sayı 24 (2002), s. 113-132) adlı makalesi bu çalışmaların en bariz misalleridir. Erdal Küçükyağcı'nın çalışması aşağıda incelenecektir. Osman Eğri tarafından hazırlanan makale, yeniçeriliğin, Bektaşî tarikatının bir nevi "askerlik kolu" olduğu kanaati ileri sürülerek ve hiçbir arşiv belgesi, kanunname veya diğer bir kaynağa başvurmadan Alevî-Bektaşî kaynaklarına ve bazı efsanelere dayanmaktadır. Yeniçerilerin manevi eğitiminden bahsetmiş olmasına rağmen Bektaşî dervişlerinin manevi yapılarını ve tekke düzenlerini aktarmış, yeniçerilikle alakalı somut hiçbir ilişki tesis edememiştir. Yazar ilişkinin başlangıcını, Osmanlı kroniklerinin hatalı olduğunu zımnen ileri sürerek Osman Bey'e kadar götürmüştür. Osman Bey'le karşılaşmasında iltifatlar eden Hacı Bektâş-ı Velî'nin ona tekbirleyerek "elif-i tac" giydirdiğini, belindeki kemeri çıkartarak, ona verdiğini ve muvaffakiyeti için dua ettiğini ve bir misyon da yüklediğini yazmıştır. Çalışmada somut ancak gerçekliği olan tek iddia, sanki bütün yeniçeriler okuma yazma biliyormuş ve velayetname okuyormuş gibi; "*Velayetnamede bilgili, dindar, insanlara hizmet düşüncesine sahip, hoşgörülü bir veli portresi çizilmektedir. Yanında gezdirdiği cönk defterinde bu velayetnameyi okuyan yeniçerinin hayalinde, hiç şüphesiz böyle bir insan olabilmek vardır*" diye sunduğu görüştür. Ama makalede bundan o kadar emin bahsedilmiştir ki yeniçeri ordusunun duygu ve düşünce dünyasına "Bektaşî öğretisinin" hâkim olduğu, Bektaşîliğin Osmanlı kışlasını kendi tekkesi haline getirdiği neticesine varılmıştır.

Dikkat çeken diğer bir durum, literatürde münferit bazı durumların genelleştirilmesi ve hatalı bir bilginin sorgulanmadan tekrarlanmasıdır. Aşağıda gösterileceklerden başka son dönemlerde literatürün bir hatayı tekrarlamasının misali, yeniçeri maaşları ve Bektaşî tekkeleri masraflarının aynı kaydedildiğine ilişkin üretilen yanlış bilgidir¹¹³.

Bu genel değerlendirmeden sonra kaynak gösterilmeleri bakımından öne çıkan ve bağlantının tezahürü veya temeli olarak gösterilen hususları ihtiva eden bazı çalışmalar incelenecektir. Buna, çoğu emarenin literatüre girmesine sebep olan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından elli beş yıl sonra yazılan Ahmed Cevad Paşa'nın *Tarih-i Askeri-i Osmânî* adlı eseri ile başlanacaktır.

Bektaşî-yeniçeri bağlantısında emare olarak en fazla, maaş dağıtımı sırasında yeniçerilerin uzun bir gülbangı çektikleri rivayetine başvurulmaktadır. İlk olarak Ahmed Cevad Paşa'nın eserinde verdiği bu gülbang, naklen İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kapıkulu Ocakları* adlı eserinde de yer almıştır¹¹⁴. Diğer askerler gibi yeniçeriler de hemen her çeşit gülbang çekerlerdi. “Hacı Bektâş-ı Velî demine hü” şeklindeki bir gülbangı, III. Selim'in tahttan indirildiği ve IV. Mustafa'nın cülus ettiği haberi cepheye vardığında yeniçerilerin sevinçlerini göstermek için çektikleri bilgisi Âsım Efendi'nin eserinde vardır¹¹⁵. Tabii müverrihin cepheye olmadığından bizzat duymadığı bu gülbangı, diğer isimlendirmeler gibi bir anlatış olarak

113 Mustafa Alkan'ın yeniçerilerle alakalı hatalı bilgiler de ihtiva eden “Yeniçeriler ve Bektaşılık” adlı makalesinde (*Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, sayı 50 (2009), s. 243-250) yeniçeri ulufeleriyle Bektaşî tekkeleri masraflarının aynı defterlere kaydedilmesi, bağlantının delili olarak kullanılmıştır. Arşivde müstakilen yeniçeri maaşları için düzenlenmiş yüzlerce defter vardır. Ne bunlarda Bektaşî tekkelerinin masrafları için kayıtlar vardır ne de Bektaşî tekkelerinin masrafları için hususi defter tutulmuştur. Araştırmacının bu iddiası için kullandığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler fonundaki 2886 numaralı 261 sayfalık defterdir. Umum bir maliye defteri olup 1780'li yıllardan itibaren yaklaşık yirmi yıl ordunun masrafları, paralı olanlar dahil bütün sınıf askerlerin tayinat ve maaşları, iskelelerden nakledilen malzemeler, askeri hizmette kullanılan bazı binaların ve köprülerin tamir-inşa masrafları ve diğer birçok kaydı ihtiva etmektedir. Defterde yeniçeri maaşı olarak kaydedilen, harp masrafı olarak İstanbul'dan cepheye gönderilen birkaç bin yeniçeriye peşin ödenen maaş, yol masrafı ve bazı kalelerdeki neferlerin işeleridir. Bahsedilen şekilde kayıt içermeyen aynı tip yüzlerce umum masraf defteri içinden 2886 numaralı olanın araştırmacı tarafından tercihi, arşiv kataloğunda defterin özeti hazırlanırken Bektaşî tekke tamiri kaydı olduğunun yazılı olmasıdır. Umum masraf defterindeki böyle bir tekke masrafı kaydının varlığı bu kanaatin oluşmasına sebep olamayacağından öte tarafımızca incelenen söz konusu defterde bahsedilen bir tekke tamiri kaydına da rastlanmamıştır. Mustafa Alkan'ın herhalde arşiv özet kaydından ürettiği bu iddiayı diğer yazarlar da kullanmıştır. Mesela Fahri Maden ondan nakil yaparken, “Yeniçeri ulufeleri ile Hacı Bektaş Veli tekkesine ait tamir masrafları aynı defterlere yazılmaktaydı. Bu durum da iki kurum arasındaki ilişki açısından dikkat çekicidir” diye kesin kanaate varmıştır. A.g.m, s. 182. Benzer diğer bir hata ise Bektaşîlerin ve yeniçerilerin isimlerinin defterlere beraber yazıldığı malumatının üretilmesi ve bunun bağlantıya delil sunulmasıdır. Misal için bkz. Yakup Civelek, “Yeniçeriliğin Kuruluşu ve Hacı Bektaş Veli”, *I. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (Çorum, 07-09 Mayıs 2009) Bildirileri Kitabı*, c. II, Ankara 2011, s. 867.

114 Mevzubahis gülbangın metni şöyledir: *Allah Allah İllallah baş üryan, sine püryan, kılıç al kan. Bu meydanda nice başlar kesilir, hiç soran olmaz. Eyvallah, eyvallah kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan. Kulluğumuz padişaha ayân. Üçler, yediler, kırklar gülbang-ı Muhammedî, Nur-u Nebî, Kerem-i Ali; Pirimiz, sultanımız, hünkarımız Hacı Bektâş Velî. Demine, devranına hu diyelim hu.* *Tarih-i Askeri-i Osmânî*, s. 72. Uzunçarşılı, a.g.e., I, s. 422.

115 *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 918.

kullanması da ihtimaldir. Ahmed Cevad Paşa'nın gösterdiği gülbang ise kanunnamelerde ve daha önemlisi dualar dahil divan merasimlerini en teferruatlı şekilde anlatan teşrifat mecmualarında yoktur¹¹⁶. Yine galebe divanlarını yani elçi kabullerine denk gelen maaş taksimini tafsilatla anlatan müverrihler, katılan yeniçerilerin tavırlarından bahsederken bu husustan hiç söz etmemişlerdir. Zaten yeniçerilerin, değil sultanın da katıldığı maaş dağıtım divanında bu tavrı sergilemeleri, diğer devlet adamlarının huzurunda bile gülbang çekmeleri hoş karşılanmazdı. *Târih-i Göynüklü*'de anlatıldığına göre, 16 Haziran 1711 günü İsakçı'da orduda sadrazam önünden icra edilen geçit resminde yeniçerilerin ilk defa gülbang çekmeleri terk-i edep olarak görülmüştü¹¹⁷. Osmanlı kaynakları ve kayıtlarına oldukça hâkim İsmail Hakkı Uzunçarşılı da bunlarda gülbang bilgisine tesadüf etmediğinden Ahmed Cevad Paşa'yı kaynak göstermiştir. Ayrıca Ahmed Cevad Paşa, gülbang bilgisiyile bağlantılı anlattığı maaş dağıtım hususunda da oldukça hatalı bilgiler vermiştir¹¹⁸.

Gülbang iddiası yakın zamanda araştırmacılarca farklı bir şekle büründürülmüştür. Bektaşilik/Alevilik iddiasını güçlendirmek isteyenlerin bazıları, yeniçerilerin bunu her zaman çektiğini¹¹⁹, bazıları ise muharrem ulufesine mahsus olduğunu ve Bektaşilikteki niyaz duruşuna benzediğini iddia etmiştir¹²⁰.

Ahmed Cevad Paşa Etmeydanı'nda etlerin dağıtılması sırasında başçavuşun ellerini göğsüne birleştirip Bektaşî niyazı üzere gülbang çektiği şeklinde hayali bir tören de ihdas etmiş¹²¹, yine Hacı Bektâş-ı Velî'den kalma bir kazan bulunduğunu, yeniçerilerin isyanlarında bu kazanı çıkarıp etrafında toplanarak meşveret ettiklerini anlatmıştır¹²². Şurası muhakkak ki Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasında tekkeden alınan bir kazan yoktu. Ayrıca yeniçeri orta kazanlarının kutsal sayılmasının; Bektaşilik münasebetiyle değil ortalar arasında kahramanlık rekabetiyle geliştiği düşünülmektedir. Savaşlarda kazanını kaybeden ortalar ayıplanır, ahalinin bilmesi için İstanbul'da kolluklarına üstüne çuval örtülmüş kazanlarla yemek

116 Tafsilatlı ulufe taksimi anlatışı için şu kaynaklara bakılabilir. Nâilî Abdullah Paşa, *Mukaddime-i Kavânin-i Teşrifat*, BOA, A.d, 359, s. 66-67; Esad Efendi, *Teşrifatı Kadime*, Matbaa-i Amire, Tarihsiz, s. 67-78; Ahmet Çağrı Başkurt, *351 Numaralı Sadaret Teşrifat Defteri Işığında Osmanlı Pâyitahtı'nda İcrâ Edilen Törenler (H.1105-1221/M. 1693-1806)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017; Hayriye Büşra Uslu, *III. Ahmed Devri Teşrifâtı (A.D. 347:1718-1725)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017; Cuma Korçak, *353 Numaralı Teşrifat Defterinin (H.1208-1229/M.1793-1814) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2020.

117 Göynüklü Ahmed Efendi, *Târih-i Göynüklü*, haz. Songül Çolak-Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 46.

118 Mesela Ahmed Cevad Paşa, II. Osman'ın öldürülmesinde suçlu oldukları için kaldırıldığı yazılan 65. cemaatin ismi çağrıldığında yeniçerilerin yok olsun diye bağırduklarını yazmıştır. Oysa 65. cemaat olarak müstakil bir orta yoktu ve buraya atlı sekbanlarla 34 sekban bölüğü kayıtlıydı. Bunlar ise hiçbir zaman kaldırılmamıştı. Yine maaş taksiminde böyle bir ifade kullanılmamıştır. *Târih-i Askerî-i Osmânî*, s. 72.

119 Öz, a.g.e., s. 19.

120 Eğri, a.g.m., s. 120-121.

121 *Târih-i Askerî-i Osmânî*, s. 208.

122 *Târih-i Askerî-i Osmânî*, s. 212.

götürülürdü. Çok fazla ortanın kazanını kaybettiği 1768-74 harplerinden sonra bu uygulama kaldırılmıştı¹²³. *Kazan kaldırma* adlı gelenekte ise, isyanlarda önce 1. ve 5. bölüğün kazanları meydana çıkarılır sonra isyana katılan diğer ortalar kazanlarını getirirdi. Ayrıca kazanın kutsal kabul edilmesi geleneği, yine isyanlara kazanlarıyla katılan cebeci ve topçu ocaklarında da vardı¹²⁴. Bu arada şunu da göstermek gerekir ki çorbacı ismi daha önce kullanılmazken on yedinci yüzyıl başında bütün ocaklar için geçerli olacak şekilde ortaya çıkmıştır. Öncesinde yeniçeri cemaat ortaların başları yayabaşı, diğerleri bölükbaşı olarak gösterilmekte ayrıca hepsi için subaşı ismi de tercih edilmekteydi. 1600'lü yılların hemen başındaki kayıtlarda çorbacı adı görülmeye başlandığı gibi bu tarihlerde yazılan *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da da bu ad yer almaktadır. 1605 yılı ve sonrasına ait kayıtlarda bu isim kullanılmıştır¹²⁵.

Târih-i Askerî-i Osmânî'den kaynaklı¹²⁶, ocağın bayrağı (ağa bayrağı) üzerinde Zülfikar işareti bulunduğu iddiası da Bektaşılık bağlantısına delil olarak gösterilmektedir. Öncelikle belirlemek gerekir ki tamamen Bektaşılığa ait olmayan Zülfikar resmi, birkaç ortanın bayrağında olsa da¹²⁷ esasen Osmanlı donanmasına ait bayrak ve sancaklara işlenirdi¹²⁸. II. Mehmed dönemini anlatan ve Zülfikar hakkında malumat veren Mihailoviç'le beraber Osmanlı kaynakları, sarı kırmızı renkli ağa bayrağında bu işaretin bulunduğundan bahsetmemiştir¹²⁹. Minyatürlerden de ağa bayrağında bu işaretin olmadığı görülebilmektedir¹³⁰. Ayrıca cemaat ve bölüklerin her birine ait orta alametlerinde de sırf Bektaşılığa ait sembol yoktu.

On sekizinci yüzyılda ortaların dışardan mensup kabulleriyle beraber ortaya çıkan sofa tezkeresi, John Kingsley Birge'nin eserinde *terhis belgesi* (*discharge paper*) adıyla verilmiş, bu ad daha sonra değiştirilmeden kullanılmıştır. On yedinci yüzyıl başından itibaren artık maaşa bağlılık şartı taşımayan yeniçerilikten ayrılma, yeniçerilerin kendi tercihlerine ve cezai işlem (yeniçerilikten atma) olarak idarenin takdirine bağlıydı. Yeniçerilikle alakalı ne böyle bir belge ne de buna ilişkin bir işlem varken, bütün araştırmacılarca -hem de

123 *Kitâb-ı İbretnümay-ı Devlet*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, TY5945, vr. 97.

124 *Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 45, 82-83; *Âsım Efendi Tarihi*, II, 791; Fahri Çetin Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe", *Tarih Dergisi*, sayı 27 (1973), s. 102, 104.

125 Misal için bkz. BOA, *A.DVN.MHM.d*, 77, hk 246; 76, hk. 89.

126 *Târih-i Askerî-i Osmânî*, s. 119.

127 Marsilli eserinde orta nişanlarını göstermiştir. Ahmed Cevad Paşa'nın eserinde de bu alametler vardır. Uzunçarşılı ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde No 3325'de kayıtlı eserden çıkardığı listeyi vermiştir. Atatürk Kitaplığı 456 numaralı yazmanın 68-74 varaklarında da orta alametleri gösterilmiştir.

128 Mesela Mısır harbinden sonra padişah, sadrazam ve seferdeki diğer devlet adamı ve ağalara hediyeler gönderdiğinde kaptanıderya vezir Hüseyin Paşa'ya, kendisine ait gemiye asılmak üzere üzerinde Zülfikar ve kale resimleri işlenmiş bir sancak vermiştir. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 597.

129 Mihailoviç, *a.g.e.*, s. 33-34, 119.

130 Bu husus için oldukça fazla örnek minyatür olan *III. Murad Şehinşahnamesi*'ne bakılabilir. Uzunçarşılı ise ocağın sarı kırmızı renkli bayrağını gösteren bazı kaynakları vermişken Zülfikar işareti bulunduğundan emin olmadığından olsa gerek Ahmed Cevad Paşa'dan naklen dipnotta temas etmiştir. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 290.

yenîçeriliğın en başından beri varmış gibi gösterilerek- münasebetin en yaygın tezahürü olarak kullanılmaktadır¹³¹. Yine Birge'nin kitabında bulunan, Yeniçeri Ocağı'na asker olarak alınanlara Hacı Bektâş Yolu'ndan ayrılmayacağına dair yemin ettirildiği bilgisinin de aslı yoktur¹³².

Ahmed Cevad Paşa ve Uzunçarşılı'yı temel alan ve tarihi vakaları hikâyeleştirmede mahir Reşat Ekrem Koçu'nun *Yeniçeriler* adlı kitabı, yeniçerilerin Bektaşîliği üzerine yapılan çalışmalarda kaynak gösterilmeye en önde gelendir. Bağlantının en başından beri var olduğunu kabul eden Koçu hiçbir dayanak yokken, teşkilatın kurucuları tarafından neferlerin terbiye ve İslamiyet'i öğrenmeleri için Bektaşî dervişleri eline verildiğini ileri sürmüştür¹³³; Ahmed Cevad Paşa'nın "Kazan-ı Şerif" hikayesini devam ettirmiştir; ancak Hacı Bektâş-ı Velî'nin çorba pişirip yeniçerilere dağıtması kısmını, onun bu tarihte hayatta olmayacağı sebebiyle şirin bir yakıştırma olarak görmüş ve söz konusu kazanın nerede olduğunu bilmediğini yazmıştır¹³⁴.

Koçu, Uzunçarşılı'nın bir kanunname mecmuasından¹³⁵ aktardığı yeniçeri odalarında beş tekke bulunduğu bilgisine her birinde bir "Baba Efendi" bulunduğu bilgisini eklemeyi ihmal etmemiştir. Tekke olarak gösterilen yerler, neferlerin dinî eğitimleri için kullanılan mekteplerdi ve bu mekânlar aynı zamanda hem kadrolu hem de müsaade edilen diğer vaiz ve şeyhlerin sohbetleri için kullanılmaktaydı¹³⁶. On altıncı yüzyılın sonundaki bunların yerine Orta Cami'de bir medrese kuruldu. Yine bu sırada dinî ilimlerle meşgul ve ortalarda bazı vazifeler üstlenen neferler için, danişmend ve tâlib-i ilim kadroları ihdas edildi¹³⁷.

Koçu, yine askerî nizamda alt sınıf askerlerden oldukları için gençlerden ve dolayısıyla bekâr neferlerden oluşan yeniçerileri, kesin bir yasak tespit edilememesine¹³⁸ rağmen Bektaşîlerin bekârlıklarıyla alakalandırmıştır¹³⁹. *Kavânîn-i Yeniçeriyân* ve on yedinci yüzyıl başında hazırlanan bazı eserlerde askerî vasıfları bakımından dikkat çekilen bekârlıkları, Hacı Bektâş-ı Velî'nin pîr kabul edildiği klasik dönem sonrasında kimse tarafından dillendirilmemiştir. Çünkü devşirme sonrasında, evliliklerinin yeniçeri zümresinin devamı için gerekli olduğu bilinmekteydi.

Bu kitaba dayanılarak Bektaşîlik ilişkisine çok yaygın şekilde misal gösterilen diğer bir husus, yeniçerilerin kahvehane açmalarıyla alakalı olduğu iddia edilen merasimleridir. Koçu,

131 Koca, *a.g.e.*, s. 33; Eğri, *a.g.m.*, s. 120; Maden, *a.g.m.*, s. 182.

132 Birge, *a.g.e.*, s. 86.

133 Reşat Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul 1964, s. 7.

134 Koçu, *a.g.e.*, s. 86.

135 *Kanunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi, nr. 1734, vr. 207b.

136 Yeni odalardakilerden biri, Ferhat Kethüda Mektebi idi. BOA, *KK.d.*, 230, s. 267.

137 BOA, *MAD.d.*, 4317, s. 54; *Osmanlı Kanunnâmeleri*, s. 190-191.

138 Bu husus için bkz. Gül, *a.g.e.*, I, s. 70-71.

139 Koçu, *a.g.e.*, s. 90.

muhtemelen Etmeydanı'nda görevli aşçıların süreleri bitiminde Bab-ı Âli'ye yürümeleri için son dönemlerinde ihdas ettikleri törenin¹⁴⁰ bilgilerini kullanarak ortaların kahvehane açma merasimlerini Kahvehane Nişan Alayı diye oldukça şatafatlı şekilde tasvir etmiştir¹⁴¹. Koçu'nun şekillendirdiği bu tören aşağıda bahsedileceği üzere bazı çalışmalarda çok farklı şekillere büründürülmüştür.

Koçu'nun literatüre tesir eden diğer iddiaları, *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki *Bektaşiler-Bektaşî Tekkeleri* (cilt V, s. 2443-2450) ve *Doksandörtlüler ve 94 Kışlasının Hacıbektaş Vekili* (cilt IX, s. 4655) adlı maddelerindedir. Bu maddelerde, bütün yeniçerilerin Bektaşî olduğu tekrarlanırken on yedinci yüzyıldan itibaren gelişmiş uygulamalar, ocağın teşkilinden kalan ananeler olarak gösterilmiştir. İstanbul'daki bütün Bektaşî babalarının en itibarlı olan Karaağaç'taki tekke şeyhinin, 94. cemaatin kışlasında hususi bir odada “vekil postu” adlı makamda oturduğu; adları Ali olan on iki yeniçerinin hizmetinde bulunduğu, bu şeyh öldüğünde İstanbul'daki Bektaşî şeyhlerinden en yaşlı olanının onun yerini aldığı, Karaağaç Bektaşî tekkesinin hizmetlerini 94. cemaatin Karaağaç'taki kolluğu efradının gördüğü; Hacı Bektâş-ı Velî Türbesi türbedarı olan baba öldüğünde yeni tayin edilenin İstanbul'a gelip alaylarla karşılandığı, ağa ve sadrazam dairelerinde ağırlandığı, yeniçerilerin onun için ziyafetler tertip ettiği söz konusu maddelerde yazılıdır¹⁴².

Yukarıda gösterildiği üzere 1. bölümde var olan “Tekyenişin-i Kağıthane” adıyla bir derviş esamisi 1680 yılında 41. bölüğe nakledilmiş ve kayıtların olduğu 1770'lere kadar burada kalmıştır. Şeyhler ve dervişler farklı ortalara yazılmışlarsa da *İzzî Târîhi*'nde Bektaşî dervişlerinin 99. cemaate mensup ve bu ortamın dervişlerin meskeni olduğu malumatı vardır¹⁴³. Yaklaşık kırk yıl sonra D'Ohsson da bu ortayı, öteden beri Hacı Bektâş-ı Velî'ye mensup dervişlerin ve fukaranın toplandığı yer olarak göstermiştir¹⁴⁴. Orta on sekiz yüzyıldan itibaren İstanbul'da hiç bulunmamış ve bu yüzyılın sonuna kadar Sohum'da daha sonra diğer kalelerde görev yapmıştır. Açıkça derviş kayıtlı kimse yokken ortamın İstanbul'da sadece çoğu memleketinde yaşayan emeklileriyle birkaç korucusu bulunmaktaydı¹⁴⁵. Muhtemelen derviş olarak gösterilenler bunların içlerinden birisi veya birkaçıydı. 1760'lı yıllarda Midilli

140 Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîp Efendi'nin Hayatı ve Târîhi*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 331-332; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, I, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 392.

141 Koçu, *a.g.e.*, s. 299. Ayrıca bkz. Aziz Altı, “Bektaşilerin ve Yeniçerilerin Yaşantısından Bir Kesit: “Yeniçeri Kahvehaneleri”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, sayı 15 (2018), s. 219-230.

142 Bahsedilen hatalı bilgiler yakın tarihli çalışmalarda tekrarlanmaya devam etmektedir. Maden, *a.g.m.*, s. 177. Bir çalışmada ise hiçbir kayıt yokken bunun kanıtlanmış olduğu iddia edilmekte, hatta buna dayanılarak II. Bayezid döneminde İstanbul tekkeleriyle Yeniçeri Ocağı arasındaki ilişkinin de yeniden düzenlendiğinden bahsedilmektedir. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 106-108.

143 “*Cemâ'ât kışlalarından doksan dokuzuncu cemâ'atin ortası öteden beri cenâb-ı Hacı Bektâş-ı Velî kuddise sırruhu'l-'azîz hazretlerine mensûb olup, ez-kadîm mesken-i dervîşân ve cây-i dîreng-i fukarây-ı dil-rîşân olmağla*” Süleyman İzzî Efendi *Târîhi*, İstanbul 1199, vr. 253b-254b.

144 D'Ohsson, VII, s. 311.

145 Gül, *a.g.e.*, I, s. 196-197. Ortanın H.1192/M.1779 yılı maaş defteri için bkz. BOA, *MAD.d.*, 6325, s. 1491-94.

adasına kayıtlı “Tekyenîşîn-i Ali Baba” adlı dervîş de bu odaya dahil olmuştur. Yine Kasım 1822’de ölen Haydar Baba b. Halil b. Abdullah adlı şeyh de 99. cemaatin yoldaşydı¹⁴⁶. Ocağın kaldırılması üzerine yazılan Mehmed Daniş Bey’in eserinde de Bektaşîlerin İstanbul’daki vekillerinin bu ortada bulunduğunu yazılıdır¹⁴⁷. Sehidten kaynaklanmış olacak ki *Üss-i Zafer*’de Hacı Bektâş-ı Velî vekili olan şeyhe ait orta olarak, 1632 yılından beri imam ortası olan 94. cemaat verilmiştir. *Üss-i Zafer*’i kaynak alan Koçu da 94. cemaati dervîşlerin ortası göstermiş, ürettiği bazı malumatlar ilave etmiştir. Diğer yandan Karaağaç’ta yeniçeri kolluğu yokken buraya en yakın Eyüp’teki kollukta, ortalar değişerek görev yapmaktaydı¹⁴⁸.

Yeni tayin edilen şeyhin büyük bir alayla yeniçerilerce ağa kapısına götürüldüğü ve yeniçeri ağası tarafından başına taç giydirildiği anlatımı, ocağın kaldırılması ve Bektaşîliğin yasaklanmasını konu alan Es’ad Efendi’nin *Üss-i Zafer* adlı eseriyle ondan nakil yapan kaynaklarda vardır¹⁴⁹. Yine aynı döneme ait Hafız Hızır İlyas Ağa’nın eserinde de “kışlarında pîr vekili namıyla birini iskân ve onun duasıyla ocaklarına şan verdikleri” yazılıdır¹⁵⁰. Bu şekil anlatım, Bektaşîliğin yasaklanmasına meşruiyet sağlamaya yöneliktir. Ayrıca kullanabilecekleri bir misalde vardı ki bu, III. Selim döneminden 1822’de sürgününe kadar bazı yeniçerilerin desteğini alan Haydar Baba’dır. Ancak bu kaynaklar, Bektaşî şeyhlerinin itibar görmesini, çeşitli merasimlere iştiraklerini ve padişahlar tarafından kabullerini göz ardı etmişlerdir. Defterdar Sarı Mehmed Efendi’nin *Zübde-i Vekâyat*’ındaki malumata göre Bektaşî şeyhleri “mutad-ı kadim üzere” cüluslarda padişahın eteğini öpmek için saraya gelirdiler¹⁵¹. *Nusretname*’de ise 17 Mayıs 1695 günü Hacı Bektâş şeyhinin padişahı ziyaret ettiği, “bir at ve bir parça tuz”¹⁵² ile gelip kısa süre kalıp gittiği yazılıdır¹⁵³. 1759 yılında Şeyh Feyzullah Çelebi İstanbul’a geldiğinde top atışı ile karşılanmıştı¹⁵⁴.

Reşat Ekrem Koçu’nun tasvirleri literatürde oldukça kabul görmüş hemen bütün çalışmalara temel olmuştur. Fazlaca başvurulmuş kaynaklardan Bedri Noyan Dede Baba’nın *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevîlik* adlı eserinin birinci cildindeki yeniçeri-Bektaşî münasebeti özellikle Koçu’ya dayanılarak hazırlanmıştır¹⁵⁵.

146 BOA, C.ADL, 9/593.

147 Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati, (Mehmed Daniş Bey ve Eserleri)*, İÜEF Basımevi, İstanbul 1994, s. 72.

148 Gül, a.g.e., I, s. 259-267.

149 *Üss-i Zafer*, s. 170.

150 Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi’-i Enderûniyye, (Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat)*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 420.

151 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyat*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 540.

152 Bektaşîler için kutsal sayılan Hacibektaş tuzu hakkında bkz. Şehnaz Demirkol- İbrahim Çifçi- Hatice Çifçi, “Kaya Tuzunun Gastronomi ve İnanç Açısından Önemi: Hacibektaş Kaya Tuzu”, *1. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı (1-3 Kasım 2018) Bildiriler Kitabı*, Sapanca 2018, s. 298-309.

153 *Nusretname*, 101.

154 Nejat Birdoğan, *Çelebi Cemaleddin Efendi’nin Savunması (Müdafaası)*, Berfin Yayınları, İstanbul 1994, s. 61.

155 Bedri Noyan Dede Baba, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevîlik, I*, Ardiç Yayınları, Ankara 1998, s. 142-144.

Godfrey Goodwin'in, yeniçerilerin tarihinden ziyade Osmanlı askerî tarihi mahiyetindeki *Yeniçeriler* adlı kitabı, aşağıda gösterilecek eserlere bazı noktalardan tesir etmiştir. Oldukça fazla hatalı malumat ihtiva eden çalışmada hangi kapıkullarının yeniçeri olduğu bile oldukça muğlaktır.¹⁵⁶ Bu kitapta, Bektaşilik tezahürü olarak kaynaklarda bulunan hikâyeler veya diğer rivayetler sorgulamaya tâbi tutulmadan yazarın ilave yorumlarıyla yer almışken yine sonradan gelişen uygulamalar da genelleştirilerek anlatılmıştır. D'Ohsson ve Hasluck'un tesiriyle H. 1000 yılda Bektaşî tarikatıyla resmî ilişkilerin başladığını, bu tarihte sekiz *dedebabanın* yüksek rütbeyle 99. cemaate alınıp yeni odalarda ikametlerinin sağlandığından¹⁵⁷, Bektaşîlerin ocağa kaydıyla 84. cemaatte -cemaat numarasını hatalı vermiştir, 94. cemaat olmalıdır- bulunan imamların ve dolayısıyla Sünniliğin etkilerinin azaldığından bahsetmiştir¹⁵⁸. Yukarıda bu bilgilerin tenkidi mahiyetinde malumat verildi. İlaveten şunu göstermek gerekir ki tasavvuf erbabına rütbe değil; korucu, emekli veya şeyh-derviş esamileri sağlandığından Bektaşî şeyhlerine miralay gibi ocağa ait olmayan rütbeler verildiği malumatının sıhhati yoktur¹⁵⁹.

Bütün yeniçerilerin Bektaşî oldukları kesinliğine dayanılarak yapılmış bir çalışma, Reha Çamuroğlu'nun *Yeniçerilerin Bektaşılığı ve Vaka-i Şerriye* adlı kitabıdır. Kitap, yeniçerilerin de dahil olduğu "özgürlükçü ve global düşünen" Bektaşîlerin¹⁶⁰, devlet-Sünnî ulema ittifakına karşı verdiği mücadeleyi ve muhalefeti gösterme hedefi üzerine inşa edilmiştir. Bektaşilik, muhalefet edenlerin ve resmî dinî anlayışa uymayanların dahil olduğu kesim olarak düşünülmüşken yeniçerilerin bu kesime mensubiyeti, devletle topyekûn mücadele etmelerine dayandırılmıştır¹⁶¹.

Çamuroğlu, bağlantının başlangıcı hususunda Aşıkpaşazâde'nin verdiği malumatı temel almış yani Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşunda Bektaşilik unsurunu reddetmiştir. Ona göre "özdeşleşme" on altıncı yüzyılın başından itibaren başlasa da esasen on sekizinci yüzyılda ve Patrona İsyanı'ndan sonra gelişmiştir. Yazarın bu şekilde kurgulamasının sebebi yeniçerilerin durumuydu. Çünkü bağlantının olmadığı dönemde yeniçeriler "Alevî-Bektaşîlerin" mağduriyetlerine ortak değillerken onlarla yapılan mücadelenin baş aktörleriydi. Ayrıca ona göre Bektaşîler "zorla Hristiyanlaştırılma suçuna" yani devşirmeye ortak yapılamazlardı¹⁶². Patrona İsyanı'nı dönüm noktası seçmesi ise aşağıda gösterileceği üzere iktidarın bazı

156 Mesela acemi oğlanı olan baltacıları yeniçeri olarak göstermiş, Enderun'la yeniçerilerin bir bağlantısı yokken (on yedinci yüzyıl sonuna kadar bazen ağaların buradan tayini dışında) burasının önemini kaybetmesini 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına bağlamıştır.

157 Goodwin, *a.g.e.*, s. 157.

158 Goodwin, *a.g.e.*, s. 90.

159 Bu bilgi herhalde Asâkir-i Mansûre ordusunda Mevlevî şeyhlerinden birinin mareşal rütbesiyle şeyh tayin edildiği bilgisine kıyasen üretilmişti. Maden, *a.g.m.*, s. 193.

160 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 15-18.

161 Yazar kitabın önsözünde meseleyi günümüzdeki Alevilik tartışmalarına bağladığını açıkça göstermekte, hatta ocağın kaldırılmasını ve Bektaşîliğin yasaklanmasını Batılılaşma taraftarları ve ortakları ulemanın "devrimi" olarak ifade etmektedir.

162 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

kesimlerle kavgasının gün yüzüne çıkmasıydı. Dolayısıyla geliştireceği *mağduriyet-muhalefet* teorisi için bu dönemden öncesi pek elverişli değildi.

Çamuroğlu'na göre yeniçerilerin kendileri Bektaşîliği tercih etmiştir. Buna sebep olarak birkaç husus ileri sürmüştür. Zaten iyi Müslüman olmadıklarından -diğer çalışmalarda olduğu gibi genelleştirilerek anlatılan İslam muamalatına uymadıklarını dayanak göstererek-unutmadıkları ve yeni gelenlerle birlikte daha fazla hatırladıkları eski dinleri Hristiyanlığa ve kültürlerine, Bektaşîler daha hoşgörülüydü¹⁶³. Ayrıca savaşmak için değil iç iktidar mücadelelerinde kullanılmak için yetiştirilen yeniçeriler, cebren ailelerinden alındıklarından ve devletin maksadına uygun kanlı eylemlerde kullanıldıklarından sonradan buna bir tepki geliştirmişlerdi. Bunlarla birlikte esasen askerlik dışı işlerle meşguliyetlerinden (*insanileşmeden*) sonra kendilerini silahlı gücü olarak düşünen ulema ve iktisadi faaliyetlerine karşı çıkacak Sünnî tarikatlar yerine, Bektaşîleri tercih etmişlerdi. Bu vasıflarıyla birlikte bütün diğer merkezlerde ve İstanbul'da halkla beraber Osmanlı iktidarına karşı duran bir güç olmuşlardı¹⁶⁴.

Çamuroğlu da yeniçerileri Osmanlı askerî yapısından soyutlayarak, hususi bir zümre olarak değerlendirmiş, devşirmelerin sadece yeniçeri yapıldığı mantığıyla hareket etmiştir. Ancak onun Bektaşîliğe meyil dönemi olarak bahsettiği zamanlarda ocağın insan kaynağı, Türkleşmiş-Müslümanlaşmış yeniçeri oğullarıyla bu sınıfa girmeye çalışan Müslüman diğer milletlere münhasırdı. Yani onları daha hoşgörülü saydığı Bektaşîliğe meylettirecek Hristiyanlıkla ve eski kültürleriyle bağları kalmamıştı. İnsanileşme olarak gösterdiği durum ise yeniçerilerin taşraya daha fazla yayılmalarına, toplumla bütünleşmelerine ve oldukça geniş Osmanlı coğrafyasında farklı kültürlerle yoğrulmalarına sebebi. “Sadece bu topraklara özgü olan Bektaşîlik; Hristiyan ya da Yahudilere kâfir gözüyle bakmadığı gibi, ulusal farklılıkları da bir hiyerarşik dizge içinde tanımlamıyordu”¹⁶⁵ dediği kesim içindeki yeniçeriler, devletle aralarının en bozuk zamanları olan 1821 yılında İstanbul'daki Rum ve Ermenileri ya devletin sürmesini veya kılıçtan geçirmesini yahut kendilerine bu işin yüklenmesini teklif etmişler, hatta onların Paskalyayı kutlayamamalarına -saldırı ihtimalinden dolayı- sebep olmuşlardı¹⁶⁶. Rumların Ruslardan elde ettikleri silahlarla ayaklanacakları şayiasını idare üzerinde baskı olarak kullanan yeniçerilere, 3 Nisan 1821'de -kışlarında olanlar dışında- 2.500 tüfek dağıtılmıştı. Yine aynı yıl Boğaziçi'nde bağ ve bahçelerde çalışan Hırvatlarla kavga eden Karadeniz Boğazı'nda görevli yeniçeriler, öldürülen yoldaşlarının intikamı için buradaki bütün Hırvatları öldürmüşlerken İstanbul'dakiler canlarını zor kurtarmıştı¹⁶⁷.

163 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 5-10, 13.

164 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 8-22.

165 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 100.

166 BOA, HAT, 284/17078. Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi, (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*, I-II, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 1055, 1118.

167 *Şâni-zâde Târîhi*, II, s. 1055, 1095.

Tarafsız olmadıklarını düşündüğü için başvurmadığı Osmanlı kaynakları yerine kendi ürettiği ideolojik argümanlara dayanan yazar, büyük hatalara düşmüştür. Yeniçerilerin Şah İsmail'e karşı savaşmak istemedikleri şeklindeki iddiayı¹⁶⁸ sonraki tarihlere taşıyarak yeniçerilerin Bektaşlıkları sebebiyle İran harplerine gitmek istemedikleri hatta alınan savaş kararlarının İstanbul'da isyanlara sebep olduğu görüşündedir¹⁶⁹. Hiçbir gerçekliği olmayan bu iddianın aksi kolayca ispat edilebilir. Mesela Patrona İsyanı'nda yeniçerilerin sultana karşı duydukları öfkenin önemli bir sebebi, bu cephedeki mağlubiyetler ve sefere çıkmak için hazırlandıklarında kendilerini oyalanmasıydı¹⁷⁰. Yine on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul ahalisini bezdiren yeniçeriler yazar göre, mağdurlarıyla ittifaken devlete karşı mücadele eden ileri fikirlere sahip taraftı¹⁷¹. 1807 yılında İngiliz donanmasına karşı İstanbul'u halkla ortaklaşa kurtardıklarını düşündüğü yeniçeriler, İngiliz gemilerine karşı savaşmamak için "biz kara askeriyiz gemilere girmeyiz; kazanımız gitmeyince biz girmeyiz; gemi batarsa ortamız hep batar" gibi bahaneler ileri sürmüşler, Yeniçeri ağası Pehlivan Ağa'nın ısrarıyla gemilere bindirilmişlerse de ne gemilerin hareketine müsaade etmişler ne de kendilerine verilecek talimleri kabul etmişlerdi. Sadrazam, kaptanıderya, yeniçeri ağası ve diğer zabıtların gemilerde onları ikna gayretleri bile fayda etmemiştir¹⁷².

Yazar, Rumeli'deki bir kısım yeniçerinin devlet karşısındaki durumlarını genelleyerek bütün yeniçeriler için geçerli olduğu kanaatine varmış; ortakları olarak gösterdiği Bektaşiler, İstanbul halkı ve milliyetçilik tesiriyle ayaklanan milletleri "İstanbul'un ve Osmanlı devlet yapısının dışına çıkabilen, Osmanlı Devleti'ne son vermeyi de ihtiva eden daha global düşüncelere" sahip kesim olarak göstermiştir. Heterodoks inanç yapısında batılılaşma ve modernleşme yoktur diyerek¹⁷³ yeniçerilerin ordunun modernleşmesi karşısındaki tavırlarını müdafaa etmiştir.

Yeniçeri-Bektaşılık bağlantısının -hiçbir belge ve kayıt kaygısı duyulmadan- efsane ve hikayelere dayandırıldığı, yeniçerilikle alakalı çok fazla hata ihtiva eden¹⁷⁴ diğer bir çalışma, Şevki Koca'nın *Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler* adlı kitabıdır. Hacı Bektâş-ı Vefî'nin Orhan Gazi döneminde yaşadığını ispat gayretinde olan yazar, *Aşıkpaşazâde Tarihi*'ni borkün Bektaşîlerden alındığını reddettiği için ehemmiyetsiz bulmaktadır. Fikrini desteklemek için ocağın 1339 yılında Orhan Bey zamanında kurulduğu,

168 Şah İsmail'in yanında bazı eski yeniçeriler vardı. Ancak bunlar cezalandırılmaktan korkup firar eden veya yeniçerilikten atılan, tüfek kullanmada mahir olduklarından kucak açılan neferlerdi. Gül, *a.g.e.*, II, s. 203.

169 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 20.

170 Bu husus bkz. *Abdi Tarihi*.

171 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 37.

172 *Câbi Tarihi*, I, s. 105-106.

173 Çamuroğlu, *a.g.e.*, s. 15-16.

174 Bu kitapta oldukça fazla hatalı bilgi bulunmaktadır; ancak iki örnekle iktifa edilecektir. Yazar, yeniçeriler sadece koyun eti yerken, tersine sadece kurban bayramlarında koyun eti tükettiklerini; gerçekte olmayan bir dua kattığı seğirdimin on yedinci yüzyıldan itibaren kaldırıldığını yazmıştır. Koca, *a.g.e.*, s. 55-56.

kuruluş merasiminde Hacı Bektâş-ı Velî'nin bulunduğu ve her bin kişilik birliğe bir Bektaşî babasının adını (Abdal Musa Ortası, Muradî Ortası gibi) verdiği mesnetsiz iddialar geliştirmiştir¹⁷⁵.

Ancak kitabın en dikkat çeken yönü, bazı akademik çalışmalara da yansımış olan, III. Murad döneminde gerçekleştiği iddia edilen bazı uygulamalardan bahsetmesidir. Bektaşîliğin ocağın atılması için gayretler olduğunu iler sürmüş ve askerî yapıdaki bazı değişiklikleri buna bağlamıştır. III. Murad'ı kasten ocağı bozmakla suçlamış; bunu ağa olarak saraydan seçtiği “başıbozuk Yusuf Ağa” eliyle ve şeyhülislamdan alınan bir fetvaya dayanarak yaptığını iddia ederek meseleyi ilginç şekilde Sünnî-Bektaşî çatışmasına dönüştürmüştür. Bu dönemde ocağın teşkilat yapısıyla alakalı bir değişiklik yokken ve çok sayıdaki maaş defterlerinden açıkça görülebildiği gibi yüz doksan altı orta mevcutken yazar, “Bektaşî olan otuz üç kadim ortaya” diğerlerinin ilave edildiğini; kışlalarda kalan, evlenme yasağına tâbi olmayan, sefere gitmeyen, Bektaşî tarikatına girme mecburiyeti olmayan ve diğer tarikatlara dahil olabilen neferler alındığını böylece başıbozukların Bektaşî erkanından olan yeniçerilerin şerefine gölge düşürdüğünü anlatmıştır. Yazar yeni teşkil edilen bu ortalara mensup yeniçerilere “lakapsız ortalar veya Eşkinci zobuları (Beşeleri)”¹⁷⁶ diye manasız ve garip bir ad bile bulmuştur.

Yazar, Birge'nin yemin iddiasını, *intisab töreni* adıyla yeniçerilerin kılıç kuşanma merasimine çevirmiş; bu törenin 66. cemaatte bulunan bir Bektaşî babası huzurunda gerçekleştiğini yazmıştır¹⁷⁷. Yeniçerilikte kılıç kuşanma yokken -ister acemi oğlanları ister kuloğulları yeniçeri olmadan önce silah taşıma salahiyetine sahiptiler- ocağa girmenin usulü, başçavuş tarafından ensesine tokat vurulmak suretiyle icra edilmekteydi.

Koçu'nun kahvehane açma bilgisini, -bütün yeniçerileri esami sahibi ve İstanbul'da yaşayan zümre olarak değerlendirme hatasına düşerek- daha ilginç bir hale getirmiş; ruhsatın sadece emeklilere tanındığı, ağa kapısına dilekçe verildiği, solakbaşının tahkikat yaptırdığı, uygun görülürse bostancıbaşının dilekçeyi mühürlediği ve yeniçeri ağasının tasdik ettiği gibi yeniçeriliğin ve kurumların mahiyetine vakıf olmadığını gösterir bir şekilde anlatmıştır¹⁷⁸.

Ele alınacak son çalışma, Erdal Küçükyalçın'ın *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik* adlı kitabıdır. Kitap yeniçeriliğin bütün özelliklerini Bektaşilikle ilişkilendirme gayreti taşımaktadır. Bu sebeple on altıncı yüzyılın sonuna kadar diğer dirliklere geçmek ve yükselmek için kendini göstermeye çalışan, sonrasında ise sefer dönemleri dışında işi-gücüsüyle meşgul yeniçeriler, Bektaşî dervişleri olarak tasavvur edilmiştir. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*

175 Koca, *a.g.e.*, s. 18-25.

176 Koca, *a.g.e.*, s. 74-75.

177 Koca, *a.g.e.*, s. 32, 54-55. Koca'dan naklen Soyer de aynı törenden bahsetmiştir. Yılmaz Soyer, *19. Yüzyılda Bektaşilik*, Frida Yayınları, İstanbul 2012, s. 73.

178 Koca, *a.g.e.*, s. 114.

temel alınmasına rağmen hatalı bilgiler ihtiva eden çalışmada, basit arşiv taramasıyla bulunabilecek hususlar bile şimdiye kadar bahsedilen rivayetlere dayandırılmıştır ki mesela menşei bakımından gazi dervişlere ait olma ihtimali bulunsa da bütün askerî zümrelerce kullanıldığı herhangi bir ruus defterinde rahatlıkla görülebilecek hizmetdaşlık ifade eden *yoldaşlık*, yeniçeriliğe mahsus ve Bektaşılıktan kaynaklı olarak anlatılmıştır¹⁷⁹.

Yeniçerileri *Hacı Bektâş'ın askerleri* kabul eden¹⁸⁰, Sünnîliği-ulemayı bütün kötülüklerin kaynağı gören Çamuroğlu ve Şevki Koca'nın tesirinde kaldığı açık olan Küçükyalçın; III. Murad devrinde Yeniçeri Ocağı'na ilaveler yapıldığı ve Bektaşî olmayan neferler alındığı şeklindeki asılsız iddiaya dayanarak bir Heterodoks-Sünnî çatışması üretmiştir. Bahsedildiği gibi 1632 yılında imam ortası yapılan 94. cemaati, daha öncesinde imam ortası kabul ederek III. Murad tarafından Bektaşîlerin elinden alınmış göstermiş, yeniçerilerin bu sultan zamanındaki itaatsizliklerini bile Sünnî ulemanın zorladığı şartlara karşı çıkma şekline dönüştürmüştür. Yeniçerilerin diğer ocak mensuplarıyla kavgasına mâni olamayan Ferhad Ağa'nın azledilmesini¹⁸¹ ocaktaki bu Sünnîleştirmeye karşı çıktığından görevden alındığı şekline büründürerek iddiasına mesnet yapmıştır¹⁸². Yine on sekizinci yüzyıl kaynaklarında görülen 99. cemaatin Hacı Bektâş vekili ortası olduğu bilgisini, III. Murad zamanında 94. cemaatin İmam Ortası olmasıyla bunu yerine 99. cemaatin vekil ortası yapıldığı şeklinde aktarmıştır¹⁸³. D'Ohsson'un 1780'li yıllarda yazdığı kitabından Uzunçarşılı tarafından aktarılan¹⁸⁴, 99. cemaatin 1591 yılından beri hû-keşân ortası olduğu bilgisini ise teyit için kullanmıştır. Oysa on yedinci yüzyılda hû-keşânlar yukarıda gösterildiği üzere farklı ortalara mensuplardı ve kendilerine ait bir ortaları yoktu.

Küçükyalçın, çok zayıf deliller ve şahsi tahminlerle ocakla alakalı düzenler ve usuller inşa etmiştir. Kullandığı argümanlarının yetersizliğini göstermek için sadece bir iki hususa temas edilecektir. Ocak içerisinde bulunan beş tekke ve Etmeydanı'nın idaresinin, *meydan şeyhi önderliğindeki tekke ortası* adını verdiği 40. cemaatte olduğunu iddia etmiştir. Her altı ayda bir değişen aşçılar ve çavuşların çalıştığı Etmeydanı'na farklı görevler ve gizemler yükleyen yazar, sırf böyle görevliler ve makam olmadığı halde Bektaşî teorisine destek bulmak için aşçıları

179 Henüz 1430'lu yıllara ait timar tevchilerinde sipahiler için bu ifade kullanılmaktaydı. *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, neşr. Halil İnalçık, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 21.

180 Küçükyalçın, *a.g.e.*, s. 110.

181 *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 155-156. Otuz yıl sonra yazılan kanunnamede ve daha sonra kaleme alınan ıslahatnamelerde 1582'de sünnet olan 7 bin çocuğun ocağa alınmasına karşı çıktığı için yeniçeri ağası Ferhad Ağa'nın azledildiği anlatılsa da saray tarihçisi Seyyid Lokman, Ferhad Ağa'nın azline sebep olarak yeniçerilerin ceplerle kavgasını göstermiştir. Dönem tarihçisi Selânikî de yine onun azline söz konusu kavgaya bağlamıştır. Seyyid Lokman, *Tomar-ı Hümayûn*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1321, Görüntü No 7504; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 135.

182 Küçükyalçın, *a.g.e.*, s. 58-68.

183 Küçükyalçın, *a.g.e.*, s. 107.

184 D'Ohsson, VII, s. 325-326; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, I, s. 159-160.

tekkeli subaylar olarak göstermiştir¹⁸⁵. Yukarıda bahsedildiği gibi tekke diye gösterilen yerlerin sonradan ortadan kalkan farklı fonksiyonları vardı. 40. cemaat ise on yedinci yüzyıldan itibaren sürekli kalelerde görev yapmıştı¹⁸⁶. Yine talimhaneci olan 54. bölümün doğrudan Bektaşiliğe göre işlediğini iddia etmiş; bu ortamın bayrağındaki post ve pençe tarzındaki çiçek şekillerini Bektaşiliğin babalık makamına işaret olarak sunmuştur¹⁸⁷. Şeyhlerin en fazla olduğu dönem bile bu ortaya kayıtlı derviş yoktu. Ayrıca 54. bölümün nişanı olarak verdiği şekillerin; bahsettiği semboller olmaması durumu yanında bu ortaya aidiyeti ihtimali de çok düşüktür¹⁸⁸. Her türlü haberleşmede ve yeniçerileri sevk işinde çalışan, sadece merkezde bulunmayan çavuşları Ahmed Cevad Paşa'dan etkilenmiş olmalı ki Bektaşî prensiplerini yoldaşlara anlatan vaizler olarak göstermiştir¹⁸⁹. Yazarın bir fermana geçtiğini gösterip Bektaşilik ile ilişkilendirmek için uzun tahliller yaptığı “ehl-i şedd” ifadesi ise bahsedilen fermana bulunmayıp oldukça ağıdali bir dille yazılan *Târîh-i Râşid*'de geçmektedir¹⁹⁰.

Küçükyağın, *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'a göre bir yeniçerinin hizmet etmekten yani karakullukçuluktan kurtulup neferliğe ulaşmaları şerefine koyun kesmesini, ocağa yeni kabul edilme gibi göstererek *Bektaşiliğe giriş töreni* yapmıştır¹⁹¹. Bekâr olmalarını Bektaşilikle ilişkilendirdiği kısımda ise hatalı bilgi vererek; kuloğullarının kötü görüldüğünü, yeniçerilerin evlenmeleri *yoldan sapma* değerlendirildiğinden oğullarının “saplama” olarak çağrıldığını yazmıştır. Oysa kanunnameye göre *saplama* sıfatı, kuloğulları arasına gizlice giren ve acemi oğlanlarına yazılan reaya çocukları için kullanılmaktaydı ki bozulmanın başladığı dönemde fazlaca reaya oğlu ocaklara girdiğinden bazı kuloğullarına da bu şüpheyle bakılmaktaydı¹⁹².

Çalışmada, Bektaşilikle ilişkilendirebilmek için yeniçeriliğe ait her isme ve deyimine bir mana verme gayretinden olsa gerek çok fahiş hatalar da yapılmıştır. Mesela orduda cezalandırmaların yapıldığı, sadrazamın bulunduğu yerin uzaktan görülmesi için yüksek

185 Küçükyağın, *a.g.e.*, s. 109, 172-178.

186 Gül, *a.g.e.*, I, s. 196-197.

187 Küçükyağın, *a.g.e.*, s. 110, 183.

188 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY3325'te ağa bölükleri eksik olduğundan 54. bölümün nişanı verilmemiştir. 54. cemaat ise kırmızı tüfek kundağı olarak gösterilmiştir. Atatürk Kitaplığı 456 numaralı yazmadaki 54. bölümün nişanı, talim işine uygun şekilde çadır üzerinde ok ve yaydır. Bu yazmada 54. cemaate ise siyah kabak içinde beyaz gül nişanı verilmiştir. Graf Marsilli'nin eseri belki bu yazmalardan daha öncesine ait olabilirse de verdiği tabloda bölükler ve cemaatler karışık olup cemaat ve bölükler ayrıştırılmamaktadır. Aynen 456 numaralı yazmada olduğu gibi 54 numaralı ortaldan birinde ok ve yay, diğerinde post ve yanında beyaz gül vardır. Çok sonraları yazılan Ahmed Cevad Paşa'nın eserinde ise tersine 54. cemaat için ok ve yay, 54. bölüm için ise post ve yanında beyaz gül işareti verilmiştir. Cevad Paşa'nın eserindeki bu durum Marsilli'nin verdiği karışık bilgidir kaynaklanmış olmalıdır.

189 Küçükyağın, *a.g.e.*, s. 172-179.

190 Söz konu ifadenin yer almadığı fermanın iki sureti vardır ki biri 134 no.lu Mühimme Defteri'nin 654 no.lu hükmünde, diğeri Cevdet Askeriye tasnifinin 200/8593 numaralı vesikasındadır. Fermanı vakânüvis farklı ifadelerle eserine almıştır. Bunun için bkz. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, III, haz. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1556-1557.

191 Küçükyağın, *a.g.e.*, s. 123-128.

192 Küçükyağın, *a.g.e.*, s. 128-130.

yapılan Leylek Çadırı¹⁹³ için oldukça garip bir izahat yapılmıştır: “Bu çadıra girmeyi hak edecek bir suç işlediği düşünülen yeniçerinin artık bir turna değil leylek olduğu anlaşılıyor.”¹⁹⁴

4. 1826’ya Giden Süreçte Bağlantının Mahiyeti

Yeniçeri Ocağı’nın 17 Haziran 1826’da ilgasından bir ay sonra Bektaşılık yasaklanmış ve tekkeleri kapatılmıştır. Peki her iki kesimin kader birliği etmesinin sebebi neydi ve aralarındaki bu tarihsel münasebet nasıl her iki zümreyi devletin ortak düşmanı haline getirmişti? Bu sorunun cevabı aşağıda verilmeye çalışıldı.

1683’ten sonraki uzun ve menfi neticelenen savaşların tesirinde kalan payitaht, taşranın dinî anlayışını daha fazla dikkate almaya başladı. Karlofça Anlaşması’ndan sonra, mağlubiyetlerin sebebinin dinî yaşantıdan kaynaklandığı kanaatiyle bir müdahalede bulunuldu. 1702 yılında, Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin tavsiyesiyle ve fetvası eklenerek gönderilen bir emirle tedbir alınmaya çalışıldı. Anadolu’nun da muaf tutulmadığı fermanlarla, Rumeli’ye vaaz verecek ehil kimselerin görevlendirilmesi ve İstanbul’da hazırlanan Türkçe risalelerin dağıtılması istendi¹⁹⁵. Hatta nakledilir ki 1703 ihtilalinden sonra yeniçeriler Feyzullah Efendi’yi yakalayıp kendisini küfürle itham ettiklerinde o “beni niye tekfir ediyorsunuz” diye sormuş, yeniçeriler “sen Rumeli, Anadolu ve bizim kışalara Birgivî Risalesi göndermedin mi” diye karşılık vermişlerdi. Feyzullah Efendi “Birgivî Risalesi göndermek küfür müdür” diye tekrar sorunca onlar “o risaleyi göndermek, siz İslam şeriatını bilmez kâfirsiniz demektir” diye cevap vermişlerdi¹⁹⁶.

Taşranın dinî anlayışının ocaklara ve ordulara yansımaları, devlet için en önemli yöndü. Devşirmenin bitmesi ve tımar usulünün zayıflamasıyla merkezin itikadî anlayışını taşıraya taşıyan kanallar ortadan kalkmıştı. Yeni nefer temini usulü olan tashih ve be-dergâhla kapıkulu ocaklarına ve özellikle yeniçeriliğe taşradan toplanan neferler ordunun kahir ekseriyetini teşkil edince bunların yaşantıları doğrudan ordulara taşınmıştı. Mesela 1768-74 harplerinden orduda o kadar içki tüketilmiş ve eğlenceler düzenlenmişti ki sadrazam önlemek için hususi ferman çıkarmıştı¹⁹⁷. Hatta mağlubiyetler askerlerin ibadet etmemelerine bağlandığında sefer

193 Leylek Çadırı hakkında *Kitâb-ı İbretnümay-ı Devlet*, vr. 76a’da (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, No TY5945) şöyle malumat mevcuttur: “Paşa kapusu deyü kurulan çadırın önünde cemi’ çadırların direklerinden yüksek bir sütün üzerinden kurulan çadıra Leylek Çadırı derler ki bir tarafında reisülküttâb ve kethüdâ beg ve bir tarafta defterdâr-ı şikk-ı evvel ve tevâbi’i kalemleri çadırlarıdır. Ve orta yerinde paşa kapusu olduğuna bir nişandır. Karib ve ba’id mahalden görünüb haceti olanlar olvehile bulur.”

194 Küçükyağcı, a.g.e., s. 151.

195 *III. Selim’e Sunulan İslahat Lâyhaları*, haz. Ergin Çağman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 57. Fermanın Anadolu’ya gönderilen sureti için bkz. *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 165-167.

196 *Üss-i Zafer*, s. 129.

197 *Kitâb-ı İbretnümay-ı Devlet*, vr. 75a.

emirlerinde yeniçerilerden beş vakit namazlarını kılmaları özellikle istenmişti¹⁹⁸. Hakkı Beyefendi Nizam-ı Cedîd layihasında, muhtemelen dinî emir ve kaidelere uyulmadığını göstermek için *Osmanlı ordusu içinde Ehl-i İslam olanların azlığına dikkat çekmiştir*¹⁹⁹. Bununla birlikte on yedinci yüzyıl sonundan itibaren gelişen süreçte ocaklarla münasebeti kesilen kapıkulu mensupları üzerinden sultanın etkisi azalıp kul oldukları anlayışının zayıflamasıyla dinî vasıtalarla daha fazla başvurulma ihtiyacı duyuldu. Seferler için çıkarılan fermanlar fetvalarla desteklendi²⁰⁰.

Büyük bir dönüşüme girişildiği Nizâm-ı Cedîd döneminde Rumeli'deki dinî yapı üzerine daha fazla ehemmiyet verildi. Aşağıda bahsedilecek karmaşaya ve sultana/iktidara itaatın azalmasına Sünnî İslam'ın Rumeli'de zayıflığı bir sebep olarak düşünüldüğünden Nizâm-ı Cedîd için hazırlanan layihalarda ve yeni düzenin uygulamasını gösteren raporlarda buna oldukça fazla yer verildi. Defter Emîni Ali Raik Efendi'ye göre bölgede “küfür ve İslam arasında bir fark kalmadığı” gibi giyimleri dahil olmak üzere Müslümanlar Hristiyanlara benzemekteydi. Arnavutluk ve çevresinde “rafz u ilhad” oldukça arttığından aralarında “sahih itikat” olan Sünnîliğe tâbi olanlar oldukça azalmıştı. Onun beyanına göre çoğu yerde mescitlere hayvan ve zahire koyulmakta, ezan çok nadir olarak okunmaktaydı. Ali Raik Efendi değişimin sebebi olarak Bektaşîleri göstermiş; bu anlayışın “zındık dervişler” vasıtasıyla yayıldığı da özellikle yazmıştır²⁰¹. Bu döneme ait diğer bir layihada; Dobruca, Deliorman, Kırcaali ve Arnavutluk ahalisinin namaz kılmaktan öte kelime-i şehadetin ne olduğunu bile bilmediği, yeni camiler inşa etme şöyle dursun var olanların “buzağı damına” dönüştürüldüğü anlatılmaktaydı. Çare olarak ilim tahsil eden talebelerden kabiliyetlilerin seçilerek bu muhitlere gönderilmesi teklif edilmişti²⁰². Bölgeyi bizzat gezip gören Emin Behic Efendi de -eserini tamamlama tarihi 1803- sadece İstanbul'da şeriatın uygulandığını ve sünnete riayet edildiğini, Anadolu'da ve özellikle Edirnekapı dışından başlayarak bütün Rumeli'deki beldelerin çoğunda İslamiyet'in akidelerine dikkat edilmediğini, talim ve tahsile rağbet olmadığını, camilerde cemaatin olmayıp medreselerde talebe bulunmadığını, hatta kadıların ve müftülerin onlara uyduğunu ve kanunların icra edilmediğini yazmaktaydı. Tedbir olarak acilen üç-dört bin Arapça ve Türkçe kitap basılıp gönderilmesini, imtihan ve itinayla seçilen müftü ve vaizlerin tayin edilmesini, camiler ve medreselerin tamir ettirilerek bakımları için hademeler verilmesini, işlerliğini düzene koyacak yeni kanunlar düzenlenmesini tavsiye etmiştir²⁰³.

198 Erhan Afyoncu, *Necati Efendi, Tarih-i Kırım*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 58; BOA, *A.DVN.MHM.d*, 168, hk. 1019-1023.

199 *Islahat Lâyhaları*, s. 47-53.

200 Gül, *a.g.e.*, II, s. 117-118.

201 *Islahat Layihaları*, s. 57.

202 Fatih Yeşil, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), s. 83 ve vr. 2ab.

203 Ali Osman Çınar, *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in Sevâihü'l-Levâiyih'i ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 8-11.

Dinî yapıda dikkat çeken en mühim yön, Bektaşiliğin yayılmasıdır. Muhit olarak ağırlık merkezi Arnavutluk'tu. Fethiyle beraber tımarlı sipahiler-devşirmeler ve dervişler aracılığıyla İslamlaşmanın başladığı Arnavutluk'ta²⁰⁴ dinî anlayış, Sünnî olan ve olmayan tasavvuf ve tekke temelliyen, Bektaşılık özellikle Güney Arnavutluk'un belli muhitlerinde on yedinci yüzyıl ortasında oldukça kuvvetliydi²⁰⁵. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında, Venedik ve Avusturya devletleriyle olan savaşların şartlarında İslamlaşma hızlanmış²⁰⁶, güneydeki Arnavutlar bu bölgede daha yaygın olan Bektaşiliğe meyletmişti. Sünniliğin fazla olduğu Kuzey Arnavutluk'un bazı bölgelerinde de Bektaşilik baskındı. Bununla birlikte Bektaşiliğin Arnavutluk'ta tekke ve zaviye olarak örgütlenmesi özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır²⁰⁷. İlginçtir payitahtın tavrı da buna fırsat vermiştir. Çünkü aynı zamanlarda -muhtemelen III. Mustafa döneminde ve şeyh Feyzullah Çelebi'nin ziyareti esnasında- çıkarılan bir hatt-ı hümayûnla "baba", "dede" ve "sultan" adıyla bilinen zaviyelerin Bektaşilere ait olduğunun kabulüyle diğer tarikatlara ait tekke zaviyelere müdahale yolları iyice açılmıştı²⁰⁸.

Tabii Bektaşiliğin yayılma alanı Arnavutluk'a mahsus değildi. Bektaşiliğin yasaklanmasından sonraki müdahaleleri gösteren 7 Haziran 1827 tarihli bir kayıta Girit'teki köylerin ahalisinin Bektaşî olduğu, cami ve mektep bulunmadığından Müslüman çocuklarının Hristiyanların tesirinde kaldığı tespiti yapılmış; her köye bir mescit ve mektep yapılması teklif edilmişti²⁰⁹. Bektaşilerin Mısır ve Anadolu'da Kadiri, Nakşibendî ve diğer tarikatların tekkelerini ele geçirdikleri bilgisi, yeniçeriliğin kaldırılması üzerine yazılan *Üss-i Zafer*'de de vardır²¹⁰. Resmî görüşü yansıtmış olması sebebiyle taraflı olarak değerlendirilse de Hasluck ve Birge'nin çalışmaları da bu neticeyi ortaya koymuştur.

Osmanlı iktidarına ve sultanına karşı çeşitli kesimlerden, 1730 Patrona İsyanı'yla başlayan ve sonrasında şiddetlenen bir muhalefet vardı. İsyanda yeniçeriliğin gücü kullanılıp yine "yeniçerilik iddiasıyla" hareket edilse de saltanata muhalefetin dayanağı Arnavutlardı. Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi'ye göre, İstanbul nüfusunun onda birini teşkil eden Arnavutların mevcudiyeti devletin bekası meselesi -devâm-ı Devlet-i Osmanî ve bâdî-i nizâm-ı saltanat-ı cihân-bâni- haline gelmiş, onlar her zaman devlete suikast niyeti taşımışlardı²¹¹.

204 Nathalie Clayer-Alexandre Popovic, "Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, TTK Basımevi, Ankara 2005, s. 247-250.

205 Clayer, *a.g.e.*, s. 33 vd.

206 Peter Barl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998, s. 25-26.

207 Hasluck, *a.g.e.*, s. 63-65; Hasluck, *Hristiyanlık ve İslam*, s. 150-151; Birge, *a.g.e.*, s. 82-83.

208 Bu hatt-ı hümayûna dayanılarak bir Mevlevihane'ye ait tarlaya müdahale iddiasıyla ortaya çıkan bir ihtilafa ait kayıt için bkz. BOA, C.ADL, 6/400.

209 BOA, HAT, 293/17474.

210 *Üss-i Zafer*, s. 169.

211 Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte*, (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin), haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 79, 99.

Bu kanaatte o yalnız değildi; çünkü Mayıs 1731 tarihli Rumeli valisine gönderilen emirde “eşkıyalık bayrağını açan, Devlet-i ‘Aliyye’ye suikast ve ihanet eden Arnavud taifesi” ifadeleri yer almaktaydı²¹². Patrona İsyanı sonrası Arnavutların bir kısmı sürülmüştü ancak yeniçeriler içinde tesirleri oldukça fazlaydı. Patrona Halil’in de mensubu olduğu 17. bölük Arnavutlara aitti, sürekli İstanbul’da kalır ve seferlerde ordunun kılavuzluğunu yapardı. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında iki bini geçen mevcuduyla ocak içindeki en büyük ortalandandı. Diğer ortalara mensup Arnavut yeniçeriler de oldukça fazlayken ırkî bağları oldukça kuvvetli, İstanbul’da hizmetlerde istihdam edilen binlerce destekçileri vardı²¹³. Bu vaziyet iyi bilindiğinden Patrona İsyanı sonrası Arnavutların İstanbul’dan uzak tutulması için çok uğraşılmıştır²¹⁴. 1736-39 harpleri sonrasında geldikleri İstanbul’da 6 Haziran 1740’ta bir isyan teşebbüsünde daha bulunmuşlardı. Bu isyan sonrasında çıkarılan Aralık 1740 tarihli emirde onlar ve iştirakçilerinin İstanbul’dan sürülmeleri ve geri dönemlerine mâni olunması sıkıca tembihlenmiştir²¹⁵.

Arnavutların merkezdeki tehditkâr tutumları on sekizinci yüzyılda özellikle 1768-74 harplerinden sonra kendisini taşrada da göstermiştir. Bu harpten sonra memleketlerinde isyan başlatmışlar ve İstanbul idaresini uzun zaman meşgul etmişlerdi²¹⁶. Şunu da görmek gerekir ki Arnavutların Osmanlı Devleti’yle münasebetleri oldukça giriftti. Askerî teşkilatlarda ve bürokrasinin her kademesinde yer alanlar her zaman oldukça fazlaydı. Bunların dışındaki kesimin on sekizinci yüzyıl itibariyle merkezle sağlam olmayan münasebetlerinin en yoğun yönünü paralı askerlikleri teşkil etmekteydi²¹⁷. Arnavutları baskın hale getiren ve hareketlenmelerine sebep olan durum işte bu askerî vasıflarıydı. On yedinci yüzyıl sonundan itibaren asker temini hususunda Arnavutlar öne çıkmış ve devlet bu güce bir şekilde mecbur kalmıştır. Üç yüz binden fazla asker çıkarabilmeleri²¹⁸ sayesinde her durumda kendilerine başvurulması, gittikleri yerlere bahsedilen uyuşmaz hallerini de taşımalarını sağlamıştır. 1770’li yıllarda Mora’da paralı asker olarak istihdam edildiklerinde buraya hâkim olmaya çalışmışlar ve çıkarılmaları için çok uzun yıllar mücadele edilmiştir²¹⁹. Fransızların saldırısı

212 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 138, hk. 74.

213 Gül, *a.g.e.* I, s. 29, 183, 425. Hamamlarda çalışan Arnavutlar için bkz. Ahmet Yaşar, “18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (Temmuz 2020), s. 405-417.

214 BOA, C.DH, 102/5071; BOA, *A.DVN.KLB.d*, 44, s. 14, 27.

215 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 147, hk. 1141.

216 Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr*, yay. haz. Mücteba İlgürel, İÜEF Basımevi, İstanbul 1978, s. 301; *Mehâsinü’l-Âsâr* (Sarıkaya), s. 687-688; BOA, *A.DVN.MHM.d*, 178, hk. 279, 660. Ekim 1788’de Tiranlı İbrahim Bey, Arnavutluk’taki isyanları idare ettiğinden Yedikule’de öldürülmüştü.

217 Mesela Eylül 1769’da Hotin kuşatmasındaki 6 bin gayrimüslim Arnavut asker, altı ay paralarını alamayacakları fikrinde olduklarından Rusların tarafına kaçmıştı. *Kitâb-ı ‘İbretnümây-yı Devlet*, vr. 67-68.

218 *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1115.

219 *Mehâsinü’l-Âsâr* (İlgürel), 55; Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944, s. 123 vd.; Hikmet Çiçek, *Vekâyi ‘nüvis Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi’nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi TAE, Doktora Tezi, Erzurum 2018, s. 728, 783-784. 1764’te Mora adalarına yağmaya gelen Arnavutlara buradaki yeniçerilerin yardımı şikâyet edilmişti. BOA, *A.DVN.MHM.d*, 164, hk. 1454.

üzerine gittikleri Mısır'da, Türkleri ve diğer kesimleri bastırarak içlerinden birini, Mehmed Ali Paşa'yı eyaletin başına geçirmişlerdi²²⁰. Yine Mısır seferi için gittiklerinde Trablus-Şam'da ahaliyle savaşmışlar hatta buranın yeniçeri zabitini bile kaçırtmışlardı²²¹. 1820'de Halep'te isyancılara karşı Hurşid Paşa emrinde kullanıldıklarında şehri feci şekilde yağmalamışlardı²²². Vakanüvis Âsım Efendi Arnavutların Osmanlı Devleti için askeri güçleri bakımından ehemmiyetli olmasına ve Arnavutların Tepedelenli Ali Paşa'ya itaatlerine özellikle dikkat çekmiştir²²³. Tabii güneydeki Tepedelenli Ali Paşa'dan başka kuzeye hâkim ve merkeze bağlılığı zayıf Buşatı hanedanı da Arnavutların bu gücüne dayanmaktaydı.

Arnavutların Mora dışında esas yayılma alanı bütün Rumeli'ydi. Kalelere girmeleri ve buralarda karışıklık çıkarmalarına mâni olmak için merkez daha önce uğraşa da²²⁴ 1768-74 harpleri onların önünü açmıştı. Önemli bir kısmının yeniçeri olması bu muhitte hareketlerini kolaylaştırmaktaydı. Vakanüvis Ahmed Vasıf Efendi Arnavutların bir müddetten beridir Rumeli'ye yayıldıklarını, dağılışıyla ittifak ettiklerini yahut ayanlara paralı askerlik yaptıklarını, kim fazla para verirse ona çalıştıklarını, onlara dayananların buldukları yerleri mahvettiklerini, bu sebeple Rumeli'den çıkarılıp Arnavutluk'a götürülmeleri için Haziran 1802'de Tepedelenli Ali Paşa'nın Rumeli valisi yapıldığını anlatmıştır²²⁵.

Siyasi yapılarına etkisi olan etnik, sosyal ve bölgesel çok fazla unsur varken²²⁶ bunlar arasından, dinî düşüncelerini belirleyen Bektaşılık, kendisini iyice belirginleştirmişti. On yedinci yüzyıldan başlayıp milliyetçilik düşüncesinin yayıldığı döneme kadar Arnavutlar arasında Bektaşılık, ırkî hususiyetlerini harekete geçiren temel güç olarak öne çıkmış; merkezîyetçiliğin zayıflamasıyla ortaya çıkan boşlukta Osmanlı sultanının meşruiyetini sorgulayan bir dinî anlayışın kabulü, Arnavut bilincini geliştiren bir yol olarak görülmüştür²²⁷. Arnavutlar için din, tarihleri boyunca siyasal yapıya bağlılığı belirleyen bir unsur olduğundan onlar, dinsel farklılığı siyasal farklılığa dönüştürmeye müsait ve siyasal örgütlenmelerine destek olacak Bektaşılığa meyletmişlerdi²²⁸. Gelişme iki taraflı beslenmekteydi; Bektaşılık Arnavutların kimliklerini sağlamlaştıran, Arnavutlar siyasi-askerî güçleriyle onun yayılmasını sağlamaktaydı. Bundan dolayıdır ki merkezi idareye itaat etmeyen valiler, özellikle zaviyelerin-tekkelerin çoğalmasını sağlamışlardı. 1790'dan 1822'ye kadar Güney

220 *Âsım Efendi Tarihi*, I, s. 33 vd., 130; *Mehâsinü'l-Âsâr*, (Sarıkaya), s. 757-758, 807.

221 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 211, hk. 415.

222 *Şâni-zâde Târîhi*, s. 963-965.

223 *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1115.

224 Mesela 1763'te Belgrad'a sokulmamaları için emirler verilmişti. BOA, *A.DVN.MHM.d*, 163, hk. 109.

225 *Mehâsinü'l-Âsâr*, (Sarıkaya), s. 661-662.

226 Clayer, *a.g.e.*, s. 13 vd.

227 Henüz on sekizinci yüzyılın başında Kuzey Arnavutluk'ta Katoliklerin Türklere karşı kimliklerini muhafaza ve gizli İslamlaşma gibi meseleleri Millî Arnavut Ruhani Meclisinde görüşmeleri ve aldıkları bazı tedbirleri için bkz. Barl, *a.g.e.*, s. 51 vd.

228 Clayer, *a.g.e.*, s. 368; Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutlar ve Arnavut Ulusçuluğu*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 80 vd.

Arnavutluk'a tam bir bağımsızlık içinde hükmeden Tepedelenli Ali Paşa, tarikatın yayılmasına tam destek vermişti. O, Bektaşî babalarını-şeyhlerini desteklemiş ve kendisine bağlamış, istihbarat kaynağı olarak kullanmış, yeni tekkeler açtırarak çoğalmaları için bütün imkânlarını sunmuştu. Tesalya'da Ali Paşa'nın korumasındaki çoğu yol kavşaklarındaki tekkeler siyasi maksatlarla kullanılmış, toplanma merkezi olarak işlev görmüştü²²⁹. İlişki ağı sadece kendi muhitiyle sınırlı değildi. Üsküdar'daki bir tekkenin şeyhi de her yıl Tepedelenli Ali Paşa'yı ziyaret etmekteydi. Bu muhitten ayrılan Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da bağımsızlık peşinde olması ve döneminde Mısır'da Bektaşî tekkelerinin yayılması yine bununla bağlantılıydı²³⁰. Unutulmamalıdır ki bütün mücadeleleri boyunca silahlı Arnavut milliyetçileri de Bektaşî tekkelerinden istifade etmişti²³¹.

Arnavut milliyetçiliğinin, doğduğu on dokuzuncu yüzyılın içinde Bektaşîlikle birleştiği yönündeki iddianın²³² aksine bağlantı çok erken başlamıştır. Henüz milliyetçiliğin tamamıyla gelişmediği, Arnavutların tek bir inanç yapısına sahip olmadığı ve devletle bağı sağlayan Sünnilerin var olduğu, kabilevi bölünmüşlüğü tesirlerinin devam ettiği on sekizinci yüzyılda Arnavut kimliğinin en büyük dayanağı, gittikçe kuvvetlenen Bektaşîlik idi. Milliyetçilik sonrası ayrıştırma henüz Türklere yönelmeden, yani Arnavut-Türk farklılığı üzerine odaklanmalarından önce onlar Bektaşîliklerini; bağımsızlık peşindeki diğer milletlerle beraberlik için Osmanlı'dan farklılığı gösterir şekilde, “bağnaz olmayan bir İslam'ı” temsil etmelerinin dayanağı olarak kullanmışlardır²³³.

Öte yandan Arnavutların tavırlarını payitahtın nasıl değerlendirdiği hususunda Temmuz 1779 tarihli bir kayıt bize yeterli malumat vermektedir. Mora'ya saldıran Arnavutlar üzerine memur Mora valisi Vezir Mehmed Paşa'ya verilen emirde haklarında çok ağır ifadeler kullanılmakta ve onlar; “*reddü'l-halife, habîsü'l-tiyne, bir gürûh-ı rezile*” olarak anlatılmaktaydı²³⁴. Halifeyi reddedenler şeklinde suçlanmaları, Osmanlı hanedanına karşı hareketlerinin dinî anlayışlarından ve dolayısıyla Bektaşîliklerinden kaynaklandığının düşünüldüğünü göstermektedir. 1821-22'de Rumların isyanına yardım eden Arnavutlar ve Bektaşîler, *Gülzâr-ı Fütûhât* adlı eserde Şii itikadına bağlı bir şekilde, *Şi'a-ı şeni'a-ı tağiyye-i Bektâşiyân* olarak anlatılmaktadır²³⁵.

229 Hasluck, *a.g.e.*, s. 49-50, 66, 92-93; Birge, *a.g.e.*, s. 82-83. Süleyman Külçe, Tepedelenli'nin devlete karşı olmak ve yeniçerilerden yana görünmek için Bektaşîleri desteklediğini yazmıştır. *a.g.e.*, s. 174-175.

230 Hasluck, *a.g.e.*, s. 35-36 93.

231 Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 58, 82-83, 187.

232 Clayer, *a.g.e.*, s. 33-35, 80, 368-369.

233 Clayer, *a.g.e.*, s. 348-382.

234 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 176, hk. 99.

235 Şirvânî Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 19. Bu savaşların ve Arnavutların Rumlara yardımının anlatımı için bkz. Sahnâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Osman Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 70 vd.

Buraya kadar, yayıldıkları her yerde iktidara karşı güç merkezleri oluşturan ve sultanın meşruiyetine tereddütle bakan Bektaşî-Arnavutlar ele alındı. Ancak Rumeli’de payitahta karşı hamle yapanlar sadece Arnavutlar değildi. Bu coğrafyadaki bazı gelişmeler, onların da içinde bulunduğu farklı kesimleri bir araya getirmiş ve aynı mücadele içine sokmuştur. Büyük mağlubiyetlerin getirdiği bunalımda devletin çözülmesinin ilk kuvvetli belirtisi olarak merkezîyetçilik zayıflamış ve taşrada bölgelere hâkim yerel otoriteler ortaya çıkmıştı. Tâbi milletleri ortak harekete sokan milliyetçilik de kendisini iyice belli edince çok çeşitli kesimler devletin karşısına çıkmış, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak payitahta Rumeli merkezli mücadele gittikçe şiddetlenmiştir.

Rumeli’deki mücadelelerin içindeki en büyük kesim yeniçerilerdi ki uzun süren 1768-74 ve 1787-92 harplerindeki nefer ihtiyacı bu coğrafyada yeniçeriliğin tabanını oldukça genişletmişti. Yeniçerilik, on sekizinci yüzyıldaki durumuyla kendinden beslenen, padişahın kulu olma mantığına ve ocağın varlığına ihtiyaç duymayan bir yapıdaydı. Genel manada yeniçerilik bilinci tüm mensuplar için iyice zayıflamış; memleketlilik, ırkdaşlık veya diğer mensubiyetlerin arkasında kalmışsa da toplumsal kesimlerin kendi adlarına hareket etmelerine müsait bir “yeniçerilik iddiası” gelişmişti ve bu, iktidara karşı gelmenin en geçerli yolu olmuştu. Buna karşılık her türlü sebep için kullanılması ve toplumsal muhalefetin ana dayanağı haline gelmesini son dönemlerde devlet, *yeniçerilik davasının din-devlet davasından kuvvetli olduğu* şeklinde algılamaktaydı²³⁶.

Rumeli’deki yeniçerilerin bir kısmı zaten Arnavut olduğundan ve Rumeli’nin her tarafına yayıldıklarından yukarıda gösterilen gelişmelerin bizzat merkezindeydiler. Ayrıca Arnavut yeniçeriler de düzensizlik bakımından ırkdaşlarından farklı değillerdi hatta onların ortaklarıydı²³⁷. Patrona İsyanı sonrasında Arnavutlarla ortaklık yapan, çoğu Rumelili bir kısım yeniçeriyle devletin arası bozulmuş ve bunlar uzun yıllar takip edilmişti. 1768-74 harpleri sırasında ve sonrasında sert müdahale ise meseleyi daha derinleştirdi. Savaş süresince ordu burada olduğundan çevredeki itaatsiz yeniçerilere çok sert davranıldı. Ancak merkezin *ihtilal* veya *eşkıyalık* olarak vasıflandırdığı yeniçerilerin çok yaygın isyan hareketlerine bir türlü mâni olunamadı. Şehirlerin ve kasabaların yağmalanmasına varan büyük çaplı itaatsizlikler artık sıradanlaşmıştı. Eflak ve Boğan zaten onların daimî yağma bölgeleriydi. Zabitler ve ayanların hâkim olamadığı ve taraf tuttıkları durumlarda duruma valiler ve merkezden gönderilen görevliler vasıtasıyla uygulanan çok şiddetli cezalandırmalar karşılığı iyice körükletmekten başka işe yaramadı. Rumeli’nin hudutları dahil kasabalar ve şehirlerine yayılmış olduklarından; kalelerden kovulanlar şehir ve kasabalara, aksine şehir ve kasabalarda takibe uğrayanlar kalelere sığınmışlardı²³⁸. 1787-92 harpleri ilişkinin daha

236 BOA, HAT, 290/17385.

237 BOA, *A.DVN.MHM.d.* 182, hk. 117.

238 Rumeli’deki bazı noktalardaki bu tür hareketlenmeler için şu kayıtlara bakılabilir. BOA, *A.DVN.MHM.d.* 172, hk. 90, 472, 602; 173, hk. 454; 175, hk. 146; 176, hk. 869; 178, hk. 35, 481, 626, 629-634, 639, 817; 179, hk. 176; 181, hk. 467; 182, hk. 117; 183, hk. 467, 509, 582, 925; 186, hk. 749.

bozulmasına sebep olmuştu; yeniçeri itaatsizliği daha artmışken²³⁹ mağlubiyetler sebebiyle devletin onlara bakışı değişmişti. Belgrad ve Hotin'in kaybedilmesinin suçlusu görülenlerin cezalandırılma için sürgün kararı, topyekûn yeniçerilerin itaatsizliğine dönüşmüştü. Bunlar şehirlere saldırmak için topluca hareket etmişler kalelerle ittifak etmişlerdi²⁴⁰. Bütün bu vakalarda yeniçerilerin ortağı hep Arnavutlardı. Mesela 1792 başında Selvi kasabasından bazı yeniçeriler, dağılı Arnavut eşkiyasıyla bu kasabayı basıp yağmalamıştı²⁴¹.

Durum böyleyken Nizâm-ı Cedîd, yeniçerilerle iktidar arasını düşmanlığa dönüştürmüş, yeniçerilik tehdidiyle devlet karşı karşıya kalmıştı. Rumeli'de ayanlar ve ahali yeniçerilik iddiasıyla Nizâm-ı Cedîd askerinin Rumeli'ye geçmesi ve burada kullanılmasına karşı ittifak etmişler ve bunda muvaffak olmuşlardı²⁴². İktidara karşı ittifak eden yeniçerilerden güçlü mütegalibeler türemiş ve bunların nefer seviyesinde olanlarına bile mecburen beylerbeylik rütbeleri verilmişti. Paspanoğlu Osman, Tirsinikli Ömer ve İsmail kardeşler, Selvili Küçük Hasan gibi çoğu ayan, yeniçerilik adına büyük kuvvetlerle devletle mücadele etmekteydiler²⁴³. Her zaman yeniçerilerin desteğini sağlayan Paspanoğlu Osman 1791'den 1807'de ölene kadar Rumeli'nin büyük kısmına hâkim olmuştur²⁴⁴. Belgrad yamaklarından olan ve sürekli buradan kovulmaya çalışılan Arnavut Deli Ahmed'e 9 Kasım 1791'de Belgrad muhafızı tarafından öldürülmesinden evvel zorunlu olarak Rumeli beylerbeyliği payesi verilmiştir. Rumeli'deki kalelerdeki yeniçerilerin çoğu da isyankâr paşalara desteklerini esirgememiştir²⁴⁵.

Yukarıda Rumeli'de Arnavutluk dışında bazı muhitlerde Bektaşîliğin yaygın olduğunu göstermiştik. Bu yerlere yeniçerilerin yoğun olduğu bazı bölgeler de dahildi. Yeniçeri düzensizliğinin olduğu Kırcaali, Bektaşîlerin önemli merkezlerindendi. Yeniçerilerin hakimiyetindeki Rusçuk'ta Bektaşîlik oldukça baskındı hatta vezir Baba Paşa bile burada Demir Baba tekkesini inşa ettirmişti²⁴⁶. Yeniçerilikten yetişme Cezayirli Hasan Paşa (ö.1790) Şumnu'da bir Bektaşî tekkesi yaptırmış, vefat ettikten sonra bu tekkeye defnedilmişti²⁴⁷. Anadolu'da yeniçeri nüfusu daha fazla olsa da istisnai durumlar -Karaman ve Konya'da Nizam-ı Cedid uygulayıcısı Kadı Abdurrahman Paşa'ya karşı hareketleri- dışında yeniçerilik adına direnişin olmaması mücadelenin temelinde bölgesel unsurların olduğunu

239 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 186, hk. 58, 127-128.

240 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 199, hk. 728-729.

241 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 186, hk. 102; 199, hk. 753.

242 *Âsım Efendi Tarihi*, I, s. 305; *Câbi Târîhi*, I, s. 61-62.

243 BOA, *A.DVN.MHM.d*, 186, hk. 64, 73, 102, 150, 237, 394-395.

244 *Mehâsinü'l-Âsâr*; (Sarkaya), s. 482; *Edîp Târîhi*, s. 238; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nürî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK Basımevi, Ankara 2015, s. 383-384, 710, 725, 732, 735 vd, 788.

245 BOA, C.AS, 630/26595. Bu husus için bkz. Robert Zens, "Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı 1791-1807", ed. Jane Hathaeay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma*, çev. Deniz Bertkay, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 141-178.

246 Hasluck, *a.g.e.*, s. 94, 96.

247 Ü. Filiz Bayram, *Enverî Tarihi Üçüncü Cild, (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 667.

göstermektedir. Ancak bu bölgede Bektaşiliğin yaygınlığı, *mutlaka bütün yeniçerileri bu sebeple devlet karşısına çıkarmamış* ve aşağıda bahsedileceği üzere her Bektaşî tarikatı mensubu olan da devlete karşı cephe almamıştı. Bir kısmı Bektaşî olan yeniçerilerin esasen Bektaşilikten beslenen Arnavutlar ve diğer kesimlerle aynı cephede bulunmalarının temel sebebi, yeniçerilik adına iktidarla mücadeleleriydi. Bağımsızlık peşindeki gayrimüslim milletler hesaba katılmazsa; dağlı eşkiyası, Arnavutluk'ta itaatsiz paşalar ve Rumeli'de devletin hakimiyetine mâni olan yeniçeriler birbirlerini besleyen, ortak hareket edebilen kesimlerdi. Bu durumda devletin klasik refleksi olan; muhalefet veya mücadele eden bütün kesimleri benzeştirme ve aynı şekilde değerlendirme siyaseti devreye girmişti. Nasıl ki Celâliklik, ırkı ve mezhebi ne olursa olsun gayrimüslimler dışındaki itaatsiz bütün kesimlerin ortak adı idiyse Bektaşılık artık Rumeli'de devlete-sultana karşı gelenlerin vasıflandırması olmuştu. Vakanüvis Asım Efendi bundan dolayı Rumeli ahalisini serkeş tabiatlı olarak tasvir etmekteyken²⁴⁸, ocağın kaldırılmasına yakın tarihli bir kayıta ise “Rumeli ahalisinin Bektaşî meşrep olduğu” anlatılmaktaydı²⁴⁹. Câbi Efendi de Paspanoğlu Osman'ın Bektaşiliğini veya isyankâr olmanın artık bu adla anıldığını göstermek için onun hakkında “Bektaşî tacı giyer” ifadesini kullanmıştır²⁵⁰. Bir kayıta ise hakkında “sûreti Bektâşi, kavli ehl-i sünnet” ifadesi geçmektedir²⁵¹.

Rumeli'deki mücadelenin İstanbul'da da temsilcileri ve taraftarları vardı; ocağın varlığı-yokluyla ilgilenmeyen, isyanlara bilfiil katılmayan ekseriyetin aksine itirazların ve tahriklerin büyük kısmı bunlar üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Sadece Arnavutlara ait 17. bölüğün maaşlı olanları bile bin kişiye yakındı; ayrıca bunların İstanbul'da çeşitli işlerde istihdam edilen binlerce taraftarları vardı. Arnavutlar Kabakçı Mustafa İsyanı'nda yine etkili olmuş, isyanın çıkışıyla birlikte Etmeydanı'na yönelmişlerdi²⁵². 17. bölüğün oda bekçisi ve bazı neferleri de isyan sırasında padişahla görüşme için saraya gidenler arasındaydı²⁵³. 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa vakasında Yedikule'de tabakhanelerde çalışan altı bin Arnavut, soydaşlarına yardım için sekbanlarla harbeden yeniçerilerin yanında yer almıştır²⁵⁴.

Rumeli'deki bu şartlarla beraber merkezde yeniçerilerin Hacı Bektâş-ı Velî'nin korumasına, Nizam-ı Cedîd sonrasındaki sıkıntılı dönemde oldukça fazla başvurduğu da bir gerçektir. Ocağın kaldırılacağı iddiasına karşı manevi zırhlarını kuşanmışlar, ocaklarının “ilâ-yevmi'l-kiyam” yani kıyamete kadar devam edeceğinin Hacı Bektâş-ı Velî tarafından tekeffül ettirildiğini daha yüksek sesle dillendirmişlerdi. Nizâm-ı Cedîd'i müdafaa için bir

248 *Asım Efendi Tarihi*, I, s. 109.

249 BOA, HAT, 419/21894.

250 *Câbi Tarihi*, I, s. 89.

251 BOA, HAT, 275/16147.

252 *Asım Efendi Tarihi*, II, s. 791.

253 Derin, a.g.m., s. 101, 106, 110.

254 *Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 256.

eser kaleme alan Ubeydullâh Kuşmânî, yeniçerilerle Bektaşîliğin bir ilişkisinin olmadığı, bu dönemde Hacı Bektâş-ı Veli'nin hayatta bile olmadığı; ocağın ilk ağasının adının Bektâş olmasını kullanan bu tarikat mensuplarının, I. Süleyman zamanında bağlantıyı kabul ettirdikleri iddiasında bulunmuştu²⁵⁵.

Bektaşî şeyh-dervişleri ve taraftarları olan yeniçerilerin ocakta hakimiyeti var mıydı, vakalar onlardan mı kaynaklanmıştı yoksa onlar sadece bundan istifadeyle mi kendilerini göstermişlerdi sorularının cevapları ehemmiyet arz etmektedir. Yeniçerilerin Bektaşîliğinden çok Bektaşîlerin onlara dayandığı kanaati her zaman mevcuttu ki bunun sebebi dervişler ve şeyhlerdi. Bu görüş ocağın kaldırılması ve Bektaşîliğin yasaklandığı sırada bile geçerliydi. Mesela Hafız Hızır İlyas Ağa, Rumeli ve Anadolu'da çok sayıda tekke kurdurup gelir bağlattıkları bu yüzden ocağın cümlenin nazarında menfur olduğunu yazmıştır²⁵⁶. Yasaklanma kararlarında da görülen resmî kanaat ise Bektaşîlerin yeniçerilere dayandıkları, bu sayede tagallüp ettikleri ve yayıldıkları şekliendir²⁵⁷. Ocak içindeki bazı Bektaşî şeyh ve dervişleri vakalara müdahil olmuşlardı. Arnavutların baskın olduğu 1730 Patrona İsyanı sonrası isyancılardan bir hû-keşân derviş ve oğlu öldürülmüştü²⁵⁸. Yeniçerilerin topyekûn mücadelesine dönüşen Alemdar Mustafa Paşa vakasında bazı Bektaşî dervişleri yeniçerilerle beraber sekbanlara karşı savaşmıştı²⁵⁹. Bektaşîler ellerinde bayraklarla önlerine geçtikleri yeniçerileri tahrik etmiş, “yürüyün yoldaşlarım, Hacı Bektaşî Veli uyandı ve Sultan Süleyman dahi merkadinden kalkup size dua ediyor, gayret ediniz yoldaşlar,” diye bağırıyorlardı. Bu ifadelerin bulunduğu ruznamenin yazarı “Hac-ı Bektaşî Veli gibi bir kibar-ı evliyauallahı ve nesl-i pâk-ı Osmanî'den Sultan Süleyman Veli'ye iftira eden Bektaşîler” diye düşüncelerini yazmıştı²⁶⁰. Ocağın kaldırılması sırasındaki çatışmalarda yine Bektaşîlerin bazıları yeniçerilere destek olmuş, hatta birisi yardım için hisarlardaki yeniçerileri çağurmaya gitmiştir²⁶¹.

255 Dihanzâde Ubeydullâh Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî Fi Ta'rif-i Nizâm-ı İlhamî*, haz. Ömer İşbilir, TTK Basımevi, Ankara 2006, s. 41.

256 *Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, s. 421.

257 BOA, C.ADL, 29/1734; BOA, C.AS, 203/8714; *Es'ad Efendi, Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 178-184.

258 BOA, *A.DVN.KLB.d*, 43, s. 38.

259 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK Basımevi, İstanbul 1942, s. 168.

260 *Saray Günlüğü*, s. 258. Âsım Efendi ise Eyüp'te yeniçerilerin “Hacı Bektâş himmetiyle ocak uyandı” diye bağırmasını duyduğunu yazmıştır. *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1415-1416. Burada ittifak dışında dikkat çeken nokta Sultan Süleyman'a atıftır. Onun adının anılması tesadüfi değildi; çünkü ocağın kuruluş bilgisi söz konusu dönemde I. Süleyman devrine anılmaktaydı. Henüz III. Ahmed (1703-30) devrindeki resmî kayıtlarda bile yeniçeriliğin esaslarının Sultan I. Süleyman devrinde yani teşkilinden yüz elli yıl sonrasında tesis edildiği malumatı mevcuttur. Yine Nizâm-ı Cedîd'i müdafaa maksadıyla yazılan *Koca Sekbanbaşı Risalesi*'nde, ocağın Sultan I. Süleyman döneminde teşekkül ettiğinden bahsedilmişken Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına yakın bir tarih olan Mart 1823'teki bir hatt-ı hümayûnda ise ocağın kanunlarını Sultan Süleyman'ın “vaz' ve ta'yin ettiği” anlatılmıştır. Muhammed Dervişoğlu, *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûn Mecmuası*, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr:6094, vrk. Ib-30a), İÜEF Mezuniyet Tezi, İstanbul 1974; *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, haz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 4246-4247; *Âsım Efendi Tarihi*, I, 643; BOA, *A.DVN.MHM.d*, 240, hk. 1026.

261 *Üss-i Zafer*, s. 171.

Bununla birlikte Bektaşîlerin ocağa hâkim olmadıklarını, uzun zaman 99. cemaatin yoldaşı olan ve aslında şeyhlerle alakalı aktarılan durumların çoğunun müsebbibi Haydar Baba'nın sürgünü meselesinden anlayabilmekteyiz. Manevi evladı sayılan ortaların aşçılarından bazıları geri getirilmesi için ağa kapısını basmışlar ve yeniçerileri tahrik için uğraşmışlardı. Ancak *müştahibi* yani sahip çıkamı fazla olmadığından ve korunamadığından sürgün edilmişti. İdarenin dirayeti yanında şeyhülislam onun geri getirilemeyeceğine ilişkin fetva bile vermişti²⁶². En kuvvetli dönemlerinde ocak şeyhinin sürgününe direnilmemesi Bektaşî olanların azlığına delalet etmektedir ki bunu sağlayan en önemli husus son dönem merkezdeki yeniçerilerin çoğunun Anadolu olmasıydı²⁶³. Bektaşîliğin yasaklanması sonrasında bu töhmetle sürgün kararlarına muhatap olan yeniçeriler de oldukça istisnaidir²⁶⁴. Zaten bu tarikatın yasaklanmasına ilişkin kayıtlara göre İstanbul'da fazla Bektaşî yoktu.

Diğer taraftan bütün Bektaşîlerin devlete karşı olduğu bir vaziyet de yoktu. Yasaklanana kadar Bektaşîlik ilişkileri tamamen kopmamıştı ve bu tarikatın bütün mensupları hakkında menfi kanaat bulunmamaktaydı. Tekkelerin kendilerinin veya eklentilerinin tamirine ve görevli tayinlerine bizzat padişah tarafından müsaade edilmekteydi²⁶⁵. 1815-16 yıllarında kaymakam olan Rüştü Paşa, tebdil-i kıyafet dolaşırken Bektaşî dervişi kıyafetini tercih etmekteydi²⁶⁶. Yeniçeriler arasındaki kavgaların sonlandırılmasında çaresiz kaldığında Bektaşî şeyhinin aracılığına başvurulduğu da olmuştu ki 3 Nisan 1810'da ittifak eden 64. ve 75. cemaatlerle diğer ortalar Galata Arap Camii yanında beş altı saat savaşmış, Hacı Bektaş tekkesi şeyhi aralarını bulmuştu²⁶⁷. Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı kullanılan vezirlerden Baba Paşa, Bektaşîliğiyle meşhur birisiydi. Hatta Tepedelenli Ali Paşa'nın durumunu Bektaşîliğe yakıştıramayan, kendisi de Bektaşîlikle suçlanacak olan Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, 1820 yılında ortadan kaldırılması için harekete geçilen Tepedelenli Ali Paşa'nın niyetini saklamak için derviş göründüğünü yazmıştı²⁶⁸.

262 Resmî kayıtlardaki suçlamalara göre İran tarafına gidip dönen, III. Selim devrinde yeniçerileri tahrik eden ve Alemdar Mustafa Paşa vakasında bulunan Haydar Baba b. Halil b. Abdullah, hakkındaki nefreti bildiğinden orta aşçılarıyla dolaşarak kendisini emniyete almıştı. Sadrazamın İstanbul'dan İran'a sürülmesi veya Erzurum ordusu seraskeri Rauf Paşa emrine gönderilmesini istemesi üzerine yeniçeri ağası Hasan Ağa yazıcılardan birisini görevlendirmişti. Kendisini Bektaşî olarak tanıtan yazıcı hıleyle onu ağa kapısına getirtmiş ve buradan gizlice ocaktan görevliler eşliğinde götürülerek İstanbul'dan çıkarılmıştı. Gebze'de hastalanmış, sonra yolculuğunun devamında Kasım 1822'de Bolu'da ölmüştü. Zaten fetva veren şeyhülislam Yasincizade elçiliği sırasında onu İran'da görmüştü. BOA, C.ADL, 9/593; BOA, HAT, 284/17078, 289/17328, 293/17451; *Es'ad Efendi Tarihi*, s. 131; *Üss-i Zafer*, s. 170-171. Haydar Baba yeniçeri olduğundan terekisinin varisi olup olmadığından sonra beytülmale alınması kararı verilmiştir.

263 *Câbi Târîhi*, I, s. 417.

264 Kararların yazıldığı kalebent defterlerinden 38 no.lu defterde (s. 37), bir kayıt vardır. Buna göre Ağustos 1826'da muhızır yazıcısı Hacı Ahmed zamane Bektaşîliğine sapma suçlamasıyla Kütahya'ya sürülmüştür. 7 Şubat 1627 tarihli bir kayda göre ise 6. cemaatin aşçılığını yapan Edirne'de Bektaşî kıyafetinde yakalanan İsmail adlı yeniçeri öncesinde Dimetoka'ya sürülmüşken bu tarihte idamı emri verilmiştir. BOA, *A.DVN.KLB.d*, 929, s. 1.

265 Misal için bkz. BOA, C.EV, 118/5864; BOA, HAT, 223/12435.

266 *Câbi Târîhi*, II, s. 924, 933, 947.

267 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, s. 142.

268 *Şânî-zâde Târîhi*, s. 978, 994, 1004.

Dolayısıyla pîr kabul edilen Hacı Bektâş-ı Velî dışında ocak-Bektaşîlik münasebeti son dönemde bile esasen *yenîçeri-Bektaşî-Arnavut* kesişmesiyle alakalıydı ki çoğu yenîçeri ise Arnavut ve Bektaşî değildi. Yine Yenîçeri Ocağı'nın merkezde beklenenden daha az bir direnişle kaldırılmasının sebeplerinden birisi de mücadeleye katılanların daha çok bu kesimlerden olmasındandı. Taşrada da çok fazla direniş olmamış, sadece Rumeli'de bazı hareketlenmeler merkeze bildirilmiş, Bosna taraflarına giden Bektaşî tekkelerinin kapatılması kararı icrasını yürütecek memurlar, daha fazla galeyana sebebiyet vermemeleri için bir müddet Belgrat'ta bekletilmişlerdi²⁶⁹.

Devlet için meselenin sadece Arnavut Bektaşîler olduğunu gösteren diğer bazı icraatlar da bulunmaktadır. Ocağın kaldırılması mücadelesine katılan ve “fesat hamurunun mayası” olarak gösterilen Arnavutlar hızlıca İstanbul'dan sürüldü²⁷⁰. İskenderiye, Ohri ve İlbasan sancaklarından ise “Arnavutluk olduğundan” Asâkir-i Mansûre ordusuna asker alınmadı²⁷¹.

Bektaşîliğin, Yenîçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber yasaklanmaması her iki tarafın tamamen bütünleşmemiş olmasıyla ilgiliyken II. Mahmud bir manada durumdan istifade etmiş, birbirleriyle hareket ortaklıkları olan bu kesimleri aynı tarafta değerlendirme fırsatını kaçırmamıştır. Sadece Arnavutluk'ta değil Rumeli'nin diğer noktalarında bulunan muhaliflerin ve Mısır'da gittikçe bağımsız davranan Mehmed Ali Paşa'nın zihni yapısına, “halifeyi kabul etmeyen ve Hristiyan milletlerle bile kolayca ittifaka girebilen sultan düşmanlarına” güçlü bir darbe vurmayı hedeflemişti. Kaldı ki II. Mahmud, ocağın kaldırılmasından evvel Bektaşî-Arnavutlara karşı harekete geçmişti. İlk intikamını 1822'de Tepedelenli Ali Paşa'dan almış, paşanın kesilen başı Bab-ı Hümayun'da sergilenmişti. Ocağın kaldırılmasından sonrasına ait bazı kayıtlarda geçen “bu defaki fesadın menşei Bektaşîler olmak hasebiyle bunların dahi çaresine bakılmak” ifadesi, bir irade ortaya koyulduğunu göstermektedir. Acilen harekete geçilmede, Bektaşîlerin ocağın kaldırılması kararının geri alınması için teşebbüsleri yahut yeni kurulan ocağa sızma girişimleri bahane edilmiş gibi görünmektedir²⁷². Tabii bütün Bektaşîler devlete karşı hareket etmekle suçlanmadığından Arnavut Bektaşîlere de uygulanabilecek daha genel bir yol bulundu ve bu, din adamları üzerinden yürütüldü. Açıkça devletin bekası meselesi olarak gösterilmeyip şeriata aykırı hayat tarzları ve tekke adetleri ileri sürüldü²⁷³. Bu yüzden yenîçeriler “devlete her türlü ihanet edenler” iken Bektaşîler için dinî argümanlar kullanıldı. Sünnî olup olmama bakımından Bektaşîliğin sahip olduğu ikili özelliğin doğurduğu mesele, Hacı Bektâş-ı Velî ayrı tutularak ehl-i sünnet olmayanlar *zamane Bektaşîleri* gösterilerek aşıldı. Bunların tespit edilebilmesi içinde tahkikatlar şeyhülislamlık üzerinden

269 BOA, HAT, 419/21894.

270 *Es'ad Efendi Tarihi*, s. 640.

271 BOA, HAT, 409/21257A.

272 BOA, HAT, 340/19426. Ocağın kaldırılmasından hemen sonra Bektaşîlerin de içinde bulunduğu bazı kesimlerin ittifakları ortaya çıkarılmıştı. M. Mert Sunar, “Chasing Janissary Ghosts: Sultan Mahmud II's Paranoia about a Janissary Uprising after the Abolition of the Janissary Corps”, *Cihannüma*, 1 (8), 2022, s. 151.

273 *Üss-i Zafer*, s. 166-175; BOA, HAT, 1571/10.

yürütülmeye çalışıldı²⁷⁴. Ancak tarikat mensuplarının itikatlarının değerlendirilmesi sadece cezalarının hafifliğinde dikkate alındı. Ulemeden da mensupları olan bu tarikatın bütünüyle ehl-i sünnet dışı olmadığı bilindiğinden toptan müdahale ilk başta padişah dışındakilerce makul karşılanmamıştır. Şeyhülislam için içine dahil olmak istemeyip kararın kendi üzerinden verilmesinden kaçınırken tam tersine bunun dinî bir mesele olduğunu ileri sürerek kurtulmaya çalışan sadrazam, padişaktan bu vazifenin ona verilmesi için hususi bir ferman çıkarttırmıştı. Hatta II. Mahmud, şeyhülislamın -kendi ifadesiyle- “gevşek davranmasına” kızmıştı²⁷⁵. Nihayetinde şeyhülislam, sabık şeyhülislamlar, müderrisler ve diğer ulema mensuplarıyla tarikat şeyhlerinin katıldığı ve padişahın aksi bir karar çıkmaması için kafes arkasından izlediği şûra toplanmıştı. Şûraya katılanların bir kısmı Bektaşilerle yakınlıkları olmadığından haklarında bilgi sahibi olmadıklarını, bir kısmı ise Üsküdar’da bazılarının İslam’a uygun yaşamadıklarını tevatiiren işittiklerini söyleyerek çekinceli davranmış; kimileri ise hepsi Mülhid ve Râfîzî olmadıklarından umum için bir karar alınabilir mi diye fikir beyan etmiştir. Baskılara dayanamayan şeyhülislam, ulema mensupları dahil olmak üzere sürgünlerine ve tekkelerinin tasfiye edilmesine ilişkin fetva vermişti. II. Mahmud, kendisine sunulan bu şûra kararına yaptığı açıklamada yine dinî argümanlara başvurmuş; Bektaşilerin müdahale edilmezse bütün ahaliyi “dalalete sevk edeceklerini” beyan etmişti²⁷⁶. Çok hızlı karar alınmasını istediğinden, tekkelerin yıkılmak yerine mescit, medrese ve cami yapılması yahut diğer tarikatlara verilmesi şeklinde teklif sunan sadrazama “şöyle böyle diyerek bu işi geciktirdiğinden” kızmıştı²⁷⁷.

Sonuç

Osmanlı tarihi boyunca dinî zümreler ve özellikle tasavvuf ehli, siyasi-askerî karar ve hareketlerle kendileri arasında bir bağ oluşturmak istemişlerdir. Tabii toplumda, her zümrenin ve mesleğin-zanaatın bir pîre bağlı olduğu geleneği hâkimken, askerî ve siyasi davranışlar ve teşkilatlar bunun dışında kalamazdı. Sultanlar ve devlet adamları ise kararlarına ve kurumlarına meşruiyet sağlamak veya dinî temel oluşturmak için bu tavırları çoğunlukla makbul karşılamış, kurulmaya çalışılan münasebetlere itiraz etmemişlerdir. Bu şartlardaki münasebet iddialarından biri de Yeniçeri Ocağı üzerinden gelişmiş, Bektaşiler kuruluşundan geçerli olacak şekilde bu teşkilatla kendileri arasında bir bağ tesis etmişlerdir. Aslında Mevlevîlikle ilişkilendirme gayreti olmuşsa da askerlerle daha fazla münasebeti olan Bektaşilik bunda baskın çıkmıştır.

Münasebetin kuruluşunda olduğu gibi canlı tutulup gelişmesinde de Bektaşilerin gayretleri büyüktür. Şeyhler ve dervişler ocak bünyesine dahil olmuş; yeniçerilerin bazı

274 BOA, HAT, 340/19426; 293/17474; 290/17383; BOA, *A.DVN.MHM.d.*, 242, hk. 399; BOA, C.ADL, 29/1734.

275 BOA, HAT, 289/17322.

276 BOA, HAT, 290/17351; 500/24493.

277 BOA, HAT, 290/17386.

adet, gelenek ve kaideleri Hacı Bektâş-ı Velî'yle ilişkilendirilmiştir. Ürettikleri efsanelerle bir şekilde ilişkinin resmen kabulünü sağlamışlardır. Ancak gayretin tek taraflı olduğunu kabul etmek hatalı olur ki yeniçeriler, devlet nezdinde meşru Bektaşîliğin ve özellikle Hacı Bektâş-ı Velî'nin manevi korumasına sığınmışlardır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin pirlüğünün kabulü bakımından kendini gösteren Bektaşîlik, en başından Nizam-ı Cedid'e kadar yeniçeriler arasında fazlaca ağırlık değiştirmemiştir. Bu tarihten sonra onların iktidarla mücadeleleri bağlantıyı biraz daha öne çıkarmıştır. Ancak esas olarak 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması akabinde Bektaşîliğin yasaklanması, durumu gizemli bir hale sokmuştur. Esas niyetleri barındırmayan resmî kayıtlar da buna fırsat vermiştir.

1826 tarihinin bir kırılma noktası olmasının çeşitli sebepleri vardır. Varlıklarına yönelik devletin kararları birbiriyle bağlantılı görüldüğünden geçmişe yönelik ilişkinin daha sıkı ve iki tarafı topyekûn kapsadığı kanaati oluşmuştur. Ocak canlanmamış olsa da Bektaşîliğin yeniden hayata dönmesinden sonra efsaneleşme gittikçe artmış ve sürekli gündemde kalmıştır. Bunu elbette ki Bektaşîler sağlamıştı. Ayrıca artan efsaneleşmede özellikle Ahmed Cevad Paşa büyük pay sahibidir ki onun eserinin yeniçerilerin adet ve geleneklerine Bektaşîliğin sokulmasında ve Bektaşîlerin iddialarının biçimselleşmesinde payı çoktur. Tabii sonraki dönem yazarları da ondan geri kalmamıştır. Ocağın kaynaklarının yok edildiği mantığıyla hareket eden araştırmacılar, kalemlerinin gücü ve tasvir maharetlerine bağlı olarak ilişkiyi günümüzde de sürekli büyötmektedir. İtiraf etmek gerekir ki meselenin tarihselliği yanında Alevî-Bektaşî tarafının özellikle ilişki üzerinde durmasının bunda payı büyüktür. Bunu teyit eder bir durum, ilişkiyi ele alan son dönemde yazılan makalelerin ekseriyetinin Alevî-Bektaşî dernekleri veya araştırma merkezlerine ait dergilerde yer almasıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî

- Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d), 6, 10, 25, 39, 49, 76, 77, 78, 134, 138, 139, 140, 147, 153, 163, 164, 168, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 186, 199, 211, 240, 242.
Kalebend Defterleri (A.DVN.KLB.d), 43, 44, 929.
Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d), 1474, 1482.

Bâb-ı Defteri

- Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), 4007.
Yeniçeri Kalemi Defterleri (D.YNÇ.d), 33630, 34247, 36347.
Yeniçeri Kalemi Evrakları (D.YNÇ), 13, 19, 68, 85, 98, 107, 112, 131, 164, 221, 226, 234, 240, 248, 257, 264, 285, 349, 427.

Cevdet Tasnifi

- Adliye (C.ADL), 6/400, 9/593, 29/1734.
Askeriye (C.AS), 200/8593, 203/8714, 630/26595.
Belediye (C.BLD), 146/7292.
Dahiliye (C.DH), 102/5071.
Evkaf (C.EV), 118/5864, 280/14281.

İbnülemin-Vakıf (İE.EV), 35/4053, 51/5707.

- Hatt-ı Hümayûn (HAT), 120/4900, 223/12435, 275/16147, 289/17322, 284/17078, 289/17328, 290/17351, 290/17383, 290/17385, 290/17386, 293/17451, 293/17474, 340/19426, 409/21257A, 419/21894, 500/24493, 1571/10.

Kamil Kepeci (KK.d), 70, 209, 222, 230, 246.

- Maliyen Müdevver Defterler (MAD.d), 1772, 1786, 2301, 2484, 3969, 4064, 4300, 4317, 5550, 5865, 5901, 5976, 5981, 6313, 6316, 6323, 6325, 6331, 6335, 6357, 6359, 6538, 6546, 6681, 6682, 6691, 6694, 6697, 6709, 6713, 6798, 6802, 6912, 6937, 6964, 6986, 7008, 7020, 7029, 7167, 7227, 7232, 7245, 7471, 7485, 12872, 14488, 16273, 16309, 16370, 17134, 17423.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), 745.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Defterler (TSM.A.D), 3248.

Kaynak ve Araştırma Eserler

- III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhahaları*, haz. Ergin Çağman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
Abdi Tarihi, haz. Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, Ankara 2014.
Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

- Adaloğlu, Hasan Hüseyin, *Muhyiddin Cemâli'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ı*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi, Tarih-i Kırım*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, İstanbul 1297.
- Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, yay. haz. Mücteba İlgürel, İÜEF Basımevi, İstanbul 1978.
- Alkan, Mustafa, “Yeniçeriler ve Bektaşilik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, sayı 50 (2009), s. 243-250.
- Altı, Aziz, *Balkanlarda Bektaşî Tekkeleri ve Bektaşîlerin Devlet Erkânıyla İlişkileri (XVII ve XVII. Yüzyıl)*, Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Kayseri 2018.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. haz. Abdulkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Barkan, Ömer Lütfî, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2013.
- Barl, Peter, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.
- Bayram, Ü. Filiz, *Enveri Tarihi Üçüncü Cild, (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018.
- Birbiçer, Ali, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.
- Birdoğan, Nejat, *Çelebi Cemaleddin Efendi'nin Savunması (Müdafaası)*, Berfin Yayınları, İstanbul 1994.
- Birge, John Kingsley, *Bektaşilik Tarihi*, çev. Reha Çamuroğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1991.
- Bozboru, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutlar ve Arnavut Ulusçuluğu*, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi*, I, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Civelek, Yakup, “Yeniçeriliğin Kuruluşu ve Hacı Bektaş Veli”, *I. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (Çorum, 07-09 Mayıs 2009) Bildirileri Kitabı*, c. II, Ankara 2011, s. 853-872.
- Clayer, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, - Alexandre Popovic, “Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, TTK Basımevi, Ankara 2005, s. 301-321.
- Çamuroğlu, Reha, *Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-i Şerriye*, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.
- Çan, Şamil, *XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman* (Gramer İncelemesi, Metin-Sözlük), Dumlupınar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006.
- Çınar, Ali Osman, *Es-Seyyid Mehmed Emin Behîc'in Sevâihü'l-Levâiyih'i ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

- _____, *Mehmed Emin Edip Efendi'nin Hayatı ve Târîhi*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- Çiçek, Hikmet, *Vekâyi'nüvis Sadullah Enveri Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi TAE, Doktora Tezi, Erzurum 2018.
- Çimen, Cihan, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Kuruluştan 897/1487'ye kadar)*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Dalkesen, Nilgün, *15. ve 16. Yüzyıllarda Safevî Propagandası ve Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- Dedebaba, Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşılık ve Alevilik*, I, Ardıç Yayınları, Ankara 1998.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Demirkol, Şehnaz-İbrahim Çifçi-Hatice Çifçi, "Kaya Tuzunun Gastronomi ve İnanç Açısından Önemi: Hacıbektaş Kaya Tuzu", *1. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı (1-3 Kasım 2018) Bildiriler Kitabı*, Sapanca 2018, s. 298-309.
- Derin, Fahri Çetin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe", *Tarih Dergisi*, sayı 27 (1973), s. 99-110.
- Dervişoğlu, Muhammed, *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûn Mecmuası*, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr.6094, vrk. Ib-30a), İÜEF Mezuniyet Tezi, İstanbul 1974.
- Dihanizâde Ubeydullâh Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî Fî Ta'rif-i Nizâm-ı İlhamî*, haz. Ömer İşbilir, TTK Basımevi, Ankara 2006.
- Eğri, Osman, "Yeniçeri Ocağının Manevi Eğitimi ve Bektaşılık", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, sayı 24 (2002), s. 113-132.
- Es'ad Efendi, Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Karaman-Yücel Dağlı, I-X, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Fakazlı, Ahmet Rüştü, *Azîzzâde Hüseyin Râmiz Efendi, Zübdetü'l-Vakî'ât*, Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Faroqhi, Suraiya, "Çatışma, Uzlaşma ve Uzun-Dönemli Bekâ: Bektaşî Düzeni ve Osmanlı Devleti (On Altıncı-On Yedinci Yüzyıllar)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 12 (1999), s. 149-160.
- _____, *Anadolu'da Bektaşılık*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003.
- Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü'l-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, I. Cilt- 1. Kısım, haz. Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İ. Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.
- Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Göynüklü Ahmed Efendi, *Târih-i Göynüklü*, haz. Songül Çolak-Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Gül, Abdulkasım, "Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *ETÜT Dergisi*, sayı 1 (2020), s. 37-66.
- _____, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I-II, Küre Yayınları, İstanbul 2022.
- Güzel, Abdurrahman, *Abdal Musa Velâyetnâmesi*, TTK Basımevi, Ankara 2009.
- Hadîdi Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

- Hasluck, Frederick William, *Bektaşılık Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.
- _____, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, çev. Timuçin Binder, II, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, neşr. Halil İnalçık, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü-t Tevârih*, Matbaa-ı Âmire, 1279.
- İğci, Alper, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (687-920/1288-1514)*, Marmara Üniversitesi TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- İnalçık, Halil, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Doğu Batı Makaleler- I*, İstanbul 2005, s. 139-163.
- Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, haz. Nevzat Kaya, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Karadeniz, Hasan Basri, "Osmanlı-Hacı Bektaş Veli İlişkisi veya "Ak Börk" Meselesi", *Akademik Bakış*, sayı 8 (Ocak 2006), s. 1-9.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke I-II*, haz. Zeyneb Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Kemal, *Selâtinname* (1299-1490), haz. Necdet Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2001.
- Kitâb-ı İbretünümây-ı Devlet*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, No TY5945.
- Koca, Şevki, *Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Koca Sekbanbaşı Risalesi*, haz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul 1964.
- Köprülü, Fuad, "Hacı Bektaş Veli", *İA*, c. II, s. 461-464.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara 1959.
- _____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- _____- Franz Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, yay. haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Köse, Metin Ziya, "Yeniçeri Ocağının Bektaşîleşme Süreci ve Yeniçeri-Bektaşî İlişkileri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 49 (2009), s. 195-208.
- Küçükyalçın, Erdal, *Turna'nın Kalbi Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944.
- Lala, Avni, *Arnavutluk'taki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2015.
- Maden, Fahri, "Yeniçerilik-Bektaşilik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 73 (2015), s. 171-202.
- _____, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Matrakçı Nasuh, *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târih-i Âl-i Osmân*, haz. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Melikoff, İrene, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2004.

- _____, *Kırklar'ın Cemi'nde*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul 2011.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Mihailoviç, Konstantin, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudaylı Kıcınoğlu-Behiç Anıl Ekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Mouradgea D'Ohsson, *Tableau Général De l'Empire Ottoman*, De L'imprimerie De Monsieur, Paris 1787-1790, Tome VII.
- Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, (Mehmed Daniş Bey ve Eserleri)*, İÜEF Basımevi, İstanbul 1994.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Na'imâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâima*, haz. Mehmet İpşirli, IV, TTK Basımevi, Ankara 2014.
- Nev'izâde Atâyi, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fi Tekmileti'-Şakâ'ik Nev'izâde Atâyi'nin Şakâ'ik Zeyli*, I, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Belleten*, LXIV/239 (2000), s. 129-160.
- _____, "Bektaşılık", *DİA*, c. V, s. 373-379.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğunda Din 14-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2011, s. 84-147.
- _____, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür, (Bektaşiyeye)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
- Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.
- Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, haz. Ahmed Akgündüz, IX/1, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Ankara 2007.
- Öz, Gülağ, *Yeniçeri-Bektaşî İlişkileri ve II. Mahmut*, Uyum Yayınları, İstanbul 1997.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Tarih Boyunca Bektaşılık*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1990.
- Palmer, J.A.B., "Yeniçerilerin Kökeni", *Söğüt'ten İstanbul'a*, İmge Yayınevi, İstanbul 2000, s. 475-516.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, III, haz. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Ricaut, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, çev. Halil İnalçık-Nihan Özyıldırım, TTK Basımevi, Ankara 2012.
- Sağırılı, Abdurrahman, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmî (Edirneli) 'nin Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Tarih-i Âl-i Osmanı'ı*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Osman Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2007.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Seslikaya, Ali, *Haydar Çelebi Rûznâmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014.

- Seyyid Lokman, *Tomar-ı Hümayûn*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1321.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Soyer, Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşılık*, Frıda Yayınları, İstanbul 2012.
- Sönmez, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnaut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Steinherr, Irène Beldiceanu, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.-XVI. Yüzyıllar)”, çev. İzzet Çıvgın, *Alevilik- Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sayı 3 (2011), s. 130-187.
- Sunar, M. Mert, “Chasing Janissary Ghosts: Sultan Mahmud II’s Paranoia about a Janissary Uprising after the Abolition of the Janissary Corps”, *Cihannüma*, 1 (8), 2022, 146-168.
- Süleyman İzzi Efendi *Târîhi*, İstanbul 1199.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi, (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*, I-II, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Şirvânî Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. Feridun M. Emecen, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Topçular Kâtibi Abdüllkâdir (Kadri) Efendi Tarihi, (Metin ve Tahlil)*, I, yay. haz. Ziya Yılmaz, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Türkal, Nazire Karaçay, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Marmara Üniversitesi TAE, Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Ulutaş, Selcen Özyurt, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Alevî-Bektaşî Toplulukların Oluşumu ve Merkezi Yönetim İle İlişkileri (Sivas-Dobruca Örneğinde Karşılaştırmalı İncelenmesi)*, Ege Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İzmir 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK Basımevi, İstanbul 1942.
- _____, *Osmanlı Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı’at-ı Rûz-merre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2017.
- Vak’anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK Basımevi, Ankara 2015.
- Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmi ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte*, (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin), haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Yaşar, Ahmet, “18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (Temmuz 2020), s. 405-417.
- Yeşil, Fatih, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar” *Belleten*, LXXVI/275 (2012), s. 75-146.
- Yılmaz, Gülay, “Bektaşılık ve İstanbul’daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLV, (2015), s. 97-136.
- Yurtlak, Rıdvan, *66/1 Numaralı Kayseri Şer’iye Sicili (H.1067/1657) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998.
- Zens, Robert, “Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı 1791-1807”, ed. Jane Hathaeay, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma*, çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 141-178.

Beratlı Tüccar'dan Avrupa Tüccarı'na Selanik'te "Nizâm-ı Raiyyet" Arayışı

From *Beratlı Tüccar* to *Avrupa Tüccarı*: The Pursuit of "Nizâm-ı Raiyyet" in Salonica

Diren Çakılci*

*Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID: D.Ç. 0000-0002-8340-2536

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Diren Çakılci,
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Antalya, Türkiye
E-posta/E-mail: direncakilci@akdeniz.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.06.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.06.2022

Kabul/Accepted: 22.06.2022

Atıf/Citation: Çakılci, Diren. "Beratlı Tüccar'dan
Avrupa Tüccarı'na Selanik'te "Nizâm-ı Raiyyet"
Arayışı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*,
77 (2022): 165-212.
<https://doi.org/10.26650/iutd.2022165>

öz

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tüccarı hukuki ve ekonomik serbestlik için 18. yüzyıl boyunca konsoloslardan himaye talep etmişti. Bu anlamda suistimal edilmeye müsait olan *tercümanlık* kurumundan istifade edilmiş, *beratlı-fermanlı tüccarlar* meselesi ortaya çıkmıştı. Özellikle III. Selim, devletin itibarının ve gelirlerinin muhafazası için bu meseleyle mücadele etmişti. Selanik, beratlı tüccarın ve konsolos himayesinin kontrol altına alınmaya çalışıldığı önemli şehirlerdendi. III. Selim'in, devletin gayrimüslim tebaasıyla olan ilişkilerindeki düzen anlamına gelen "*nizâm-ı raiyyet*"i tesisine dair uygulamaları Selanik özelinde başarı göstermişti. 1806 yılında Selanik'te beratlı tüccar sorunu çözülmüş, alternatif olarak reayaya sunulan *Avrupa tüccarı* müessesesi rağbet görmüştü. Rumlara nazaran, şehrin Yahudi tüccarları bu müessese sayesinde sosyo-ekonomik hayatta etkin bir konum kazanmıştı.

Anahtar sözcükler: Selanik, Tercümanlık, Beratlı Tüccar, Avrupa Tüccarı, Raiyyet

ABSTRACT

The non-Muslim merchants of the Ottoman State had requested protection from the consuls throughout the 18th century for their legal and economic freedom. In this sense, the institution of *tercümanlık* [dragoman] was open to abuse and exploited, and the issue of *beratlı-fermanlı tüccars* [certified merchants] arose. Selim III in particular fought against this issue in order to preserve the state's reputation and revenues. Salonica was one of the significant cities where the attempt was made to control this issue and the patronage of consuls. The practices of Selim III regarding the establishment of *nizâm-ı raiyyet* [statute regarding non-Muslim subjects] had significant success in Salonica. In 1806, the issue of *beratlı* [certified] merchants was resolved in Salonica, and the institution of *Avrupa tüccarı* [merchants of Europe], which was offered to the *dhimmi* [non-Muslim subjects] as an alternative, gained popularity. Compared to the Greeks, the Jewish merchants of the city gained an active position in socio-economic life thanks to this establishment.

Keywords: Salonica, Dragoman, *Beratlı Tüccar* (certified merchant), *Avrupa Tüccarı* (merchant of Europe), *Dhimmi*

Extended Abstract

The economic and legal capitulations the Ottoman State gave to foreign states resulted in negative impacts on socioeconomic life in the 18th century and the abuse of certain institutions. One of these was the institution of *tercumanlık* [dragoman], which was responsible for conducting the consuls' work and communicating with the Ottoman state authorities in particular. Consul dragomans, regardless of whether they were actually Ottoman *dhimmi* [non-Muslim subjects] or not, were subject to the law of *müstemen* [foreign nationals permitted to reside on Ottoman lands]. In this way, dhimmi merchants, who had the opportunity to be exempt from the tax burden and other obligations of the dhimmi law, started racing to become dragoman. The fact that each dragoman was appointed two *hizmetkar* [servants] to his entourage who were also able to benefit from the same exemptions caused the problem to grow and deepen over a short time. This problem became famous over time as the *beratlı-fermanlı tüccaris* [certified merchants].

The city of Salonica was a commercial center where the issue of *beratlı-fermanlı tüccaris* was on the agenda throughout the 18th century due to the diversity of its demographic structure and the abundance of consulates there. At the beginning of the 18th century, France, and England first established consulates there, after which consulates from other European states increased in number. This situation made getting permission to work as a dragoman or servant easier for the dhimmi of Salonica, as it also increased the need for these types of workers.

According to the document from 1797 that is the subject of this study, the number of people who were allowed to work as dragoman and servants in Salonica until that date had been 70. The consuls from France, England, Spain, Sweden, Austria, the Netherlands, the Kingdom of the Two Sicilies, Venice, Denmark, Prussia, and Dubrovnik claimed patronage over the merchants in Salonica with this method. Until 1806, the numbers of dragomans and servants in Salonica had changed little. Except for the dragomans provided to the newly established Septinsular Republic and those under the protection of Russia, the number of other countries remained unchanged. This is because Selim III only gave a new certificate after the death of the old holder, in order to keep the number of licensed merchants under control. According to the new decisions made during the reign of Sultan Abdulhamid I, the charter holders had to strictly abide by the rules to which they were subject. Otherwise, they were in danger of losing their charters. In order to implement the decisions taken by his uncle Selim III, Abdulhamid I had inspections made in many cities. In 1802, however, he offered the dhimmi merchants an alternative to obtaining the same status as an *Avrupa tüccarı* without the patronage of a consul.

The *beratlı* controls in Salonica in 1806 had important results. During the inspection, a total of 75 people consisting of 27 dragomans and 48 servants were evaluated as being

assigned to 11 different country consulates in Salonica. As a result, 35 people were understood to have left Salonica due to death or abandonment and their status was revoked. A total of 22 people who were on duty in Salonica accepted becoming Ottoman dhimmi again and to being subject to the statute on non-Muslims. Because some did not volunteer, the administrators resorted to a little coercion. At the end of the audit, the total number of 75 people (i.e., 27 dragomans and 48 servants) from Salonica had decreased to 18. In this framework, only a few people remained under the auspices of the consulates of France, England, Sweden, Prussia, and the Kingdom of the Two Sicilies. During the checks in Salonica, a total of 45 people who had obtained documents to become dragomans or servants in another city were understood to have lived in Salonica. Due to them having to reside in the city where their consuls were located, their statuses were revoked, their charters were confiscated, and they were allowed to live in Salonica as dhimmi. In light of all this, Selim III's checks are understood to have started in Salonica in 1806 and to have had significant success in the city.

In 1806, Yakomi of the Paico family was among those who had given up on being a dragoman and returned to being a dhimmi. His great-grandfather had been Constantin Paico, an dragoman in Salonica at the beginning of the 18th century. Costantin's son, Andronic Paico, and his grandchildren were registered as dragomans and servants on the 1797 list. The family's chartered status continued until the merchant Yakomi gave his up voluntarily in 1806. In fact, the merchant Yakomi received a charter as an *Avrupa tüccarı* from the state during this time. According to the archival document dated 1815, only one *Avrupa tüccarı* was residing in Salonica at that time, and that was Yakomi, son of Paico. The success of Selim III's policy also resulted in success in the Paico family.

After 1815, the number of *Avrupa tüccarı*s began to increase. However, the Greek Revolt of 1821 and the subsequent independence of Greece caused the Greeks of Salonica to stop seeking *Avrupa tüccarı* status they had initially sought. As in the example of the merchant Plato who was executed in 1821, properties were confiscated from some of the *Avrupa tüccarı* who'd been involved in the revolt. The risk of losing their lives and property had caused Greek merchants to prefer being müstemmen rather than an *Avrupa tüccarı*. As a matter of fact, only two Greeks were registered as *Avrupa tüccarı* in the census records from 1830. However, the Jews in the city became more interested in being *Avrupa tüccarı* over time, and by 1830 their number had reached at least 11. Isak, son of Santo Ođini was among them and one of the first *Avrupa tüccarı* to be granted a charter as of 1816. The Jewish Karasu family, who gave up becoming dragoman in 1806 and accepted being dhimmi, also became interested in becoming *Avrupa tüccarı* over time. Avram Karasu, the son of Isak Karasu, gave up his duty as a dragoman for the Spanish consul in 1806 and accepted the law for non-Muslim subjects with his brothers; he also became an *Avrupa tüccarı*. The importance of the family in Salonica business life lasted until the 20th century. Just like the Karasu family,

Salamo Amar, a member of the Jewish Amar family, had the charter for being an *Avrupa tüccarı*. His children and grandchildren took their place among the important bankers of Salonica at the end of the 19th century.

According to the records in the Sicill archives of Salonica from 1839 just before the Tanzimat [Reforms], Salonica had 18 *Avrupa tüccarı*s 6 of them were Greek and 12 were Ottoman Jews. Behor Francis is included in this list and was one of the best examples in terms of the wealth and social status that being called an *Avrupa tüccarı* in Salonica could gain. Behor Francis was the representative of the Jewish community in the Salonica Assembly, which had been established after the proclamation of the Tanzimat. In this sense, he was a significant name in Salonica and was also respected by the state. When he died in 1861, the amount of wealth he left behind was more than one and a half million *gurush* [Ottoman currency].

Selim III's successful policy in Salonica removed the issue of *beratlı* from the city's agenda after 1825. A significant number of the Greeks from Salonica, who'd avoided being subject to the law on dhimmis had opted for illegal means such as obtaining a patent. The Jews also made such attempts. However, the opportunities the *Avrupa tüccarı* institution offered to the Jews who'd remained subjects of the state led them to become stronger in their socioeconomic lives in the second half of the 19th century.

Giriş

18. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti'nde önemli bir probleme dönüşen, reyanın çeşitli isim ve imkânlar altında yabancı devletler himayesine girmesi, bilhassa bu himaye altında ticaretle meşgul olmaları hem ekonomik sistem hem de devletin yabancı devletler ile diplomatik meselelerinde gündemi oluşturmuştur. Osmanlı tabiiyetindeki bir reyanın taşrada bulunan konsolosların tercümanı olmak için ilgili konsoloslardan berat satın almasıyla ortaya çıkan bu gruba *beratlılar* denilmekteydi. Berat sahibi olup tercüman olan kimsenin kendisine iki de hizmetkar tayin etme ve elde edilen fermanlarla müstemen taifesinin sahip oldukları haklara kavuşma fırsatı mevcuttu. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasının dahil olduğu raiyyet hukukundan çıkmış olan beratlılar, Osmanlı tebaası olmayan Avrupalıların ülkede yaşama kurallarını düzenleyen müstemen hukukuna girmiş olurdu. Söz konusu iki hukuk arasındaki en önemli fark müstemen hukukuna sahip olanların cizye ve haraç gibi cemaat vergilerinden muaf olmasıydı. Bu ekonomik ayrıcalığa, ticaret yapanlar için gümrük vergisi ödemelerinde de avantajlar eklenmekteydi. Dönem dönem değişen vergi oranları olsa da müstemen hukukuna tâbi tüccarların farklı kalemlere ait ticaret resmlerinden muafiyetleri ve iskelelerde mal sevkiyatı serbestiyeti söz konusuydu. Bununla beraber Osmanlı kadısının ve şehir yöneticilerinin idarî-hukukî denetiminden de kurtulan müstemenler ticarî, sosyal veyahut idarî sorunlarını himayesi altında buldukları konsoloslar marifetiyle çözmekteydi. Tüm bunlar raiyyet hukukundan kaynaklanan sosyal, ekonomik, hukukî ve idarî alandaki pek çok mükellefiyetten tercüman beratı alarak kurtulmayı teşvik etmekteydi¹.

Berat sahibi şahısların tercümanlık veya konsolosluk işleriyle pek alakası bulunmayıp, elde ettikleri ayrıcalıklar ve himaye sayesinde ticaretle meşgul oldukları bilinen bir gerçektir. İşte bu yüzden bu gruplara *beratlı tüccar* ve *fermanlı tüccar* da denilmekteydi. Osmanlı iktisat tarihinin önemli bir konusu olan ve tesir ettiği olaylar sebebiyle 18 ve 19. yüzyıl ticaret hayatını da büyük ölçüde şekillendiren bu mesele kapsamlı bir şekilde Ali İhsan Bağış tarafından ele alınmıştır. Bağış, sorunun temellerini izah ederek başladığı eserinde devletin bu problem karşısında almış olduğu önlemleri, önlemlere bağlı olarak Osmanlı ticaret hayatında sahneye çıkan Avrupa tüccarı ve Hayriye tüccarı meselesini, özellikle yabancı devletlerin bu husustaki karşı duruşlarını değerlendirmiştir². Devam eden pek çok tez ve makale çalışmasında da konu derinlemesine incelenmiştir. Beratlı-fermanlı tüccar meselesi olarak başlayıp Avrupa tüccarı ve Hayriye tüccarı sınıflarının teşkiliyle devam eden ve Osmanlı Devleti yenileşme tarihinin ekonomik safhasında önemli bir yere sahip olan bu konu, bazı önemli ticaret merkezleri ve liman şehirleri esas alınarak farklı çalışmalarda da işlenmiştir³. Bu araştırma kapsamında temel

1 Müstemen hukuku ve müstemenlerin sahip oldukları ayrıcalıklar hakkında bkz. Ahmet Özel, "Müste'men", *DİA*, XXXII, s. 140-143; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", *DİA*, I, s. 536-540.

2 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998.

3 Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tuccaris and The Hayriye Tuccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, s. 579-597.

amacımız, söz konusu beratlı-fermanlı tüccar ve Avrupa-Hayriye tüccarı meselesini Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarındaki başlıca limanlarından olan ve 18. yüzyıl ortalarından itibaren Akdeniz ticaretinde ön plana çıkmaya başlayan Selanik şehri özelinde incelemektir. Osmanlı ticaretindeki yeri yanında eski dönemlerden beri Frenklerin ikamet ettiği bir şehir olması bu çalışmada Selanik'in tercih edilmesinde belirleyici olmuştur. Birçok ülkeye ait konsoloslukların mevcudiyeti sebebiyle Osmanlı tebaasıyla yabancı devletlerin yakın temas halinde olması ve özellikle demografik yapısıyla Rum, Yahudi ve Müslüman Osmanlıların bir arada bulunması Selanik özelindeki bu çalışmadan elde edilecek sonuçları zenginleştirecektir. Ayrıca, Selanik özelinde yapılacak ayrıntılı ve derinlemesine bir çalışmadan elde edilecek sonuçlar Osmanlı iktisat tarihinin geneline teşmil edilebilecek öneme haiz olup, meselenin farklı boyutlarını ortaya çıkaracak potansiyele sahiptir.

Bu kapsamda çalışmanın temel kaynakları bugün Osmanlı arşivinde bulunan döneme ait yazışma ve listeler yanında, Selanik'teki beratlı-fermanlı tüccar grupları hakkında ayrıntılar sunan, merkezi otoritenin aldığı kararların şehirdeki etkilerini yansıtacak bilgileri ihtiva eden şerhiye sicilleri olmuştur. Söz konusu siciller bugün Selanik Makedonya Tarihi Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Çalışmada ilk olarak, beratlı-fermanlı tüccar meselesinin kökenleri ve bozulan tercümanlık kurumu, devletin, bilhassa III. Selim'in bu hususta yaptığı girişim ve reformlar, yeni ihdas edilen Avrupa tüccarı ve Hayriye tüccarı müesseselerini de kapsayan tarihi seyir ele alınacaktır. Akabinde söz konusu tarihi seyir Selanik şehri özelinde değerlendirilecek, 18. yüzyılda şehirdeki beratlı ve fermanlı tüccar sayıları ile bunların kim olduğu üzerine tespitler yapılacaktır. III. Selim'in kararlı politikasıyla beratlı-fermanlı tüccarın nizam altına alınma çabasının şehirde ne ölçüde uygulanabildiği ve politikanın bu anlamdaki başarısı tartışılacaktır. Padişahın ekonomik ve siyasi olduğu kadar devlet itibarını korumayı da hedeflediği bu politika, Selanik özelinde ne kadar başarılı olmuştur? Alternatif olarak ihdas edilen Avrupa tüccarlığı uygulaması Selanik'te karşılık bulmuş mudur? Beratından ve fermanından vazgeçerek raiyyetliğe dönenler ile daha sonranın Avrupa tüccarları arasında bağlantı var mıdır? Selanik özelinde isim bazlı takiple bu ve benzeri sorulara cevap verilebilir mi? Çalışmanın devamında Avrupa tüccarlarının Selanik'teki varlığı, uygulamanın yaygınlaşması, söz konusu tüccarın şehir ticaretindeki konumu, şehrin sosyal hayatındaki yerleri tartışılacaktır. Sonuç itibarıyla Osmanlı iktisat tarihinin en girift ve önemli konuları arasında yer alan beratlı-fermanlı tüccar ve Avrupa tüccarı konusuna yeni yorumlar getirmek amaçlanmıştır.

Tarihi Seyir

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sistemi ticarî ilişkiler kurduğu Avrupa devletlerinden önemli farklılıklara sahipti. Merkantilist bir tutumla ithalatı sınırlı tutmaya, buna karşın ihracatını artırmaya çalışan İngiltere, Hollanda gibi güçler karşısında Osmanlı Devleti'nin

dış ticaret prensipleri fiskalizm ve provizyonizme dayanmaktaydı⁴. Halkın refahını korumak bu çerçevede iç pazarda kaliteli ve ucuz mal sirkülasyonunu artırmayı, aynı zamanda devlet gelirlerini çoğaltmayı amaçlayan bu sisteme göre ihracatın sınırlandırılması, ithalatın ise kolaylaştırılması gerekliydi⁵. Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarının temelinde merkezi bürokrasinin ön planda olması, Avrupa'daki merkantilist politikaya öncülük eden tüccar ve üretici gibi grupların da geri planda kalmasına ve sisteme etki edememelerine sebep olmuştu⁶. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu sistemin prensipleri muhafaza edilmeye çalışılmış, gümrük gelirlerinin artırılması maksadıyla ithalat vergileri ihracat vergilerinden düşük tutulmuştur. Dış ticaretin gelişmesini teşvik eden bu sistem, Osmanlı limanlarına olan ilgiyi canlı tutmak için devletin yabancılara ticarî imtiyazlar tanınmasını da beraberinde getirmiştir.

Tarihi dönemler içerisinde ortaya çıkan gelişmeler sonucunda Osmanlı ülkesinde ticaret yapanlar beş farklı gruba ayrılmıştır. Bunlar içerisinde devletin Müslüman ahalisi ve reaya ilk iki grubu oluştururken, bunların daha çok yerli esnafın ürettiği ürünlerin iç ticaretiyle meşgul oldukları bilinmektedir. Ülkeler arası dış ticaret ise yabancı ülke tebaası olup Osmanlı ülkesinde yaşama izni almış müstemen taifesi ve müstemenlere tanınan bazı ayrıcalıkların Osmanlı tebaasına da tanınmasıyla 19. yüzyılda ortaya çıkan Avrupa tüccarı ve Hayriye tüccarları tarafından yürütülmekteydi⁷. Özellikle 18. yüzyıl sonunda problem haline gelen beratlı-fermanlı tüccar ise yabancı bir devletin himayesi altına girerek müstemen tüccar gibi ticaret yapma gayreti göstermiş, Osmanlı tabiiyetinde kalmaya devam ettikleri için de ikilik arz ederek hukuksal karmaşaya sebep olmuştu⁸. Sorunun kökeni ise Osmanlı Devleti'nin yabancılara verdiği ilk imtiyazlara kadar uzanmaktaydı.

Devletin kuruluşundan itibaren Avrupalılara tanınan ticarî ayrıcalıklar onların lehine gelişmiş, özellikle 18. yüzyılda yaşanan siyasi açmaz nedeniyle daha da artmıştı⁹. Osmanlı Devleti ileride yaşanacak problemleri fazla dikkate almadan, merkantilist Avrupa devletleriyle kurduğu bu ticarî ilişkiyi sürdürmeye ve 18. yüzyıl sonuna kadar *eman*¹⁰ telakkisi içinde imtiyaz dağıtma devam etmişti¹¹.

4 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 165.

5 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 47-48, 52.

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 30.

7 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 92.

8 Maurits H. van den Boogert, "Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century", *Oriente Moderno*, 22/83, 2003, s. 633.

9 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 111.

10 Bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Eman (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XI, s. 77-79.

11 Halil İnalıcık, "İmtiyâzât", *DİA*, XXII, s. 250.

Avrupalılara verilen imtiyazların başında Osmanlı ülkesinde serbest ticaret yapma izni gelirken, benzer diplomatik ve siyasi imtiyazlarla birlikte değerlendirilen bu izin zamanla farklı problemleri beraberinde getirmiştir. Buna göre hem İstanbul'daki elçilerin hem de taşradaki konsolosların işlerinin yürütülmesinde yanlarında tercüman görevlendirmelerine imkân tanınmış, bu tercümanlar maiyetlerine kattıkları ikişer hizmetkar ile birlikte cizye ve haraç gibi vergilerden de muaf tutulmuştur. Tercümanlar genellikle Osmanlı reayası arasından seçildiğinden, bilhassa bahse konu vergi muafiyetlerinin 17. yüzyıldan itibaren ahitnamelerde de yer almasıyla Osmanlı gayrimüslimleri tercümanlık müessesesinde ön plana çıkmıştır¹². Vergi muafiyeti yanında serbest dolaşma ve müstemen hukukundan istifade etme imkânı bulan tüccar gayrimüslimler, daha kârlı, daha serbest ve yargılanma korkusu olmadan ticaret yapmak motivasyonu ile tercüman ve tercüman hizmetkarı olabilmek için fırsat kollamaya başlamıştır. Gayrimüslim tebaanın bu talepleri yabancı devlet konsolosları nazarında da karşılık bulmuştur. Nitekim tercüman olabilmek için konsolosların ilgili şahıs adına devletten berat alması gerekmektedir. Bu beratlar devlete ödenen belirli bir miktar berat harcıyla elde edilmekte ve konsoloslar tarafından tercüman namzetlerine satılmaktaydı. Benzer şekilde hizmetkar fermanlarında da aynı menfaat ilişkisi söz konusuydu¹³. Dağıttıkları tercümanlık beratlarından elde ettikleri gelirler neredeyse konsolosların maaşlarıyla aynı seviyede bir ek kazanç sağlamaları demektir. Dolayısıyla konsoloslar da daha fazla kazanmak adına aslında yetkileri ahitnamelerle sınırlandırılan tercümanlık müessesesinin bozulmasına yol açmıştır. Bu anlamda "Beratlı Tüccar" tercümanlık müessesesinin yozlaşması ile ortaya çıkmıştır¹⁴. 18. yüzyıl sonunda söz konusu berat suistimalleri ülkenin her yerinde skandal boyutlara ulaşmıştır¹⁵. Çünkü dağıtılan tercümanlık beratları ve hizmetkar fermanları aslına aykırı bir şekilde gayrimüslimler tarafından kolay ticaret yapmak için kullanılmakta, konsolosun yanında oturması gereken tercümanlar beratında belirtilen yerlerin aksine başka şehirlere yerleşerek ticarî hayatını sürdürmekteydi.

Bu konudaki yeni araştırmalar beratlı sayısının ulaştığı tahmin edilen rakamların aslında sanıldığı kadar fazla olmadığını ortaya koymuştur. Artunç, 1797'de kullanımda olan 253 berat tespit ettiğini belirtse de beratlılar maiyetindeki kişilerin de dahil edilmesiyle yaklaşık 1.700 kişinin bu statüye sahip olabileceğini ifade etmiştir¹⁶. Bu sayı tüm Osmanlı ülkesi

12 Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/1, İstanbul 1973, s. 180.

13 Beratlı tercümanlar, ilgili konsolosun müracaatıyla Divan-ı Hümayun'dan berat alırken, tercüman hizmetkarı olmak için gerekli girişim tercümanlar marifetiyle yapılırdı. Tercümanlar isimlerini bildirdikleri kişilerin kendi yardımcıları olacaklarını beyan ederek hizmetkar fermanı talep eder, hizmetkarların sahip olduğu imtiyazlar da adlarına düzenlenen fermanlara işlenirdi.

14 Bağış, *a.g.e.*, s. 24.

15 Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1798-1807", *Journal of the American Oriental Society*, 83/3, 1963, s. 301. Tercümanlık beratı dağıtma meselesinin çıktığından çıktığı, dönemin İngiliz ve Fransız yetkililerince de itiraf edilmiştir. Bağış, *a.g.e.*, s. 31-32.

16 Cihan Artunç, "The Price of Legal Institutions: The Beratlı Merchants in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 75/3, 2015, s. 727.

düşünüldüğünde fazla dikkat çekici değilse de beratlıların ve fermanlıların ekonomik ve diplomatik suistimallerinin had safhada olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim meseleyi sadece beratlıların sayısıyla yorumlamak yerine, Osmanlı Devleti'nin idarî, hukukî, sosyo-ekonomik düzeninde sebep oldukları ihlal ve düzensizliğin büyüklüğüyle birlikte düşünmek elzemdir.

Konsoloslardan berat satın almak aslında gayrimüslimler için oldukça maliyetliydi ve sermayelerini riske etmek anlamına da geliyordu¹⁷. Ancak döneme şahitlik eden Beaujour'un aktardığına göre Osmanlı tebaası Rum ve Yahudiler tâbi oldukları raiyyet hukukundan kaçmak ve müstemen hukukuna sahip olabilmek için her şeyi göze almaktaydı¹⁸. Ona göre Rumları bu noktada motive eden temel duygu gurur, Yahudilerinki ise açgözlülüktü. Beratlı olarak müstemen hukukuna tâbîlik “Rumlar için kalpaklarının altından Türklerin yüzüne bakma, sarı pabuçlu Yahudilere ise ceza almadan onları aldatma fırsatı sunmaktaydı”¹⁹. Selanik Hahambaşı Amarillo bu durumu, tercüman ve tüm maiyetinin ne kadıya ne de paşaya (valiye) tâbi olmaması, sadece konsolos tarafından cezalandırılabilmesi şeklinde tanımlamıştı²⁰. Beaujour'a göre berat dağıtmak Fransız hükümeti için de utanç duyulması ve karşı durulması gereken bir husustu²¹. Öyle ki berat satışında, (Rusya'nın hesaba katılmadığı bir değerlendirmeye göre) Fransız konsolosları daima birinci sırada yer almakta, onları İngilizler ve Hollandalılar takip etmekteydi²². Rumlar, özellikle Hollanda tüccarıyla iş yapmakta, İngiltere ve Fransa'nın katı kurallarına nazaran serbest ticareti benimseyen Hollanda'ya bu anlamda bir fırsat olarak değerlendirmekteydi²³. Nitekim beratlı Rumlar, Hollanda'ya yerleşecek ve Hollanda tüccarının Osmanlı ülkesiyle yaptıkları ticareti neredeyse tekellerine alacak, bireysel ve toplu olarak dikkate değer bir iş zekası sergileyeceklerdi²⁴.

Vergilendirme hususunda elde ettikleri avantajlı konum nedeniyle gümrük gelirlerinde birtakım azalmaya, sosyo-ekonomik düzende ise bilhassa hukukî anlamda karmaşaya sebep olan beratlı tüccarlar, Osmanlı Devleti ticarî hayatında yarattıkları kayıplardan çok Avrupa tüccarının kazancına ortaktı. Beratlıların daha az masrafla aynı şartlarda ticaret yapma fırsatı bulmaları onları Avrupalı tüccarın esas rakibi haline getirmişti²⁵. Nitekim 19. yüzyıl başında

17 Artunç, a.g.m., s. 745.

18 Félix Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce*, II, Paris 1800, s. 284-285.

19 Beaujour, a.g.e., s. 285.

20 Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique, Tomes VI et VII*, Thessalonique 1978, s. 255.

21 Beaujour, Rum ve Yahudilere para karşılığı böyle bir fırsat tanınarak onların himaye edilmesini, ticarî hırslarına alet olmak olarak görüyor ve Fransa'nın ilgisinin gayrimüslim tüccar tarafından istismar edildiğini düşünüyordu. Beaujour, a.g.e., s. 286.

22 Artunç, a.g.m., s. 727-728. Nitekim Rusya beratları 1787-1792 savaşı sebebiyle iptal edilmişti.

23 Bağış, a.g.e., s. 59. Bu hususta kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Maurits van den Boogert, “Ottoman Greeks in the Dutch Levant Trade: Collective Strategy and Individual Practice (C. 1750-1821)”, *Oriente Moderno*, 25/86, 2006, s. 129-147.

24 Boogert, “Ottoman Greeks in the Dutch Levant Trade”, s. 146.

25 Beaujour, a.g.e., s. 288; N. G. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XIIIe Siecle*, Paris 1956, s. 154.

Osmanlı Devleti limanlarında ihracat daha çok beratlıların elindeydi. Beratlıların girişimleri yabancı tüccarın kazancını azaltıyor, bu durum konsolos ve Avrupalı tüccarın şikayetine sebep oluyordu²⁶. Özetle, kısa vadedeki kazançları için beratlı suistimaline ortak olan hatta bu suistimali körükleyen konsoloslar, bir takım girişimci ve hırslı Osmanlı reayasından zarar görmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti ilk kez III. Ahmed zamanında, devlet itibarının zedelenmesi hususunda rahatsızlığını açıkça dillendirmiş, kural ve kaideye aykırı bir şekilde sayıları artan tercüman ve hizmetkarların varlığına dikkat çekmişti. 1758 yılında yayımladığı emirle bozulan tercümanlık müessesesinin nasıl suistimal edildiğini açıklayan III. Mustafa, Osmanlı zımmîlerinin konsolos himayesine girmelerine mâni olunmasını istemişti. Bu hususta en önemli adımlardan biri ise I. Abdülhamid tarafından atılmıştı. 1786'da elçilere verilen notayla tercümanlık ile alakası olmayan kimselere, hele ki ticaretle iştiğal ettiği bilinen zımmîlere tercümanlık beratı satılmasının tamamen yasak olduğu hatırlatılmış, elçilerin bir an önce hatalarından geri dönmesi istenmişti²⁷. I. Abdülhamid'in bu girişimi, birçok devlet tarafından haklı görülse de bu konuda ısrarını sürdüren ve hem beratlı tüccar meselesini hem de Osmanlı tebaasının himayeye alınması suistimalini zirveye taşıyan Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşmıştı. Rusya, 1770'lerden itibaren ticaretinin olmadığı yerlerde dahi konsolosluklar açarak Osmanlı tebaasını tesir altına alma siyaseti izliyor²⁸, özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra bozulan ticarî ilişkilerde beratlı tüccar meselesini kullanıyordu. Rusya'nın bu tutumu Osmanlı Devleti için tahammül edilemez bir hal almış, 1787'de iki ülkenin tekrar savaşa tutuşmasının sebepleri arasında beratlı tüccar meselesi de etkili olmuştu²⁹.

Rusya ile girilen savaşın ağır neticelerine dayanamayıp vefat eden I. Abdülhamid'in ardından tahta geçen III. Selim, beratlı meselesiyle en sıkı mücadeleyi yürüten padişah olmuştur. Padişah, 1791-1792 yıllarında taşra idarecilerine gönderilen emirlerle doğrudan kendi memurlarını muhatap almış ve ahitnamelere aykırılık teşkil ettiği açık olan beratlı meselesinde elçi ve konsolosları ikna etmeye çalışmakta zaman kaybetmemiştir. Beratlı meselesinin çoğunlukla suistimal edildiği liman ve ticaret şehirlerine gönderilen emirlerde ahitnamelere aykırı olarak berat alan tercümanlar ve hizmetkarlarının tespit edilmesi, bunların berat ve fermanlarına el konulması, sahte berat taşıyanların cezalandırılması istenirken, takip edilecek sürecin ve gelişmelerin de İstanbul'a bildirilmesi emredilmişti³⁰. Yüzyılın sonuna kadar bu yöndeki emir ve uygulamaları Osmanlı Devleti'nin çeşitli şehirlerine yaymaya çalışan III. Selim, çalışma konumuz olan Selanik'te de 1797 yılında (detayları aşağıda aktarılacak olan) ciddi bir tahkikat yaptırmıştı.

26 Masters, a.g.m., s. 580-581.

27 Bağış, a.g.e., s. 37-39.

28 Bağış, a.g.e., s. 15.

29 Bağış, a.g.e., s. 38-41.

30 Bağış, a.g.e., s. 45-46.

Ancak III. Selim'in ciddiyetle uygulamaya çalıştığı beratlı takibi kesin bir çözüme kavuşturulamamıştı. Padişah kökten halledemediği bu meselenin üzerine gitmek yerine, yabancı devlet himayesine girerek ticaret yapma amacında olan gayrimüslim tebaasına yeni bir kapı açmayı, yani yabancı devletler adına ticaret yapmak yerine aynı şartlarda kendi adlarına ticaret yapma alternatifi sunmayı tercih etti. 1802 yılında ilan edilen fermanla Avrupa ile ticaret yapan gayrimüslim tüccarın bundan böyle müstemen tüccarla aynı haklara sahip olduğu belirtilmiş, devlet, konsolosların sattığı beratları kendi dağıtmaya başlamış, zaman içinde beratlı Avrupa tüccarı ismini alacak yeni bir müesseseye ihdas edilmiştir. Bu yolla devlet üç yüz yıldır yabancı tüccara tanıdığı imtiyazları kendi gayrimüslim tebaasına da vermiş oluyor, bu sayede dış ticaret yapacak gayrimüslim Osmanlı tüccarının gelişmesini sağlayarak hazine gelirlerini de artırmayı amaçlıyordu³¹. Avrupa tüccarlığı uygulaması, gayrimüslimlerin kolay ticaret için konsolos kapılarına müracaat etme zorunda bırakılmaması, yabancı ülke bayrağıyla yapılmakta olan Osmanlı dış ticaretinin azaltılması, dahası Osmanlı tebaasının himaye edilmesinin önlenmesi boyutuyla da önemliydi. Öyle ki bu girişim, devlet itibarının korunması noktasında da dikkate değer bir adımdı. Devletin Avrupa tüccarlığı konusundaki kesin tavrının 1806 yılında ilan edilmesiyle yabancı himayesine giren birkaç tüccar dışında konsoloslardan berat alma çabası gösteren olmamış³², beratlı sayıları artmak yerine azalmıştı.

Devlet beratlı meselesini tamamen ortadan kaldırmak için 1802 tarihi itibariyle sunduğu alternatiften sonra ikinci hamlesini Ağustos 1806'da yaptı³³. III. Selim hem İstanbul'da hem de taşrada mevcut olan yabancı himayesindeki beratlı tüccarlara beratlarını teslim etme ve raiyyetliğe dönme çağrısında bulundu. Diplomatik girişimlerle çözülemeyen beratlı meselesi, muhataplarına önce alternatif gösterilerek daha sonra da pişman olma fırsatı sunulularak büyük ölçüde çözüme kavuşturuldu. Hem İstanbul'da hem de taşrada kendi rızasıyla beratını teslim edenlerin sayısı gün gün arttı³⁴. Bu anlamda Avrupa tüccarlığı müessesini, sadece beratlı tüccarlığı ortadan kaldırmak için alınan acil ve sonu düşünülmemiş bir karar şeklinde yorumlamak doğru olmayacaktır³⁵.

Avrupa tüccarlığı zaman içinde artan bir ilgi gördü. Söz konusu kurumu birçok yönüyle ele alan Kaymakçı'ya göre, 1815 yılından 1836'ya kadar berat alarak devletin sunduğu ayrıcalıklar çerçevesinde Avrupa tüccarı ismiyle ticaret yapan gayrimüslimlerin sayısında iki kat artış yaşandı³⁶. Avrupa tüccarının ticarî ve hukukî işlerinin yürütülmesinde tüccar

31 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013, s. 310.

32 Mübahat S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *DİA*, IV, s. 160.

33 1806 yılına ait tahkikat sonuçları ilgili sicilde 3 Cemaziyelahir 1221/ 18 Ağustos 1806 tarihiyle kaydedilmiştir. IAM, sicil nr. 184, s. 144.

34 Bağış, *a.g.e.*, s. 91-92.

35 Bu hususta bkz. Masters, *a.g.m.*, s. 594.

36 Said Salih Kaymakçı, *The Sultan's Entrepreneurs, The Entrepreneurs' Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1868)*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 33.

nazırı, muhtar veya tüccar vekili gibi görevliler yanında tüccar şebhenderleri son derece etkin bir rol üstlendi³⁷. Berata sahip gayrimüslimler sadece Avrupa değil, Ortadoğu ve Hindistan coğrafyasıyla da ticaret yaptığından beratlarına Acem ve Hindistan tüccarı sıfatları da eklendi³⁸. III. Selim ve II. Mahmud zamanında gayrimüslim Osmanlı tebaasının ticaret sahasında elde ettiği bu avantaj Müslüman tüccar tarafından da talep edilir olmuştur. Öyle ki Avrupa tüccarı müessesesinin literatürde tartışıldığı en önemli nokta devletin Müslüman tüccarı ikinci plana ittiği ve güçlü bir rekabete maruz bıraktığıydı. İşte bu nedenle II. Mahmud iktidarının ilk yıllarında (genellikle 1810 kabul edilir³⁹), Avrupa tüccarına yani gayrimüslim Osmanlı tebaasına tanınan ayrıcalıklar devletin Müslüman tebaasına da sunularak Hayriye tüccarı müessesesi ihdas edilmiştir. Artık Müslüman Hayriye tüccarı da Avrupa tüccarı gibi seyahat kolaylığı, gümrük ve ticaret kolaylığı, yargılamada ve vergilendirmede kolaylık gibi sosyo-ekonomik yaşamda önemli imkânlara sahip olmuştur⁴⁰. Ancak hem uzun yıllar müstemen-beratlı tüccar tekeline geçmiş ticarete fazla yer almamaları hem de farklı sosyo-ekonomik sebepler Hayriye tüccarı sayısının Avrupa tüccarı sayılarına ulaşamamasına sebep olmuştur. 1810'da ilk beratın verilmesi akabinde on-on beş yıllık bir süre boyunca bu tüccar sınıfı gelişme göstermiş, Osmanlı ticaret hayatında 1827-1828 tarihlerinde görünür olmaya başlamıştır⁴¹. Müslüman tüccarın ticarete yer bulması, 1821 Rum İsyanı ve akabinde kurulan Yunanistan ile birlikte çoğunluğu Rumlardan müteşekkil Avrupa tüccarının bu unvanı terk etmesiyle de doğru orantılıydı⁴².

Yabancı himayesindeki beratlı tüccarın Osmanlı ticaretindeki tekeline kırmak ve Osmanlı tebaasının ticarî hayatta ön plana çıkmasını sağlamak amacıyla Avrupa tüccarı ve Hayriye tüccarı müesseseleri ihdas edilmişti⁴³. Bu uygulamalar kısa vadede beklenen etkiyi gösterse de yeni müesseselerin beklenen başarıyı elde edip etmediği tartışmalıdır⁴⁴. Osmanlı ticaret hayatında, merkezi otorite kontrolünde bu müesseselerin ortaya çıktığı dönem, aynı zamanda dış ticaret hacminde hızlı bir gelişme yaşanan döneme rastlamıştır. Uzun yıllar ticaret hayatının önemli bir bölümünü ihtiva eden iç ticaret, yerini, ucuz ve kaliteli Avrupa mamullerinin ithal edildiği, karşılığında ise başta tarım ürünleri olmak üzere

37 Erdoğan Keleş, "Avrupa Tüccarı'nın Hukukî ve Ticarî Durumlarına Dair Bazı Tespitler (1835-1868)", *Belleten*, 79/284, 2015, s. 264.

38 Bağış, a.g.e., s. 75.

39 Mübahat S. Kütikoğlu, "Hayriye Tüccarı", *DİA*, XVII, s. 64.

40 Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 239.

41 Şennur Şenel, "Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı", *Şirkler*, 10, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 738.

42 Avrupa tüccarı beratı alan gayrimüslimlerin çoğunluğunu Rumlar oluştururken (ki içerisinde Slav kökenli diğer Ortodokslar da olmalıdır), ikinci sırayı Ermeniler, üçüncü sırayı ise Yahudiler almaktaydı. Masters, a.g.m., s. 583.

43 Keleş, a.g.m., s. 263-264.

44 Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 544.

Avrupa sanayisinin hammadde ihtiyacına hitap eden kalemlerin ihracatının yapıldığı dış ticarete bırakmaya başlamıştı. Diğer bir ifadeyle dönem, Osmanlı ülkesi ve ekonomisinin çevreleşmesi, Avrupa ve Dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmesi anlamı taşıyordu⁴⁵. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve bu antlaşma şartlarının diğer devletlere teşmiliyle birlikte, Osmanlı Devleti'nin dış ticaretteki yed-i vahid, gümrük resmi ve sınırlamaları gibi kontrol mekanizmaları da kaldırılmış, serbest ekonomi kuralları benimsenmişti⁴⁶. Tüm bunlar, yeni kurulan müesseselerin gelişimine olumsuz tesirler yaparken hızla büyüyen dış ticarete yerli tüccarın yer bulmasını ve yabancı tüccar ile rekabet etmesini güçleştirmişti⁴⁷. Yerli tüccar, devletin 1839 ve 1856 reform fermanlarıyla devam eden acımasız serbest ticaret kurallarına da maruz bırakılmıştı⁴⁸. Kapitülasyonların sunduğu avantajlarla Osmanlı iç pazarına nüfuz etmeye çalışan yabancı tüccarlar, bilhassa yerli tüccarın yerel bağlantı tecrübeleri ve direnişi nedeniyle amacına ulaşamazken, ilerleyen süreçte iki tarafın söz konusu bu rekabeti güç dengesinin kurulmasıyla iş birliğine dönüşmüştür⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin esas meselesi olan yabancı himayesindeki beratlı tüccar konusu II. Mahmud iktidarı itibariyle artık gündemde değildi. Bu anlamda III. Selim'in esas amacı olan beratlı tüccar suistimalini ortadan kaldırmak netice vermişti. Ancak, II. Mahmud döneminde himaye tartışmaları artık "patente" ve "müstemen" kavramları üzerinden tartışılıyordu⁵⁰. Raiyyet hukukundan kaçma gayretinde olan gayrimüslimler artık doğrudan tabiiyetini değiştiriyor, yeni kurulan Yunanistan başta olmak üzere birçok devlet bu meseleyi körüklüyordu. Nitekim Tanzimat döneminde devletin en önemli meşguliyeti kimin gerçek kimin sahte müstemen olduğunu ispat etmek, bozulan sosyo-ekonomik düzeni rayına oturtmaktı.

Selanik ve Beratlı Tüccar Meselesi

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İzmir ile birlikte gelişen ve Akdeniz'de önemli bir ticaret limanına dönüşen Selanik, başta tütün olmak üzere tahıl ve pamuk gibi hammaddeler konusunda Avrupalı tüccarların ilgi odağı olmuştu⁵¹. Yüzyılın sonunda cereyan eden

45 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 15.

46 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 16-17.

47 1838 Antlaşması'nı yıkım sürecinin başlangıcı ve neredeyse tek gerekçesi olarak görmemek, II. Mahmud döneminde devletin atlattığı badireler başta olmak üzere idarî-politik meselelerin etkisini birlikte düşünmek gerekir. Önemli bir tartışma için bkz. Osman Okyar, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 243-254.

48 Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 734; Bağış, a.g.m., s. 545.

49 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 167.

50 Bağış, a.g.e., s. 95-99.

51 Üzeyir Serdar Serdaroğlu, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, Birmingham Üniversitesi Doktora Tezi, 2018, s. 144.

Osmanlı-Rus Savaşları, Napolyon'un askerî faaliyetleri Akdeniz'deki ticaret yollarına tesir ettiği gibi Selanik'i de olumsuz etkilemiş, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti dahilinde meydana gelen isyan, karışıklık ve bilhassa 1821 Rum İsyanı ile birlikte Selanik limanında durgunluk baş göstermişti. Bu süre zarfında Avrupalı tüccar gemilerinin çoğu Selanik iskelesine uğramazken, iskelenin neredeyse tek ihraç kalemi tütün olmuştur⁵².

Avrupalıların Selanik limanı ile yakından ilgilenmesi Fransızların buraya yerleşmeye başladığı 1685 tarihine dayanmaktaydı. Onları takip eden İngilizler Selanik ile ticaret yapmaya Fransızların himayesinde başlamıştı⁵³. Fransız ve İngilizlerin yanında 18. yüzyıl sonlarında Venedik başta olmak üzere diğer İtalyan şehir devletleri, Hollandalılar, Almanlar ve Avusturyalılar Selanik'te ticarî faaliyette bulunuyordu⁵⁴. 18. yüzyıl boyunca birçok devlet Selanik'e konsolos veya konsolos vekili tayin etti. Özellikle buraya yerleşen Frenk aileler yabancı devletlerin konsolosluğunu yaptılar⁵⁵. Bu durum Selanik'teki konsolosların gayrimüslim reaya ile olan ilişkilerini güçlendirirken, tercümanlık, tercüman hizmetkarlığı akabinde ise beratlı tüccar, müstemem ve patenteli gibi suistimale konu olan birçok meselenin Selanik'te artış göstermesini beraberinde getirdi. Öyle ki daha 18. yüzyıl başında şehirdeki her konsolosun yanında bir Yahudi tercüman bulunmaktaydı⁵⁶.

Selanik'te ticaret yapan Avrupalıların en büyük rakibi şehrin Yahudi ve Rum tüccarlarıydı. 18. yüzyıl başında Fransa konsolosluğunun mevcudiyeti sebebiyle Fransa himayesine giren berat veya koruma temin etmiş olan birçok Yahudi ve Rum Selanik ile Avrupa limanları arasındaki ticarete aktif rol oynamaktaydı⁵⁷. Yahudi ve Rumlar bu etkili ticareti şüphesiz Fransa konsolosunun himayesi sayesinde ayakta tutmuştu. 18. yüzyıl ortalarına kadar Fransa'nın kendi tüccarını himaye etme ve devlet menfaatlerini gözetmeye yönelik birtakım kararlar alması söz konusu bu himaye altındaki Osmanlı reayası ile Fransa'yı karşı karşıya getirdi. Bu karşıtlık Selanik'teki konsolosluk sayısının çoğaldığı döneme tesadüf ettiğinden yerli Yahudi ve Rumlar Fransız himayesinden ayrılarak Venedik, Napoli ve Hollanda gibi şehirde yeni açılan konsolosluklardan berat ve himaye almaya başladılar⁵⁸. Sicilyateyn konsolosu başta olmak üzere şehirdeki zengin Yahudi ve Rumlara berat satma yarışına başlayan konsoloslar beratlı olabilmek şartlarında pazarlık dahi yaptılar⁵⁹. Böylelikle Selanik'te ticaretle meşgul olan Yahudi ve Rumların zaman içerisinde tercümanlık beratı veya hizmetkarlık fermanı elde

52 Diren Çakılcı, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Selanik Şehri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021, s. 304.

53 Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğubatı Yay., Ankara 2013, s. 165.

54 Svoronos, *a.g.e.*, s. 141.

55 Örneğin Selanik Frenk ailelerinin başında gelen Abbottların reisi Edward Abbott İsveç, oğlu Petraki Abbott ise Hollanda konsolosuydu. Daha fazla bilgi için bkz. Çakılcı, *a.g.t.*, s. 220-222.

56 Nehama, *a.g.e.*, s. 249.

57 Bu hususta örnekler için bkz. Svoronos, *a.g.e.*, s. 187-204.

58 Svoronos, *a.g.e.*, s. 152, 200, 203; Nehama, *a.g.e.*, s. 266

59 Nehama, *a.g.e.*, s. 263; Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 169-170.

ederek yabancı devlet himayesine girmeleri arttı. Bunun sonucunda hem şehrin Rum cemaati hem de Yahudi cemaati tarafından ötekileştirilen bir beratlı güruhu ortaya çıktı. Osmanlı idarecilerinin tahakkümünden kurtulan beratlılar, özel ve ticarî hayatlarında benimsedikleri yeni tavırlar nedeniyle cemaat liderleri ve mensuplarıyla da karşı karşıya geldiler. Çoğu zaman cemaat liderleri şehir yöneticileri ile iş birliği halinde beratlıların hareketini kontrol altına almaya çalıştılar⁶⁰.

Osmanlı Devleti bu hususta zaman zaman tepkiler vermişti. Mesela 1764 yılında Selanik'e gönderilen emirle valinin şehirdeki tüm tercüman ile hizmetkarların berat ve sair belgelerini incelemesi istenmişti. Selanik'te beratlılar hakkında muhtemelen ilk kez icra edilen bu tahkikat sonucunda beratı olmayan bir gayrimüslim Dubrovnik konsolosluğu görevinden uzaklaştırıldı⁶¹. III. Mustafa'nın bu girişiminden sadece konsolos himayesine giren beratlılar ve hizmetkarları değil, Osmanlı tebaası olmasına rağmen usulsüz bir şekilde konsolosluk yapanlar da nasibini almıştı.

18. Yüzyılda Selanik'te Konsolos Tercümanları ve Hizmetkarları

1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim, tercümanlık gerekçesiyle berat alıp yabancı devlet himayesine giren ve ticaretle uğraşan gayrimüslimler hakkında İstanbul'da olduğu kadar taşranın önemli ticaret merkezlerinde de tahkikat başlatmıştı. Selanik şerhiye sicillerine yansıyan bilgilere göre, Temmuz 1797'de bu hususta Selanik'te de detaylı bir inceleme yapılmıştı. III. Selim'in Selanik'e gönderdiği emirde, 31 Ekim 1786 tarihini taşıyan ve amcası Sultan I. Abdülhamid'e ait olan ferman hatırlatılıyor, beratlılar konusunda yapılacak tahkikatın sabık hükümdarın son yıllarına tesadüf eden bu ferman çerçevesinde yürütülmesi isteniyordu. Bunun üzerine "*Nizâm-ı raiyyet*"i⁶² bozan birçok unsuru ihtiva eden beratlı meselesi hakkında İstanbul'daki elçilerle de görüşülmüştü. Ancak elçilerin, tercümanlar hakkında uygulanacak yeni kuralların kararın alındığı tarih itibariyle verilecek yeni berat sahipleri için geçerli olmasını istemesi üzerine, bu tarihten önce halihazırda berat sahibi olan tercüman ve hizmetkarların eski serbestiyetine sahip olması devlet tarafından kabul edilmişti. Anlaşılan o ki devlet, beratlı meselesinde elçileri ikna edememiş ve en azından mevcut beratlıların suistimal ettikleri pek çok konudaki serbestiyeti tanıyıp giderek çoğalan beratlı sayısı ve suistimalinin önünü almakla yetinmişti.

Yeni berat alacak tercümanların tâbi olacağı ve Selanik'te de tahkikatın çerçevesini meydana getiren kurallara göre, bundan böyle berat alıp elçi veya konsolos yanında tercümanlık

60 Mazower, *a.g.e.*, s. 170-171.

61 Svoronos, *a.g.e.*, s. 153.

62 Vergi mükellefi halk anlamına gelen raiyyet, 19. yüzyılda haraç ödeyen gayrimüslim tebaa için kullanılmıştır. Bu kelimenin çoğulu, daha sık kullanılan şekliyle "reâyâ"dır. Mehmet Öz, "Reâyâ", *DİA*, XXXIV, s. 490. Arşiv belgelerinde "*nizâm-ı raiyyet*" olarak karşımıza çıkan kullanım, gayrimüslimlerin tâbi olduğu sosyo-ekonomik ve hukukî kurallar bütünüünün korunması, bozulup suistimal edilmesinin önlenmesi anlamına gelmektedir.

yapacak olanlar tercüman kıyafeti giyecek ve maiyetinde bulunduğu konsolosun oturduğu vilayet sınırlarında ikamet edeceklerdi. Beratlılar tercümanlık vazifeleri dışında hanlarda veya dükkanlarda esnaflık, taşrada kapıcıbaşılık veya mültezimlik gibi işlerle meşgul olmayacak, memleket ve esnaf işlerine karışmayacaktı. Tercüman oldukları yer haricinde bir yerde oturmaları yasak olacak, bahse konu kurallara aykırı davranacak olurlarsa berat kayıtları iptal edilerek tercümanlıkları ilga edilecekti. Eskiden olduğu gibi yeni berat alacak tercümanlara da oğulları ve ikişer kişiden oluşacak hizmetkarları için muafiyet emirleri verilecek, görevlerini terk etmeleri veya ölmeleri durumunda söz konusu emirler iptal edilip yenisi verilmeyecekti. Hizmetkarların, tercümanlarının bulunduğu yerden başka bir yerde ikameti gerekirse emir yazılarında bu duruma açıkça yer verilecek, izinsiz yer değiştirmelere müsaade olunmayacaktı. İş gereği ikametinden farklı bir yere gitmesi gerekirse hizmetkarlara ayrıca yol emri verilecek, ancak işlerini bir an önce bitirip geri dönmeleri ve yolda vakit geçirmemeleri hususu yol emirlerine özellikle yazılacaktı. Bir tercümanlık boşaldığı zaman yeni tercümana berat verilebilmesi için eski tercümanın maiyetindeki hizmetkarların muafiyet emirlerinin de geri alınması gerekecekti. Tercümanlık beratını elçiler talep edebilecek ancak reisülküttaplar ilgili kişinin tercümanlıktan başka bir işe karışıp karışmadığına kanaat getirirse berat verecekti. Eski tercümanlar eğer esnaflık ve sair işlere karışmışlarsa bunlara diğer esnafla aynı şekilde muamele edilecek, esnaf işlerine ya da görevleri haricindeki meselelere “*ben tercümanım*” diyerek müdahale etmeleri veya ayrıcalık beklentileri önlenecekti⁶³.

Sultan I. Abdülhamid'in 1786 tarihini taşıyan ancak ilanından sonra taşrada uygulanmasının pek mümkün olmadığı anlaşılan bu fermanını hatırlatarak beratlı tercüman ve hizmetkarları hakkında kesin kaidelerin uygulanmasını emreden III. Selim, herhangi bir boşluk veya karışıklığa sebep vermemek için Selanik'e gönderilen söz konusu emrin tarihine kadar (13 Muharrem 1212/8 Temmuz 1797) verilmiş ve Divan'da kayıtlı olan berat, muafiyet emri ve yol emirlerinin ayrıntılarını da şehre göndermişti⁶⁴. Bu sayede Selanik'te bulunması gereken gerçek beratlı ve fermanlıların kimler olduğu, ellerinde bulunması gereken belgelerin içeriği topluca Selanik idarecilerine bildirilmişti. Bu liste Selanik'teki yetkililerin tahkikat yapabilmesini kolaylaştırdığı gibi Sultan I. Abdülhamid döneminde kabul edilen eski tarihli berat sahiplerinin bazı ayrıcalıklara sahip olması kararının da kimler için geçerli olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştu. Bu anlamda 18. yüzyıl sonunda Selanik'teki beratlı ve fermanlı meselesinin detaylı bir incelemeye tâbi tutulmasına fırsat veren sicil kaydının önemi büyüktür⁶⁵.

63 IAM, sicil nr. 172, s. 25.

64 IAM, sicil nr. 172, s. 22-25.

65 Osmanlı arşivinde yer alan, ülkelerin 18. yüzyıl sonlarında görevli beratlı tercümanlarının sıralandığı listeler, sadece beratlı tercümanları konu edindiği ve elimizdeki sicil kaydındaki bilgilere göre daha muhtasar bir kaynak olması gerekçesiyle doğrudan değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak sicil kaydında bulunan ve okunmasında güçlük çekilen bazı isimlerin tespitinde ilgili listelerden istifade edilmiştir. BOA, HAT, 196/9779-B, C, D, E, G, H, İ, J, K.

1797 tarihine kadar beratlılara ve maiyetlerindeki fermanlılara Selanik'te görev yapması, Selanik'e seyahat etmesi veya orada oturması konusunda verilen izinleri ihtiva eden ve şehir sicillerine yansıyan bu veriler bazı çalışmalarda konu edilmiştir. Ancak Selanik sicillerinin doğrudan okunması yoluyla değil de bu sicillerden bazı aktarımlar yapan Vasdravillis'in Yunanca dilindeki eserinden alıntılanan bilgiler bazı hatalar içermektedir⁶⁶. Örneğin Bağış, söz konusu listeyi 1797'de Selanik'te görevli bulunan beratlı tercüman ve yardımcılar şeklinde değerlendirmiştir⁶⁷. Ancak ilgili sicilde böyle bir ifade yer almamaktadır. Listedeki tercüman ve hizmetkarların bazıları 1797'de görevini ve şehri terk etmiş olabileceği gibi, satır aralarında yer alan ve Bağış'ın da aktardığı bilgilere göre Dubrovnik'in tek tercümanı olan zatın beratının iptal edilmesi, bir nefer hizmetkarının muafiyet emrinin de geri alınmış olması gibi örnekler dikkate alınmalıdır⁶⁸. Bir başka örnek, Selanik'teki İspanya beratlıları arasında zikredilen tercüman Sava veled-i Gavril'dir. Selanik değil İşkodra (Arvanud İskenderiyesi) Konsolosu yanında tercüman olan Sava'nın bu listede yer alması, hizmetkari Yomi veled-i Lolodis'in Selanik'e gelmek ve burada bulunmak için yol emri almış olmasından kaynaklanmıştır⁶⁹.

Bağış'ın Vasdravillis'ten yaptırdığı çeviri sonucunda yayınladığı beratlı ve fermanlı listesinde özel isimlerin hatalı okunması bir yana bırakılırsa, en önemli hata, baba isimlerinin tercüman ve hizmetkar ismi gibi aktarılması, gerçek isimlerin de onların babalarına ait gibi yazılmasıdır. Örneğin listenin başında bulunan İngiltere konsolosu tercümanı Dimitri veled-i Nikola Hacı Mikel, söz konusu eserde "Hacı Mekli veled-i Demetrios" olarak verilmiştir⁷⁰. Şahıs ve baba isimlerinin karıştırılmasıyla birlikte, Bağış'ın listesinde ortaya çıkan eksikler ve fazlalar Selanik'teki beratlıların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesini güçleştirmiştir. Mesela sicilde İngiltere konsolosunun dördüncü tercümanı olarak yer alan Manoli veled-i Androniko Payko, Bağış'ın hazırladığı listede yoktur. Bu nedenle Manoli Payko'nun hizmetkari olarak sicilde yer alan (muhtemelen kardeşleri) Ceorciyo veled-i Androniko Payko ve Covanni veled-i Androniko Payko'nun ilişki ağı anlaşılammaktadır⁷¹. Nitekim Manoli, Ceorciyo ve Covanni Payko, 18. yüzyılın başından beri Selanik'te yabancı himayesinde beratlı olarak bulunan Constantin Paico'nun torunları ve onun işlerini devam ettiren oğlu şehrin ünlü tütün ve pamuk tüccarı Andronic Paico'nun çocukları olmalıdır⁷². Her bir isim için tekrar edilebilecek olan düzeltmeler mevcutken, sicillerin aslını görmüş olmanın avantajıyla aşağıda verilen tablonun dikkate alınması elzemdir. Nitekim ilgili

66 Bu veriler ilk kez, ancak özet mahiyetinde Vasdravillis tarafından neşredilmiştir. İ. K. Vasdravillis, *Archives historiques de la Macedonia: Archives de Salonique*, Selanik 1952. Ali İhsan Bağış, söz konusu bu Yunanca eserin ilgili sayfalarını çalışmasında yayınlamıştır. Bağış, *a.g.e.*, s. 136-137.

67 Bağış, *a.g.e.*, s. 131.

68 IAM, sicil nr. 172, s. 23.

69 IAM, sicil nr. 172, s. 23.

70 Bağış, *a.g.e.*, s. 131.

71 IAM, sicil nr. 172, s. 22.

72 Svoronos, *a.g.e.*, s. 202-203; Mazower, *a.g.e.*, s. 174.

tablodan çıkarılabilecek olan Selanik'teki tercüman ve hizmetkarların toplam sayıları hakkında da literatürde bazı hatalar mevcuttur. Bağış'ın listesinde İngiltere konsolosuna tâbi olanların sayısı 3 eksik, Sicilyateyn ve İspanya konsolosu himayesindekiler ise 1'er fazla olarak verilmiştir. Artunç'un Vasdravillis'i kaynak göstererek hazırladığı şehirlerdeki beratlı sayıları ise büyük oranda sicil kaydıyla uyumlu olup, Hollanda (Nederlanda) beratlılarının sayısı 4 fazla verilmiş, 2 beratlı tercümanı bulunan İspanya konsolosluğuna ait veriler ise aktarılmamıştır⁷³.

Tablo 1: 1797 Yılına Kadar Selanik'te Görevlendirilen Beratlı Konsolos Tercümanları ve Hizmetkarları Listesi⁷⁴

Sıra	Ülkesi	Görevi	İsmi	Cemaat	Sahip Olduğu Belge Türü	Belge Tarihi (Hicri)
1	İngiltere	Tercüman	Dimitri veled-i Nikola Hacı Mikel	Rum	Berat	1200
2	İngiltere	Tercüman	Dimitri veled-i Manol Baskala	Rum	Berat	1188
3	İngiltere	Tercüman	Sabetay veled-i Nahame	Yahudi	Berat	1196
4	İngiltere	Tercüman	Manoli veled-i Androniko Payko	Rum	Berat	1196
5	İngiltere	Hizmetkar	Yorgi veled-i Anastas Toma	Rum	Muafiyet E.-Yol E.75	1205
6	İngiltere	Hizmetkar	Nikola veled-i Lazari	Rum	Muafiyet E.-Yol E.	1204
7	İngiltere	Hizmetkar	Panayiotiki Silborho	Rum	Yol E.	1204
8	İngiltere	Hizmetkar	Istavros veled-i Babadimolo	Rum	Yol E.	1204
9	İngiltere	Hizmetkar	Forondino veled-i Corci Mandracioğlu	Yahudi	Muafiyet E.-Yol E.	1205
10	İngiltere	Hizmetkar	Haim veled-i Santolo	Yahudi	Yol E.	1205
11	İngiltere	Hizmetkar	Ceorciyo veled-i Androniko Payko	Rum	Muafiyet E.	1204
12	İngiltere	Hizmetkar	Covani veled-i Androniko Payko	Rum	Muafiyet E.	1204
13	Prusya	Tercüman	Andreya veled-i Gazyar	Rum	Berat	1211
14	Prusya	Tercüman	Nano veled-i Gota Kaftancioğlu	Rum	Berat	1205
15	Prusya	Hizmetkar	Anastasyo Hacı Velko	Rum	Muafiyet E.-Yol E.	1211
16	Prusya	Hizmetkar	Sarraf Batros veled-i Agob	Yahudi	Muafiyet E.	1211
17	Prusya	Hizmetkar	Yorgi Harbes?	Rum	Muafiyet E.	1205

73 Artunç'un beratlı sayılarını derlediği tabloda Selanik haricindeki şehirler için esas aldığı kaynak Hatt-ı Hümayun tasnifinde bulunan ve 1797 tarihine yakın verileri ihtiva eden ülkelere ait tercüman listeleridir. BOA, HAT, 196/9779 B, C, D, E, F, G, H, İ, J, K. Bu ülkeler arasında İspanya'nın yer almaması, Selanik haricindeki şehirlerdeki İspanya beratlılarının bilgisine ulaşmayı engellemiş ve tüm şehirlerin sıralandığı Artunç'un tablosunda sadece Selanik'teki bilgilerine ulaşılan İspanya'ya yer verilmemesini beraberinde getirmiştir. Bkz. Artunç, a.g.m., s. 729.

74 IAM., sicil nr. 172, s. 22-25. Defterin orijinal görüntüsü için bkz. Ek 1.

75 Muafiyet Emri ve Yol Emri.

18	Prusya	Hizmetkar	Yorgaki veled-i Nikolaki Aleksandri	Rum	Muafiyet E.-Yol E.	1208
19	Fransa	Tercüman	Vanel veled-i Yako	Yahudi	Berat	1156
20	Fransa	Tercüman	İsak veled-i Samuel Modiano	Yahudi	Berat	1198
21	Fransa	Tercüman	Yakob Kovos	Yahudi	Berat	1207
22	Fransa	Hizmetkar	Simon veled-i Menahim	Yahudi	Yol E.	1204
23	Fransa	Hizmetkar	Avram veled-i Haim Habib	Yahudi	Yol E.	1206
24	Fransa	Hizmetkar	Menahim Gatino	Yahudi	Muafiyet E.	1204
25	Fransa	Hizmetkar	İlyas veled-i Cercis	Yahudi	Muafiyet E.	1204
26	Fransa	Hizmetkar	Varvid veled-i Yuda	Yahudi	Muafiyet E.-Yol E.	1211
27	Fransa	Hizmetkar	Halitasdi veled-i İlyaskos	Yahudi	Muafiyet E.-Yol E.	1211
28	Danimarka	Tercüman	Mikail veled-i Nosalla Kasab	Yahudi	Berat-Yol E.	1189
29	Danimarka	Hizmetkar	Corci veled-i Abdala Harad	Yahudi	Yol E.	1205
30	Danimarka	Hizmetkar	İbranye veled-i Mikail Katramiz	Yahudi	Yol E.	1211
31	İspanya	Tercüman	Anastaş veled-i Kokino	Rum	Berat-Yol E.	1211
32	İspanya	Tercüman	Sava veled-i Gavril (İşkodra)	Rum	-	-
33	İspanya	Hizmetkar	Kostantin veled-i Vamiano	Rum	Muafiyet E.-Yol E.	1211
34	İspanya	Hizmetkar	Lazar veled-i Dimitrio	Rum	Muafiyet E.-Yol E.	1211
35	İspanya	Hizmetkar	Yomi veled-i Lolodis	Rum	Yol E.	-
36	Dubrovnik	Tercüman	Hacı Nikolaki Manol Papazoğlu	Rum	Berat (İptal)	1204
37	Dubrovnik	Hizmetkar	Gota veled-i Hacı Yorgaki	Rum	Muafiyet E. (İptal)	1204
38	İsveç	Tercüman	Samuil veled-i Yum Tomliyono	Yahudi	Berat	1163
39	İsveç	Tercüman	Manoli veled-i Risno	Rum	Berat	1193
40	İsveç	Tercüman	Todoraki Anaştas Kanali	Rum	Berat	1190
41	İsveç	Hizmetkar	Abraham veled-i Yovad	Yahudi	Yol E.	1188
42	İsveç	Hizmetkar	Petros veled-i Mardros	Rum	Yol E.	1196
43	İsveç	Hizmetkar	Teodoros Anastasi	Rum	Yol E.	1197
44	İsveç	Hizmetkar	Dimitrio veled-i Kostantino	Rum	Yol E.	1208
45	İsveç	Hizmetkar	İstavli veled-i İstimati	Rum	Yol E.	1209
46	İsveç	Hizmetkar	Vanal Bolarya	Rum	Yol E.	1211
47	Sicilyateyn	Tercüman	Covani Hacı Laskari	Rum	Berat	1189
48	Sicilyateyn	Tercüman	Hristo veled-i Hacı Nikola	Rum	Berat	1195
49	Sicilyateyn	Tercüman	Memomanuyel veled-i Karacaoğlu	Rum	Berat	1197
50	Sicilyateyn	Tercüman	Hacı Moskooğlu Polo	Rum	Berat	1198
51	Sicilyateyn	Tercüman	Nikola veled-i Yagago	Rum	Berat	1199
52	Sicilyateyn	Hizmetkar	Daymandis veled-i Toma	Rum	Yol E.	1204

53	Sicilyateyn	Hizmetkar	Bedivernasei	Yahudi	Yol E.	1209
54	Sicilyateyn	Hizmetkar	Arburopolu veled-i Hacı Dimitraki	Rum	Yol E.	1204
55	Sicilyateyn	Hizmetkar	İsak veled-i Yakub Francis	Yahudi	Muafiyet E.-Yol E.	1206
56	Sicilyateyn	Hizmetkar	Yakub veled-i Kostandi	Yahudi	Muafiyet E.-Yol E.	1207
57	Sicilyateyn	Hizmetkar	Manol veled-i Mosko	Rum	Muafiyet E.	1204
58	Sicilyateyn	Hizmetkar	Nikola veled-i Mosko	Rum	Muafiyet E.	1210
59	Sicilyateyn	Hizmetkar	Yorgacı Hacı İskampali	Rum	Muafiyet E.	1204
60	Sicilyateyn	Hizmetkar	Yaso veled-i Danyel Borla	Yahudi	Muafiyet E.	1210
61	Venedik	Tercüman	İspandara veled-i Nikola Nastiric	Rum	Berat	1168
62	Roma İmp.	Tercüman	Dimitripo Astano veled-i Yovani Astano	Rum	Berat	1188
63	Roma İmp.	Tercüman	Aron veled-i Santo Nipospo	Yahudi	Yol E.	1194
64	Roma İmp.	Hizmetkar	Virendi veled-i İspandara	Rum	Yol E.	1188
65	Roma İmp.	Hizmetkar	Dimitri veled-i Kostandi	Rum	Yol E.	1191
66	Roma İmp.	Hizmetkar	Kostantino veled-i Vredi	Rum	Yol E.	1195
67	Roma İmp.	Hizmetkar	Menahim Safi veled-i İlya Sami	Yahudi	Yol E.	1195
68	Nederlanda	Tercüman	Anastaş veled-i Yani	Rum	Berat	1209
69	Nederlanda	Tercüman	Hristo veled-i Hacı Dimo	Rum	-	-
70	Nederlanda	Hizmetkar	Mavros veled-i Yani	Rum	Yol E.	1204
71	Nederlanda	Hizmetkar	Hacı Eşterbo veled-i Manol	Rum	Yol E.	1204
72	Nederlanda	Hizmetkar	Hacı Corc veled-i Hacı Ayamandi	Rum	Yol E.	1204
73	Nederlanda	Hizmetkar	Nikola veled-i Hacı İskaravto	Rum	Yol E.	111?

Ayrıntıları Tablo 1'de bulunan 1797 tarihli sicil kaydına göre, bu dönemde Selanik'te himayesinde tercüman ve hizmetkar bulunan konsolosluklar İngiltere, Fransa, İspanya, İsveç, Avusturya (Roma İmp.), Hollanda, Sicilyateyn, Venedik, Danimarka ve Prusya'ya aitti. 18. yüzyılın ikinci yarısında Dubrovnik'in Selanik konsolosluğu himayesinde de bir tercüman ve onun yanında bir hizmetkar bulunmaktaydı. Sultan I. Abdülhamid zamanında berat verilerek Dubrovnik Konsolosu tercümanı olan Selanikli Hacı Nikaloki Manol Papazoğlu, usulsüzlükleri sebebiyle hakkında arz düzenleyen Fener Rum Patriğinin girişimiyle Eylül 1795'te bu görevinden uzaklaştırılmıştı. Nefsini ıslah etmek üzere Midilli Adası'na sürgün edilen tercümanın hizmetkârı olan Gota veled-i Hacı Yorgaki'nin muafiyet emrine de el konulmuştu⁷⁶. Bu nedenle 1797'ye geldiğinde Dubrovnik konsolosunun himayesinde herhangi biri kalmamıştı. Selanik'te Rusya'nın da tercüman veya hizmetkârı bulunmamaktaydı. Nitekim savaşı sebebiyle Osmanlı Devleti daha önce Rusya'ya verdiği tüm beratları iptal etmişti⁷⁷.

76 IAM, sicil nr. 72, s. 23.

77 Artunç, a.g.m., 727. İlgili arşiv belgelerinde Rusya'nın sadece Boğazhisarı, Sakız Adası ve Eflak-Boğdan konsolosları yanında birer tercümanı bulunduğu belirtilmiştir. BOA, HAT, 196/9779-F.

Bu dönemde beratlı tercüman veya fermanlı hizmetkar olarak himayesinde en fazla kişi bulunan ülke 14 kişiyle Sicilyateyn'di. Sicilyateyn'i 12 kişiyle İngiltere takip ederken, onun ardından 9'ar kişiyle İsveç ve yüzyıl başında Selanik'teki tüm yabancıları himaye eden Fransa gelmekteydi. Fransa konsolosunun gücünü kaybetmek bir yana, Osmanlı reaya tüccarı ile yaşadığı anlaşmazlıklar 18. yüzyıl sonunda Rum ve Yahudiler üzerindeki etkisinin azalmasına sebep olmuştu⁷⁸. Diğer ülkelerin de himayelerinde bir veya ikişer tercüman ile her tercümanın maiyetinde en fazla 2 hizmetkar bulunmaktaydı. Selanik'te tek tercümanı olan Venedik bu anlamda bir istisnaydı ve Venedik tercümanının tayin edilmiş hizmetkarı yoktu.

Osmanlı reayasının himaye altına alınması ve bu yolla müstemen hukukuna sahip Rum ve Yahudilerin ortaya çıkmasına vesile olan tercümanlık/hizmetkarlık kurumu, Selanik'te de söz konusu bu iki cemaat mensuplarını tesir altına almıştı. Selanik'te berat ve ferman temin edip himayeye girenlerin çoğunluğu Rum'du. Şahıs isimlerinden hareketle Tablo 1'deki verilere yakından bakıldığında, Fransa ve Danimarka konsolosu himayesinde olanların sadece Yahudiler olduğu, Hollanda ve İspanya himayesindekilerin ise sadece Rumlardan oluştuğu açıktır. Yukarıda bahsedilen tarihi bilgilerle de uyumlu görünen bu tespitler dışında, diğer ülkeler her iki cemaatten kimseleri himaye altına almayı tercih etmişti.

1797 tarihinde, resmî olarak yabancı devlet himayesinde tercüman veya hizmetkarlık edip Selanik'te bulunanların toplam sayısı en fazla 70 kişiydi. Bunlar içerisinde 24 kişi berat sahibi olup tercümanlık yapmaktaydı⁷⁹. Tercümanlar yanında muafiyet emri (10 kişi), yol emri (25 kişi) ve hem muafiyet hem de yol emri (11 kişi) almış olan toplam 46 kişi bulunmaktaydı. Tablo 1'de de görüleceği üzere en eski tarihli himaye belgesi, Fransa tercümanının sahip olduğu 1745 tarihli beratı⁸⁰. Onun beratıyla yakın tarihli olan Venedik ve Sicilyateyn tercümanları beratları da 18. yüzyıl ortasına aitti. Akabinde cülus dönemlerinde beratları yenilenmiş olsa da söz konusu bu eski tercümanların 1797 yılında hayatta olup olmadıklarına dair kesin bir söz söylemek mümkün değildir.

78 Svoronos, *a.g.e.*, s. 152.

79 İstisna olarak, beratlı tercümanlar arasında bulunan Mikail veled-i Nosalla Kasab isimli Danimarka tercümanı, beratı haricinde bir de yol emrine sahipti.

80 Sicilde yer alan listenin sonlarındaki Roma İmparatoru (Avusturya) konsolosu himayesinde bulunanların ellerindeki belgelerin tarihleri “*sene 88*”, “*sene 94*”, “*sene 91*” veya “*sene 95*” şeklinde yazılmıştır. Diğer ülkelerin himayesinde olanlara ilişkin belge tarihlerinde hassaten “*sene 156*” ve “*sene 204*” şeklinde bir yazımın kullanılması Avusturya himayesindeki isimlerin Hicri 1088, 1091, 1094 ve 1095 tarihlerinde belge aldıklarını düşündürmüştü ve ilgili belgelerin 17. yüzyıla kadar dayanabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır. Ancak Selanik'te Fransa konsolosluğu ile başlayan ve 18. yüzyılda devam ettiğini bildiğimiz bu meselede 17. yüzyıla tarihli berat bulunamayacağı şüphesinden hareketle ikinci bir kaynak olarak Düvel-i Ecnebiye defterlerinde bazı kanıtlar aranmıştır. Bu doğrultuda Nemçe Düvel-i Ecnebiye defterinde tespit ettiğimiz bilgilere göre Selanik sicilinde Avusturya himayesinde ilk sırada olan tercüman Dimitriyo Astano veled-i Yovani Astano'nun Hicri 1188 tarihli bir beratı sahip olduğu netlik kazanmıştır. BOA, A.DVNSDVE.d, nr. 60, h. 816. Sicildeki kayıtların bir hata sonucu “*sene 88*” şeklinde yazılmış olacağı anlaşılmıştır.

Yukarıda ayrıntılarıyla ele alınan Sultan I. Abdülhamid'e ait 1786 tarihli fermanın gereği olarak Selanik'teki hizmetkarların yol emirlerinin kapsamı da fermanlarına işlenmişti. Tercümanlık ve hizmetkarlık haricinde esas itibarıyla ticaretle meşgul olduğunu, bu nedenle de beratlı ve fermanlı tüccar olarak tanımlandığını bildiğimiz bu isimlerin hangi bölgelerle ticaret yaptığını dair ayrıntılar sunan bu kayıtlara göre, Fransa himayesinde bulunanlar İstanbul başta olmak üzere Selanik havalisi, Edirne, Rusçuk, İslimye, Uzuncaabad-ı Hasköy ve Tekfurdağı taraflarına gidip gelme iznine yani bu bölgeler arasında ticarî faaliyetler yürütme fırsatına sahip olmuştu. Prusya beratlı ve fermanlılarının da rotası Fransa'ninkilerle benzerdi. İngiltere himayesindekilerin yol emirlerinin içeriğine sahip olmasak da Sicilyateyn beratlı ve fermanlıları Selanik havalisi, Siroz, Filibe, Sofya, Karaferiye, Bazarcık, Uzuncaabad-ı Hasköy gibi Rumeli'nin iç bölgeleri yanında Şam ve Trablusşam gibi Ortadoğu merkezlerine gidip gelme iznine de sahipti. İspanya beratlıları Selanik haricinde Çamlıca Adası ile irtibat halindeyken, İsveç himayesindekiler İstanbul ve Siroz haricinde Batı Anadolu'da İzmir ve Güzelhisar ile ilişki tesis etmişti. Avusturya beratlıları Selanik-Siroz-Filibe, Hollanda'ninkiler İzmir-Selanik-Şam arasında gidip gelme izni almış, Danimarka himayesinde bulunan Yahudiler ise sadece Halep, Şam ve Kudüs ile ilgilenmişti⁸¹.

III. Selim'in Selanik bağlamında 1797'de vermiş olduğu emirlerin nasıl sonuçlandığı hakkında bilgiler maalesef mevcut değildir. Ancak bu girişim sayesinde Divan'dan çıkarılan kayıtlarla oluşturulan ve Selanik'e gönderildiği için aynen sicile yansıyan listeler konunun araştırılmasında büyük öneme sahiptir. Bu vesileyle 18. yüzyıl sonuna dair elde edilen bilgiler, meseleyi 19. yüzyıldaki ikinci safhasıyla mukayese fırsatı sunduğu gibi tarihi süreç içerisinde beratlı-fermanlı meselesinin Selanik bağlamında detaylı okunabilmesini sağlamıştır.

III. Selim Reformunun Selanik'teki Akisleri ve 1806 Tahkikatı

1802 tarihinde Osmanlı reaya tüccarının yabancı devlet konsolosları himayesini talep ederek malî ve hukukî anlamda daha rahat ticaret yapma arayışlarına alternatif sunan III. Selim, Avrupa Tüccarı uygulamasını başlatmıştı. Buna göre reaya tüccarı konsoloslardan aldıkları berat ve himayeye ihtiyaç duymaksızın aynı şartlar çerçevesinde kendi adlarına ticaret yapabilecek fırsatı buldular. Bu sayede, reaya tüccarı yarattıkları hukuksal ikilik nedeniyle karşı karşıya geldikleri devlet otoritesiyle de ilişkilerini düzeltme fırsatı buldu. 18. yüzyılda artarak devam eden ve 19. yüzyıla taşınan beratlı-fermanlı tüccar suistimalleri, III. Selim zamanındaki sıkı takiple kontrol altına girmeye yakındı. III. Selim daha önce verilen beratların boşalması halinde yeni beratlar vermemeye, bu sayede beratlı-fermanlı sayılarını asgarî seviyede tutmaya gayret göstermişti. Ama beratlıların ve yanlarındaki hizmetkarlarının muafiyet ve yol emirlerindeki şartları ihlalleri, özellikle de ikamet etmeleri gereken şehirler haricine çıkmaları, görevlerine aykırı surette ticaretle, esnaflıkla meşgul olmaları önemli bir problem teşkil etmeye devam ediyordu. Nitekim bu ihlallerin şehir şehir takibi ve önlenmesi de güçlü.

81 IAM, sicil nr. 172, s. 22-25.

III. Selim'in 1802 yılındaki adımından sonra, beratlı-fermanlı tüccar meselesi konusundaki ikinci ve en ciddi adımı 1806'da geldi⁸². Padişah taşraya gönderdiği emirlerle beratına, muafiyet veya yol emrine aykırı hareket eden tüm beratlı ve fermanlıların soruşturulmasını en önemlisi ise, aslen Osmanlı tebaası olduğu bilinen bu kişilerin raiyyete davet edilmesini istemişti. III. Selim, beratlı tüccara 1802'de önce yeni bir alternatif sunmuş, aradan geçen dört yılın akabinde ise ciddi bir tahkikatla onları sıkıştırmayı tercih etmişti. Selanik'te Ağustos 1806'ya tekabül eden beratlı-fermanlı tahkikatı elde ettiği sonuçlar ve soruşturmaya tâbi tutulan kimselerin fazlalığı itibariyle önemli bir hadiseydi.

Selanik sicillerine yansıyan Ağustos 1806 tarihli tahkikat, Selanik'te yabancı devlet himayesi veya korumasında olduğunu iddia eden hemen herkesi kapsamıştı. Buna göre iki yüz civarında kişi, giydiği Frenk veya müstemen kıyafeti, elinde bulunan berat, muafiyet veya yol emri, ya da hizmetinde olduğu konsoloslar boyutuyla ciddi bir soruşturmaya tâbi tutulmuştu. Tahkikat sonucunda bir konsolos yanında tercüman veya tercüman maiyetinde hizmetkar olduğu sabit görülenler sicilde kayda geçirildi. Elindeki belge ile mevcut durumu arasında uygunsuzluk bulunanlar raiyyetliğe davet edildi ve bunların önemli bir kısmı Osmanlı tâbiyetini kabul ederek himaye iddialarından vazgeçtiler. Söz konusu tercüman ve hizmetkarların önemli bir kısmı görevlerini terk ettikleri, öldükleri veya firar ettikleri gerekçesiyle kayda alındılar. Tercümanlık ve hizmetkarlıkla alakası olmayıp bazı konsoloslardan patente almaya başlayanlar, müstemen olduğunu iddia edenler ve aslen Frenk olduğuna itimat edilenler de kayda geçirilerek mevcut statüleri tanındı.

Elimizdeki uzun sicil kaydında yapılan ayrıntılı okumalara göre tahkikata konu olan 204 kişinin 7'si müstemenlik iddiasını sürdürmüştü⁸³. Tamamı Rumlardan müteşekkil 51 kişilik bir grup (25'i Nemçe, Cezayir-i Seb'a ve Prusya konsolosu olan Choch'a; 11'i Fransa; 8'i Sicilyateyn; 7'si İngiltere konsolosuna tâbi) patente aldıkları ülkelerin himayesinde, Rum ve Yahudilerden oluşan 32 kişilik bir grup ise Frenk kıyafetinde kalmaya devam etmişti⁸⁴. Tahkikata dahil olanların yarısı ise beratlı tercüman veya tercüman hizmetkarı statülerinden dolayı özellikle soruşturulmuş ve uymak zorunda oldukları kurallara göre değerlendirilmişti⁸⁵. İşte bu 100'ü aşkın beratlı ve fermanlı hakkında yürütülen tahkikatın detayları bu çalışmaya sunduğu katkı itibariyle önem arz etmektedir.

1806 yılı tahkikatı sicil kaydında farklı başlıklar altında yer almıştır. Bu başlıklar arasında yapılan mukayese ve birleştirmelerle aşağıda yer alan tablo meydana gelmiştir. Buna göre 1806 yılında tahkikat yapıldığı sırada Selanik'teki konsoloslar yanında tercüman veya tercüman hizmetkarı statüsünde bulunan kişilerin toplam sayısı 75'ti. Aralarında berat sahibi

82 Elçiliklere verilen nota hakkında bkz. Bağış, *a.g.e.*, s. 78.

83 IAM, sicil nr. 184, s. 144-145.

84 IAM, sicil nr. 184, s. 145, 147-148.

85 IAM, sicil nr. 184, s. 142-144, 146-147.

27 tercüman ve onların maiyetinde bulunan 48 hizmetkar bulunmaktaydı. En fazla tercümana sahip olan Sicilyateyn ve İngiltere'den sonra İsveç, Prusya, Nemçe, İspanya, Fransa, Dubrovnik ve Flenk konsolosu yanında da tercümanlar bulunmaktaydı. Yukarıda değerlendirdiğimiz 1797 yılına ait verilerden farklı olarak Danimarka'nın Selanik'te tercümanı kalmamış, daha önceki listede bulunmayan Rusya ve özellikle yeni kurulan Cezayir-i Seb'a (Yedi Ada Cumhuriyeti) konsolosluklarında ise tercümanlar görevlendirilmişti (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Selanik'teki Konsoloslar Yanında Bulunan ve Ağustos 1806 Tahkikatına Tâbi Olan Tercüman ve Hizmetkarların Durumu⁸⁶

Ülke	Selanik'te Mevcut Olanlar		Raiyyetliğe Dönerler		Ölen veya Selanik'i Terk Ettiği Tespit Edilenler		Statüsünü Koruyup Görevine Devam Edenler	
	Terc.	Hizm.	Terc.	Hizm.	Terc.	Hizm.	Terc.	Hizm.
Cezayir-i Seb'a	2	4	1	2	1	2	0	0
Danimarka	0	0	0	0	0	0	0	0
Dubrovnik	1	2	1	2	0	0	0	0
Flenk ⁸⁷	2	4	2	3	0	1	0	0
Fransa	2	4	0	0	2	3	0	1
İngiltere	4	8	1	0	2	6	1	2
İspanya	2	4	2	2	0	2	0	0
İsveç	3	4	0	0	1	0	2	4
Nemçe	2	4	1	1	1	3	0	0
Prusya	2	4	0	0	1	3	1	1
Rusya	2	3	1	1	1	2	0	0
Sicilyateyn	5	7	1	1	2	2	2	4
Toplam	27	48	10	12	11	24	6	12
	75		22		35		18	

1806 yılına ait resmî tercüman ve hizmetkar sayıları III. Selim'in bu çerçevedeki mücadelesinin detay ve sonuçlarını da yansıtmaktadır. Nitekim 1797 yılına ait bilgilere göre o tarihe kadar Selanik'teki konsoloslar yanında bulunmasına müsaade edilenlerin sayısı 24 beratlı tercüman ve 46 hizmetkar, yani 70 kişiydi⁸⁸ (Bkz. Tablo 1). Yaklaşık on yıl sonra 1806'ya gelindiğinde hem ülkeler bazında hem de genel listede tercüman ve hizmetkarların isimlerinde önemli değişiklikler olduğu saptanmakla birlikte⁸⁹, sayılarının benzerlik arz ettiği görülmektedir. 1797 ve 1806 tarihine ait listeler arasında Fransa ve Danimarka'da 3'er, Venedik'te ise 1 kişilik eksilme olmuştu. Buna karşın İspanya ve Dubrovnik'te 1'er, İsveç ve Sicilyateyn'de 2'şer kişilik artış yaşanmıştı. Diğer ülkelere ait Selanik konsolosları yanındaki tercüman ve hizmetkar sayılarında bir değişim yaşanmasa da 1800 yılında kurulan bu nedenle

86 Tablodaki veriler ilgili Selanik sicil kaydındaki bilgilerden derlenmiştir. IAM., sicil nr. 184, s. 142-148.

87 Niderlanda veya Hollanda.

88 Bu hesaba ilgili tabloda yer alan iptal edilmiş 2 Dubrovnik ve İşkodra'ya ait olan 1 İspanya beratı dahil değildir.

89 İki liste arasında yapılan karşılaştırma sonucunda İsveç beratlısı Manoli veled-i Vizo, Sicilyateyn beratlısı Polo veled-i Misko, Prusya beratlısı Nano veled-i Gota Kaftancıoğlu ve İngiltere beratlısı Sabetay veled-i Nehama haricinde daimî olarak tercümanlıkta bulunan başka isim tespit edilememiştir.

de 1797 listesinde yer almayan Yedi Ada (Cezayir-i Seb'a)⁹⁰ devleti adına, 2 tercüman ve 4 hizmetkar olmak üzere toplam 6 kişilik yeni görevlendirme yapılmasına müsaade edilmişti. Sonuç itibarıyla Selanik'te görevlendirilen beratlı ve fermanlıların toplam sayısı 1797'de 70 iken, 1806'da 75 olmuş, ancak Yedi Ada'ya tahsis edilen 6 kişi dikkate alındığında, aslında on yılın sonunda şehirdeki beratlı ve fermanlı sayılarının artmasına müsaade edilmemişti. III. Selim bu süre zarfında berat talep edilen tercümanlar için, boşalmış bir tercümanlığa tayin edilip edilmediği konusunda dikkatli davranmış ve konsolosların daha fazla beratlıyı himaye etmesine müsaade etmemiştir. Örneğin 1805 yılında Sicilyateyn'in Selanik konsolosu yanında tercüman olan Covanni Hacı Laskari'nin ölümü nedeniyle tercümanlığa Panayoti veled-i Hacı Yannaki'nin görevlendirilmesi İstanbul elçisi tarafından talep edildiğinde, eski kayıtlarda inceleme yapılmış, "*nizâm-ı cedid şürûtu ola geldiği vechile berât i tâ olunmak*" şerhiyle yeni berat verilmesi karara bağlanmıştı⁹¹.

III. Selim'in fermanıyla Ağustos 1806'da yapılan sıkı tahkikatta söz konusu 75 kişi hakkında inceleme yapılmıştı. İnceleme sonucunda Selanik'teki tercüman ve hizmetkarların neredeyse yarısının (11 tercüman, 24 hizmetkar, toplam 35 kişi) görev yerinde bulunmadığı tespit edilmişti (Bkz. Tablo 2). Bu işlem sırasında bizzat konsolosların bilgisine de müracaat edilmiş, tercüman ve hizmetkarlar hakkında ayrıntılı veriler elde edilmişti. Buna göre 3 kişinin öldüğü, 32 kişinin ise Selanik'te bulunmadığı anlaşılmıştı⁹². 1797 yılı tahkikatında İngiltere konsolosu himayesinde ilk sırada kaydedilen tercüman Dimitri veled-i Nikola Hacı Mike ve İsveç konsolosu yanında yine ilk sırada yazılan Samuil veled-i Tomliyano ölen ve 1806 yılına erişemeyenler arasında yer almaktaydı⁹³. Devlet, görev yerinde bulunmayanları tek tek tespit ederek kayda geçirmiş, bu çerçevede berat ve ilgili muafiyet/yol emirlerinin iptal edilmesinin önü açılmıştı. Nitekim Sultan I. Abdülhamid zamanında kararlaştırılan ve III. Selim'in devam ettirdiği esasa göre, zorunlu ve geçici haller dışında, tercümanlar konsolosları, hizmetkarlar ise tercümanları yanında ikamet etmekle mükellefti. Bu husus beratlı meselesinde suistimal edilen konuların da başındaydı.

Aslında görev yeri Selanik'te bulunmayanların sayısı 45'e kadar çıkmaktaydı. Ancak kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Selanik'teki amirler bu isimler hakkında ileri tahkikat ve takipler yürütmüş peşlerini bırakmamıştı. Örneğin Kudüs'te olduğu tespit edilen İngiltere tercümanı Sabetay veled-i Nehama'nın Selanik'teki oğulları mahkemeye çağrılmış ve babalarının beratını teslim etmek zorunda bırakılmışlardı. Rusya ve Sicilyateyn konsolosları yanında bulunması gereken bazı tercüman ve hizmetkarlar da Siroz'da oldukları tespit edilerek

90 Ali Fuat Öreñç, "Yedi Ada Cumhuriyeti", *DİA*, XLIII, s. 384.

91 BOA, C.HR, 30/1472. Diğer bir Sicilyateyn tercümanının ölümü üzerine, yerine tayin edilen Memomanuyel veled-i Karacaoğlu'nun tayini ve tercümanın tâbi olduğu şartlar hakkında bkz. BOA, MFB, 494. Memomanuyel'in tecdit beratı için bkz. Ek 2, BOA, MFB, 493.

92 IAM, sicil nr. 184, s. 146-147.

93 IAM, sicil nr. 172, s. 22, 23; 184, s. 147.

Selanik'e getirilmiş, belgelerine el konulmuştu. Bu sayede görevi başında bulunmayan 10 kişi tekrar raiyyetliğe dönmek zorunda bırakılmıştı⁹⁴.

Himaye altına girerek müstemen hukukuna sahip olduğunu iddia eden tercüman ve hizmetkarlardan görevi başında olanlara bir takım tenbihatta bulunulmuş, aslında elde ettikleri ikili hukuk ortamından birini tercih etmek zorunda bırakılmışlardı. Bu konuda bilgi ve onaylarına müracaat edilen İstanbul'daki yabancı elçiler marifetiyle Selanik'teki konsoloslar da sürece dahil edilmişti. Örneğin Rusya'dan patente alan ancak "*an-asl Devlet-i 'Aliyye reâyâsi*" olduğu bilinenlerden 4 kişiye mal ve mülklerini satıp üç gün içinde Rusya'ya gitmeleri tebliğ edilmiş, aksi takdirde raiyyete tâbi olup cizye mükellefi olacakları bildirilmişti⁹⁵. Tahkikat sırasında yaşanan bu ve benzeri hadiseler tercümanlar ile hizmetkarların da gözünü korkutmuştu. Özellikle ticaretle, sarraflık veya esnaflıkla meşgul oldukları bilinenler gönüllü olarak raiyyetliği kabul etmeye başlamıştı. Selanik'in önde gelen tüccarlarından İsak Karasu İspanya konsolosunun tercümanlığından kendi rızasıyla vazgeçmiş, muafiyet emri temin ederek hizmetkarı yaptığı kardeşleri Davi ve Aşer Karasu da onunla birlikte raiyyetliğe dönmüştü⁹⁶ (Bkz. Ek 3). Karasu ailesi bu sayede şehirdeki mülklerini koruyarak ticarî faaliyetlerine Osmanlı tebaası olarak devam etmişti. Selanik'in ünlü Rum ailesi Kaftancıoğullarından Nano ise Prusya konsolosunun tercümanı olmayı sürdürebilmek uğruna şehirdeki mağazalarının tamamını satmış ve hizmetkarı ile birlikte himayede kalmayı tercih etmişti. Rusya konsolosu yanında tercüman olan Yakomi veled-i Payko⁹⁷ ilk etapta tercüman kıyafetinde kalmayı tercih etmiş, ancak kayıtlara düşülen nota göre kısa süre sonra "*raiyyeti kabul edüb tüccar berâtı ahz eylemişdi*". Beratlı tüccarlıktan Avrupa tüccarlığına geçiş yaptığı anlamına gelen bu kayıt elimizdeki tek örnektir⁹⁸.

Tahkikat sonucunda ellerinde bulunan berat, muafiyet emri veya yol emirlerini İstanbul'a iade edilmek üzere mahkemeye teslim edenlerin sayısı toplamda 22'ye ulaşmış, Selanik'teki beratlı-fermanlı meselesinin %30'u kendiliğinden çözülmüştü. Bu süreçte raiyyetliğe dönenlerin bir kısmı gönüllü olmayı seçerek "*ticaret ve raiyyeti kabul*" şeklinde kayda geçse de içlerinden bazıları ellerindeki berat ve fermanları teslim etmeye yanaşmadığından görevliler tarafından uyarılıp raiyyet statüsü kendilerine kabul ettirilmişti. Nemçe konsolosunun eski tercümanı olduğu halde yapılan tahkikat sırasında elinde bir yol emri suretini sakladığı anlaşılan Antonyo isimli şahıs, belgesini teslim etmeye yanaşmayınca, belgesi elinden zorla alınmış ve gerekli tenbihat yapıldıktan sonra raiyyetliği kabul etmişti⁹⁹ (Bkz. Ek 3). Kayıtlara "*tenbih*" şeklinde geçen bu usulün esasında neleri içerdiğini bilmemek

94 IAM, sicil nr. 184, s. 146-147.

95 Ülkeyi terk etmek zorunda kalanların biri gönüllü olarak raiyyetliği kabul etmişti. IAM, sicil nr. 184, s. 145.

96 IAM, sicil nr. 184, s. 143.

97 Sicil kaydında Yakomi veled-i Panko olarak yazılmıştır. Ancak tarihi bilgiler ve farklı arşiv kayıtlarına göre bu ismin Payko olması gerekir.

98 IAM, sicil nr. 184, s. 146.

99 IAM, sicil nr. 184, s. 143.

de usulsüzlüğü tespit edilenlerin ellerindeki belgelere zorla el konulduğu açıktır. Çünkü devlet, raiyyetliğe dönen veya döndürülenlerin ellerinde bulunan tüm muafiyet belgelerinin toplatılmasına özen göstermiş, bunların İstanbul'a ulaştırılmasını istemişti¹⁰⁰. Böylelikle söz konusu resmî muafiyet belgelerinin elden ele dolaşması ve farklı suistimallerin yaratılması da önlenmeye çalışılmıştı.

III. Selim'in beratlı ve fermanlı konusunda 1806 yılında attığı adım Selanik şehri özelinde büyük oranda başarılı olmuştu. Elimizdeki veriler bu tarihte Selanik'te bulunan beratlı-fermanlı meselesinin gerek sulh yoluyla gerekse kaçmak zorunda kaldıklarından %75 oranında çözüldüğünü göstermiş, şehirdeki beratlı ve fermanlı sayısı 18'e kadar düşmüştü. Bu çerçevede Cezayir-i Seb'a, Danimarka, Dubrovnik, Flemenk, İspanya, Nemçe ve Rusya'nın Selanik konsolosları maiyetinde ne beratlı tercüman ne de tercüman hizmetkari kalmıştı. Sicilyateyn ve İsveç konsolosları yanında 2'şer tercüman ve her birinin yanında 2 hizmetkar bulunurken, İngiltere konsolosluğunda 1 tercüman 2 hizmetkar, Prusya konsolosluğunda 1'er tercüman ve hizmetkar¹⁰¹, Fransa konsolosluğunda ise tercümanı ortada olmayan ve konsoloshane himayesine alınan 1 hizmetkar kalmıştı¹⁰² (Bkz. Tablo 2). Tabii ki bunlar devlet tarafından verilmiş izin ve berata sahip kimselere ait rakamlardı. Sayıları az olsa da tahkikat sırasında Frenk kıyafetinde bulunup bir konsolos yanında tercümanlık yaptığını iddia eden, fakat buna dair berat veya ferman ibraz edemeyenler de vardı. Filipo ve Nikolaki isimli 2 Rum Nemçe konsolosu Choch'un tercümanı olarak gösterilse de beratları yoktu. Benzer şekilde Flemenk konsolosu yanında Ligor isimli 1 tercüman beratsız olarak görev yapmakta, aslen Ankaralı bir Rum olan Vasilaki de beratsız bir şekilde İsveç konsolosu tercümanlığını yürütmekteydi. Vasilaki'nin durumu şehirdeki herkesin malumuydu, nitekim hizmetinde olduğu İsveç konsolosu Edward Abbott aynı zamanda eniştesiydi. Abbott, Ankara'dan Selanik'e geçerken karısının kardeşi Vasilaki'yi de beraberinde getirmiş, onu raiyyet hukukundan kurtarmak için tercümanı olarak göstermişti¹⁰³. Şehrin önde gelen Frenk iş adamlarından olan Abbott ve onun gibi Selanik'te yabancı devletlerin konsolosluğunu yapan diğer Frenkler sözleri ve güçleri yettiği kadar himayelerindeki Rum ve Yahudileri padişahın emir ve kurallarından korumaktaydı.

Devletin, 1806 yılında resmî belgeye sahip olan beratlı ve fermanlılar hakkındaki ciddi tutumu sonrasında, söz konusu konsoloslar "*bilâ-berât, bilâ-fermân*" tercüman çalıştırmaya ve himaye konusundaki usulsüzlüklerini bu suretle sürdürmeye gayret etmişti. Ancak bu

100 Örneğin, Flemenk hizmetkari olan Yani veled-i Andrey'a'nın muafiyet emri kardeşi tarafından teslim edilmiş, kendisinin Siroz'da bulunması sebebiyle yol emrinin daha sonra belde cizyedarı tarafından alınıp İstanbul'a gönderileceği belirtilmişti.

101 IAM, sicil nr. 184, s. 146.

102 Fransa tercümanı olan Toma veled-i Hacı Parasya'nın Kosta isimli hizmetkari kendisiyle birlikte şehri terk etmiş, diğer hizmetkari İlyas veled-i Matlon isimli Yahudi konsolos yanına sığınmıştı. IAM, sicil nr. 184, s. 147.

103 Çakılcı, *a.g.t.*, s. 159-160.

durum, eskiden olduğu gibi himaye arayan tüccar reayadan ziyade, konsolosların korumak istedikleri şahısların himaye edilmesiyle sınırlı kalmıştı. Tahkikattan beş yıl sonraya, 1811'e ait bir listeye göre Selanik'te konsolos yanında beratsız olarak tercümanlık yapan 9 kişi bulunmaktaydı. Selanik yöneticileri bu 9 kişi içinde sadece 2 kişinin aslen Frenk olduğunu kaydetmişti. Fransa konsoloslu Kalaranbo'nun yanında 2 Frenk tercüman haricinde 2 tercüman daha, İngiltere Konsoloslu Charnaud'un yanında 1, İsveç Konsoloslu Abbott yanında 1, Prusya ve Napolitan Konsoloslu Graçyani yanında 1 ve Nemçe Konsoloslu Chassaud Coch'un yanında 2 tercüman vardı. Beratsız olan bu tercümanların esasında raiyyetliği kabul ettikleri, ancak tercümanlık beratı talep etmekte oldukları belirtilmiş, bazılarının tercümanlığa kudreti olup olmadığı dahi özellikle not edilmişti¹⁰⁴. Anlaşılan o ki III. Selim'in başlatmış olduğu sıkı takip II. Mahmud iktidarında da devam etmişti.

1806 yılına ait tahkikat sonuçlarının ortaya koyduğu en önemli hususlardan bir diğeri, himayesine girdiği konsolosluk başka bir şehirde olmasına rağmen Selanik'te ikamet ettiği tespit edilen beratlı ve fermanlılardı. Selanik konsolosları yanında bulunan tercüman ve hizmetkarların sayısının neredeyse yarısı kadar, toplamda 35 kişi bu çerçevede Selanik'te yaşamaktaydı. 9'u tercüman 26'sı ise hizmetkar olan bu kişiler, Selanik dışındaki birçok farklı yerdeki konsolostan berat, muafiyet veya yol emri temin etmişti. Bu yerler arasında İstanbul, Halep, Lazkiye, Kıbrıs Adası ve İskenderiye başı çekerken, Eğriboz, Narda, Kandiye, Rodos ve Sakız Adası gibi Selanik ile irtibatı bulunan yakın merkezler de himaye talep etmek için başvurulmuş konsolosluk merkezlerindendi. Nitekim bu farklı merkezlerden belge temin ederek Selanik'te oturanların çoğu esasında Selanikliydi ve burada taşınmaz mülkleriyle iş bağlantıları mevcuttu. III. Selim'in, her bir konsolosun eski beratlısının yeri boşalmadığı sürece yeni bir tercüman tayin edilmesine izin verilmemesi hususundaki politikası, Selanik'te himaye arayışındaki reayanın yakın veya uzak merkezlerle giderek oradaki konsosollardan berat satın almasını beraberinde getirmişti. Öyle ki ilerleyen yıllarda Selanik'teki müstemelik iddialarının artmasında da aynı yöntem kullanılacak, yeni kurulacak Yunanistan'a veya Karadeniz'deki Rus iskelelerine gidip oradan patente alanlar veya müstemem kıyafeti giymeye başlayanlar kısa süre sonra Selanik'e dönüp yabancı tâbiyetinde olduklarını iddia edecekler¹⁰⁵.

Selaniklilerin şehirdeki konsoloslar haricinde belge temin ettikleri diğer konsolosluklar İsveç, Danimarka, Dubrovnik, Hollanda, Cezayir-i Seb'a ve Prusya'ya aitti. Selanik'teki konsoloslu Edward Abbott marifetiyle birçok beratlı ve hizmetkarı bulunan İsveç, farklı şehirlerdeki konsoloslarının himayeye aldığı Selanikliler itibarıyla da birinci sırada yer almaktaydı. Nitekim İsveç'in İzmir, Kandiye, Rodos, Narda, Eğriboz ve Lazkiye'deki konsoloslarından

104 IAM, sicil nr. 192, s. 141-142. Söz konusu sicil kaydı daha önce yayımlanmıştır. Bkz. Çakılcı, *a.g.t.*, s. 220-222.

105 Çakılcı, *a.g.t.*, s. 228.

belge temin eden Yahudi ve Rumların sayısı 8'di. Bunlar arasında Selanik'te sarraflık yapan 5 Yahudi ve tüccar olduğu bilinen 3 Rum mevcuttu. İsveç'in ardından, Yedi Ada'nın Sakız, Danimarka'nın İstanbul, Hollanda'nın İstanbul ve Halep ile Prusya'nın Halep ve İskenderiye konsolosluklarından berat veya muafiyet emri alanlar gelmekteydi¹⁰⁶ (Bkz. Ek 3).

Tercüman veya hizmetkarlar başka bir şehirde elde ettikleri berat veya muafiyet emri üzerine işlerini gerekçe göstererek Selanik'e gelmek için yol emri talep edebilmekteydi. Sultan I. Abdülhamid döneminde alınan karar gereği beratlı veya fermanlılara bu çerçevede yol emri verilebiliyor, ancak işlerini hızlıca tamamlayıp konsolosları veya hizmetkarları yanına dönmeleri zorunlu tutuluyordu¹⁰⁷. 1806'da Selanik'te yapılan tahkikatta bu durumda olan 35 kişinin berat, muafiyet ve yol emirlerine aykırı hareket ettikleri tespit edilmişti. Bu nedenle ellerindeki belgelere el konularak tercümanlık ve hizmetkarlık görevleri iptal edilmiş, cizyeye tâbi Osmanlı reayası olarak Selanik'te ikamet etmelerine izin verilmişti. Gerekli hallerde bu kişiler için İstanbul'dan hassaten fermanlar gönderilmiş, taşra idarecilerinin suistimallere kesinlikle izin vermemesi emredilmişti. Örneğin İngiltere'nin Kıbrıs'taki konsolosu yanında tercüman olan Kirkor veled-i Serkis'in hizmetkarlarından Gota veled-i Varatalihori'nin Selanik'e yerleşerek esnafılık yaptığı tespit edilmişti. III. Selim Selanik mutasarrıfına gönderdiği emirle Gota'nın elindeki belgelerin iptal edilmesi ve kendisine reaya muamelesi yapılmasını istemişti. Söz konusu emirde bu uygulamaya muhalefet edilmesine, özellikle de herhangi bir kimse tarafından Gota'nın himayesine asla izin verilmemesi belirtilmiş¹⁰⁸, tahkikat sonuçlarının sıralandığı listede Gota veled-i Varatalihori'de raiyyetliğe dönenler arasında yerini almıştı (Bkz. Ek 3).

İstanbul ile Kudüs, Halep, İskenderiye, Kıbrıs, Siroz, İzmir ve Yenişehir arasındaki karşılıklı bilgi paylaşımı, elçi ve konsolosların katkısı ve özellikle merkezi otoritenin kesin emirleriyle Ağustos 1806'da Selanik'te bulunan 22 beratlı ve fermanlının statüsü iptal edilmiş, kuralları suistimal ettiği tespit edilen 29 kişinin belgelerine el konulmuştu. Bu çerçevede sadece Selanik'te statüsü iptal edilen beratlı ve fermanlıların sayısı 51'e ulaşmıştı. Buna ek olarak görev yerinde olmadığı tespit edildiğinden, durumları şehir siciline işlenerek İstanbul'a bildirilen 35 kişinin de farklı şehirlerdeki tahkikatlarda statülerinin iptal edildiği düşünülürse, sadece Selanik ile ilişkili beratlı ve fermanlı sayılarında 100'e yakın azalma yaşanmıştı. Bunda temel etken devletin kesin tavrı ve ciddiyetle yürüttüğü tahkikattı. Farklı şehirlerde yürütülen tahkikat sonuçlarının bir araya getirilmesi, III. Selim'in beratlı ve fermanlı konusundaki mücadelesinin, ülke genelinde de ciddi bir başarı olarak okunmasını sağlayacaktır.

106 IAM, sicil nr. 184, s. 142-143.

107 IAM, sicil nr. 172, s. 25.

108 IAM, sicil nr. 184, s. 148-149.

Selanik'te Avrupa Tüccarları

1802 yılında ihdas edilen Avrupa tüccarlığı müessesesinin yaygınlaşması, İstanbul dışındaki diğer merkezlerde olduğu gibi Selanik'te de hemen gerçekleşmemişti. Nitekim devlet, berat vererek belirli ayrıcalıklarla Avrupa tüccarı sınıfına dahil ettiği isimleri genellikle İstanbul'dan seçmişti. Bilinen en erken tarihli ve ayrıntılı Avrupa tüccarı listesi 1815 yılına ait bir cizye kayıdır. Bu belgeye göre Avrupa tüccarı beratı verilen kişilerin büyük çoğunluğu İstanbul'da ikamet etmekteydi. Ancak bunların önemli bir kısmı İstanbul'daki çeşitli hanlarda sakin olarak gösterilmiş ve aslen nereli oldukları da belirtilerek taşradan geldiklerine işaret edilmişti. Toplamda 151 tüccarın maiyetlerindeki hizmetkarlarla birlikte 412 kişiye ulaştığı bu listede, Selanik'te ikamet ettiği belirtilen tek bir tüccar bulunmaktaydı¹⁰⁹. Hristodolo ve Kostanti isminde iki de hizmetkarı bulunan bu kişi Yakomi veled-i Payko'ydu¹¹⁰. Tüccar Yakomi, Rusya konsolosu tercümaniyken 1806 tahkikatından kısa bir süre sonra raiyyete dönmüş ve devletten tacir beratı almıştı¹¹¹. Bu anlamda tercümanlıktan, yani beratlı tüccar statüsünden vazgeçerek Avrupa tüccarlığına doğrudan geçiş yapan ender bir örnekti. Payko ismi esasında bir aile ismi olarak, yukarıda da belirtildiği üzere, 18. yüzyıl başından itibaren yabancı himayesinde bulunan Selanikli tüccar Paico ailesiyle ilişkili olmalıdır. İzlerine en son 1806 tahkikatına ait listelerde rastlanan Payko ailesine mensup olan Yorgi veled-i Androniko Payko İngiltere konsolosu yanında kalan son beratlı tercüman olarak dikkat çekmekteydi. Payko ailesinin gerek Selanik'teki sosyo-ekonomik güçleri gerekse merkezi otorite ile yakın temasları, muhtemelen şehirde ilk Avrupa tüccarı beratı alan tacirler arasında yer almalarını sağlamıştı. Bu anlamda en azından ailenin bir kısmı konsolos himayesindense reaya statüsünü tercih etmişti. Avrupa tüccarı olan Yakomi veled-i Payko iki hizmetkarından biri olan, Kostanti Anaştas Kasturi'ye İzmir'de oturma izni almış¹¹², bu çerçevede ticarî ilişkilerini Selanik-İzmir-Avrupa iskeleleri üçgeninde devam ettirmişti.

1815 yılına ait listede Selanikli olduğu belirtilse de İstanbul'daki hanlarda ikamet eden 2 tüccar daha vardı. Avrupa tüccarı beratına sahip Yorgi veled-i Hristodolu Yeni Han'da sakindi ve 2 hizmetkarı (Yani ve Cani) bulunmaktaydı¹¹³. Selanikli diğer tüccar olan Apostol veled-i Yorgi ise Nasuh Ağa Hanı'nda sakindi ve Mihail İmorkopolo ile Kostantin isminde 2 hizmetkara sahipti¹¹⁴. İstanbul'da oturan bu tüccarların daimî ikametgahı şüphesiz Selanik'ti, ancak hizmetkarlarının İstanbul mu Selanik mi, yoksa alınan izinler doğrultusunda iş yaptıkları başka bir iskelede mi oturduğunu tespit etmek zordur. Selanik'teki Avrupa tüccarı sınıfına ait elimizdeki bu ilk bilgilere göre, şehirde hemen karşılık bulmadığı açık olan bu müesseseye Yahudilere nazaran Rum tüccar tarafından ilgi gösterilmişti.

109 Bağış, *a.g.e.*, s. 103, 158-171; BOA, KK.d, nr. 3838.

110 BOA, KK.d, nr. 3838, s. 4.

111 IAM, sicil nr. 184, s. 146.

112 BOA, C.İKT, 11/518.

113 BOA, KK.d, nr. 3838, s. 3.

114 BOA, KK.d, nr. 3838, s. 3.

Selanik'teki Rum tacirlerin Avrupa tüccarlığına olan ilgisi 1815'ten sonra giderek artmıştı. Ancak 1821 yılında patlak veren ve Selanik havalisini tesir altına alan Rum İsyanı nedeniyle, Rum reaya ile devlet ilişkilerinin gerilmesi; akabinde Yunanistan'ın bağımsızlığının ilanıyla Rumların tâbiyet değiştirmeye heves etmeleri şehirdeki Avrupa tüccarlığı müessesesini de olumsuz etkilemişti. Örneğin Avrupa tüccarı beratına sahip Selanikli bir tacir olan Plato, isyana müdahil olduğu gerekçesiyle idama mahkum edilmiş, tüm malına ve mülküne devlet tarafından el konulmuştu¹¹⁵. 1821 yılında reayadan daha birçok kişinin karşı karşıya kaldığı bu son, şehirdeki tüccara daha 10-20 yıl önce konsoloslar himayesinde geniş serbestiyet tahtında yürüttükleri ayrıcalıklı hayatı hatırlatmış olmalıydı. Nitekim doğal süreç içerisinde yıldan yıla artması beklenen Avrupa tüccarı sayıları Selanik Rumları için farklı bir seyir izlemiştir.

1830 yılında yapılan nüfus sayımı kayıtlarında önemli görev veya unvanı olanlarla birlikte devlet tarafından berat verilen Avrupa tüccarları da vurgulanmıştı¹¹⁶. Selanik'in ilk nüfus defterlerine yakından bakıldığında, Rum İsyanı ve Yunanistan meselesiyle ilişkili olarak Rumlar arasında sadece 2 kişinin (Aya Tanaş mahallesinde sakin Nikola veled-i Eşterbo ve Sika veled-i İskarton) beratlı Avrupa tüccarı olarak kaydedildiği görülmektedir¹¹⁷. Kayıtlara yansımayan başka isimler olabileceği ihtimali bulunsa da Yahudilere ait nüfus defterlerinde toplam 10 kişi beratlı Avrupa tüccarı olarak işaretlenmişti. Rumlardan boşalan alanın Yahudi tacirlerce doldurulduğu gerçeği bir yana, ülke genelinde karşılık bulmaya başlayan Avrupa tüccarlığı müessesesi Selanik'te de yaygınlaşmaktaydı.

Selanik Yahudi cemaati nüfus defterlerine göre şehirdeki 10 Avrupa tüccarı beş farklı Yahudi mahallesinde sakindi. Buna göre Rogos mahallesinde Bazergan Yasef veled-i İsak ve Salamon veled-i Yasef, Meydan'da Behor veled-i Yasef ile Yasef veled-i Yako, Pulya'da İsak veled-i Behor ve Behor veled-i Yako, Salhane (Külhan) mahallesinde Haim veled-i Avram ve Behor veled-i Yasef, son olarak Baruh mahallesinde sakin İsak veled-i Santo ve Behor veled-i Yako beratlı Avrupa tüccarı sınıfındandı¹¹⁸. İsmi verilen Yahudi tacirler arasında berat tarihine ulaşabildiğimiz tek isim Baruh mahallesinde ikamet eden İsak veled-i Santo Odini'ydi. Mayıs 1816 gibi Selanik için erken bir tarihte Avrupa tüccarlığı beratı alan tacir İsak, şimdiki tespitlere göre Selanik'in ilk Yahudi Avrupa tüccarı olmalıdır¹¹⁹. Sultan Abdülmecid döneminde verilen tecdit beratı kayıtlarına göre yine erken bir tarih olan 1825'te

115 İdam edilen Avrupa tüccarı Plato'nun satılan eşyalarından 61.046 kuruş elde edilirken, çoğunluğu Siroz'da ikamet eden kimselerin zimmetinde olan toplam alacağı 59.072 kuruştur. BOA, C.ML, 77/3530; 103/4564.

116 Bunun sebebi nüfus defterlerinde her bir ferdin cizye mükellefiyetinin de yazılmasıdır. Avrupa tüccarı beratına sahip olanlar bu anlamda özellikle işaretlenmiş ve cizyelerinin İstanbul'da toplandığı belirtilmiştir. Örnek bir kayıt için bkz. "Beratlı Avrupa tüccarından olmağla cizyesi Dersaadet'te verilir", BOA, D.CRD.d, nr. 39924, s. 3.

117 BOA, NFS.d, nr. 4960, s. 23, 28.

118 BOA, D.CRD.d, nr. 39924, s. 3, 8, 10, 21, 23, 29, 31, 42.

119 Tacirin muhtemelen aynı tarihlerde emr-i şerif temin ettiği İsak Behar veled-i Musa ile Yosef veled-i İsak Aldevi isimli iki de hizmetkârı vardı. BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 86.

Avrupa tüccarı beratı alan Yahudi Yako veled-i Benveniste uzun yıllar bu unvanını sürdürse de nüfus kayıtlarında ismine rastlanmamaktaydı¹²⁰. Bu durum nüfus kayıtlarından elde edilen verilerin eksik olabileceğine delalet eder.

1834-1835 yılları II. Mahmud'un pek çok Avrupa tüccarı beratı dağıttığı dönem olarak dikkat çekmektedir. Öyle ki 1835/36 yılına ait bir cizye muhasebesi kaydında 1815'e göre yirmi yıllık sürede üç kattan fazla artış gösteren Avrupa tüccarı ve hizmetkarları sayısı Selanik'te 9 tüccar ve 29 hizmetkara ulaşmıştı. Bu sayı Osmanlı Devleti'ndeki toplam Avrupa tüccarı sayısının sadece %2'si anlamına gelmekteydi¹²¹. Avrupa tüccarı berat kayıt defterlerine göre 1834-1835 tarihleri aralığında Selanik'te ikamet edip Avrupa tüccarı beratı alanlar arasında Yasef Kobel veled-i David, Avram Levi Karasu veled-i İsak, İsak Mordahay Yanako, Hacı Yorgaki veled-i Hacı Artinoğlu isimli tacirler bulunmaktaydı¹²². Beratlı Yahudilerin sayısı gün geçtikçe arttığı gibi tüccarların yanlarına aldıkları hizmetkarlar sebebiyle Avrupa tüccarlarının iş ağırları da Selanik'ten daha küçük merkezlere yayılmaya başlamıştı¹²³. Örneğin 1834-1835 aralığında berat alanlardan Yasef Kobel'in yanındaki hizmetkarların biri Sofyalı diğeri ise Rusçukluydu¹²⁴. İsak Mordahay'ın yanındaki 2 hizmetkar Sofyalı olup¹²⁵, 1837'de berat alan Dimitri veled-i Doka'nın hizmetkârı Kostandi Sirozluuydu¹²⁶. Her berat sahibi Avrupa tüccarının iki hizmetkar bulundurma hakkı göz önüne alınırsa Selanik'te 1835/1836 yılına ait 29 hizmetkarın sayıca fazla olduğu dikkati çekmektedir. Bu anlamda şehirdeki hizmetkarların, ülkenin pek çok yerinde faaliyet izni alan Avrupa tüccarının Selanik'te oturma izni aldıkları yardımcıları olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1835/1836 yılında toplamda 38 kişi olarak hesaplanan Selanik'teki bu imtiyazlı sınıf mensuplarının bir kısmının şehrin yabancı ve geçici sakini olduğu açıktır.

Tanzimat'tan önce Selanikli Avrupa tüccarları hakkında kesin bilgiyi, daha önce beratlı tercümanlar meselesinde olduğu gibi şehrin şeriyeye sicillerinde bulmak mümkündür. Öyle ki II. Mahmud yayınladığı emirlerinde şehirlerde bulunan berat sahibi Avrupa tüccarlarının ve onların hizmetinde bulunan fermanlıların zaman zaman mahkemeye çağrılarak kontrol edilmeleri uygulamasını esas kılmıştı. Bu çerçevede belirlenen tarihlerde şehirdeki Avrupa tüccarı sınıfı mensupları ellerindeki berat ve fermanlarla birlikte mahkemede ispat-ı vücut etmek zorundaydı. İnceleme sırasında şehir dışında olanların tespit edilmesi ölenlerin ise

120 Yako veled-i Benveniste'nin Evahir-i Zilhicce 1240 tarihli beratı 1839 yılı sonunda Sultan Abdülmecid'in cülusu nedeniyle yenilenmişti. BOA, MAD.d, 21197, s. 36.

121 Bağış aynı kaynakta yer alan tüccar ve hizmetkarların toplamını 1.344 olarak vermiştir. Bağış, *a.g.e.*, s. 103.

122 BOA, A.DVN.DVE.d, nr. 916, s. 7, 8, 10; BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 82, 141, 144.

123 II. Mahmud döneminde verilen ve Sultan Abdülmecid tarafından yenilenen beratlar arasında Siroz'da ikamet eden Avrupa tüccarlarının sayıca fazlalığı dikkat çekicidir. İlgili defterde toplam 14 Avrupa tüccarının Siroz'da bulunduğu tespit edilmiştir. BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 124, 125.

124 BOA, A.DVN.DVE.d, nr. 916, s. 7.

125 BOA, A.DVN.DVE.d, nr. 916, s. 10.

126 BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 104; BOA, A.DVN.DVE.d, nr. 916, s. 57.

berat ve fermanlarının toplanarak İstanbul'a gönderilmesi usuldendi. 1839 yazında Selanik mahkemesinde gerçekleştirilen yoklama bu usule uygun olarak icra edilmiş ve şehir siciline kaydedilmişti¹²⁷.

Tablo 3'te görüldüğü üzere 1839 yılında Selanik'te Avrupa tüccarı beratına sahip 9 Yahudi, 5 Rum tüccar bulunmaktaydı. Söz konusu isimler, alışverişle meşgul tüccar kimseler olduklarına bilhassa vurgu yapılmak için “*Bezirgân*” sıfatıyla kayıtlara geçirilmişti. Benzer şekilde berat alan Selanik tüccarlarından 1'i Karaferiye'ye diğeri Kudüs'e yerleşmiş, 2'si ise hayatını kaybetmişti. Avrupa tüccarının yanında hizmetkar olan ve elinde ferman bulunanların sayısı ise sadece 4'tü, İstanbul tüccarından Salamon isimli Yahudi'nin hizmetkarı olup Selanik'te oturan Danyel Yahudi, adı geçen tüccarın ölümü nedeniyle statüsünü kaybetmiş, yoklama neticesinde elindeki resmî evraka el konulmuştu.

Statüsü	İsim	Son Durumu
Beratlı Avrupa Tüccarları (Toplam 18 Kişi)	İsak Arditi	Selanik'te Mevcut.
	Behor Fransız	Selanik'te Mevcut.
	Yako Neniş	Selanik'te Mevcut.
	Avram Karasu	Selanik'te Mevcut.
	Uzun Davi	Selanik'te Mevcut.
	Avram Namyas	Selanik'te Mevcut.
	İsak Batalno	Selanik'te Mevcut.
	Yosef Kahsen	Selanik'te Mevcut.
	Salamon Amar	Selanik'te Mevcut.
	Kostandi Konomo	Selanik'te Mevcut.
	Hacı Yorgi Basmacı	Selanik'te Mevcut.
	Dimitri Palaci	Selanik'te Mevcut.
	Dimitri Doko	Selanik'te Mevcut.
	Yano Dimitri	Selanik'te Mevcut.
	Hananya Mordohay	Karaferiye'de Sakin.
Salamo İlhasi	Kudüs'e gitmiş ve yerleşmiştir.	
Hacı Toşo	8-10 sene önce ölmüştür. Beratı bulunmamaktadır.	
Panayot Konomo	1 sene önce İzmir'de ölmüştür. Beratı yanında olduğundan zayı olmuştur.	
Fermanlı Hizmetkarlar (Toplam 5 Kişi)	Doka Nikola	Selanik'te Mevcut.
	Hacı Polizo	Selanik'te Mevcut.
	Yuda Behor Salamo	Selanik'te Mevcut.
	Simol İlhas	Selanik'te Mevcut.
	Danyel Karaş	İstanbul'da oturan beratlı Salamon bazarganın fermanlı hizmetkarıdır. Salamon öldüğünden beratı battalda saklanmak üzere gönderilmiştir.

127 IAM, sicil nr. 236, s. 13.

128 IAM, sicil nr. 236, s. 13.

1835/1836'da 9 kişi olan Selanik beratlı tüccarı sayısı, kısa sürede 14'e yükselmişti. Daha önce bahsedildiği üzere, bu dönemde Rumlardan ziyade şehrin Yahudi tüccarı berat almayı tercih etmişti. Tablo 3'teki isimler arasında bulunan Avram Karasu Ekim 1834'te berat almıştı¹²⁹. Babası İsak Karasu şehrin önemli iş adamlarından olup daha önce İspanya konsolosunun tercümanlığını yapmış, 1806 tahkikatında gönüllü olarak raiyyete dönmüştü¹³⁰. Selanik'in eski beratlı tüccarları raiyyete döndükten sonra onların soyundan gelen yeni nesil Avrupa tüccarlığı müessesesine ilgi duymuştu.

Karasu ailesi, 19. yüzyıl Selanik'inde önemli bir yere sahipti¹³¹. Karasular gibi şehrin sermaye sahibi önemli aileleri arasında bulunan Yahudi Amar ailesinin reisi Salamon Amar da yüzyılın ilk yarısında Avrupa tüccarı beratı almıştı (Bkz. Tablo 3). Salamon Amar'ın oğulları 19. yüzyılın sonunda şehrin önemli bankerleri arasında sayılmış, ailenin ünü giderek artmıştır¹³².

1839 yılında Selanik'teki berat sahipleri arasında bulunan tüccarlar Selanik iskelesindeki ticarî trafikte aktif olarak yer almaktaydı. Aynı yıla ait Selanik emtia gümrüğü kayıtlarına göre Trieste ve Şire Adası üzerinden gemilerle, Belgrad üzerinden ise karayoluyla Selanik'e Avrupa malları getirenler arasında şehrin berat ve ferman sahibi Avrupa tüccarları önemli bir yer işgal etmekteydi. Gümrük işlemlerinde Salamon Amar, Simol İlhas, Dimitri Doka, Hacı Yorgi, İsak Arditi, Yako Nenis, Dimitri Palaci, Kostandi Konomo, Avram Karasu, Doka Nikola ve Uzun Davi'nin ismi ön plana çıkmaktaydı. Tüccarlar Avrupa'dan başta çeşitli kumaşlar ve tekstil hammaddesi olmak üzere hırdavat, ev eşyası ve bazı gıda ürünleri ithal etmekteydi¹³³. Tüccar Uzun Davi farklı olarak Mısır'dan pirinç ve sabun gibi farklı malların ithaliyle meşguldü¹³⁴. Uzun Davi, Petriç'ten Selanik'e tütün getirmekle de ilgileniyordu¹³⁵. Onun gibi tütün işiyle meşgul olan diğer bir Avrupa tüccarı, Karadağ ve Gölbaşı'ndan tütün satın alan Behor Fransiz'di¹³⁶. Bununla birlikte yine Uzun Davi ve Avram Karasu gibi isimler taşradan Selanik'e ipek kozası ve ham ipek getirtmekte, bunları Avrupa'ya pazarlamaktaydı¹³⁷. Avram Karasu ve Kostandi Konomo benzer şekilde Avrupa'ya pamuk da satmaktaydı¹³⁸.

Söz konusu liste içerisinde yer alan Behor Fransiz Selanik'te Avrupa tüccarı beratına sahip bir ismin elde edeceği zenginlik ve kazanacağı toplumsal statü anlamında en iyi

129 BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 82.

130 IAM, sicil nr. 184, s. 143. Bkz. Ek 3.

131 Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 145.

132 İpek, *a.g.t.*, s. 146.

133 BOA, MLVRD.d, nr. 139, s. 4, 5, 6, 7, 9; nr. 4969, s. 4, 5, 6, 7.

134 BOA, MLVRD.d, nr. 139, s. 5.

135 BOA, ML.d, nr. 320, s. 2-3.

136 BOA, ML.d, nr. 320, s. 10-13.

137 BOA, ML.VRD.d, nr. 139, s. 6, 7.

138 BOA, ML.VRD.d, nr. 4969, s. 8.

örneklerdendi. Behor Fransız, 1861 yılında öldüğünde, Selanik Meclisi'nde Yahudi cemaatinin temsilcisiydi¹³⁹. Bu anlamda devletin de itibar ettiği Selanik'in önemli isimlerindendi. Behor Fransız'ın terekesine yansıyan bilgilere göre, öldüğü zaman menkul varlığı toplamda 1.503.864 kuruştı. Bunun yaklaşık üçte biri nakit varlık olarak kayıtlara geçmişti. Geriye kalan serveti içerisinde pek çok türden kumaşın toplam kıymeti ve özellikle borçlandırdığı kişilerde bulunan alacakları yer almaktaydı. Selanik'in saygın bir iş insanı, aynı zamanda meclis azası olan Behor Fransız, Avrupa tüccarı beratına sahip olmakla birlikte adeta bir tefeci görünümündeydi. Ölümüne kadar dağıtıp henüz toplamadığı alacakları 81 Müslüman, 5 Rum ve 2 Yahudi olmak üzere toplam 88 kişinin zimmetinde bulunmaktaydı¹⁴⁰. Bu kişiler arasında yönetici, asker, esnaf, tüccar ve sıradan insanların bulunması 19. yüzyıl ortasında Selanikli bir Avrupa tüccarının tesis ettiği nüfuz alanının genişliğine örnek teşkil etmekteydi.

Sultan Abdülmecid döneminde Selanik'te bulunan Avrupa tüccarlarının beratları yenilenmişti. Kayıtlara göre cülus ile birlikte beratları yenilenen 7 tüccar Selanik'te ikamete devam ediyordu¹⁴¹. Sultan Abdülmecid döneminde, eskisi kadar olmasa da berat talep edenler olmuş, David Levi ve Alistrali Dimo Avrupa tüccarı sınıfına dahil edilmişti¹⁴². Tanzimat sonrasına tekabül eden bu dönemde, Hayriye tüccarlığı müessesesine mensup Müslüman tüccarların sayısı ise reaya tüccarına göre daha sınırlıydı. 1856/1857 tarihinde Selanik'te 5-10 kişilik Hayriye tüccarının varlığından söz edilmekteydi. Bunlar İngiltere, Fransa hatta Hindistan iskeleleriyle ticaret yapmaktaydı¹⁴³.

Ayrıntılarıyla ele alındığı üzere Selanik'te 18. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreçte reaya tüccarının kontrol altına alınması için devlet tarafından önemli girişimler yapılmıştı. 1806 yılı itibarıyla raiyyetliğe dönen beratlı tüccar ailelerinin birçoğu 19. yüzyılda şehrin önde gelen Avrupa tüccarı aileleri olmuştu. Amar, Paico ve Karasu ailesi bunların başında gelmekteydi. Ancak devletin tüm çabalarına rağmen yabancı himayesinde kalmaya devam eden Kaftancıoğlu, Mizrahi ve Modiano gibi aileler de şehrin sosyo-ekonomik hayatında giderek artan bir yer işgal etmişti. Nitekim Osmanlı veya yabancı tâbiyetinde olup olmadıklarına bakılmaksızın isimleri sayılan söz konusu bu aileler, 19. yüzyıl ortasında Selanik'in yüksek sosyetesini temsil etmekte¹⁴⁴, şehrin sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümüne etki etmekteydiler.

139 Sicil kaydından Tüccar Behor'un ismi Fransızoğlu Hoca Behor veled-i Davi olarak yer almıştır. IAM, sicil nr. 270, s. 137.

140 Behor Fransız'ın terekesinde gayrimenkullere ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu kadar zengin bir tüccarın gayrimenkullerinin de bulunması ancak mahkemedeki veraset davasına konu edilmemesi muhtemeldir. Bkz. IAM, sicil nr. 270, s. 137.

141 BOA, MAD.d, nr. 21197, s. 36, 82, 86, 104, 141, 144; BOA, A.DVN.DVE.d, nr. 916, s. 7, 8, 10, 57.

142 BOA, MAD.d, nr. 21192, s. 47, 167; BOA, A.DVN, 179/39.

143 Selanik'te askere alınacakları gerekçesiyle İstanbul'a şikayette bulunan Hayriye tüccarları, sayılarının azlığını ifade etmek için "beş on kişiyiz" şeklinde kendilerini ifade etmişti. BOA, MVL, 181/71.

144 Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 332.

Sonuç

Selanik şehri gerek demografik yapısının çeşitliliği ve gerekse buradaki konsoloslukların fazlalığı nedeniyle 18. yüzyıl boyunca beratlı-fermanlı tüccar meselesinin gündemde olduğu bir ticaret merkeziydi. 1797 yılında sahte tercüman ve hizmetkarların tespiti ve yeni şartların ilanı önemliydi. 1802'de ihdas edilen Avrupa tüccarı müessesesiyle gayrimüslim Osmanlı tüccarına alternatif sunularak üzerlerindeki devlet kontrolü artırılmaya çalışılmıştı. Beratlı meselesini çözüme götüren esas adım ise 1806'da gelmişti. Osmanlı Devleti merkezi idaresinin beratlı-fermanlı tüccar sorununu çözmek amacıyla yürüttüğü bu uzun soluklu mücadele, Rumeli'nin iskelesi statüsünde olan Selanik'te ne şekilde yürütülmüş ve nasıl sonuçlanmıştı? Beratlı tüccarlıktan Avrupa tüccarlığına geçiş sürecinde gayrimüslimlerin tutumları ne olmuştu? Bu hususta isim bazlı takipler yapılması yeni ayrıntıları ortaya çıkarabilir mi? Son olarak, devletin bir sorunu çözerken gayrimüslim tüccara farklı statüde benzer hakları tanımasındaki maksadı neydi?

Söz konusu sorularla başlayan bu çalışmada ayrıntıları ile ele alındığı üzere Selanik 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden "nizâm-ı raiyyet" arayışlarına sahne olmuştu. Sultan III. Selim'in meseleyi çözmeye gayretiyle ortaya koyduğu sıkı takip ve kontrol, amcası Sultan I. Abdülhamid'in aldığı kararlar çerçevesinde icra edilmişti. Bunun sonucunda 1797'den 1806'ya kadar geçen yaklaşık 20 yılda Selanik'teki beratlı-fermanlı sayıları kontrol altında tutulmuş, rakamlar yanılıcı olsa da aslında artmamıştı. Nitekim devletin kontrolü, gayrimüslim tebaanın ve yabancı ülke konsoloslarının farklı arayışlar içine girmesine neden olmuştu. Selanik özelinde, çalışma boyunca sıralanan örneklerde de görüldüğü üzere, başka şehirlerdeki konsoloslardan berat alarak Selanik'te ikamet etmeye çalışanlar sorunu büyütmüş ve karmaşıklaştırmıştı.

III. Selim, devlet itibarının ve sosyo-ekonomik düzenin korunması amacıyla Ağustos 1806'da Selanik'te geniş bir tahkikat yaptırdı. Tahkikat sonuçları Selanik özelinde beratlı tüccar meselesinin kesin olarak çözülmesi anlamı taşımaktaydı. Şehirde bulunan beratlı ve fermanlıların neredeyse tamamı yakın takibe alınmış, tercümanlık müessesesinin suistimalinin önüne geçilmişti. Tahkikatın en önemli sonucu, merkezi otoritenin bu husustaki kararlılığının hem tüccar hem de konsoloslar tarafından idrak edilmesi, beratlılar arasında gönüllü olarak raiyyetliğe dönüşler yaşanmasıydı. Bu nedendenir ki tahkikattan sonra, Avrupa tüccarlığı müessesesine de rağbet artmıştı. Araştırma sonuçları içinde yer aldığı üzere, 1806 yılında devletle sulh yoluna giden, tercümanlık beratını iade edip doğrudan Avrupa tüccarlığı beratı alanlar mevcuttu.

Avrupa tüccarlığı kurumunun devlete tâbi olmayı seçen gayrimüslim tüccara sunduğu fırsatlar, onların 19. yüzyılın ortalarında sosyo-ekonomik hayatta güçlenmelerine imkânlar tanıdı. Çalışmada, üç çeyrek asırlık dönem içinde yapılan aile ve şahıs takipleri Selanik'in

tüccar aileleri hakkında dikkat çekici sonuçları ortaya koymuştur. Selanik'te Paico, Karasu, Amar aileleri gibi önde gelen Osmanlı tebaası aileler, şehrin Frenk ve müstemem aileleriyle birlikte anıldılar. Yüzyılın ortasında Avrupa tüccarı beratına sahip tüccarların Selanik gümrüğünde devam eden iç ve dış ticaretteki rolleri iyice görünür oldu. Avrupa tüccarlığı unvanıyla gücüne güç katan ve Selanik meclisi üyeliğine kadar yükselen Behor Fransiz gibi sermaye sahipleri, taşradaki ekonomik tahakkümünü genişletme fırsatı buldular. Kısacası, devletin beratlı tüccar meselesini ortadan kaldırma kararlılığı karşısında taşradaki gücünü kaybetme tehlikesi yaşayan büyük tüccar aileler, Avrupa tüccarlığı müessesesiyle statülerini koruma fırsatı buldular.

Osmanlı yenileşme tarihinin genel eğilimleri içerisinde, III. Selim ve II. Mahmud dönemine tekabül eden Selanik'teki bu önemli adımların temel gerekçesi neydi? Devlet yabancı statüsünde bilhassa dış ticareti tekeline alanlarla sadece provizyonist bir motivasyonla, gümrük gelirlerini artırmak için mi mücadele etmişti? O halde, devam eden iktisadî kapitülasyonlar ve Balta Limanı gibi antlaşmalar nasıl okunmalıdır? Zaten, dış ticarete yabancıların devreden çıkarılması gibi bir hedef ne kadar mümkündü? Cevabı açık olan bu sorularla birlikte değerlendirildiğinde ifade edilebilir ki, devletin beratlı tüccar meselesiyle mücadelesi sadece gümrük gelirleriyle alakalı değildi; birçok farklı anlama sahipti. Yabancılar nezdinde Osmanlı Devleti itibarının korunması gayreti unutulmamakla birlikte, devlet, askerî, idarî alanda olduğu gibi ekonomik ve sosyal konularda da merkezileşme ve otoriteyi tesis etme amacı gütmüştü. “Nizâm-ı raiyyet”in bozulması devletin kurduğu sosyal düzenin bozulması, beratlı tüccar meselesinin çıkırından çıkması ticarete devlet kontrolünün ortadan kalkması demektir. Bu anlamda Avrupa tüccarlığı müessesesi, gayrimüslim tüccarın faaliyetlerinin izlenmesi, kontrolü ve gerektiğinde müdahale edilebilmesi için önem arz etmekteydi.

Devletin “nizâm-ı raiyyet”i tesis etme arayışları amacına ulaşabilmiş miydi? 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına uzanan nizamın tesis edilmesi uğraşı kesintisiz devam etti. Ancak özellikle III. Selim'in kararlı duruşuyla verdiği mücadele kısa vadede başarıyla sonuçlandı. II. Mahmud döneminde bu başarının kalıcı hale dönüşmesi mümkün olamadı. Başta Rum İsyanı, Mehmet Ali Paşa meselesi ve Rus savaşının yarattığı yeni konjonktür devletin bu konuda ciddi adımlar atmasını geciktirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Rumların müstememlik iddialarının arkası kesilmedi. Yabancı devletlerin baskı ve müdahalelerini artırması ve raiyyet hukukunun kesin çizgilerini aşarak serbestiyet arayışını sürdürmekten vazgeçmeyen gayrimüslim tebaanın marifeti, ülke genelinde olduğu gibi Selanik'te de meselesinin sürüncemede kalmasına neden oldu.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî

Düvel-i Ecnebiyye Defterleri (A.DVNSDVE.d), 60.

Düvel-i Ecnebiyye Kalemi, Defterler (A.DVN.DVE.d), 916.

Bab-ı Defteri, Ceride Odası Defterleri (D.CRD.d), 39924.

Cevdet Tasnifi

Hariciye (C.HR), 30/1472.

İktisat (C.İKT), 11/518.

Maliye (C.ML), 77/3530; 103/4564.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 196/9779-B, C, D, E, F, G, H, İ, J, K.

Kamil Kepeci, Defterler (KK.d), 3838.

Maliye Nezareti

Defterleri (ML.d), 320.

Varidat Defterleri (ML.VRD.d), 139; 4969.

Maliyeden Müdevver, Defterler (MAD.d), 21192; 21197.

Meclis-i Vala (MVL), 181/71.

Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 493; 494.

Nüfus Defterleri (NFS.d), 4960.

Sadaret, Divan Kalemi Evrakı (A.DVN), 179/39.

Selanik Makedonya Tarih Arşivi (Istorikó Archeío Makedonías, IAM)

Selanik Şeriyeye Sicilleri, nr. 172, 184, 192, 236, 270.

Araştırma Eserleri

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

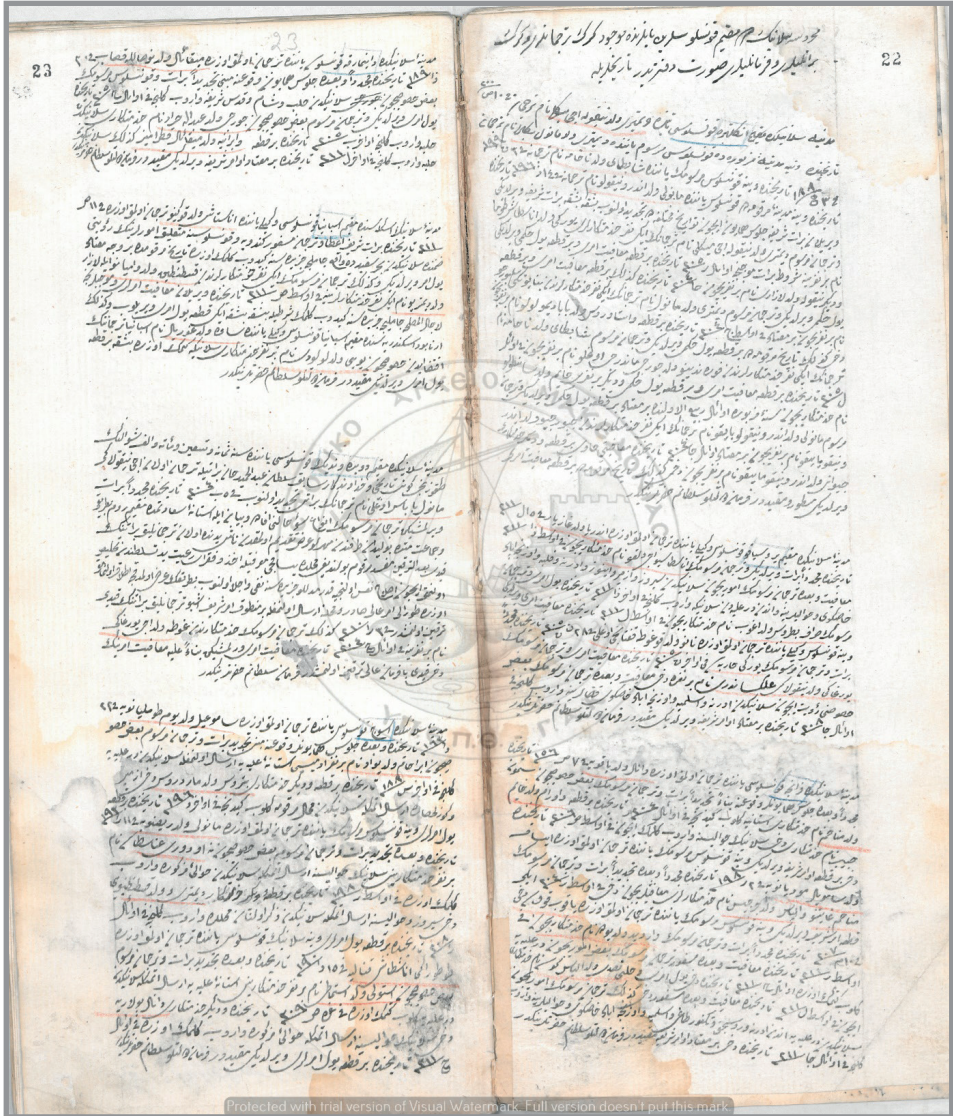

- Artunç, Cihan, “The Price of Legal Institutions: The Beratlı Merchants in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 75/3, 2015, s. 720-748.
- Bağış, Ali İhsan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 544-547.
- _____, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998.
- Beaujour, Felix, *Tableau du Commerce de la Grèce*, II, Paris 1800.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.
- Boogert, Maurits H. van den, “Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century”, *Oriente Moderno*, 22/83, 2003, s. 613-634.
- _____, “Ottoman Greeks in the Dutch Levant Trade: Collective Strategy and Individual Practice (C. 1750-1821)”, *Oriente Moderno*, 25/86, 2006, s. 129-147.
- Çadırcı, Musa, “II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 237-241.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.
- Çakılcı, Diren, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Selanik Şehri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Antalya 2021.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- İnalçık, Halil, “İmtiyâzât”, *DİA*, XXII, s. 245-252.
- İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul’da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- İşirli, Mehmet, “Eman (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XI, s. 77-79.
- Kaymakçı, Said Salih, *The Sultan’s Entrepreneurs, The Entrepreneurs’ Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1868)*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Keleş, Erdoğan, “Avrupa Tüccarı’nın Hukukî ve Ticarî Durumlarına Dair Bazı Tespitler (1835-1868)”, *Belleten*, 79/284, 2015, s. 199-292.
- Küttükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâme”, *DİA*, I, s. 536-540.
- _____, “Avrupa Tüccarı”, *DİA*, IV, s. 159-160.
- _____, “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, XVII, s. 64-65.
- _____, *Balta Limanına Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.
- Masters, Bruce, “The Sultan’s Entrepreneurs: The Avrupa Tuccaris and The Hayriye Tuccaris in Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, 24/4, 1992, s. 579-597.
- Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şehri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2013.
- Nehama, Joseph, *Histoire des Israélites de Salonique, Tomes VI et VII*, Thessalonique 1978.

- Okyar, Osman, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 243-254.
- Orhonlu, Cengiz, "Tercüman", *İA*, XII/1, İstanbul 1973, s. 175-181.
- Örenç, Ali Fuat, "Yedi Ada Cumhuriyeti", *DİA*, XLIII, s. 384-387.
- Öz, Mehmet, "Reâyâ", *DİA*, XXXIV, s. 490-493.
- Özel, Ahmet, "Müste'men", *DİA*, XXXII, s. 140-143.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.
- _____, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.
- _____, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2014.
- Quataert, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 731-740.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, Birmingham Üniversitesi Doktora Tezi, 2018.
- Svoronos, N. G., *Le Commerce de Salonique au XIIIe Siecle*, Paris 1956.
- Şenel, Şennur, "Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı", *Türkler*, 10, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 736-743.
- Thomas, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1798-1807", *Journal of the American Oriental Society*, 83/3, 1963, s. 295-315.
- Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğubatı Yay., Ankara 2013.

Ekler

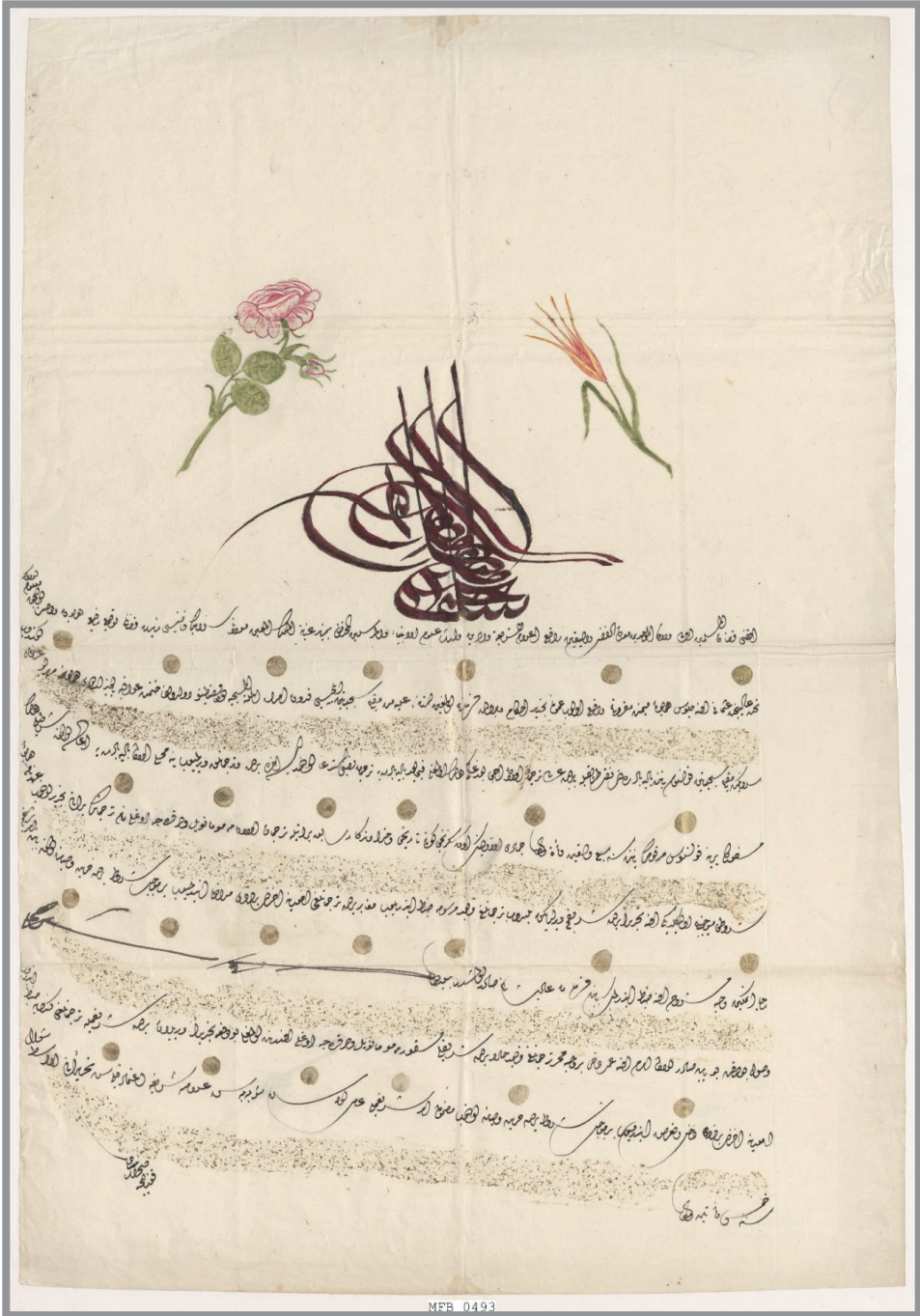
Ek 1- Selanik'teki Tercüman ve Hizmetkarlara Dair 1797 Yılına Ait Sicil Kaydı. (IAM, sicil nr. 172, s. 22-25)

Protected with trial version of Visual Watermark. Full version doesn't put this mark.

Ek 2- Sicilyateyn tercümanı Memomanuyel'in III. Selim tuğralı tecdit beratı. (BOA, MFB, 493)

MFB_0493

Ek 3: 1806 Tahkikatında Raiyyetliğe Dönen Tercüman ve Hizmetkarlar. (IAM., sicil nr. 184, s. 142-144.)										
Sıra	Ülke	Konsolos	Görev	İsim	Belge Türü	Belge Hicri	Mesguliyeti	Tahkikat Sonucu		
1	-	Asitane	Hizmetkar	Rufail Dimobez	Muafiyet E.	1220	-	Raiyyetliği kabul.		
2	Cezayir-i Seb'a	Sakız	Tercüman	Moze Misrahi veled-i Yako	Berat	1220	Tüccar	Raiyyetliği kabul.		
3	Cezayir-i Seb'a	Sakız	Hizmetkar	Davi veled-i Musa	Muafiyet E.	1220	Selanik'te sarraf	Raiyyetliği kabul. Sakız konsolosu Moze Misrahi'nin hizmetkarıdır.		
4	Cezayir-i Seb'a	Sakız	Hizmetkar	Salamon musa veled-i Simoil	Muafiyet E.	1220	Selanik'te sarraf	Raiyyetliği kabul. Sakız konsolosu Moze Misrahi'nin hizmetkarıdır.		
5	Cezayir-i Seb'a	Selanik	Hizmetkar	Corcio veled-i Dimitri	Muafiyet E.	1217	-	Raiyyetliği kabul. Tercüman Manoli veled-i Kiryako yanında hizmetkarıdır.		
6	Cezayir-i Seb'a	Selanik	Tercüman	Manoli veled-i Kiryako	Berat	1217	-	Raiyyetliği kabul.		
7	Cezayir-i Seb'a	Selanik	Hizmetkar	Altonoğlu Avanes	Muafiyet E.	1217	-	Beratını teslim eden tercüman Manoli veled-i Kiryako yanında hizmetkarıdır. İngiltere konsolosuna tercümanlık etmekle abz olunmuştur.		
8	Danimarka	Asitane	Tercüman	Rufail Simoil veled-i Salamon Zihor	Muafiyet E.	1220	Selanik'te sarraf	Raiyyetliği kabul. Asitane tercümanı Hacı Agob Veled-i Hacı Artin'in hizmetkarıdır.		
9	Danimarka	Asitane	Hizmetkar	Gori veled-i Apostoli	Muafiyet E.	1215	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Asitane'de tercüman Pol Zahrab yanında hizmetkarıdır.		
10	Danimarka	Asitane	Hizmetkar	Hacı Moso veled-i Hacı Nikola	Muafiyet E.	1220	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Asitane'de tercüman Hacı Agob veled-i Hacı Artin yanında hizmetkarıdır.		
11	Dubrovnik	Galata	Hizmetkar	Apostol veled-i Hacı Kaloti	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Galata'da tercüman Kiras oğlu Sarkis'in hizmetkarıdır.		

Ek 3: Devamı									
Sıra	Ülke	Konsolos	Görev	İsim	Belge Türü	Belge Tarihi Hicri	Meşguliyeti	Tahkikat Sonucu	
12	Dubrovnik	Kıbrıs	Hizmetkar	Nigol Papatogofli	Muafiyet E.	1218	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Kıbrıs'ta tercüman Simoiliyas'ın hizmetkardır.	
13	Dubrovnik	Selmanik	Tercüman	Gota veled-i Manol	Berat	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul.	
14	Dubrovnik	Selmanik	Hizmetkar	Todori veled-i Manoli	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Tercüman Gota veled-i Manol yanında hizmetkardır.	
15	Dubrovnik	Selmanik	Hizmetkar	Dimitri veled-i Daymandi	Muafiyet E.	1217	-	Raiyyetliği kabul. Tercüman Gota veled-i Manol yanında hizmetkardır.	
16	Flemenk	Asitane	Hizmetkar	Yani veled-i Andreya	Muafiyet – Yol E.	1221	-	Asitane'de tercüman Nesim Ben Namyas veled-i Yakub yanında hizmetkardır. Siroz'da olduğundan muafiyet emri kardeşinden ahz olunmuştur. Selanik'e geldiğinde yol emri de cizyedar-ı belde marifetiyile alımp Deraliye'ye gönderilecektir.	
17	İngiltere	Kıbrıs	Hizmetkar	Gota Nikola veled-i Varsalahomi	Muafiyet E.	1212	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Kıbrıs'ta tercüman Kırkor veled-i Kerkis yanında hizmetkardır.	
18	İngiltere	Selmanik	Tercüman	Sabetay veled-i Nehama	Berat	1204	-	Tercüman üç sene önce Kudüs'e gitmiş ve hakkında bilgi olmayıp iki nefer oğlu beratı gösterip tercümanlık iddiasında olsalar da cümle muvaceshesinde beratı terk ve raiyyetliği kabul etmişlerdir.	
19	İspanya	Selmanik	Hizmetkar	Davi veled-i Yüda Karasu	Muafiyet E.	-	Mismaracı	Raiyyetliği kabul. Selanik'te tercüman İsak veled-i Yüda Karasu'nun hizmetkardır.	
20	İspanya	Selmanik	Hizmetkar	Aşer veled-i Yüda Karasu	Muafiyet E.	1218	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Selanik'te tercüman İsak veled-i Yüda Karasu'nun hizmetkardır.	

Ek 3: Devamı										
Sıra	Ülke	Konsolos	Görev	İsim	Belge Türü	Belge Tarihi Hicri	Mesguliyeti	Tahkikat Sonucu		
21	İspanya	Selanik	Tercüman	İsak veled-i Yuda Karasu	Berat	1218	Mismaracı	Raiyyetliği kabul.		
22	İspanya	Kıbrıs	Hizmetkar	Kaloni	Muafiyet E.	1216	-	Raiyyetliği kabul. Kıbrıs'ta tercüman Yanaki Lirani veled-i Francisko Lirani yanında hizmetkardır.		
23	İsveç	Kandiye	Tercüman	Salamon Asio veled-i Yuda	Berat	1215	Selanik'te Sarraf	Raiyyetliği kabul. Yol emrini de teslim etmiştir.		
24	İsveç	Lazkiye	Tercüman	Simon veled-i Avram	Berat	1215	Selanik'te Sarraf	Raiyyetliği kabul. Yol emrini de teslim etmiştir.		
25	İsveç	Kandiye	Hizmetkar	İlyas Simoil veled-i Aron	Muafiyet E.	-	Selanik'te Sarraf	Raiyyetliği kabul. Tercüman Salamon'un iki hizmetkarından biridir.		
26	İsveç	Rodos	Tercüman	İsak veled-i Simoil Nasaz	Berat	1203	Selanik'te Sarraf	Raiyyetliği kabul.		
27	İsveç	Narda	Tercüman	Yakob veled-i Gavril Fario	Berat	1213	Selanik'te Sarraf	Raiyyetliği kabul. Yol emrini de teslim etmiştir.		
28	İsveç	Eğriboz	Tercüman	Hacı Koşo veled-i Hacı Panayot	Berat	1214	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Yol emrini de teslim etmiştir.		
29	İsveç	Eğriboz	Hizmetkar	Hacı Nikola veled-i Yorgi	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Eğriboz tercümanı Hacı Koşo'nun hizmetkarıdır.		
30	İsveç	İzmir	Hizmetkar	Yorgi Abvadmoz Bezioğlu	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul. İzmir tercümanı Mike Sormozî'nin hizmetkarıdır.		
31	Nederlanda	Haleb	Hizmetkar	Angeli veled-i Petro	Muafiyet E.	1218	Bazergan	Raiyyetliği kabul. Haleb'de tercüman ? veled-i Dzonin Gogaz'ın hizmetkarı. Yol emrini de teslim etmiştir.		
32	Nederlanda	Haleb	Hizmetkar	Angeli veled-i Petro	Muafiyet E.	-	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Haleb'de tercüman Cebriil veled-i Narotin'in hizmetkarıdır.		

Ek 3: Devamı								
Sıra	Ülke	Konsolos	Görev	İsim	Belge Türü	Belge Tarihi Hicri	Meşguliyeti	Tahkikat Sonucu
33	Nederlanda	Selanik	Hizmetkar	Hristo veled-i Esterbo	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetliği kabul. Selanik'te tercüman Doka veled-i Todi yanında hizmetkardır.
34	Nederlanda	Selanik	Tercüman	Hacı Çarisko veled-i Dimitri	Berat	1218	Suha'da Kocabaş	Raiyyetliği kabul.
35	Nederlanda	Selanik	Tercüman	Doka veled-i Todori	Berat	1218	Siroz Tüccarı	Raiyyetliği kabul.
36	Nederlanda	Selanik	Hizmetkar	Ligori veled-i Yani Burganoğlu	Muafiyet E.	1218	-	Raiyyetliği kabul. Doka veled-i Todori'nin yanında hizmetkar. Diğer hizmetkari da muafiyet emrini gönderip teslim etmiştir.
37	Nederlanda	Selanik	Hizmetkar	Hacı Panayot veled-i Hacı Yorgi	Muafiyet E.	1218	-	Raiyyetliği kabul. Tercüman Hacı Çarisko'nun hizmetkardır.
38	Nederlanda	Asitane	Tercüman	Nesim Ben Tamyas veled-i yakub	Berat	1220	-	Raiyyetliği kabul. Asitane Maslahatgüzarı yanında tercümandır.
39	Nederlanda	Asitane	Hizmetkar	Dimitri Kosta	Muafiyet E.	1210	-	Asitane'de tercüman Nesim Ben Namyas veled-i Yakub yanında hizmetkardır. Deraliye'den Selanik'e bir kıta yol emri ile gelmiş bu da elinden ahz olunmuştur.
40	Nemçev	Selanik	Hizmetkar	Nikola veled-i Dimitri	Muafiyet E.	1218	Tüccar	Selanik'te Nemçe konsolos vekili yanında tercüman olan Abod Rusino'nun Asitane'de olduğu konsolosu tarafından ihbar edildiğinden hizmetkari raiyyetliği kabul etmiştir.
41	Nemçe	Selanik	Tercüman	Antonyo veled-i Teodoro	Yol emri	-	-	Nemçe konsolosunun sabık tercümanı olup yedinde zuhur eden bir kıta yol emri suretini irad ve itara şayan olmamakla suret-i mezkur yedinden ahz ve tenbih birle raiyyetliği kabul etlemiştir.

Ek 3: Devamı										
Sıra	Ülke	Konsolos	Görev	İsim	Belge Türü	Belge Tarihi Hicri	Meşguliyeti	Tahkikat Sonucu		
42	Prusya	İskenderiye	Tercüman	Simoil İsak Molbano	Berat	1213	Selanik'te Sarraf	Raiyyetli kabul. Prusyalı'nın Maslahatgüzarıyesinde mukim konsolos yanında. Yol emrini de teslim etmiştir.		
43	Prusya	Haleb	Hizmetkar	Hacı Nano veled-i Kristo	Yol emri	1214	-	Raiyyetli kabul. Haleb'de tercüman Samuel yanında hizmetkardır.		
44	Prusya	İzmir	Hizmetkar	Nikolaki veled-i İskarlet	Muafiyet-Yol E.	1217	Tüccar	Raiyyetli kabul. İzmir'de tercüman Fernandez veled-i Corci yanında hizmetkardır.		
45	Prusya	İskenderiye	Hizmetkar	Nikolaki veled-i Kostantino	Muafiyet E.	1214	-	Raiyyetli kabul. İskenderiye'de tercüman Samuel İsak Molbano yanında hizmetkardır.		
46	Prusya	İskenderiye	Hizmetkar	Margariti veled-i Kostandi	Muafiyet-Yol E.	1213	-	Raiyyetli kabul. İskenderiye'de tercüman Samuel İsak Molbano yanında hizmetkardır.		
47	Rusya	Selanik	Tercüman	Banoli veled-i Hacı Dimitri Moniko	Berat	1214	-	Ticaret ve raiyyetli kabul etmiştir.		
48	Rusya	Selanik	Hizmetkar	Naum veled-i Ananazi	Muafiyet E.	1214	-	Raiyyetli kabul. Tercüman Banoli veled-i Hacı Dimitri Moniko yanında hizmetkardır.		
49	Sicilyateyn	Selanik	Hizmetkar	İsak veled-i Yako Francis	Muafiyet E.	1217	Tüccar	Raiyyetli kabul. Yenişehir'de mukim tercüman Cilbon Danyel veled-i İshak Porla yanında hizmetkardır.		
50	Sicilyateyn	Selanik	Hizmetkar	Antonyo veled-i Hacı Yanaki	Muafiyet E.	1214	-	Raiyyetli kabul. Tercüman Nikola veled-i Yani Gago'nun terk ettiği berat verilen Yasef veled-i Danyel Borla'nın hizmetkardır.		
51	Sicilyateyn	Selanik	Tercüman	Yani Gago	Berat	1204	-	Raiyyetli kabul.		
52	Sicilyateyn	Selanik	Hizmetkar	Yorgi Hacı İskampali	Muafiyet E.	-	-	Raiyyetli kabul. Tercüman Yani Gago yanında hizmetkardır.		

I. Erzurum Antlaşması Metninde Yapılan Tahrifat ve Antlaşmanın Uygulanmasında Yarattığı Sorunlar

Falsifications in the Letter About the First Treaty of Erzurum and the Resultant Problems in Implementing the Treaty

Eralp Yaşar Azap*

*Dr., Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.Y.A. 0000-0002-8113-294X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eralp Yaşar Azap,
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı,
İstanbul, Türkiye.

E-posta/E-mail: eralpyasarazap@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.06.2022

Kabul/Accepted: 07.06.2022

Atıf/Citation:

Azap, Eralp Yaşar. "I. Erzurum Antlaşması Metninde Yapılan Tahrifat ve Antlaşmanın Uygulanmasında Yarattığı Sorunlar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 77 (2022): 213-257.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1086380>

Öz

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı, 1823 yılında imzalanan Erzurum Antlaşması ile yahut literatürdeki yaygın adıyla I. Erzurum Antlaşması'nın imzalanması neticesinde nihayete erdi. I. Erzurum Antlaşması, mahiyeti itibarıyla devletler arasındaki sorunları, iki ülkenin bir önceki yüzyılda mutabık kaldığı ve 1746 yılında imzalanan Kerden Antlaşması'nın metnine göre çözüme temelinde tesis edilmişti. Ancak metnin tesis sürecinde başlayan birtakım anlaşmazlıklar, sulh metninin doğru bir şekilde oluşturulmasına ciddi oranda engel teşkil etti. Tesis edildiği düşünülen antlaşma metninin her iki devlet elinde bulunan ve aralarında farklılıklar olan nüshaları ise, bugün halen tartışılması gereken bir konudur. Devletlerin elindeki bu farklı nüshalardan alınan cesaretle daha büyük sorunlara yol açan bir kısım antlaşma hükümleri de ilerleyen dönemlerde Osmanlı ve İran devletlerini hayli meşgul ederek soruna dönüşmüş ve bu sorunlardan bazıları, XX. yüzyıla dahi taşınmıştır.

Anahtar sözcükler: I. Erzurum Antlaşması, Osmanlı Devleti, İran, Kaçar Hanedanı, Sınır

ABSTRACT

The Ottoman-Persian War of 1820-1823, ended in 1823 with both parties signing the Treaty of Erzurum, known commonly in the literature as the First Treaty of Erzurum. The First Treaty of Erzurum resolved the problems between the two states and was in essence based on the terms in the Treaty of Kerden that the two states had signed and agreed upon a century prior in 1746. However, certain disagreements that emerged in the process of composing the terms of the treaty posed a serious obstacle to properly establishing the terms for peace. Both states had a different version of the treaty based on their idea of how it had been composed, and these different versions continue to warrant further discussion. Certain clauses from the Treaty of Erzurum led to even greater problems, and due to the audacity that had been derived from these different versions, the states turned these into problems in the future, problems that occupied the agenda of the Ottomans and Iranians to a great extent. Some of these problems even carried over to 20th century.

Keywords: First Treaty of Erzurum, Ottoman State, Persia, Qajar Dynasty, border

Extended Abstract

The Ottoman-Persian War between 1820-1823 was the last war between the Ottoman and Persian States who had been struggling with one another in the East for centuries and concluded with the signing of the treaty known in the literature as the First Treaty of Erzurum. This Treaty was established based upon the Treaty of Kerden, which both states had signed in 1746. Negotiations over the treaty were conducted in Erzurum, and fierce disputes occurred over the articles of the treaty to be signed. As a consequence of these fierce disputes over the text of the treaty, copies of the letter that had been confirmed by the representatives both states had assigned were sent on July 28, 1823 to both Fath Ali Shah of Persia and the Ottoman Emperor Mahmud II for their confirmation. This study has been prepared with the aim of addressing the falsifications in the letters of agreement that had been sent to the rulers of both states in 1823 and that weren't even brought up during the treaty negotiations, the consequences of these falsifications, and some of the problems that resulted from them in the Ottoman-Persian relationships that would follow.

Before carrying on with this study, some data were found in the Persian sources regarding these issues. However, these data were not compiled or interpreted by means of comparing and analyzing the Turkish and Persian sources side by side. Research regarding this subject has comprehensively addressed both Ottoman archival documents and major Persian and Turkish resources of the era in attempts to clarify the issue in detail. In this respect, the Ottoman and Iranian states are seen to have attempted to resolve the situation through the envoys they sent one another after signing the Treaty of Erzurum. The Ottoman envoy Necip Efendi was the one who brought the letter of agreement to Persia in the name of the Ottoman Empire and faced an unexpected situation there. The Iranian diplomatic delegation declared that Persia was displeased with the Treaty and had made revisions upon the letter. They infused their revised text into the one to be sent to the Ottoman Empire for acceptance. Afterwards, the Iranian envoy Qasim Khan brought the Persian version of the letter on the First Treaty of Erzurum to Istanbul in the name of Persia and presented a text contradictory to the one that had been agreed upon earlier. The envoy demanded Sultan Mahmud II approve this letter. The Foreign Ministry of the Ottoman Empire recognized that the letter regarding the First Treaty of Erzurum was not the same as the one that had been agreed upon earlier. Thereupon they declared the letter the Persian envoy Qasim Khan had brought to be unacceptable. Once Qasim Khan realized that this circumstance would create a diplomatic crisis, he requested to meet the Chief of the Scribes, the Ottoman Foreign Minister of the time. Representatives from both lands discussed this issue over protracted negotiations. The Ottoman side stated finding this behavior from Persia to be diplomatically improper and inadmissible with regard to international law and therefore they would never present that version of the letter to the Sultan unless the previously agree upon letter was brought to

them. Despite the Iranian envoy Qasim Khan seeking to defend his state against these claims from the Ottoman representatives, the issue was resolved in favor of the Ottoman Empire after protracted discussions. The Ottoman Empire detained the Iranian envoy Qasim Khan in Istanbul and provided the emended letter that Persia was to have brought to Istanbul. However, the problem of which letter of agreement that emerged at the end of this process was the emended one could never be settled. The Turkish and Persian letters involving the articles of the First Treaty of Erzurum that exist in the archives, main sources, and other publications of both parties differ from one another. This indetermination that our study places along its main axis as well as the tensions that occurred between the two powers following the agreement, which we assess to have been caused by this circumstance, went on for many years. Issues such as political interventions in the Baghdad region that was under Ottoman possession, efforts at sustaining the problem regarding tribes located along the borderline and ownership of the castles located on the Eastern border that were used with military aims were the first of these problems. Iran had pressured the Ottoman Empire politically over these issues for many years, despite having no rights in terms of the agreement. Although the war had come to an end and the treaty had been signed at its conclusion, Iran continued its interventions into the Baghdad region where, according to the treaty, it had no right to be politically involved. On the other hand, the attempt was made in this regard to exploit the issue of the tribes that had caused the Ottoman-Persian War between 1820-1823. Troubles between the Ottoman Empire and Persia that resulted from the falsifications in the letters of agreement were not just limited to these mentioned issues. The matter of the ownership of Kotur Castle located on the border between Ottoman and Persian lands continued to create a problem, as did the other castles on the border. Even though this matter was brought up at the initiation of Galip Pasha, the Governor of Erzurum of the time, Iran continued to act contrary to the letter of the treaty in these negotiations. The points upon which compromises had been made during the negotiations were not fulfilled by Persia. As a result, political problems arose again between the parties. Although the Russia-Persian war that started in 1826 had cooled the temperature of this issue on the agenda, it maintained itself enough to again create a problem between both states after the Ottoman-Russian war that broke out later on. With regard to the Kotur Issue that had come down from the First Treaty of Erzurum and remained unresolvable through the Second Treaty of Erzurum signed in 1847 between the Ottoman Empire and Persia, no final solution was able to be found in the later years of the century as well. Great Britain saw the heavy results the Ottoman Empire bore from the Treaty of Berlin that was signed in 1878 as a kind of opportunity and added the article to this treaty that the Kotur area was to be included in Persian territory, even though England had not been a party to the war; this made the problem worse. This issue regarding the Kotur area, which the Ottoman Empire seized again after this process, could not be resolved even through the Istanbul Protocol that the Ottoman Empire and Persia signed in 1913, which attempted to

identify the borders of both states. This issue even continued into the days of the Republic. The Kotur issue that had come to the fore after the First Treaty of Erzurum and didn't get resolved until after the boundary treaty the Republic of Türkiye signed with Persia in 1932, which redrew Türkiye's Eastern borders, was the product of several centuries.

This study has attempted to explain how the problems that arose during the process of the First Treaty of Erzurum had affected the agreement and its application and drawn out the matter. All the mentioned details did not get finalized through the First Treaty of Erzurum due to the text of the First Treaty of Erzurum being composed of falsified articles and the serious problems that occurred during its application in this respect. Ultimately, today no agreement is found regarding which emended version of the letter regarding the First Treaty of Erzurum is the actual one. In addition, Persia was a party to this treaty and aware of the fact that differences existed between the two copies that were signed at the time. Persia considered this issue a lot and attempted to take advantage of it for a long time in accordance with its political aims and to provide for its self-interests.

Giriş

1820 yılının son aylarına doğru savaşa evrilen Osmanlı-İran ilişkileri, 1820-1823 yılları arasında yaklaşık olarak üç sene harp şartları ekseninde yürütüldü. Rum fetretinin Osmanlı Devleti üzerinde yarattığı siyasi / askerî bunalım¹, bununla bağlantılı olarak Rusya'nın, İran'ı Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa teşviki², konargöçer olarak yaşayan Sepki ve Haydaranlı aşiretlerinin çıkardığı sorunlar³ ile İranlı hacılar ve tüccarların Osmanlı Devleti'nin yerel yöneticilerinin baskılarına maruz kalmaları, İran açısından savaşın çıkması için gereken şartları oluşturmaktaydı⁴. Tüm bu gerekçelerden yola çıkan İran, 1820 yılının Eylül ayından itibaren Osmanlı topraklarına Bayezid ile Kars üzerinden saldırıya geçti ve Osmanlı Devleti tebaasının canıyla malına doğrudan kastederek örgütlü / ölümcül bir şiddet uygulamaya başladı⁵. Osmanlı Devleti'nin buna mukabil gösterdiği silahlı ve organize tepki neticesinde tam bir savaş hâline geçen iki devlet, 1823 yılında akdedilen Erzurum Antlaşması'na⁶ kadar merkezi Erzurum olan Şark Cephesi ile merkezi Bağdat olan iki ana cepheye askeri mücadele verdi. Bu mücadelenin mağlubu Osmanlı Devleti, kendisinin toprak kaybetmesini ve Rusya'nın safına geçmesini istemeyen İngiltere ile antlaşma için murahhas tayin edilen tecrübeli devlet adamı Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Mehmet Emin Rauf Paşa'nın başarılı diplomatik hamlelerinin de etkisiyle masada kazanmayı başardı⁷ ve toprak verilmeyen bir antlaşmayı İran ile imzaladı.

Bu çalışma; iki ülke arasında imzalanan ve siyasi tarih literatüründe I. Erzurum Antlaşması olarak anılan muahedenin mübadelesi esnasında yaşanan sorunlardan başlayarak antlaşmaya ve dahi sonrasına taşınan çekişmeleri, antlaşmayla ilgili bilinmeyenleri, antlaşmaya rağmen çözülemeyen ve sonradan çatışma haline gelen meseleleri ele alarak daha önce üzerinde ayrıntılarıyla durulmamış hususların değerlendirmesini yapmaya çalışacaktır. Bu bağlamda, Erzurum Antlaşması'ndan yahut savaşa sebep olan meselelerden kaynaklanıp antlaşma

1 Ahmed Cevdet (Paşa), *Tarih-i Cevdet*, c. XII, Dersaadet 1301, s. 3.

2 Yahya Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 128; Serkan Keçeci, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus Against Its Southern Rivals (1821-1833)*, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016, s. 160-161.

3 Muhammed Taki Sephehr, *Nasihü'l-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, cild-i evvel, Esatir, Tahran 1377, s. 318.

4 BOA, HAT, 1314/51255, Zilkade 1235 (Ekim 1820); The Times, *Issue: 11711*, (Friday, Nov. 8, 1822); Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 164.

5 BOA, HAT, 825/37413-A, 21 Zilhicce 1235 (29 Eylül 1820); 807/37195-H, Zilhicce 1235 (Eylül 1820).

6 Antlaşmanın imza tarihi literatürde genel olarak, iki ülkenin murahhasları Rauf Paşa ve Mirza Muhammed Ali Aştıyani'nin üzerinde ittifak sağladıkları temessüklerin imza tarihi olan 28 Temmuz 1823 olarak kabul görmektedir. Lakin mübadele edilen temessüklerin antlaşma haline gelip Feth Ali Şah ve Sultan II. Mahmud tarafından onaylanması yani tasdikname haline gelmesi, 1824 yılına sarkmış hatta daha sonra da bahsedileceği üzere antlaşmanın tek ve doğru nüshası üzerinde ittifak sağlanamamıştır.

7 The Times, *Issue: 11965*, Monday, Sep. 1, 1823, s. 2; Eralp Yaşar Azap, *1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021, s. 251.

sonrası devam eden hususlara dair çözümsüzlükler vurgulanacak ve ilgili başlıklar, siyasi / askerî temelli konuları içeren bir çerçevede ele alınacaktır.

Antlaşma Metninin Değiştirilmesi ve Ortaya Çıkan Farklı Metinler

Erzurum'daki valilik sarayında iki ülkenin diplomatik temsilcileri murahhasların arasında geçen uzun müzakereler neticesinde üzerinde anlaşma sağlanan temessük metinlerinin Feth Ali Şah ve Sultan II. Mahmud tarafından onaylanan suretleri sayılan tasdiknameler, ülkelerin elçileri tarafından mübadele amacıyla başkentlere götürülmek üzere yola çıkarılmıştı. Bu diplomatik vazifenin görevlileri, İran adına Serheng yani bir albay olan Kasım Han ve Osmanlı Devleti adına ise orta elçi sıfatını taşıyan Sabık Divan-ı Hümayun Beylikçisi Mehmed Necib Efendi'ydi.⁸

Aldığı tasdiknameyi başkent Tahran'a götürmek ve şaha takdim etmek için yola çıkan ilk elçi, Osmanlı Devleti Elçisi Mehmed Necib Efendi oldu. 13 Ağustos 1823 tarihinde Erzurum'daki görüşmeler bittikten kısa bir süre sonra İstanbul'dan yola çıkan Necib Efendi⁹, Revan ve Tebriz'e uğrayıp bir dizi görüşme yaptıktan sonra, Tahran'a varmıştı¹⁰. Burada Feth Ali Şah'a tasdiknameyi takdim eden elçi Necib Efendi, kendisiyle uzun uzun siyasi sohbetler ederek şahın teklifi üzerine İranlıların coşkulu bayramı olan nevruzu orada geçirmek için Tahran'da kalmıştı¹¹. Zira halen üzerinde ittifak edilemeyen ve aslının hangisi olduğu net olarak anlaşılabilen Erzurum Antlaşması'na ait tasdiknamede o günlerde, İran tarafının isteği doğrultusunda birtakım düzeltmeler yapılmıştı¹². Osmanlı dönemi kaynaklarında tesadüf edilemeyen bu duruma, Farsça kaynaklarda da yüzeysel olarak yer verilmekteydi. Kaçar dönemini anlatan Farsça tarihlerde, antlaşma ve müzakereler ile ilgili süreçler detaylandırılmamıştı. Dönemin İranlı tarihçileri, Necib Efendi tarafından getirilen tasdiknamenin Feth Ali Şah tarafından beğenilmediğinden ve bu yüzden İran Kaymakamı Ebulkasım Ferahanî'nin Tebriz'den çağrılarak Necib Efendi ile yeni bir antlaşma dizayn ettiğinden bahsetmekteydi. Bu sürecin nasıl işlediği ve hangi maddeler üzerinde düzeltmeler

8 Sahnâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241 / 1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, OSAV, İstanbul 2000, s. 235-236; BOA, HAT, 802/37100-C-D, Muharrem 1239 (Eylül 1823).

9 Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 235-236.

10 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasiri (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-i Fethali Şah)*, Tahran 1380, s. 7810.

11 Azap, *a.g.t.*, s. 253.

12 Cihangir Kaymakamî, Erzurum Antlaşması'nın doğru nüshasının hangisi olduğu üzerine yaptığı değerlendirmede, metnin tashihi edilmek zorunda kalınmasına sebep olarak murahhas unvanıyla Erzurum'a gönderilen Mirza Muhammed Ali Aştıyani'nin müzakere masasındaki beceriksizliğini göstermektedir. Bu antlaşmanın İran'ın menfaatlerine uygun olmadığı düşünüldüğünden antlaşmanın maddelerinde düzeltmeler yapıldığı yorumunu yapan Kaymakamî, tashihi olunan metnin dahi İran'ın istediği şekle gelemediğini ifade etmektedir. Cihangir Kaymakamî, "Metn-i Diğeri ez Moahede-i Evvel-i Erzenelrum", *Berresiha-yı Tarihi*, Sal-ı Heştom, Şomare 5, 1352, s. 27.

yapıldığı, Ferahanî'nin namelerinden öğrenilebiliyordu¹³. Kaymakam Ferahanî vasıtasıyla Abbas Mirza adına Sultan II. Mahmud'a gönderilen namede, Feth Ali Şah'ın nelerden memnuniyetsizlik duyup böyle bir yola tevessül ettiği anlaşılabilirdi. Nitekim bu durumun ispatını, üzerinde düzenleme yapılan maddeleri ihtiva ettiği düşünülüp Kasım Han tarafından İstanbul'a gönderilen tasdikname metni yapmaktaydı. Bu bahis, daha sonra izah edilecek olmakla birlikte Feth Ali Şah'ın, Necib Efendi ile gelen antlaşma metnindeki en büyük rahatsızlıklarının:

- Ahitnamede iki devletin ittifadından bahsedilmemesi
  - Bazı maddelerde İran Devleti'nden söz edilmemiş olması ve söz edilen birtakım yerlerde devletin kötü anılması
  - Antlaşmanın ilk maddesinde yer verilen coğrafi sınırlar ve Bağdat semti ile üçüncü maddede bahsedilen Haydaranlı ve Sepki aşiretleri mevzularında farklı ifadelerin yer alması
  - Baban ili maddeleri
- olduğu söylenmekteydi¹⁴.

Yukarıda zikredilen temel maddeler yahut diğer bir tabirle Feth Ali Şah'ın rahatsızlık duyduğu meselelerin metin üzerindeki düzeltilmesinin, Kaymakam Ferahanî'nin riyasetinde ve Necib Efendi'nin olduğu bir mecliste yapıldığı bilinmekteydi. Düzenlenen bu ikinci metnin, Feth Ali Şah tarafından mühürlendiği ve iki ülkenin elçisi tarafından İstanbul'a gönderildiği ifade edilmekteydi. İkinci metnin ne zaman İstanbul'a yollandığı üzerinde tespitler yapılabilmekle birlikte metnin ne zaman kaleme alındığına dair aynı netlikte yorumlar yapılamamaktaydı. Tahran'da tashih edilen metin, İranlı Abdurrezak Big Dunbulî'ye göre 1239 yılının Muharrem ayında tesis edilmişti. Miladi olarak 1823 yılının Eylül ayına tesadüf eden bu tarihi, *Measir-i Sultaniye* gibi önemli Farsça kaynaklar aynı yılın Rebiülahiri olarak vermektedir ki muahedenin tashihi Muharrem ayında bitirilmediğinden ve sürecin uzamasından yola çıkarak İran kaynaklarının bu hususta ittifak edemediği görülmekteydi¹⁵. Tashih edilen ikinci metin olduğu düşünülen Farsça metnin üzerinde de Erzurum'da kabul edilen temessük tarihi olduğu bilindiğine göre, burada elçilerin başkentlere gidiş tarihleri yol gösterici olacaktır.

Tahran'da düzenlenip İstanbul'a gönderilen metni yanında getirdiğini tahmin ettiğimiz İran Elçisi Serheng Kasım Han, 16 Ocak 1824 tarihinde Kars'a ulaşmış, Osmanlı topraklarına

13 Kaymakamî, a.g.m., s. 17.

14 Kaymakamî, a.g.m., s. 35-37.

15 Kaymakamî, a.g.m., s. 32-35.

girmişti¹⁶. Tahran'dan net olarak ne zaman ayrıldığını bilemediğimiz Osmanlı Elçisi Necib Efendi ise, İstanbul'a varmak için 3 Mayıs 1824 tarihinde Erzurum'da bulunmuştu¹⁷. Necib Efendi'nin iki defa Tahran'a gitmediği varsayılırsa ve iki elçinin düzeltilmiş metinleri İstanbul'a götürdüğü düşünülürse İstanbul'a gitmek için yola çıkan iki elçinin aralarındaki varış farkı çok da fazla değildi. Dolayısıyla düzeltilmiş metinlerin bizce, 1823 yılının son ayında elçiler tarafından en azından İran elçisi tarafından İstanbul'a götürüldüğü söylenebilirdi. Zira Necib Efendi'nin, nevruzu İran'da geçirmiş olma ihtimali vardı. Buradaki mühim husus, antlaşma metninin Tahran'dan üzerinde oynanmış olarak İstanbul'a getirildiği ve bu durum, antlaşmayı takdim için İstanbul'a gelen İran Elçisi Serheng Kasım Han ile reisülküttap arasında yaşanan tartışmada tamamen gün yüzüne çıktı. Bu meselenin ayrıntılarına geçmeden evvel, tashih edilen metinle alakalı Osmanlı Devleti Elçisi Necib Efendi'nin merkezi, Tahran'da bilgilendirdiğine yahut bu işlemi hangi yetkiyle yaptığına dair herhangi bir kayda rastlanmadığı söylenmelidir. Fakat Tahran'da tashih edilen / değiştirilen metnin İstanbul'da, tasdikname ile farklı olduğunun görülmesi ve metnin tekrar eski hâline getirilmesi için Kasım Han vasıtasıyla Tahran'a gönderilmesi, Osmanlı Devleti'nin süreci merkezden tam olarak yönetemediğine işaret eder ve bu durum da yaşanacak diplomatik bir krizin habercisidir. Antlaşmanın nüshaları arasındaki farklılara geçmeden evvel, İstanbul'un bu konuda ilk olarak neleri fark ettiği ve duruma nasıl bir reaksiyon gösterdiği hususuna açıklık getirmek gerekir.

İran Elçisi Serheng Kasım Han, 3 Nisan 1824 tarihinde İstanbul'a gelmişti¹⁸. Kendisi, Abbas Mirza ve Kaymakam Ferahani'den getirdiği namerler ile tasdiknameyi teslim için, Babiali'de sadrazam ile görüşmüştü¹⁹. Akabinde teşrifat kuralları gereği huzura kabul edilen elçi Kasım Han²⁰, reisülküttap ile mülakat gerçekleştirdi. Esasında Necib Efendi, Kars'a ulaştığı 25 Nisan 1824 tarihinde tasdiknamenin İran şahına tesliminden bahsederken İranlıların, tasdiknamedeki tahrifatın düzeltilip yakında getirileceği beklentisi içerisinde olduğunu beyan etmekteydi. Sultan II. Mahmud, İranlıların aldatma yoluyla kendilerine sahil olmayan metnin tam olarak kullandığı ifadeyle “yutturulacağını” düşünüyordu²¹. Dolayısıyla bu gelen metnin, Osmanlı Devleti'ne “yutturulmak” istenen metin olduğu fikri daha ağır basmaya başladı. Bu haber, çok geçmeden taşraya da yayıldı. Metin geldiğinde, gerçekten üzerinde oynanmış olduğu da görülecekti. Elçi Kasım Han İstanbul'dayken Van Muhafızı Mahmud Paşa, tebdili iktiza eden tasdiknamenin tashih edilmiş onaylı sureti Osmanlı topraklarına ulaşana kadar, serasker paşanın emri gereği ihtiyatlı olunacağını beyan etmekteydi. İranlıların hilekâr bir millet olduğu fikrini serdeden paşa, Osmanlı topraklarındaki İran tebaası ile aralarında

16 BOA, HAT, 786/36677, 14 Cemaziyevvel 1239 (16 Ocak 1824).

17 BOA, HAT, 815/37281, 5 Ramazan 1239 (4 Mayıs 1824).

18 Cevdet, *a.g.e.*, s. 99.

19 BOA, HAT, 782/36597, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

20 Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 311.

21 BOA, HAT, 802/37103, 25 Şaban 1239 (25 Nisan 1824).

münafereye sebep olacak durumlardan da imtina edileceğini söylüyordu²². Ama her ihtimale karşı asker, masadan kalkılabileceğini değerlendirerek cepheye gitmek için hazırlık yapmayı da ihmal etmiyordu.

Asker tekrar savaşa hazır şekilde beklerken, 1824 yazı başında reisülküttabın hanesinde görüşmeler başladı. Teamüller gereği elçiyi kabul eden Reis Efendi, Kasım Han'ı ve takdim ettiği tasdiknameyi pek de hoş karşılamadı. Divan-ı Âli'de Kasım Han tarafından sunulan tasdiknamenin, kalemde saklanan ve antlaşmanın murahhasları Rauf Paşa ile Aştiyanî arasında mübadele edilen Farsça temessükle lafzen ve mana olarak uyuşmaması, tasdiknamenin iadesine sebep olacaktı. Elçi Kasım Han'a iade edilen ve bir anda İran diplomatik delegasyonunda şaşkınlık yaratan bu gelişmenin akabinde Kasım Han, Reis Efendi'den acilen randevu talep etti²³. Akşam yemeğini kendisiyle yemek istediğini Reis Efendi'ye bildiren elçi, yanına İran Maslahatgüzarı Ağa Mustafa ve Serkâtibi de alarak reisülküttabın evinin yolunu tuttu. Randevu günü akşam saat sekizde başlayan yemekli kabulde ev sahibi Reis Efendi, sohbetin gergin geçeceğini en başından Kasım Han'a hissettirecekti. Kasım Han'a hitaben Reis Efendi; öteden beri devletler arasında yapılan antlaşmaların tasdikname metinlerinde, temessükte yazılı kelimelerin ve ibarelerin lafz be lafz aynı olageldiğini söylerken bu durumun neden kendisi tarafından getirilen tasdiknamede olmadığını soruyor, bu sebeple antlaşmanın taraflarına iade edildiğini beyan ediyordu. Bu duruma çok şaşırın Elçi Kasım Han, devletini savunmak zorunda kaldı. Barışı en başında isteyen tarafın İran olduğu gerçeğini yineleyerek sözlerine başlayan elçi, İran'ın antlaşma maddelerine uygun hareket ettiği ve diplomatik kaidelerden habersiz olmadığını sözlerine ekleyerek antlaşmanın esas ve erkânını bozacak hiçbir hususun mevzu bahis olamayacağını da söyleyip ortada sorun bulunmadığını iddia ediyordu. Hatta elçi, reisülküttabın ortaya koyduğu tavra cevap olarak, "... *Devlet-i Aliyye'nin muradı musalahayı istememek sureti ise o başkadır...*" ifadelerini kullanıp barışı bozan taraf, bu tutumunuzla siz olacaksınız demek istiyordu.

Bu sözler üzerine zaten var olan gerginlik, daha da artmaya başladı. Elçi Kasım Han, âdeta meydan okurcasına, Farsça temessük ile getirdiği tasdiknamenin mukayese edilmesini önerdi. Bu sayede gerçek ortaya çıkacaktı. Farklılıkların ifadelerde mi yoksa anlamda mı olduğunu anlaşılması için, bu öneri makuldü. Elçi ile beraber İran adına orada bulunan Maslahatgüzar Ağa Mustafa ve Serkâtib, metinlerin esas bölümünden başlayarak mukayeseye başladılar. Metinler mukayese edildikçe, Reis Efendi'nin iddiaları doğrulanıyordu. Bağdat bölgesine

22 BOA, HAT, 786/36704, 30 Ramazan 1239 (29 Mayıs 1824).

23 Bu randevunun hemen öncesinde Osmanlı tarafı, İran Maslahatgüzarı Ağa Mustafa'yı, Babıali'ye çağırmişti. Tasdikname ve temessük metinlerini mukayese eden Osmanlı diplomatları, Tahran'dan gelen tasdiknamenin tahrif edilmiş olduğunu beyan ederek konunun müzakereye dahi kapalı olduğunu belirtmişti. Bunun barışı bozmak anlamına geleceğini ifade eden Ağa Mustafa'ya Osmanlı tarafı elçiyi dahi kabul etmeyeceklerini söyleyince, Ağa Mustafa geri adım attı. Tasdiknameyi yanına alan Ağa Mustafa, doğruca elçinin kaldığı hanenin yolunu tuttu ve Reis Efendi'nin de olduğu bir mecliste İran Elçisi Kasım Han'a bir mülakat ayarladı. BOA, HAT, 782/36603, (Tahminen Haziran 1824).

İran'ın müdahale etmemesini isteyen ve Osmanlı Devleti'nin oradaki siyasi varlığını tanıyan madde, İran'ın getirdiği tasdiknamede farklıydı. İranlılar maddeyi, iki devletin de oraya siyaseten müdahale edemeyeceği şeklinde tashih ederek değiştirmişlerdi. Bunun mânâdan ziyade lafızdan kaynaklandığını ve çok da önemli olmadığını söyleyen Ağa Mustafa, biraz da ön almak için, şahın haremının hac ziyaretini ihtiva eden madde ile İranlı tüccarların satacağı kiraz çubuğunu içermesi gereken maddelerde, Osmanlı tarafının da aynı şekilde davrandığını iddia etmeye başladı. Reisülküttap, İran'ın bu yaptığını büyük bir kriz olarak gördü ve bunun bir devletin şanına yakışmayacağını belirtti. Erzurum Antlaşması'nın hazırlanmasında, I. Mahmud ve Nadir Şah arasında 1746 yılında imzalanan Kerden Antlaşması'nın esas alınacağı bilinmesine rağmen İranlıların neden maddeleri değiştirdiğine anlam veremediğini açıkça İran heyetine soran Reis Efendi, kendisini tatmin etmeyen cevaplarla karşılaşıyordu. Sohbet gittikçe gerginleşirken elçi, Kerden Antlaşması'nın temessüğüyle tasdiknamesinin birebir aynı ve harf be harf uyuşup uyuşmadığını sordu ve konu başka bir mecraya taşındı. Divan-ı Hümayun'daki kuyudat mecmuasında bulunan eski antlaşmaların beylikçi efendi tarafından istishab ettirilmesi ve Kerden Antlaşması'nın kendisine sunulmasının meclis müzakeratına matuf olacağı tarafına iletilen Elçi Kasım Han, buna mukabil dikkat çekici bir teklifte bulundu. Elçi, İstanbul'da bulunan İngiliz ve sair devletlerin misyonlarının kendileriyle aralarında hakem olması, mevcut tasdikname ve temessüğü mukayese edecek bir meclis oluşturulup bu durumun onların hakemliğinde çözülmesi önerisini ortaya attı²⁴. Sözlerinin devamında Kasım Han, eğer durum Osmanlı Devleti'nin iddia ettiği şekilde neticelenirse, tasdiknameyi düzeltilmek üzere İran'a bizzat kendisinin götüreceğini beyan etti. Osmanlı heyeti bu sözlere cevap olarak, iki devlet arasındaki sorunun kendilerini ilgilendirdiğini ve başından beri bu işe karışılmadığını söylerken sözlerine itibar edilmemesinin yadırganıcı olduğunu ifade etti. Bunun bir "rezalet lakırdısı" olarak görüldüğünü de söyleyen Reis Efendi, sakın kalamamaktaydı. Buna rağmen İran, eski antlaşmanın çıkarılıp mukayese edilmesinde ısrar etmekteydi. Hatta bu olayın asla duyurulmaması gerektiğini de söyleyen İranlılar, Osmanlı Devleti'nin meclis sırlarının teminat altında olduğu cevabını aldılar ve şayet buradan dışarı bir söz çıkarsa onun kesinlikle İranlılar tarafından çıkarılacağını sert bir tonda İran heyetine söylediler. En nihayetinde Kasım Han müsaade istedi ve Ağa Mustafa ile gizlice on dakikalık bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmenin ardından iki delegasyon sohbete kaldığı yerden devam etti ve Kasım Han, düşmanlara karşı birlikte hareket edilmesi önerisini getirerek ortamı yumuşatmaya çalıştı. Ama Osmanlı tarafı yukarıda zikredilen her türlü teklifi bir kenara koyarak ve Kasım Han'ın da devleti karşısında zor durumda kalacağını bilerek tasdiknameyi kendisine resmen bir daha iade etti. Meclis dağıldı ve durum hemen sadrazama arz edildi. Sadrazam da konuyu, Sultan II. Mahmud'a ilettili. Kayıt altına alınan

24 Osmanlı tarafı, bu ihtilafın özellikle İngilizlere doğru şekilde anlatılmasını önemli görüyordu. Değiştirilen tasdiknameye göre İranlıların Baban bölgesi üzerinde hak iddia etmesinin kabul edilebilir tarafı olmadığını söyleyen Osmanlılar, o sırada "*suret-i hakta görünen*" İngilizlerin doğru enformasyonla kazanılabileceğini ummaktaydı. BOA, HAT, 781/36594, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

tüm müzakereyi harf harf okuyan Sultan II. Mahmud'un tavrı netti. Ya doğru tasdikname gelir ya savaş tekrar başlar...²⁵

Türkçe / Farsça temessükler ve tasdiknameler arasındaki anlam farkının ortaya çıkardığı bu krizi çözmek, İran Elçisi Kasım Han'ın elindeydi. Zira Osmanlı tarafı, savaşın bu şekilde nihayete eremeyeceğini elçiye ihsas ettirmişti. Özellikle ilgili maddede yer alan İranlıların Bağdat, Baban sancağı ve civar sancaklardaki Osmanlı'ya bağlı Kürt beylerinin idaresini yok sayma çabası, Osmanlı tarafından kabul edilemezdi. Türkçe ve Farsça temessükleri alan elçi, Reis Efendi ile yaptığı görüşmeden sonra durumu devletine yazmaya karar verdi. Doğru tasdiknamenin gelmesi gerektiğini devletine söyleyecek olan Elçi Kasım Han, bu süre zarfında da İstanbul'da ikamet edecekti. Fakat ilişkilerin gerileceğini düşünen askerler, her türlü ihtimali göz önüne alarak silaha tekrar sarılmaya çalışmaktaydı. Şark Seraskeri Rauf Paşa, özellikle İran tarafının antlaşma olmadı propagandası yaparak Kürt aşiretlerini kullanma çabası içerisinde olabileceği ihtimalini kuvvetli görüyor, bu yüzden Erzurum'a nitelikli delil ve hayta askeri gönderilmesini istiyordu²⁶.

Şark tarafı için düşünülen olmadı ve İran Elçisi Kasım Han, tashih edildiği söylenip Tahran'dan gelen tasdiknameyi Osmanlı tarafına takdim etti; fakat gelen tasdiknamede de birtakım hatalar vardı. Mesela altıncı maddede, iki ülke topraklarında vefat edenlerin mallarının nasıl değerlendirileceği konusuyla ilgili terkipte, sadece Osmanlı topraklarında vefat edenlerin mallarının ne olacağı ile ilgili düzeltme yapılmıştı. Keza bazı yerlerde “vav” harfi fazla idi. Şart yerine “şurut”, canib yerine “cevanib” gibi yazımların, manayı değiştirmeyecek bir hâle getirilmesi gerekiyordu. Gelen tasdiknamede de tüm hatalar düzeltildikten sonra iki taraf mutabakata vardı ve mutabakatın ittifaka dönüştürülmesiyle alakalı olarak bir sohbet açıldı. Her iki taraf, bilhassa Rusya'yı bölge ve kendileri için büyük bir tehdit olarak görmekteydi ve bu nedenle yapılacak ittifak, bir İslam birliği olabilirdi. Her iki ülke dışarıya karşı beraber hareket etmeli, taraflardan birine karşı bir düşman zuhuru halinde ülkeler arasında asker, zahire, mühimmat sevkiyatı gibi yardımlaşmalar olmalıydı. Elçi Kasım Han bunu, bizzat Şehzade Abbas Mirza'nın talep ettiğini söylüyordu²⁷. Osmanlı Devleti, bu ve bunun yanındaki diğer taleplere siyaseti gereği hoş bakmayacaktı²⁸; ancak

25 BOA, HAT, 781/36589, (Tahminen Haziran 1824).

26 BOA, HAT, 783/36620, 11 Şevval 1239 (9 Haziran 1824). Antlaşmanın icrası, doğru tasdikname Tahran'dan gelene kadar askıya alınmıştı. Elçi Kasım Han, Erzurum'da mallarına el konulan tüccarların mallarının iade edilmesini talep etmekteydi; ancak merkez, sahil tasdikname İstanbul'a gelmedikçe savaşın bitmiş olmayacağını net olarak belirtmekteydi. Mesela İran da mülkiyet iddia ettiği Kerkük ve Erbil taraflarından askerlerini çekmemekteydi. Bağdat Valisi Davud Paşa'nın arayış bulmak için hem şah hem de şehzadeye hediye göndermesine rağmen sıcak savaş orada bir nevi devam etmekteydi. BOA, HAT, 802/37101; 788/36750. Osmanlı-İran Savaşı'nda İranlı tüccarların mallarının iadesi ve ticaretleriyle ilgili önemli bir çalışma için bkz. İbrahim Kürel, *1824-1908 Tarihli İran Ahkâm Defteri: Tüccarlar, Şehbenderler ve Ziyaretçiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.

27 BOA, HAT, 814/37270, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

28 BOA, HAT, 782/36600, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

tasdikname krizi bitti derken yerine, doğru metninin hangisi olduğu bilinmeyen bir “Erzurum Antlaşması” kalacaktı²⁹.

Yukarıdaki çerçeve, iki devlet arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'nın nasıl ortaya çıkarıldığının görülmesi üzerine çizildi. Birçok krizin akabinde ortaya çıkan Erzurum Antlaşması metninin hem nasıl oluştuğu hem de oluşuktan sonraki metnin doğrusunun hangisi olduğunun bilinmesi gerekiyordu. Yaptığımız araştırmalarda, I. Erzurum Antlaşması'nın düzeltilmiş son metninin hangisi olduğu noktasında bir sonuca ulaşılamadı. Bu karmaşık durum, o dönemde de avantaja dönüştü ve İran antlaşmadan sonra, antlaşmanın maddelerinden biri olan Baban bölgesine müdahale etmeme taahhüdünü vermediğini iddia ederek bölgeden uzun yıllar çıkmadı. Antlaşmanın nüshaları arasındaki uyumsuzlukların yarattığı problem, devletler arasında maddelerin farklı yorumlanmasına ve uygulanmasına sebebiyet verdi. Bu durum da bizi, antlaşmanın nüshalarını incelemeye sevk etti³⁰.

Tespitlerimize göre; I. Erzurum Antlaşması'nın kabul gören tek bir nüshasının bulunmadığını detaylarıyla ilk defa dile getiren, Cihangir Kaymakamî'di. Kendisi bundan yaklaşık yarım asır önce Tahran Üniversitesi'nde, İran Kaymakamı Mirza Ebulkasım Ferahanî'nin doğumunun 200. yılı münasebetiyle düzenlenen etkinlikte sunduğu tebliğde, konuyla ilgili önemli tespitler yapmaktaydı. Literatürde daha önce tesadüf edilemeyen bu bilgiler, iki ülkenin siyasi / diplomatik tarihinde önemli bir yere oturan antlaşma metninin neredeyse tüm nüshalarının birbirinden farklı olduğunu söylüyordu. Ancak Kaymakamî, Türkçe ve Farsça nüshalar arasında mukayese yapmamıştı ve yaptığı değerlendirmeler sadece elde bulunan Farsça antlaşma metinleri üzerindediydi. Bu metinler arasında yaptığı değerlendirmede doğru ve son nüshayı arayan Kaymakamî, birtakım ipuçlarıyla muhtemel son metnin hangisi olabileceği hususunda tahminde bulunuyordu. Kendisinin yaptığı tüm bu değerlendirmelere ilaveten tarafımızdan ulaşılabilen yahut önemli görülen tüm Farsça / Türkçe antlaşma nüshaları da incelendi ve Kaymakamî'nin eksik bıraktığı hususlar üzerine çalışma yapıldı.

Kaymakamî'ye göre, Ebulkasım Ferahanî'nin hattıyla kaleme alınan metnin, tashih edilmiş son ve asıl antlaşma metni olduğuna dair şüphe bulunmamaktaydı. Altında Ferahanî'nin

29 Konuyla ilgili son dönemde İran'da Farsça olarak kaleme alınan bir makalede, antlaşmanın nüshaları üzerindeki farklılıklar ayrıntılı olarak verilmiş ancak sürecin başlangıcı ve sonrasıyla alakalı bir değerlendirmede bulunulmamıştır. İlgili makale ve kısımlar için bkz. Nasrullah Salehi, “Yek Ahidname, Çend Metn-i Motafavet Berresi-i Entikad-ı Metn-i Ahidname-i Erzenelrum”, *Ayine-i Miras*, Şomare: 2, 1400, s. 99-103.

30 Türkiye'de I. Erzurum Antlaşması'nı doğrudan ve dolaylı olarak ele alıp ciddiyet arz eden mufassal bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürde var olan ve I. Erzurum Antlaşması'nı doğrudan konu edinip Abdolvahid Soofizadeh tarafından kaleme alınan bir makalede, I. Erzurum ve II. Erzurum antlaşmalarının siyasi değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmış ancak ağırlıklı olarak I. Erzurum Antlaşması metninin transkripsiyonundan oluşan makalede, antlaşmada yapılan tahrifattan ve nüshalar arasındaki farklardan söz edilmemiştir. Bahse konu makale için bkz. Abdolvahid Soofizadeh, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/54, 2013, s. 183-194.

mührü bulunan 14 Aralık 1823 tarihli metnin, baştan iki sayfası eksikti. Kroniklerin söz etmediği bu metnin önemli görülmesindeki birinci sebep, Tahran'daki ilk düzeltmeyi yapan heyetin başında Ebulkasım Ferahanî'nin bulunmuş olmasıydı. Cihangir Kaymakamî, metnin orijinalliğini ve Ferahanî'nin elinden çıktığını ispat etmek için, Ebulkasım Ferahanî'nin torunlarının tanıklıklarını ortaya atmaktaydı. Hattın dedelerine ait olduğunu teyit için metnin altına mühürlerini basan Ferahanî'nin torunları Ali Muhammed El-Hüseynî ve Ali Ekber-El Hüseynî, babaları Mirza Ali'nin babası olan Kaymakam Ebulkasım Ferahanî'nin hattını mealen “*hu evet bu hat ve mührün babamın babası merhum Mirza Ebulkasım Kaymakam'a ait olduğuna şüphe yoktur ama ne garip ki bu nüshanın tefsiri nedir*”³¹ sözleriyle teyit etmekteydiler. Ancak Cihangir Kaymakamî'nin bu tespitleri yaparken gözden kaçırdığı önemli bir nokta vardı. Ferahanî'nin hattıyla kaleme alındığını ispata çalıştığı metnin altındaki tarih, İran Elçisi Kasım Han'ın İstanbul'a getirdiği ve Osmanlı Devleti'nin kabul etmemesi yüzünden daha sonra üzerinde düzeltmeler yapılmak için Tahran'a gönderilen antlaşma metninden altı ay öncesine aitti. Dolayısıyla ilgili metnin, tashih edilmiş son ve doğru metin olma ihtimali bulunmamaktaydı. Bu metin olsa olsa Osmanlı Devleti Elçisi Necib Efendi'nin Tahran'a götürdüğü ve üzerinde ilk düzeltmeler yapılan tasdikname metni olabilirdi. Nitekim Necib Efendi'nin Tahran'a gidiş-dönüş tarihleri dikkate alındığında, bu durum daha da fazla netlik kazanmaktaydı.

Cihangir Kaymakamî'nin tebliğinde ek olarak verdiği bu metin incelendiğinde metnin, elde mevcut Türkçe antlaşma metinleriyle örtüşmeyen yerlerinin olduğu görülmekteydi. Örneğin; antlaşmanın ilk ve en problemlı maddesi olan Baban bölgesine İran'ın müdahale etmemesi gerektiği hususu, bu nüshada iki devleti de kapsayacak şekilde verilmekteydi. Yine dördüncü maddede, iki devlet arasında fesada sebep olan Kürt aşiretlerine nasıl davranılması gerektiği, Türkçe metinlerde daha ayrıntılı ve farklı tarif edilmişti. Keza tüccarlar için önem arz eden beşinci maddede, tüccar mallarının saklandığı İstanbul ve Erzurum şehirleri zikrediliyor, malların teslimiyle alakalı Türkçe nüshalarda verilen altmış günlük süre ile malların nasıl teslim edileceği gibi hususlar ilgili Farsça nüshada bulunmuyordu³².

Ebulkasım Ferahanî'nin hattıyla kaleme alındığı şahitliklerle ispatlanan I. Erzurum Antlaşması nüshasının Türkçe nüshalarla mukayesesinde, metnin son ve doğru metin olamayacağı açıkça görülmekteydi. Lakin incelenen Farsça ve Türkçe hiçbir Erzurum Antlaşması nüshasının birbiriyle aynı olmadığı da diğer bir gerçektir. Mesela bunlar arasında iki ülkenin arşivlerinde muhafaza edilen Farsça ve Türkçe nüshalar, birbirleriyle farklılıklar arz etmekteydi. İran Devlet Arşivi “Sazman-ı Esnad” kataloglarında yer alıp nesta'lik hatla kaleme alınmış Farsça nüsha ile Osmanlı Arşivi'nde yer alan Türkçe nüsha arasında

31 Kaymakamî, a.g.m., s. 38-39.

32 Ferahanî'nin nüshası olduğu söylenen antlaşma metninin tamamı için bkz. Kaymakamî, a.g.m., s. 41-56.

anlam ve madde sayısı açısından farklar bulunmaktaydı³³. Öte yandan, günümüzde İran İslam Cumhuriyeti tarafından basılan ve İran'ın resmi siyasi tarih belgelerinin bir nevi neşri olan kaynaktaki Farsça muahede nüshası ile Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça ve Türkçe muahede nüshaları arasında da önemli farklar söz konusuydu. Osmanlı Arşivi'ndeki Türkçe ve Farsça nüshanın esas kısmında yer alan “tarziye” ibaresi, İran'da neşredilen kitapta yer almamaktaydı³⁴. Yine Osmanlı Arşivi'ndeki Türkçe muahede nüshasında yer alan Abbas Mirza ile ilgili ifadeler, İran İslam Cumhuriyeti tarafından yayımlanan Farsça kitapta yoktu³⁵.

Yukarıda sıralanan muahedeler arasındaki farklılıkların mevcut olduğu diğer bir kaynak, tarihlerdi. Kaçar ve Osmanlı kroniklerinin eserlerinde yer alan muahede nüshaları da asla birbirleriyle örtüşmemektedir. Bunlar aynı zamanda eldeki Türkçe ve Farsça arşiv nüshalarıyla da farklılık göstermektedir. Mesela antlaşmanın Türkçesi'nde yer alan şart ve esas kısımları, Ravzatü's-Safa ve Nasihü't-Tevarih'te esas ile birlikte verilmekte, Farsça nüshada ise durumun böyle olmadığı görülmektedir³⁶. Yine muahedenin ilk maddesindeki Abbas Mirza ismi ve onun için kullanılan terkipler, Osmanlı Arşivi'ndeki nüshada ve Esad Efendi'nin eserinde yer alırken Ravzatü's-Safa ve Nasihü't-Tevarih'te yer almamaktaydı³⁷.

I. Erzurum Antlaşması'nın hararetle geçen müzakerelerinde üzerinde mutabakata varılan maddeler ve bu maddelerin daha sonra tashih edilmiş tasdiknamelere derç edilmiş hâlleri, görüldüğü kadarıyla ortaya nihai bir metin çıkarmamaktaydı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla gerek Osmanlı gerekse de İran kaynaklarındaki antlaşma nüshalarından, hangi antlaşma metninin son metin olduğu anlaşılamıyordu. Kanımızca bu duruma, İran'ın I. Erzurum Antlaşması'ndan duyduğu memnuniyetsizlik sonucu, ittifak edilen metinler üzerinde kendi menfaatine uygun maddeler tesis etme teşebbüsleri sebep olmuştu. İki ülke siyasi tarihi açısından bugün de bir bilinmezlik yaratan nihai ve doğru metnin hangisi olduğu konusunu o dönem İran tarafı iyi kullanacak, Bağdat bölgesinden ordusunu çekmeyerek antlaşmanın ilgili maddesini hiçe sayıp bunu göstermiş olacaktır.

Bağdat Bölgesinde Düşmeyen Tansiyon

Erzurum Antlaşması'nın üzerinde ittifak edilemeyen ve büyük bir diplomatik krize dönüşen maddelerinden olan Baban bölgesine İran'ın müdahale etmemesini ihtiva eden madde, barış olmasına rağmen kısa bir zaman sonra sahada problem yaratmaya başlamıştı³⁸. İlgili madde hakkında kâğıt üzerinde yapılan düzeltmeleri her iki taraf da

33 Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Millî-i Cumhuri-i İslamî-i İran, No: 295 / 8038; BOA, A. {DVN. DVE.d, 43/1.

34 *Gozide-i Esnad-ı Siyasi-i İran ve Osmani Dove-i Kacarîye (1211-1270)*, cild-i evvel, Defter-i Motelaat-i Siyasi ve Beynolmileli, Tahran 1369, s. 295; Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça antlaşma nüshası için bkz. BOA, A. {DVNS. NMH.d, 10/420. Osmanlı Arşivi'ndeki Türkçe antlaşma nüshası için bkz. BOA, A. {DVN. DVE.d, 43/1.

35 Azap, *a.g.t.*, s. 259.

36 Sepehr, *a.g.e.*, s. 344-345; Hidayet, *a.g.e.*, s. 7811-7812; BOA, A. {DVNS. NMH.d, 10/420.

37 Azap, *a.g.t.*, s. 258.

38 BOA, HAT, 808/37196-O, 3 Cemaziyelahir 1239 (4 Şubat 1824).

kendi lehine kullanmakta, dolayısıyla sahih antlaşma metnini ortaya çıkarmak için çaba gösterilmemektedir. İran bu durumdan cesaret alarak siyaseti gereği uzun süredir politik yatırım yaptığı Irak sancaklarındaki nüfusunu ve atebat bölgesini ciddi manada önemsiyor ve bu yüzden Osmanlı Devleti ile barış yapmasına rağmen tasarrufu olmadığı topraklardan çıkmakta direniyordu. Bu direnişin ilk emareleri, 1823 yılının Ekim ayında, henüz iki ülkenin tasdiknameler üzerinde gerginlik yaşamasından önceki dönemde görüldü. Bağdat Valisi Davud Paşa, Erzurum'da barış için mutabakata varıldığı haberini merkezden almıştı ancak bu durumun, henüz idare ettiği coğrafyada bir yansıması olmamıştı³⁹. Barışı tesis eden aktörlerin başında gelen Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Rauf Paşa, meseleye suhuletle yaklaşmaktaydı. Kendisi, taze barışı bozan taraf olmamak adına İranlılar arazileri tahliye edene kadar askeri hareketlilikten imtina edilmesini gerekli görmekte ve Erzurum'a gelen İranlı devlet adamlarının bu noktadaki şikâyetlerini dikkate alarak hasmane hareketlerden kaçınılmasını salık vermektedir⁴⁰. Bağdat Valisi Davud Paşa, Rauf Paşa'nın bu ikazlarını dikkate alsa da İranlıların özellikle Mendelicin sınırlarından askerini çekmemesi ve Tebriz ile Kirmanşahan'dan gelen yazılarda İranlılar tarafından bu durumun görmezden gelinmesi endişe uyandırmaktaydı⁴¹. Üstüne üstlük İran, Mendelicin'in gelirlerine el koyup kasabayı da harap etmekteydi. Aynı sıralarda Zuhab Sancağı'nın teslimine dair bir girişimin de olmaması, kaygıları arttırdı. Öte taraftan İran, bölgedeki Osmanlı mutasarrıflarını da yönlendirmeye başlamıştı. Hatta tehdit amaçlı Kerkük'e asker de sevk ediyordu⁴². Davud Paşa, durumun bu şekilde devam edemeyeceğinin bilinceydi ve bu yüzden, merkezden gönderilecek bir elçinin duruma vaziyet etmesini gerekli gördü⁴³.

Bölgedeki sorunlara yapılan antlaşmanın çözüm olmadığı gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktaydı. İran, buradaki meselenin antlaşma ile çözülemediğini beyan eder bir hâlet içerisinde girmiş ve meselenin halli için taleplerini, Bağdat Valisi Davud Paşa'ya ulaştırmıştı. Taleplerin başında, her sene mutat hale gelen Bağdat valilerinin İran'a gönderdiği pişkeşin savaş sebebiyle verilemeyen on bin tümenlik kısmının bir an önce gönderilmesi vardı. Bu pişkeşe mukabil, Mendelicin'in ve köylerinin boşaltılacağı ifade edilmekteydi. Sanıyoruz, İran'ın talepleri arasında en makul olanlardan biri buydu. Zira diğer talepler içerisinde doğrudan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenlik haklarına müdahale edenleri

39 BOA, HAT, 802/37104, 25 Muharrem 1239 (1 Ekim 1823).

40 BOA, HAT, 802/37113-M, 27 Muharrem 1239 (3 Ekim 1823).

41 BOA, HAT, 802/37104-E, 29 Muharrem 1239 (5 Ekim 1823).

42 BOA, HAT, 802/37113-B, 5 Rebiülevvel 1239 (9 Kasım 1823). Bağdat Valisi Davud Paşa İran'ın, bölgesindeki mutasarrıfları antlaşmaya rağmen himaye etmesinden rahatsızdı. Erzurum Antlaşması'nın Davud Paşa'ya gönderilen temessüğüne göre İran ve Osmanlı devletleri, 60 gün içerisinde ilgili maddeleri uygulamakla yükümlüydü. Fakat gelen haberler, İran'ın bölge ile ilgili maddeyi kendi siyasetine uygun olarak yorumlayacağı yönündeydi. BOA, HAT, 802/37113-K, 5 Rebiülevvel 1239 (9 Kasım 1823); 802/37113-İ, 13 Rebiülevvel 1239 (17 Kasım 1823). Bu yüzden Davud Paşa, Kerkük ve Erbil'e asker sevk etmeye başlamıştı. BOA, HAT, 802/37113-A, 17 Safer 1239 (23 Ekim 1823).

43 BOA, HAT, 802/37113-C, 13 Rebiülevvel 1239 (17 Kasım 1823).

bulunmaktaydı. Mesela İran, bölgedeki mutasarrıfların seçimlerinin tıpkı eskiden olduğu gibi İran'a da danışılarak yapılması taraftarıydı. Bu, direkt olarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale demektir. Bu yolla İran'ın muradı, istediği Kürt beyine paşalık tevcih ettirip hilat göndererek paşaları çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. Yine bölgedeki Şii ulemanın seçiminde de Osmanlı Devleti'nin müdahalesi kabul edilmiyordu. Şiiilerin davalarının, kendi ulemalarının eliyle yürütülmesi, İran'ın en temel isteklerinden biriydi. İran tüm bunların yanında, bölgeden geçen hacılarına ve atebat için giden züvvarına da kötü muameleyi asla kabul etmemektedir⁴⁴. Tüm bu talepler, Davud Paşa tarafından değerlendirildikten sonra merkezle paylaşıldı⁴⁵. Ancak İran, bölgenin yirmi yıldır kendi tasarruflarında olduğunu iddia ederek özellikle Mendelicin bölgesinin tahliyesinin antlaşma şartlarından olmadığını beyan etmekteydi⁴⁶. Bir yandan da sınır nizamı ve bölgedeki İranlıların işlerinin halli için Bağdat'a, Mirza Muhammed Ali ve Hacı Muhammed Han göndermekteydi. Burada asıl sorun, İranlıların Bağdat Valisi Davud Paşa'dan duyduğu rahatsızlığı ve onun görevden alınması, İranlılara göre bölgeye huzuru getirebilirdi⁴⁷.

Savaş esnasında bir dönem İran safına geçen Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa, antlaşmadan sonra tekrar İran'ın yanında yer almaya başlamıştı. Devlet-i Aliyye'nin kudretinin İran'dan az olduğuna inanan Mahmud Paşa, Davud Paşa'nın telkinlerine rağmen fikrinden vazgeçmiyordu. Bu saf değişikliği, tabiatıyla İran'a cesaret veriyordu. Bölgeye sevk edilen İran askerleri, reayadan zorla para tahsil etmeye başlamıştı⁴⁸. Nitekim İran, askerlerine en başından bölgeden çekilmemesi talimatını vermişti⁴⁹. İşlerin çığırından çıktığını ve artık Bağdat'ın yönetilemez bir vilayet hâline geldiğini düşünen Davud Paşa, durumu hem seraskere hem de merkeze bildirmesine rağmen nasıl hareket edileceği hususunda bir cevap alamamıştı⁵⁰. Bu duruma, tasdikname üzerinde halen iki tarafın da bir mutabakata varamaması neden olmaktadır. Davud Paşa, antlaşmaya aykırı hareket edildiğini beyan etmek ve sorunu halletmek adına İran Şahı Feth Ali'ye yazdığı mektubu,

44 Atebata defnedilmek için giden İranlıların cenazelerinden hilaf-ı şer ve bidat olarak alınan fuzuli para da İran'ı ciddi şekilde rahatsız etmekteydi. BOA, HAT, 813/37262-J, Cemaziyelahir 1239 (Şubat 1824).

45 BOA, HAT, 802/37113-D, 13 Rebiülevvel 1239 (17 Kasım 1823).

46 BOA, HAT, 802/37113-H, 13 Rebiülevvel 1239 (17 Kasım 1823). Davud Paşa, Baban meselesinin bugünün meselesi olmadığını, selefi Bağdat Valisi Said Paşa döneminden verdiği örneklerle merkeze arz etmekteydi ve bir nevi çözümsüzlüğün kendisinden kaynaklanmadığını merkeze ihsas ettirmektedir. Davud Paşa, Said Paşa'nın kötü yönetimi dolayısıyla bölgenin ve özellikle Mahmud Paşa'nın şahın himayesine girdiğini beyan etmekteydi. İran'ın elinde olan rehlinin teslimiyle alakalı kendi döneminde olan çabalardan bahseden Davud Paşa, daha önce elçi olarak İran'a giden Tezkere-i Evvel Süleyman Efendi'nin bu husustaki gayretlerinden bir netice çıkmadığını sözlerine ekliyordu. Mahmud Paşa'nın, Osmanlı Devleti safına katılmasına rağmen birçok gelişmenin iki devleti savaşa sürüklediğini söyleyen Davud Paşa, problemlerin altında büyük oranda Mahmud Paşa'yı görüyordu. BOA, HAT, 802/37113-L, 13 Rebiülevvel 1239 (17 Kasım 1823).

47 BOA, HAT, 811/37219, 7 Cemaziyelahir 1239 (8 Şubat 1824).

48 BOA, HAT, 808/37196-I, 21 Cemaziyelahir 1239 (22 Şubat 1824).

49 BOA, HAT, 808/37196-G, 21 Cemaziyelahir 1239 (22 Şubat 1824).

50 BOA, HAT, 808/37196-K, 21 Cemaziyelahir 1239 (22 Şubat 1824).

Molla Kasım adlı adamı vasıtasıyla İran'a gönderdi⁵¹. Şah ile bu süreçte iki defa görüşme gerçekleşti⁵². Fakat İran, sulh taraftarı görünmesine rağmen Bağdat bölgesindeki askerlerini geri çekmemektedir. Sultan II. Mahmud, bu işin idaresinin Rauf Paşa'da olduğunu ifade ederek çözüme onun vasıtasıyla gidilmesi gerektiği direktifini veriyordu⁵³. Her şeye rağmen Davud Paşa da Osmanlı Devleti'nin barışa aykırı hareket etmediğini göstermek için savaş sırasında ölen Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın cenazesini İran'dan talep ederek bölgede defnettirilmesini sağlıyordu⁵⁴. Lakin Osmanlı merkezi yönetiminin ve Davud Paşa'nın tüm çabaları, beyhude görünüyordu.

Davud Paşa, İran'ın Bağdat'tan asla elini çekmeyeceğini merkeze defalarca söylemişti⁵⁵. Kendisi, Bağdat valisi olduğundan beri bölgenin İranlılarla sorunları olduğunu fakat sulhtan sonra özellikle İranlı hacı, tüccar ve züvvara himaye edici davranıldığını sözlerine ekliyordu⁵⁶. Şahın ağzından "... *bu hareketlere benim rızam yoktur bunu irtikab eden şehzadeleri men ederim...*" yollu mesaj almasına rağmen Davud Paşa, sahada bu sözlerin yansımaları görmemektedir. Davud Paşa'nın tabiriyle "muvazaalı" hareket eden İran, bölgenin hâkimi olan paşaya muhalif paşaların İran tarafından desteklenerek kışkırtıldığından emindi⁵⁷. Rauf Paşa, tüm bu yaşananlar karşısında uzun süre suskun ve bir bakıma çaresiz bekleyiş içerisindeyken silahın değil diplomasinin işlenmesini tercih ettiğini göstermek adına, İran Şehzadesi Abbas Mirza'ya barış antlaşması maddelerine uymaları gerektiğini içeren bir mektup yazdı⁵⁸. Ancak o sıralarda Şehzade Abbas Mirza'nın rahatsız olduğu bir konu vardı. Her iki taraf da konunun çözümü için memur tayin ederken Davud Paşa'nın bir askeri hareketlilik içerisine girmesi, Abbas Mirza tarafından hoş karşılanmadı⁵⁹. Davud Paşa, İran'ın başından beri ahde hilaf hareketlerinden dolayı bir tedbir almaktaydı ama bu durum, İran tarafında aynı şekilde değerlendirilmedi.

51 BOA, HAT, 808/37196-Ö, 21 Cemaziyelahir 1239 (22 Şubat 1824); 808/37196-L, 21 Cemaziyelahir 1239 (22 Şubat 1824).

52 BOA, HAT, 783/36617-A, 21 Receb 1239 (22 Mart 1824).

53 BOA, HAT, 783/36619, 21 Receb 1239 (22 Mart 1824).

54 BOA, HAT, 788/36750-P, 7 Şevval 1239 (5 Haziran 1824); 788/36750-K, 7 Şevval 1239 (5 Haziran 1824). Şehzadenin cenazesi, binden fazla askerle önce Zuhab'a, oradan Bağdat'a getirilerek Atebat-ı Aliyat'a götürülmüştü. Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 360.

55 BOA, HAT, 788/36750-L, 7 Şevval 1239 (5 Haziran 1824). Davud Paşa, bölgedeki sorunun kronikleşmiş bir hâl aldığı beyan ederken İran'ın bu topraklardan asla vazgeçmeyeceğine inanıyordu. BOA, HAT, 814/37269-J, 19 Zilhicce 1239 (15 Ağustos 1824).

56 BOA, HAT, 788/36750-J, 17 Şevval 1239 (15 Haziran 1824). Bu hususta bir beyan da Mekke-i Mükerrreme Şerifi Yahya'dan gelecekti. Kendisi, Surre-i Hümayun ile gönderilen hediyeler ile Kâbe kisvesinin ulaştığını söylerken İranlı hacılara iyi davranıldığını ifade edecekti. BOA, HAT, 550/27133, 25 Zilhicce 1239 (21 Ağustos 1824).

57 BOA, HAT, 814/37269-K, 19 Zilhicce 1239 (15 Ağustos 1824).

58 BOA, HAT, 801/37094-L, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

59 BOA, HAT, 784/36637, 29 Zilhicce 1239 (25 Ağustos 1824).

Davud Paşa'nın bu girişimi üzerine Şehzade Abbas Mirza, İran Elçisi Serheng Kasım Han vasıtasıyla İstanbul'a Farsça bir mektup gönderdi. Kendisi, Bağdat meselesiyle ilgili fikirlerini paylaşırken aslında orada bir çözümsüzlüğün tarafı olmadıklarını vurgulamaya çalışıyordu. Şehzade, İranlı Mirza Muhammed Ali ve Hacı Muhammed Han adlı memurların sorunların çözümü için Bağdat'a gönderildiğini, birinin üç birininse dokuz ay kalmasını rağmen meseleyle ilgili bir mesafe kat edilemediğini söylüyordu. Yine Abbas Mirza mektubunda, Baban Kürtlerinin ve Caf Aşireti mensuplarının İranlı züvvara ve kervanlara saldırdıklarını ifade ediyordu⁶⁰. Ona göre iki ülke arasında seksen yıllık sulhun beş günde Sabık Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi Koca Hüsrev Mehmed Paşa tarafından bozulması, iki senelik harbe neden olmuştu. Ama Rauf Paşa'nın diplomasie önem veren tavrı, Abbas Mirza'nın takdirini kazanmıştı. Rauf Paşa'nın tüm bu çabalarına rağmen Abbas Mirza, Davud Paşa'nın benzer hassasiyetle hareket etmediğini özellikle vurguluyor ve aslında Irak-ı Arab'ın işlerinin Kirmanşahan'ın erbab-ı ihtiyarlarına bırakılmasını gerekli görüyordu⁶¹. Abbas Mirza siyaseten ve resmî olarak tavrını böyle ortaya koysa da İran, kendisine iltica eden Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'yı kabul ediyor, paşanın taallukatından olan şahısların da halen İran'da rehin tutulması, vaziyeti savaş öncesi hâlê döndürüyordu⁶². İran, kendilerine sığınan Baban paşalarından Mahmud ve Abdullah paşalardan birine tekrar görev verilmesini ve eğer bir sıkıntı çıkarsa değiştirilmesinde beis olmayacağını dillendirmeye başlayarak yeni yeni şartlar öne sürüyordu⁶³. Bu durum, Davud Paşa'ya da adamları vasıtasıyla iletilmişti. Antlaşmada olmayan bu şarta çok kızan paşa, "... ilacı şişe çekmekdir ne faide Devlet-i Aliyye-i Ebedü'd-devamın gaileleri vaktine tesadüf etmiş..." diyerek o sıralarda Osmanlı Devleti'ni hayli meşgul eden Rum fetretini kastederek bu sorun olmasa, İranlıların şişe çekilmesinin lazım geleceğini ifade ediyordu⁶⁴. Hatta Osmanlı Devleti, tıpkı savaşın başında olduğu gibi antlaşmaya rağmen İran'ı, Rusya'nın kışkırttığını düşünüyordu. Rum meselesini kullanarak Rusya, Anadolu'yu işgali dahi amaçlamış olabilirdi⁶⁵.

Tüm bu yaşananları nihayete erdirmek, Osmanlı Devleti için Rum tehdidi de düşünüldüğünde aciliyetliydi. Bu nedenle İstanbul, Bağdat'taki problemleri halletmek maksadıyla antlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra Tezkire-i Sani Hazinedarbaşızade Esad

60 Caf ve Bilbas aşiretlerinin savaş sonrası İran ile yaşadığı sorunlar için bkz. BOA, HAT, 813/37262-C, 17 Muharrem 1240 (11 Eylül 1824).

61 BOA, HAT, 813/37262-I, Muharrem 1240 (Eylül 1824); 784/36653, Muharrem 1240 (Eylül 1824).

62 BOA, HAT, 813/37262, 17 Muharrem 1240 (11 Eylül 1824). Sürekli pişman olup iltica eden Mahmud Paşa, 1825 yılı başında tekrar pişman olacak ve Osmanlı Devleti tarafından affedilecekti. BOA, HAT, 809/37202, 24 Cemaziyelahir 1240 (13 Şubat 1825).

63 BOA, HAT, 813/37262-D, 17 Muharrem 1240 (11 Eylül 1824).

64 BOA, HAT, 813/37262-F, 17 Muharrem 1240 (11 Eylül 1824). İran, Bağdat'ı kontrolü altına almak için tespit ettiği her sorunu gündeme taşımaktaydı. Sabık Bağdat Valisi olup Osmanlı Devleti tarafından başı vurulan Said Paşa'nın ailesine ve özellikle annesine maaş bağlanması için İran Elçisi Kasım Han, İstanbul'da diplomasi yürütüyordu. Aslında en başında maktulün Halep'e sürülen ailesine daha sonra Bağdat'ta ikamet izni verilmiş ve kendileri gelirden de yoksun bırakılmamıştı. BOA, HAT, 811/37229, 25 Muharrem 1240 (19 Eylül 1824).

65 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Millet Yazma Eser Kütüphanesi Belge (Aeblg), 197.

Efendi'yi, 1824'ün Ekim ayında Bağdat'a gönderdi⁶⁶. İstanbul'dan hareketi kış aylarına rastlayan Esad Efendi Bağdat'a, 14 Şubat 1825 tarihinde ulaşabildi⁶⁷. Esad Efendi ilk iş olarak, Tebriz'deki Veliht Şehzade Abbas Mirza ile diyaloga geçerek kendisiyle sorunları müzakere etmesi için memur tayin edilmesini talep etti⁶⁸. Aynı zamanda İstanbul'dan getirdiği mesajları, Bağdat Valisi Davud Paşa'ya ilettiler⁶⁹.

Abbas Mirza, Bağdat'taki sorunların çözülmesi için Esad Efendi'ye yanıtını beş ay geçtikten sonra verecekti. Şehzade Bağdat'a, sorunları müzakere etmesi için İran'da tutuklu olan Baban paşalarından Abdullah Paşa'nın maiyetiyle Hüseyin Kulu Han'ı göndermişti⁷⁰. Bağdat Valisi Davud Paşa'nın huzurunda toplanan müzakere meclisinde İran tarafı, Baban meselesi dışında her şeyi gündeme getiriyordu. İranlıların cenazelerinin bölgeye defininde yaşanan problemlerden gümrük vergisine kadar aslında antlaşmada karara bağlanan tüm konular tekrar mesele edilip görüşmeler sulandırılmaktaydı. Osmanlı tarafı, Baban maddesindeki memuriyetlerinin ne olduğunu İran tarafına sormasıyla İran'ın niyeti net olarak anlaşıldı. Hüseyin Kulu Han, bu konuda kendisine bir yetki verilmediğini ve bunun için buraya gelmediğini söylemekteydi⁷¹. Kendisi bu meselenin hallinin, Şehzade Abbas Mirza'nın huzurunda toplanacak bir mecliste neticeye bağlanabileceğini de sözlerine ekledi ve Esad Efendi'yi Tebriz'e götürmeye mecbur etti. Esad Efendi, Bağdat Valisi Davud Paşa ile de konuyu istişare ettikten sonra İran'a gitmeye karar verdi ve Süleymaniye üzerinden Tebriz'e geçti.

Tebriz'e varan Esad Efendi, beklenmedik bir durumla karşılaştı. Şehzade Abbas Mirza, kendilerini adeta ciddiye almadığını gösterircesine onlar daha Tebriz'e varmadan şahların ve şehzadelerin sayfiyelik av mekânı olan Sultaniye'ye gitmişti. Görüşmeler, Kaymakam Mirza Ebulkasım Ferahânî ve sair vükela arasında gerçekleşecekti. Ama Esad Efendi, İstanbul'dan bu işi halletmek için gönderildiğinin bilincindeydi ve bu yüzden kendisinin Abbas Mirza ile görüşmesi gerekti. Durumu Şehzade'nin oğlu ve nâibi olan Behram Mirza'ya aktaran

66 Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 355; BOA, HAT, 811/37216, 23 Safer 1240 (17 Ekim 1824); 806/37178, 6 Rebiülevvel 1240 (29 Ekim 1824). Esad Efendi takirinde Bağdat'a, İranlı tüccarlara ve züvvara kötü davranan Bağdat Valisi Davud Paşa'nın uyarılması ve bölgeden İran'ın elini çekmesini sağlamak için görevlendirildiğini söylüyordu. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 281.

67 İstanbul'dan yola çıkan Esad Efendi, kışın şiddetinden ve karın yoğunluğundan dolayı Sivas'ta bir müddet ikamete mecbur kaldı. Yanına vali tarafından terfik edilen askerle tekrar yola çıkan Esad Efendi, Maden-i Hümayun üzerinden Diyarbakır'a geçti. Buradaki iç karışıklardan bızır olan Esad Efendi, Mardin ve Musul istikametini takip ederek Bağdat'a hayli zahmet çekerek ulaşacaktı. BOA, HAT, 789/36773-D, 3 Receb 1240 (21 Şubat 1825).

68 BOA, HAT, 789/36773-A; 789/36773-B; 789/36773, 13 Receb 1240 (3 Mart 1825).

69 BOA, HAT, 789/36773-C, 3 Receb 1240 (21 Şubat 1825).

70 Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 281.

71 Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 281; BOA, HAT, 782/36607-A, 15 Zilkade 1240 (1 Temmuz 1825). Bu husus daha sonra Sultan II. Mahmud'a yazılacak ve kendisi kızgınlığını "... bu İranlı gibi alçak ve ahde vefa etmez bir kavm olamaz ki sözlerine itimad olunsun..." şeklinde ifade edecekti. BOA, HAT, 782/36607, 15 Zilkade 1240 (1 Temmuz 1825).

Esad Efendi, Müstevfa Mirza Muhammed Takî'den aldığı haberle şaşkınlığa uğradı. Abbas Mirza, ulaşıyla Esad Efendi'ye gönderdiği haberde, kendisiyle görüşmeyi arzuladığını fakat dönüşünün uzun süreceğini söylemekteydi. Müzakere için Mirza Takî'yi görevlendirdiğini ileten Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'ni ve meseleyi umursamadığını açıkça göstermekteydi⁷².

Meclis, Mirza Takî'nin hanesinde toplandı. İran adına Kazasker Mirza Mehdi de mecliste hazır bulundu. İran tarafı, tüm meseleyi Davud Paşa ve onun İranlılara kötü davranması üzerine kurgulamıştı. Esad Efendi'nin asıl meselenin Baban'dan İran'ın elini çekmesi olduğunu beyan etmesi üzerine İran tarafı, rüsum-ı âdiyeden başka bölgeden İran'ın bir talebi olmadığını iddia etti. Esad Efendi, bunun antlaşma metninde olmayan bir husus olduğunu söyledi ama yine de bu konuda ne Bağdat kışlağına gidenlerden ne de bölgeden İran yaylaklarına gidenlerden vergi alınmamasını tavsiye etti. Müzakerelerde orta yol bulunmuştu ve varılan uzlaşma, Abbas Mirza'ya iletildi. Ancak Abbas Mirza, Esad Efendi'ye sert sözlerle karşılık verdi. Kendisi İran'ın bölgeye müdahale ettiğini asla kabul etmiyordu ve tüm sorunun, Bağdat Valisi Davud Paşa'nın antlaşma şartlarına uymamasından kaynaklandığını belirtiyordu. Rüsum konusunda da direten İran, bu harcın Zend Hanı Kerim Han zamanından beri tahsil edildiğini ve paranın İran şahının hazine geliri olduğunu söylüyordu. Esad Efendi, artık tahammül edemiyordu. Abbas Mirza ile Davud Paşa arasındaki anlaşmazlığın olayı bu raddeye getirdiğini ve İran'ın bunu bahane ederek Osmanlı topraklarından çekilmediğini karşı tarafa net olarak beyan ediyordu. Bahane olarak öne sürülen yaylak harcı meselesini de bir türlü anlamayan Esad Efendi, dönüş yolunda uğradığı Revan'da, Revan Serdarı Hüseyin Han'a ateş püskürecek: “... *İran şahının ne ihtiyacı var ki ilet rüsumatımı hazinesine varidat ittihaz eyleye...*” “... *ve şunu da söyleyem ki madam üss-i esas olan şarta İran Devleti tarafından riayet olunmuyor bizim taraftan dahi bundan böyle İranlı mevaddi şeraitinin icralarından igmaz olunur...*” sözleriyle Esad Efendi, İran'a bir nevi rest çekecekti. Sohbet, serdarın ortamı yumuşatmaya çalışması ve iki ülke arasında Rusya'ya karşı savaşlarda ortak hareket edilmesi önerisinin gelmesine kadar vardı. Hatta serdar, sadece askerî değil maddi yardımın da taraflarına yapılabileceğini söyledi. Esad Efendi'nin buna hayli sinirlendiği, ifadelerinden anlaşılmaktaydı. O, serdara, Osmanlı Devleti'nin İran'ın parasına puluna ihtiyacı olmadığını ve kendilerinden sadece antlaşmaya riayet edilmesinin beklendiğini söyledi⁷³.

Bağdat'taki sorunları halledemeden dönüş yoluna geçen Esad Efendi, Revan üzerinden 15 Eylül 1825 tarihinde Kars'a vardı. Burada Hafız Paşa ile mülakat gerçekleştiren Esad Efendi, bir ay uğraş verildiğini ancak İran'ın üstü kapalı olarak Davud Paşa'yı görevden alın demek istediğini aktardı. Sultan II. Mahmud, Esad Efendi'nin memuriyetinden hiç memnun olmadı. Hissiyatını “... *memuriyetinde bir faide olmamış bakalım geldikde şifahen ne veçhile*

72 Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 467.

73 Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 468-473, 476-477.

*ifadati vaki olur...*⁷⁴ diyerek aktardı. Diğer yandan Abbas Mirza, bölgeden alacağı olduğunu iddia ettiği yirmi bin tümen için muhassıl tayin etmekteydi⁷⁵. Davud Paşa'ya göre yaptıkları sadece bundan ibaret de değildi. Arap eşkıyalarını kışkırtarak Necef, Kerbela ve Hille'ye gönderen Abbas Mirza, buraları istila için fırsat kollamaktaydı⁷⁶.

1823'te imzalanan Erzurum Antlaşması'na rağmen yaklaşık iki yıl İran'ın bölgeden çekilmesi için uğraş veren Osmanlı Devleti, antlaşmayı tahrif eden İran'a karşı diplomatik tüm kanalları kullanmış ancak hiçbir netice alamamıştı. 1826 yılında patlak veren Rus-İran harbi, Osmanlı Devleti'ni Bağdat sorunu açısından rahatlattı. İran, Osmanlı Devleti nezdinde yaptığı girişimlerle, Rusya karşısında kendilerine yardım edilmesini talep etti⁷⁷. Tüm gücünü savaşa kanalize eden İran'ın, Bağdat bölgesinde çatışmaya meyilli hareketlerden de kaçındığı görüldü. Kendileri için çok ağır sonuçları olan Türkmençay Antlaşması ile 1828 yılında savaşı nihayete erdiren iki devletten İran, yaşanan ağır hezimete bir de diplomatik skandal ekledi ve Rusya'nın İran Büyükelçisi Aleksandr Griboyedov'u Tahran'da katletti⁷⁸. Tüm bu gelişmeler akabinde çıkan 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi de ülkelerin odağının Bağdat bölgesinden kaymasına neden oldu. Hemen ardından merkezileşme politikalarının bir gereği olarak Bağdat'taki Kölemen hâkimiyetine son vermeyi isteyen Sultan II. Mahmud, Abbas Mirza'dan da aldığı destekle Davud Paşa'yı gözden çıkardı ve 1831 itibarıyla bölgedeki Memluk egemenliği tamamen sona erdi⁷⁹.

Süreç, Osmanlı Devleti'ni Kölemen sultasından kurtarmaya kadar gitmişti ve İran da hayli rahatsızlık duyduğu Kölemen Davud Paşa'nın gidişinden memnuniyet duydu. Osmanlı Devleti'nin bundan sonra bölgedeki yöneticileri merkezden atamaya başlamasıyla iki ülke arasında problem olan yönetici krizleri bir açıdan çözülmüş gibi görünse de II. Erzurum Antlaşması ve sonrasında sınırlar üzerindeki ihtilaf sürekli devam edecekti.

İleri Karakol Kalelerin Teslimi

Osmanlı ve İran devletlerinin arasındaki savaş bitmesine rağmen iki ülkenin niza konusu yaptığı ve I. Erzurum Antlaşması'nda çözülmek bir yana, çok uzun yıllar süren ve uluslararası gündemi de meşgul eden bir diğer mesele de kalelerin teslimiydi.

Osmanlı ve İran devletleri için ileri karakol görevi gören şarktaki kaleler, askeri üs ve toplanma merkezleriydi. Modern anlamda bir sınır kavramının olmadığı, ülke topraklarının

74 BOA, HAT, 809/37203, 3 Safer 1241 (17 Eylül 1825).

75 BOA, HAT, 814/37265-H, 11 Rebiülahir 1241 (23 Kasım 1825).

76 BOA, HAT, 814/37265-A, 13 Rebiülahir 1241 (25 Kasım 1825).

77 Kalantari, *a.g.t.*, s. 188-189.

78 Abdolvahid Soofizadeh - Özgür Türker, "Rus-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)", *Belleten*, LXXXII/294, 2018, s. 579-580.

79 Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 93.

nerede başlayıp nerede bittiğinin anlaşılmadığı bir devirde yapılan I. Erzurum Antlaşması, özelde sadece işgal edilen topraklardan çekilmeyi, kale ve arazileri teslim edip savaş öncesi sınırlara dönmeyi içerdiğinden⁸⁰, şark sınırında bulunan kalelerin kime ait olduğu da anlaşmazlığa neden olmaktadır. Her ne kadar ülkeler, ellerindeki toprakların ve kalelerin nereler olduğunu çok iyi bilseler de antlaşmada bu yerlerin zikredilmemesi, iki ülke arasında sulha rağmen gerginliğin devam etmesi ve en önemlisi antlaşma metninde yapılan tahrifatın siyasi etkisi, kalelerin kime ait olacağı ile teslimi noktasında uzlaşmazlığa neden oldu. Van ve Hakkari'nin İran'a uzanan rakımı yüksek arazilerinde yer alan bu kaleler: Kotur, Mahmudi (Hoşap), Çehrik, Derik, Başkılan, Pizan, Erci, Divane, Eşkidan, Dir, Lorikan, Albak, Satmanis, Karasavan ve Monla Hasan kaleleriydi⁸¹.

Erzurum valisi, şark seraskeri ve antlaşmanın müzakerelerinin yürütücüsü Mehmed Emin Rauf Paşa, 1825 yılının ortalarında görevden alınarak Bolu ve Kastamonu mutasarrıflığına atanmıştı⁸². Yerine, aynı unvanlarla Mehmed Galib Paşa tayin edilmişti. Galib Paşa, görevi teslim almak için Erzurum'da bulunduğu Rauf Paşa'dan vazifesiyle ilgili evrakları teslim alırken bölgeyle ilgili bilgileri de almayı ihmal etmemişti⁸³. Göreve başlayan Paşa'yı o sıralarda bekleyen en mühim meseleler; Kafkaslardaki Rus tehdidi, İran ile antlaşmaya rağmen çözülemeyen sınır sorunları, toprakların iadesi ve en başta da kalelerin teslimiydi.

Vazifeye başlar başlamaz birçok sorunun çözüm beklediğini gören Galib Paşa, Osmanlı Devleti'nin en önemli sınır kaleleri arasında yer alan Hakkâri sancağı kaleleri ile Mahmudi yani bugünkü adıyla Hoşap Kalesi'nin İran tarafından 1826 Nisan'ına kadar teslim edilmemesine bir türlü anlam verememekte hatta bölgeden gelen Mirza Fazlullah'la durumun garipliği üzerine söyleşmekteydi. Sorunun çözülmesi gerektiği Abbas Mirza ile de paylaşılmasına rağmen şehzade, savaştan evvel mesele haline getirdiği hususları gündeme taşıyıp bir anlamda ayak diremekteydi⁸⁴. Fakat Galib Paşa, durumu merkeze aktararak gerekli adımları atmaya başlamıştı⁸⁵.

Paşa, meselenin halledilmesi için İççuhadar Seyyid Ahmed Ağa'yı görevlendirmişti. Ahmed Ağa, kendisine verilen tahriratla önce Revan'a, oradan Tebriz'e gitti. Ahmed Ağa'nın görevi, antlaşmaya rağmen teslim edilmeyen kaleler ve arazilerin teslimini bir karara bağlamak

80 Temessük tarihinden itibaren altmış gün içerisinde İran'ın zapt ettiği kale ve arazilerin Osmanlı Devleti'ne verilmesi gerektiği hakkında bkz. BOA, İE.AS, 89/8236.

81 BOA, HAT, 808/37198-K.

82 BOA, HAT, 672/32913, 5 Zilhicce 1240 (21 Temmuz 1825); Mehmet Doğan, *Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 106.

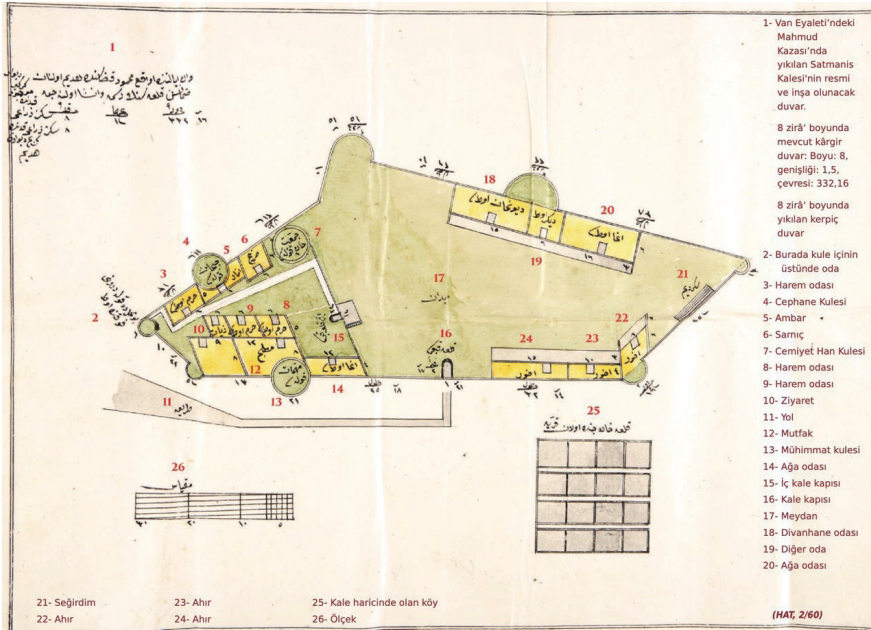
83 BOA, HAT, 811/37224, 27 Şevval 1240 (14 Haziran 1825); A. Zeki Memioğlu, *Galip Paşa ve Erzurum Valiliği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 101.

84 BOA, HAT, 811/37218, 7 Zilkade 1241 (13 Haziran 1826). Galib Paşa, durumu merkezle paylaşırken, musalaha ahkâmına muğayir bu hâle bir an önce son verilmesi gerektiğini de Şehzade Abbas Mirza'ya bildirmektedir. BOA, HAT, 770/37176-O.

85 BOA, HAT, 772/36215, 3 Cemaziyelevvel 1242 (3 Aralık 1826).

ve kararın metnini, Farsça / Türkçe olarak tesis etmek yahut ettirmektir⁸⁶. Bunun dışında bir de Hakkâri bölgesindeki zırnık madenin Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi gerekmektedir. Ahmed Ağa, tüm bu hususları Şehzade Abbas Mirza ile görüştü ve resmîleştirdi. İki taraf arasında anlaşılan ve kayıt altına alınan metne göre; Hakkâri'nin Başkılan, Dirik, Pizan, Erci, Divane, Eşkidan, Lorikan ve Albak ile Gever bölgesi, Mahmudi'nin Satmanis, Abağa kaleleri ve arazileri ile zırnık madeni, Osmanlı Devleti'ne verildi. Ancak savaştan önce de sorun olan Çehrik Kalesi'nin durumu, biraz farklıydı. Bu kalenin Osmanlı hudutları içerisinde olmadığı tahakkuk etmişti. Diğer yandan uzun süre gündemi meşgul edecek Kotur sorunu da burada ortaya çıktı. Hoy'a yakın olan Kotur Kalesi, eski antlaşmalarda yıkıtılma şartına bağlanmıştı. Buna istinaden Osmanlı Devleti, bundan sonra oraya kale yapılmamak üzere Kotur köyünü ve Çehrik Kalesi'ni, İran'a bıraktı. Tüm bu hususlar da bir senet haline getirildi ve senedin Türkçesi, İran'a teslim edildi⁸⁷.

Plan

Satmanis Kalesi Planı 1817

(*Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, haz. Resul Köse, Kevser Şeker, Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2016, s. 199)

86 BOA, HAT, 807/37193-B, 15 Zilkade 1242 (10 Haziran 1827).

87 BOA, HAT, 770/36176-Ü; 1315/51269-A. Osmanlı-İran arasındaki hududun belirleyici noktasında askerî bir üs olan Kotur Kalesi'nin yıkıtılması, geçmiş antlaşmalarda yer almaktaydı. 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin yahut diğer adıyla Zuhab Antlaşması'nın Farsça ve Türkçe nüshalarında bu ibare yer almaktaydı. *Muahedat Mecmuası*, c. II, TTK Yay., Ankara 2008, s. 310-311; Remzi Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, Tez Yay., İstanbul 2001, s. 194; <http://dl.nlai.ir/UI/a3dfb80-88ab-43ad-8b71-0a550aa7b9c1/LRRView.aspx?History=true> (Erişim Tarihi: 04.10.2021)

İki devlet arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'na rağmen tekrar ayrı bir protokolle düzenlenen arazi ve kalelerin teslimi konusu, bu protokolle de çözülemeyecekti. Galib Paşa'nın Erzurum valiliği bittikten sonra da bu konular, sorun olmaya devam etti. Kendisinden sonra gelen Erzurum valileri, konuya onun kadar hâkim olmadıklarından ve bir yandan da şark cephesinde Rus savaşıyla uğraştıklarından, sorunu halletmeyi başaramadılar. 1829'da, Erzurum Valisi Salih Paşa'nın zamanında, Kotur tekrar gündeme getirilmiş, Galib Paşa zamanında yapılan protokolün ardından hediyeleşme mahiyetinde bir defaya mahsus olarak verileceği söylenen para eksik verildiği için İran tarafından itiraz konusu yapılmıştı⁸⁸. Hatta hiçbir zaman İran zaptına geçmediği Osmanlı tarafından söylenen zırnık madeni de İran tarafından istenmekteydi⁸⁹. Halbuki İran'ın Erzurum Kargüzarı Ağa Muhammed Hasan ile hem kaleler hem de maden hususunda iki tarafın rızalarıyla mühürlenmesi istenen bir senet vardı. Bu senet, Galib Paşa'nın sonuca bağladığı hususları aynen ihtiva etmekteydi⁹⁰.

Osmanlı Devleti, bazı hususlarının teyit edilmesi için arşiv kayıtlarına başvurdu. Bu kayıtlarda Hakkâri Hükümeti ve Hoşap Sancağı'nın tevcihati haricinde kale ve arazisiyle ilgili bir kayda rastlanmadı. Ayrıca bir defaya mahsus senet hediyesi olarak İran'a verilmesi gereken paranın da tam olarak ödenmediği ortaya çıktı⁹¹. Fakat İran, tıpkı Erzurum Antlaşması'nın tasdiknamelerinde olduğu gibi, ilgili protokollerde de bazı oynamalar yaparak Osmanlı tarafı adına süreci yürütmekle görevli Galib Paşa'yı kandırmaya yeltendi. Bunu fark eden Paşa, her hususun protokole derç edilmesini söyledi ve durumu tesviye etmeye çalıştı⁹². Ancak süreç, istenen şekilde ilerlemedi.

Esasen Osmanlı tarafı da yaşanan sorunlarda pay sahibiydi. 1829 yılında Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken reisülküttaba ait bir takrir hülasası, çarpıcı şeyler söylüyordu. Bu takrire göre, kaleler Osmanlı'ya teslim edilmişti; fakat Kotur ve Çehrik, 1826'da patlak veren İran-Rus savaşı dolayısıyla İran'a teslim edilmemişti⁹³. Yine zırnık madeni üzerinde İran hak iddia etmekteydi. Reisülküttap, Rusya ile savaştayken başına yeni bir dert açmamak için Çehrik ve Kotur meselesinin halledilmesini salık vermekteydi⁹⁴. Van Muhafızı İshak Paşa, bir dönem Ruslar tarafından zapt edilen Çehrik Kalesi'nin ele geçirildiğini ve hatta

88 BOA, HAT, 714/34100, 4 Ramazan 1244 (10 Mart 1829).

89 BOA, HAT, 457/22544, 11 Şaban 1244 (16 Şubat 1829). Bu konu, iki ülke arasında ciddi bir mesele hâlini almıştı. İran, madenin Osmanlı tarafından işletilip gelirinin yarısının kendilerine verilmesini talep etmişti. Galib Paşa, bu teklifi şiddetle reddetti. Osmanlı'nın mülkünden kimseye vergi verilemeyeceğini beyan eden paşa, gerekli pazarlıklardan sonra bir defaya mahsus olmak üzere Abbas Mirza, Revan Serdârı Hüseyin ve Ağa Hasan'a hediye kabilinden para verileceğini taahhüt etti. Tüm mesele de bu paranın İran tarafından devamlı verilmesi gerektiği fikrinin ortaya atılması üzerinden çıktı. BOA, HAT, 770/36176, (Temmuz 1827).

90 BOA, HAT, 793/36837-A.

91 BOA, HAT, 785/36668.

92 BOA, HAT, 794/36852.

93 BOA, HAT, 1091/44307-Ç, 23 Zilkade 1243 (10 Mart 1829).

94 BOA, A. {DVNS.NMH.d, 10/221-222. Osmanlı Devleti'nin İran'dan aldığı kaleler ve madenin durumuyla ilgili detaylar için bkz. BOA, HAT, 807/37204-G; 810/37204-I.

protokole muğayir olsa da Ruslara, kalenin Osmanlı toprağı olduğunun söylendiğini beyan etmekteydi. Bununla da yetinmeyen İshak Paşa, Kotur ve verilmesinde problem yaratılan Dirik kalelerinin de Rusya'nın eline geçip tehlike yaratmasını önlemek adına tasarruf altına alındığını hatta bu kalelere atama dahi yapıldığını söylüyordu⁹⁵.

I. Erzurum Antlaşması, özellikle ileri karakol görevi gören kalelerin hangi ülkeye ait olduğu noktasında tam bir çözüm getirmedi. Sorunu çözmek için iki tarafın gösterdiği çabanın yetersiz kalmasında, Erzurum Antlaşması'nda yapılan tahrifatın etkisi büyüktü. Bu tahrifat, antlaşmadan sonra kaleler için antlaşmayı referans olarak tanzim edilen protokolde de yapılırken beklenen müspetlikte bir netice elde edilemedi. Mülkiyet sorunu olan kalelerden belki de en mühimi olan Kotur ve arazisinin kime verileceği ile sınırın nasıl çizileceği sorunsalı, XX. yüzyıla taşındı. 1847'de imzalanan II. Erzurum Antlaşması'nda gündeme gelen Kotur'un aidiyeti hususunda, büyük tartışmalar yaşandı⁹⁶. Meselenin burada da nihai olarak çözülememesi, İran'ın 1861 yılında İngiltere'ye sınır düzenlemesiyle alakalı başvurması neticesinde 1878 Berlin Antlaşması'na kadar uzandı ve İran, Kotur'u daha öncesinde yaptığı görüşmeler sayesinde bu antlaşmayla almayı başardı⁹⁷. Lakin sınır düzenlemesiyle alakalı süreç bununla da bitmedi ve sınırları antlaşmadan sonra tam çizilemeyen Kotur, Osmanlı Devleti tarafından uzun süre boşaltılmadı⁹⁸. 1913 yılında iki devlet arasında imzalanan hudut protokolünün de I. Dünya Savaşı'nın çıkması yüzünden yürürlüğe konulamamasıyla⁹⁹ Cumhuriyet döneminde iki ülke Türkiye ve İran, geçmişten miras bu sorunu çözerek nihai bir sınır çizmek için uğraş verdiler ve Türkiye, Ağrı Dağı'nın tamamının kendisine terkedilmesi kaydıyla Kotur arazisini 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran'da imzalanan "Türkiye-İran Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafname" adlı protokolle İran'a bırakmış oldu¹⁰⁰. Böylece uzun yıllar devam eden Kotur meselesi, karşılıklı tavizler verilerek suretiyle çözüme kavuştu.

95 BOA, HAT, 768/36165-C.

96 İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 246-248; Sıtkı Uluoerler, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, X/5, 2015, s. 350. 1847 yılında akdedilen II. Erzurum Antlaşması'ndan sonra Derviş Paşa'nın sınır tahdid-i meselesinde hazırladığı layihadaki Kotur'un durumu için bkz. Alpaslan Fener, *Hadd-i Hudud-ı Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 119-130; Fatih Gencer, *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Me'mûr Derviş Paşa Lâyihası*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 100-106.

97 İbrahim Caner Türk-Duygu Yiğit, "Nasreddin Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, IV/12, 2017, s. 395; Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *DİA*, V, İstanbul 1995, s. 517; Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, V/3, 1999, s. 167; Duygu Yiğit, *93 Harbi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2019, s. 106.

98 Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2009, s. 131-132.

99 Melike Sarıkçıoğlu, "Osmanlı-İran Sınırının Çiziminde İngiltere ve Rusya'nın Müdahaleleri", *Modern İnan Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, ed. Osman Karacan, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 81.

100 Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri 1923-1960*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010, s. 130.

Sonuç

1820-1823 Osmanlı-İran savaşını bitiren I. Erzurum Antlaşması, murahhaslar tarafından tesis edilme sürecinde uzun tartışmaların yaşandığı bir atmosferde hazırlanmıştı. İran, Osmanlı Devleti'nin Bağdat bölgesinde ve şark coğrafyasında kazandığı toprakları vermeye mecbur kalacağı için, antlaşmanın diplomatik müzakere süreci de büyük oranda gergin geçmişti. Her iki taraf da tüm maddelerin üzerinde uzlaşma sağlandığı zehabına kapılarak tasdiknameleri mübadele sürecine geçtiklerinde, metinler üzerinde önce Tahran'da, sonra İstanbul'da düzeltmeler yapıldı. Yapılan bu düzeltmelerin İstanbul'da olanı, esasen İran'ın bilerek yahut bilmeyerek yarattığı bir diplomatik krizdi. Zira İran, mutabakata varılan ve iki taraf için de çok büyük önem arz eden özellikle sınır ve aşiretlerle ilgili doğrudan Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına müdahale edecek maddeler üzerinde oynamalar yapmıştı.

İstanbul'da antlaşmadan sonra yapılan uzun görüşmeler neticesinde yapılan bu oynamalar düzeltilmiş fakat günümüzde, antlaşmanın temessüğe göre oluşturulmuş, tasdik edilmiş halini ihtiva eden Farsça ve Türkçe metinlerinde, farklılıklar olduğu gözlemlenmişti. Dolayısıyla üzerinde tam olarak uzlaşıldığı iddia edilip tasdik edilen Farsça ve Türkçe hiçbir I. Erzurum Antlaşması metni, lafzen ve mana olarak birbiriyle aynı değildi. Tespitlerimiz gerek iki ülkenin arşivlerinde mevcut gerekse de Farsça ve Türkçe kroniklerde yer alan metinlerin birbiriyle örtüşmediği yönünde oldu. Tabiatıyla, hangi nüshanın son ve tashih edilmiş nüsha olduğu noktasında kesin bir sonuca ulaşamadı. Bu durumun, I. Erzurum Antlaşması'nın imzalandığı ve üzerinde düzenlemeler yapıldığı sürecin akabinde birtakım sorunlara yol açtığı görüldü. Bu sorunların en başında, antlaşma hükümlerinde net olarak belirtilmesine rağmen İran'ın, Bağdat bölgesinden askerlerini çekmeyerek antlaşmaya mugayir hareket etmesi ve dolayısıyla bölgedeki siyasi nüfuzunun azalmasına yol açacak bir hamleden mümkün merteye imtina çabasına girişmesi gelmekteydi. İran'ın bu noktadaki çabaları, 1826'da başlayan Rus savaşıyla bir müddet kesintiye uğrasa da çok uzun yıllar devam etti ve bu devlet, neredeyse 1847'de imzalanan II. Erzurum Antlaşması'na kadar bölgedeki etkinliğinin azalmaması için sonuna kadar direndi. Bu durum, Bağdat bölgesindeki sınır hattının düzenlenmesine kadar vardı ve dolayısıyla I. Erzurum Antlaşması, Bağdat bölgesi için nihai bir metin olmaktan uzak kaldı.

Savaşı bitiren I. Erzurum Antlaşması'nın sınır, kaleler ve araziler için benzer bir sonuç yarattığı diğer bir saha da Osmanlı Devleti'nin doğudaki İran hudutları oldu. 1820-1823 Osmanlı-İran savaşının en ateşli biçimde cereyan ettiği saha olan Şark Cephesi, Osmanlı Devleti ordusunun hezimete uğradığı bir cepheydi. İran, güneydoğuda Van, kuzeydoğuda Bayezid'den başlayarak Erzurum'a kadar olan hattaki Osmanlı topraklarını ve kalelerini işgal etti. Hatta işgal ettiği yerlere, yönetici dahi tayin etti. Erzurum Antlaşması'nın hükümleri gereği savaş öncesi sınırlara dönülmesi gerektiğinden İran'ın, bu sahadan çekilmesi elzemdi. Lakin İran yine sahayı boşaltmamak için direndi ve uzun süre Osmanlı Devleti'ne ait olan kaleleri teslim etmedi. I. Erzurum Antlaşması hariç tutularak Erzurum Valisi Galib Paşa

döneminde bir hükme bağlanan İran'ın işgal ettiği kale ve arazilerin teslimi meselesi, buna rağmen de çözülemedi. İran, geç de olsa kaleleri teslim edip yerine başka şeyler talep etti ve Osmanlı Devleti gerek Bağdat'ta gerekse de başka hususlarda İran'ın antlaşma hükümlerine uymamasını da dikkate alıp mukabele-i bi'l-misl hukukuna istinaden İran'a verilmesi kararlaştırılan Kotur'u terk etmedi. Uzun yıllar bu arazi, Osmanlı ve İran devletleri arasında sorun teşkil etti ve bu sorun, 1932 yılına kadar nihai çözüme ulaşmadan devam etti.

1823 yılında imzalanan I. Erzurum Antlaşması, nüshaları arasındaki farklılıklar ve bazı hükümlerinin uygulanamaması açısından iki ülke arasındaki çatışmaları nihayete erdirmeydi. Bu antlaşma sırasında ve sonrasında ortaya çıkan sorunlar da Osmanlı-İran siyasi tarihinde, zikredilen meselelerin girift hale gelmesine ve uzun süre çözülememesine sebep teşkil etti.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Çalışma konumuzun analiz edilmesinde yardımlarını gördüğüm hocam Prof. Dr. Mahir Aydın ve Dr. Pınar Çevik Azap'a müteşekkirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I appreciate my lecturers Prof. Dr. Mahir Aydın and Dr. Pınar Çevik Azap for their help with analysing our study subject.

Kaynakça/References

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âsafî

Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî Defterleri (A. {DVN.DVE.d), 43/1.

Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A. {DVNS.NMH.d), 10/221, 10/222, 10/420.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 457/22544, 550/27133, 672/32913, 714/34100, 768/36165-C, 770/36176, 770/37176-O, 770/36176-Ü, 772/36215, 781/36589, 781/36594, 782/36597, 782/36600, 782/36603, 782/36607, 782/36607-A, 783/36617, 783/36617-A, 783/36619, 783/36620, 784/36637, 785/36668, 786/36677, 786/36704, 788/36750, 788/36750-J, 788/36750-K, 788/36750-L, 788/36750-P, 789/36773, 789/36773-A, 789/36773-B, 789/36773-C, 789/36773-D, 793/36837-A, 794/36852, 801/37094-L, 802/37100-C, 802/37100-D, 802/37101, 802/37103, 802/37104, 802/37104-E, 802/37113-A, 802/37113-B, 802/37113-C, 802/37113-H, 802/37113-İ, 802/37113-K, 802/37113-L, 802/37113-M, 806/37178, 807/37193-B, 807/37195-H, 808/37196-G, 808/37196-I, 808/37196-K, 808/37196-L, 808/37196-O, 808/37196-Ö, 808/37198-K, 809/37202, 809/37203, 811/ 37218, 811/37216, 811/37219, 811/37224, 811/37229, 813/37262, 813/37262-C, 813/37262-D, 813/37262-F, 813/37262-I, 813/37262-J, 814/37265-A, 814/37265-H, 814/37269-J, 814/37269-K, 814/37270, 815/37281, 825/37413-A, 1091/44307-Ç, 1314/51255, 1315/51269-A.

İbnülemin Askeri (İE.AS), 89/8236.

Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Milli-i Cumhuri-i İslami-i İran (İran Devlet Arşivi)

295/8038.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Millet Yazma Eser Kütüphanesi

Ali Emiri Belge (Aeblg.), 197.

Sürelî Yayınlar

The Times.

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Ahmed Cevdet (Paşa), *Tarih-i Cevdet*, c. XII, Dersaadet 1301.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, haz. Resul Köse, Kevser Şeker, Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2016.

Ateş, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Aygun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Azap, Eralp Yaşar, *1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.

Çelik, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Çetinsaya, Gökhan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, V/3, 1999, s. 148-175.

Doğan, Mehmet, *Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

Fener, Alpaslan, *Hadd-i Hudud-ı Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Gencer, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması", *DİA*, V, İstanbul 1995, s. 516-517.

Gencer, Fatih, *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Me'mûr Derviş Paşa Lâyihası*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

Gozide-i Esnad-ı Siyasi-i İran ve Osmani Dovre-i Kacariye (1211-1270), cild-i evvel, Defter-i Motelaat-i Siyasi ve Beynolmîleli, Tahran 1369.

Hidayet, Rıza Kulu Han, *Tarih-i Ravzattü's-Safa-yı Nasiri (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)*, Tahran 1380.

Kalantari, Yahya, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976.

Kara, Polat, *Türkiye-İran İlişkileri 1923-1960*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

Kaymakamî, Cihangir, "Metn-i Diğeri ez Moahede-i Evvel-i Erzenelrum", *Berresiha-yı Tarihi*, Sal-ı Heştom, Şomare 5, 1352.

- Keçeci, Serkan, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)*, The London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2016.
- Kılıç, Remzi, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul 2001.
- Kürelı, İbrahim, *1824-1908 Tarihli İran Ahkâm Defteri: Tüccarlar, Şehbenderler ve Ziyaretçiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.
- Memioğlu, A. Zeki, *Galıp Paşa ve Erzurum Valiliği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- Muahadat Mecmuası*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241 / 1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, OSAV, İstanbul 2000.
- Salehi, Nasrullah, "Yek Ahidname, Çend Metn-i Motafavet Berresi-i Entikad-ı Metn-i Ahidname-i Erzenelrum", *Ayine-i Miras*, Şomare: 2, 1400, s. 95-120.
- Sankıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Isparta 2009.
- _____, "Osmanlı-İran Sınırının Çiziminde İngiltere ve Rusya'nın Müdahaleleri", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, ed. Osman Karacan, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 59-84.
- Sepehr, Muhammed Taki, *Nasihü't-Tevarih Tarih-i Kacarîye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah*, cild-i evvel, Esatir, Tahran 1377.
- Soofizadeh, Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/54, 2013, s. 183-194.
- _____-Türker Özgür, "Rus-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)", *Bellekten*, LXXXII/294, 2018, s. 569-586.
- Türk, İbrahim Caner-Duygu Yiğit, "Nasireddin Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, IV/12, 2017, s. 392-398.
- Uluerler, Sıtkı, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, X/5, 2015, s. 329-356.
- Yiğit, Duygu, *93 Harbi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2019.

Online Kaynaklar

<http://dl.nlai.ir/UI/a3dfbf80-88ab-43ad-8b71-0a550aa7b9c1/LRRView.aspx?History=true> (Erişim Tarihi: 04.10.2021)

Ek 1: 1823 yılında Osmanlı ve İran devletleri arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'nın Türkçe nüshalarla farklılık arz eden nesta'lik hatlı arşiv nüshası.
(Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Milli-i Cumhuri-i İslami-i İran, 295/8038)

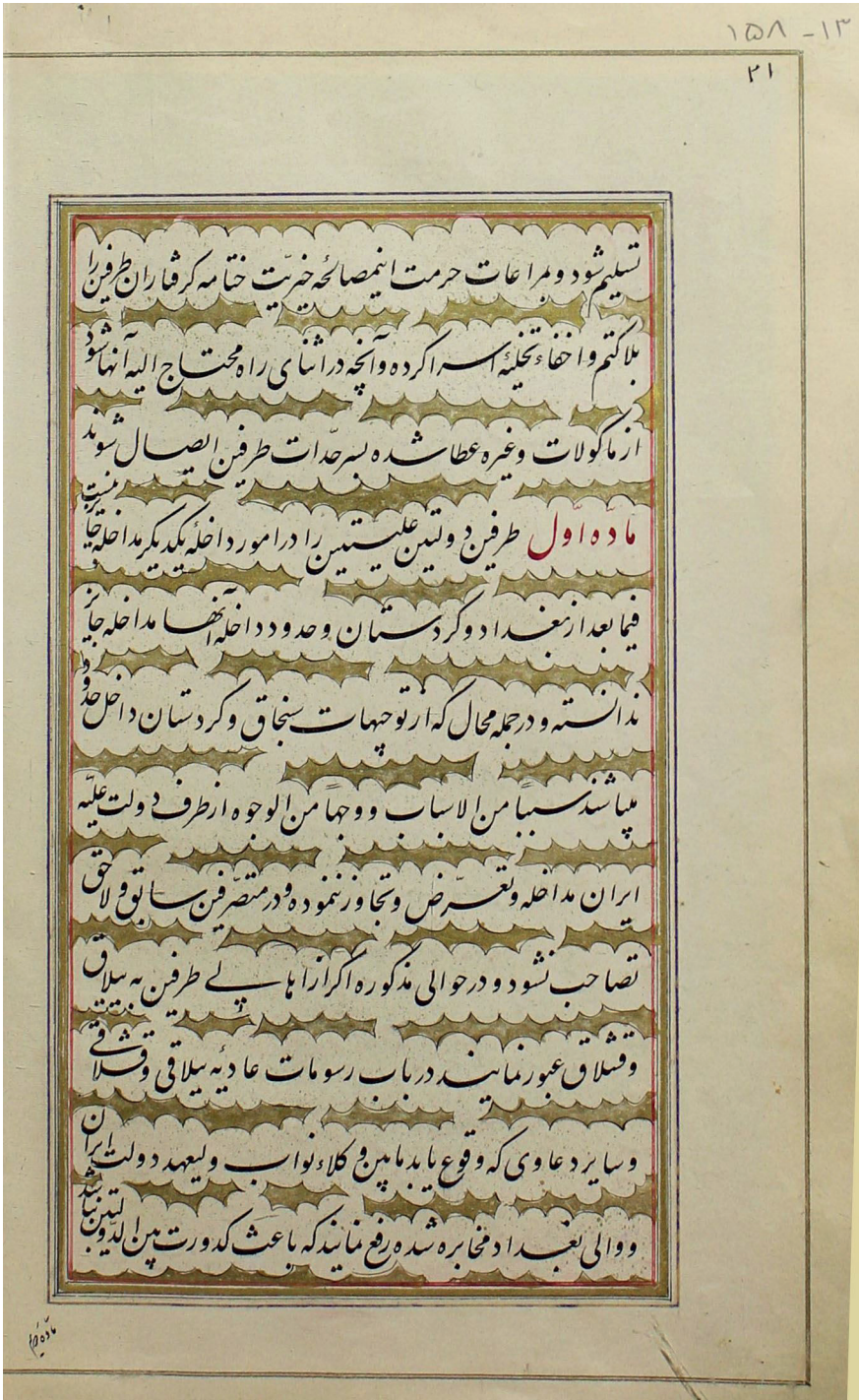

اعلیٰ حضرت قدر قدرت کیونان حشمت ملک نجش ملک کیر آیش
 تاج و سریر خدیو زمان و زمین جمال الاسلام و امسین جل
 الدنیا و الدین غیاث الحق و الیقین تکرمان الماء و الطین
 ظل الله المهدود فی الارضین حافظ خوزہ مسلمان باسط بساط جهانبا
 داور جمشید جاہ سلیمان دستکاه انجم سپاه اسلام سپاه
 زینت نجش حشمت کیان ملک ملوک جهان تاج نجش کامران
 شاه شاه ممالک ایران الخاقان بن الخاقان العناری
فتحعلی شاه خلد الله ملکه و اقباله و حکم ماموریت عمره عریضه
 دولت و شہر یاری دوصه علیای شوکت و جهاندار می مالک
 الرقاب کیونان ہمت بر جس فطنت ملک فرا ملک تبارک کنین
 جلال غصن بر طیب اقبال پادشاهزادہ آزادہ و بعید دولت
 علیہ ایران عباس میرزا غرضہ این عجب مملوک و چاکر

جان تار بو کالت تامه شاهی مخصوص کشته از جانب دولت علیه
 عثمانیه نیر با مرو فرمان اعلی حضرت کیوان منزلت شمس فلک شیرین
 بدر اقی تاجداری پادشاه اسلام پناه سلطان البرین خاقان
 البحرین خادم بحسبین الشریفین و الشوکه و الشمامه سلطان بن
 السلطان العازمی سلطان محمود خان ابدانده ملکه و قباله
 و کالت تامه بحجاب عزت نصاب ایالت مشاب جلالت کبالت
 متمم امور انجمنه با لفظ ممد قواعد الامور بالرای الصواب
 صدر اسبق اکرم والی ولایت ارزنه الروم و سرعبر جانب
 شرق محمد امین ردوف پاشا دام مجده عطا و عنایت شده بود
 این عبد مملوک در مدینه منوره با جانب سرعبر مشار الیه بعداً
 سباده و کالت نامهای مبارکه عقد محاسب مکالمه کرده مصفا
 مبارکه باین آیین ترتیب و تعیین یافت **اساس** تاریخ

هزار و یکصد و پنجاه و نه هجری موجب مصالحه و عهدنامه که واقع
 حدود سنور قدیمه و شرایط سابقه که از امر حجاج و تجار و رد فرار
 و تخلیه سپیل اسرا و اقامت شخص معین در دولتین علیتین باشد
 تماماً و کلاً بمن لدولتین باقی و مرعی و محترم بوده بارکان آن جهان
 من الوجوه خلی عارض شده در ما بین دولتین علیتین شرایط دولتی
 و مقضای الفت و محبت ابد در کار باشد **شرایط** فیما بعد همیشه
 خصم اشوب و خصام در نیام بوده در میان دولتین معامله که
 مودی کدورت و برودت و منافق سلم و صفوت باشد و توغ
 نیابد و آنچه داخل حدود قدیمه دولت علیه عثمانیه میباشد چه در
 انشای حرب و چه مقدم بر آن که بدست اولیای دولت فخریه
 ایران آمده باشد از قلع و اراضی و قبضات و قراء از تاریخ
 این نیک تا با ختم مدت شصت روز بطرف دولت عثمانی تماماً

ماده دویم باکسینکه از اهالی ایران کجبه مکرمه و مدینه منوره و سایر
 بلاد اسلامیة آمدوشد ینمانند شمال حجاج و تجار و زوار و مسیرون
 اهالی بلاد اسلامیة رومیة معامله نمایند و از ایشان با هم دور
 و سایر وجه خلاف قانون شرعیة اصلاح پسری مطالبه نشود
 و کذک از زوار عتبات عالیات مادامیکه مال تجارت نداشته
 باشند از ایشان پسری مطالبه باج و عشره نشود و اگر مال تجارت
 داشته باشند موافق حساب گمرک مطالبه شده زیاده طلب نمایند
 و از طرف دولت ایران نیز با تجار طرف دولت عثمانی و اهالی
 ایشان بر اینوجه معامله نمایند و بمقتضای شرط الط سابقه فیما
 در حق حجاج و تجار دولت پهنه سفید و احرامی شرایط قدیمه
 جانب وزرای عظام و میر میران کرام و سایر ضابطان و حکام
 دولت عثمانی کمال دقت و رعایت شود و از شام سیر

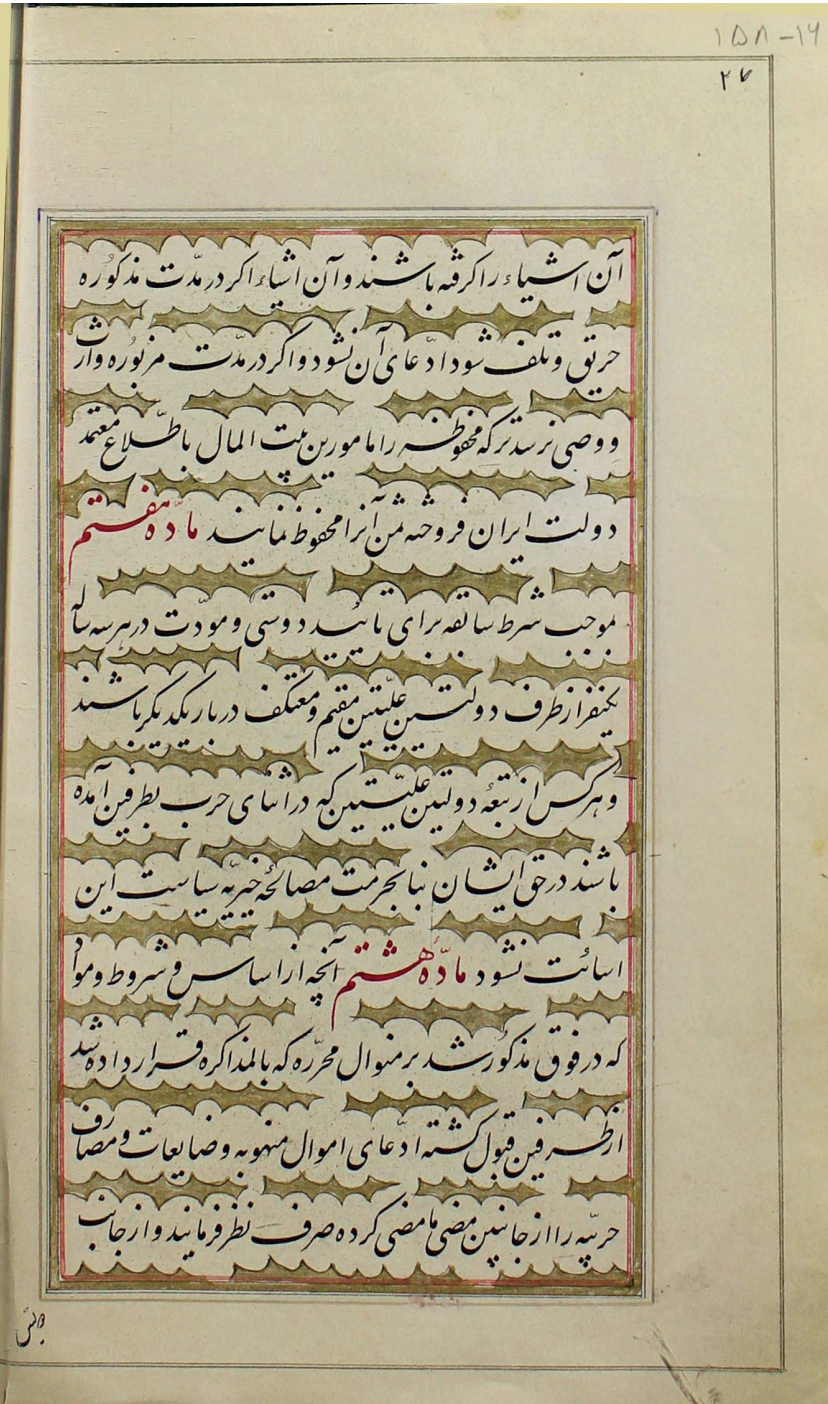
الی حرین محرمین در ذهاب و ایاب از جانب امین صره همایون
 نظارت حال ایشان نبود و خلاف شرایط همیشه و اوضاع
 و در حمایت ایشان دقت نماید و اگر در میان ایشان نزاع
 روی دهد امین صره همایون بمعرفت معتمدی که در میان آنهاست
 توجه برفع آن نماید و از مخدرات حرم شاهنشاهی و حریمهای
 شاهزاده های عظام و سایر اکابر دولت ایران که بکلیه محظوظ
 بعبادت عالیات میروند و فرآور مرتب ایشان حرمت و اعزاز
 نماید و کذا لکن در خصوص رسومات کمرک تجار و اهالی ایران
 اهالی دولت پهنه عثمانی معامله شود و از مال تجارت ایشان
 یکدفعه بقراریکصد فروش چهار فروش کمرک گرفته و بدست
 اهالی ایران مذکوره داده مادامیکه اردست ایشان بدست
 دیگری منتقل نشده است از ایشان کمرک نگیرند و تجار ایران

لاجل التجاره حوتوق شيراز را که مدار الساعده اسلامبول و
 ساير بلاد روم می آورند در مع و شيراز بدان کتيفه انحصار نشود بکس
 که خواهند مع نمايند و از تجار و تعب و اياली دولت علتين که
 بمالک جاسين آمد و مشرمانيد بقضای حبه جامعه اسلاميه
 معامله دوستانه شده از ايند او اضار محفوظ باشد **ماده سيم**
 عشره حيدرآباد و سپکی که در ما بين دولتین تنازع فيما بوده و او
 در خاک دولت عليه عثمانی ساکن ميشند ما دامیکه در سمت است
 اگر بجد و حماکک ايران تجا و ز کرده خسارت نزنند سرحد داران
 در منع و تربيت ايشان دقت نمايند اگر از تجا و ز و خسارت دست
 برند از رند و از جانب ما مورين سرحدات منع پذير نشوند از لصبا
 ايشان دولت عثمانی کف يد نمايند و اگر ايشان برضا و عيت خود
 بجانب ايران بگذرند دولت عثمانی ايشان را منع و تصاحب نكند

و بعد از آنکه بطرف دولت پهنه ایران بگذرند بعد اگر بجاک
 عثمانی پاسبان قطعاً تصاحب و قبول ایشان نشود در صورتیکه
 بطرف ایران بگذرند آنوقت اگر از حد و دولت عثمانی تجاوز
 کرده خسارت بر نهند سرحدشینان دولت پهنه ایران منع
 و تجاوز ایشان دقت نمایند **ماده چهارم** موجب شرط
 قدیم مساری دولتین از جابجایی تصاحب نشود و کذا که از جمله
 عسایر و ایلات هر کسی که بعد ازین از دولت عثمانی بدولت پهنه
 ایران و از دولت فخریه ایران بدولت علیه عثمانی بگذرد باید آن
 گذشتگان تصاحب شود **ماده پنجم** آنچه در در اسلطنه
 و سایر ممالک دولت علیه عثمانی اموال تجارت ایران قبض
 حاکم شرع و دفتر محفوظ و نگاهداشته شده است از تاریخ
 این مسک تا مدت شصت روز هر محلی که باشد بمعرفت دفاتر

مقومه و معرفت شرع و معتقد دولت ایران بصاحبان آنها
 تسلیم شود و سواى اموال محفوظه آنست که در انشای وقوع عداوت
 از حجاج و تجار و زوار و سایر اهالی ایران که در ممالک
 عثمانی از جانب بعضی وزراء و ضابطان جبر او قهر گرفته باشند
 بعد از افاده و اظهار دولت ایران اردو دولت همه عثمانی فرما
 بر طبق آن بعد از وکیل آنها صادر که بعد از اثبات شرعی گرفته
 و تسلیم شود **ماده ششم** در ممالک دولت عثمانی از اهالی ایران
 کسانی که فوت میشوند اگر وارث و وصی شرعی نداشته باشند
 ما مورین بیت المال ترکیه آن متوفی را بمعرفت شرع ذکر کرده
 به ثبت سجل شرعی رسانیده و آن مال را عینة در محل ما من باب
 یکسال حفظ نمایند تا وکیل و وصی شرعی او آمده بموجب ثبت
 سجل شرعیه اشیاء متروکه تسلیم شود و رسوم عادیه و گرانج محل

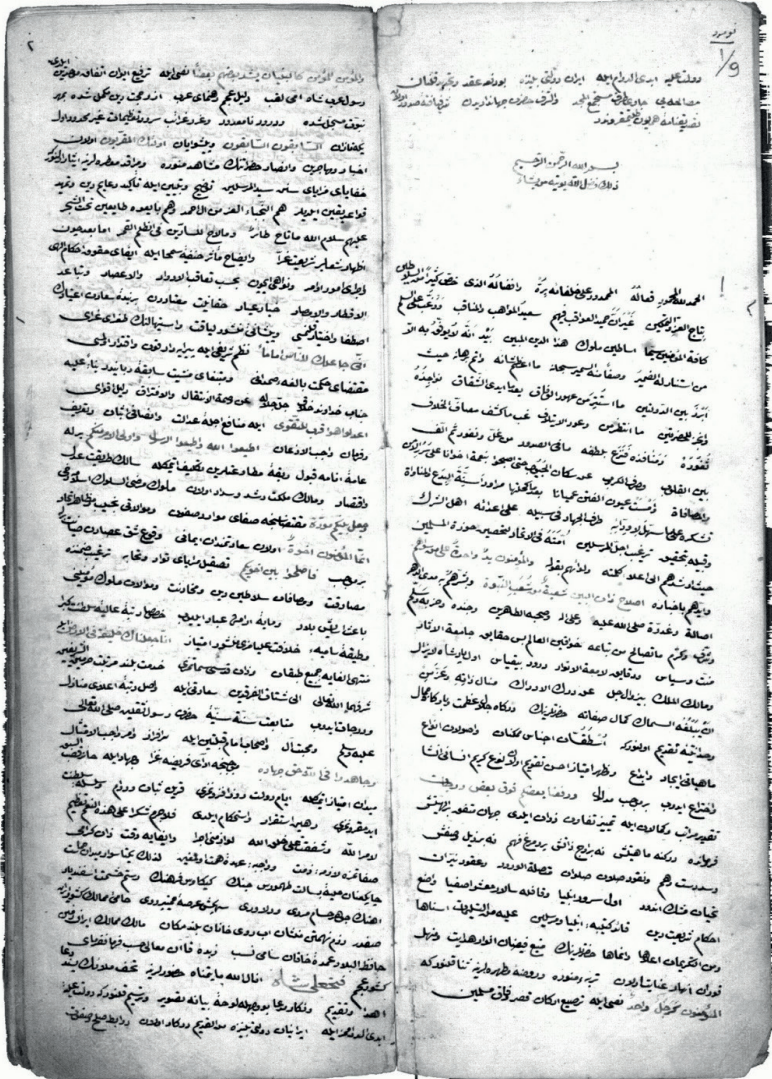

دو تین عتین المچان و سطر از تاریخ این متکالی مدت شصت و
 در حد و ولتین یکدیگر ملاقات کرده تصدیقها باست
 طرفین ایصال و تسلیم شود تا این مصاحبه خیریه و مسالمت جمعیه
 تاریخ تحسیر متکالی مژوره معتبر و مرعی بوده از جهت نایره
 که ورت و خصوصت منطقی و منافی طریقه دوستی و خلاف این
 عهود مشروطه معتوده مر بوطه از جانبین وضع و حرکتی و معامله
 جایز دارند و از جانب جناب وکیل مشارالیه نظر بر نصرت
 کامله از جانب دولت عثمانی در این تاریخ هر ارود و بیست و
 سی و هشت نوزدهم شهر شریفه ذیقعدہ الحرام یوم شنبه
 متکالی مهور شده و از انچانب نیز این عهد معلوک دولت علییه
 ایران بر نصرت کامله خود اساس و شروط و مواد مذکوره را
 بوجه مشروطه قبول نمود این متکالی تحریر و بجانب وکیل مشارالیه
 تسلیم

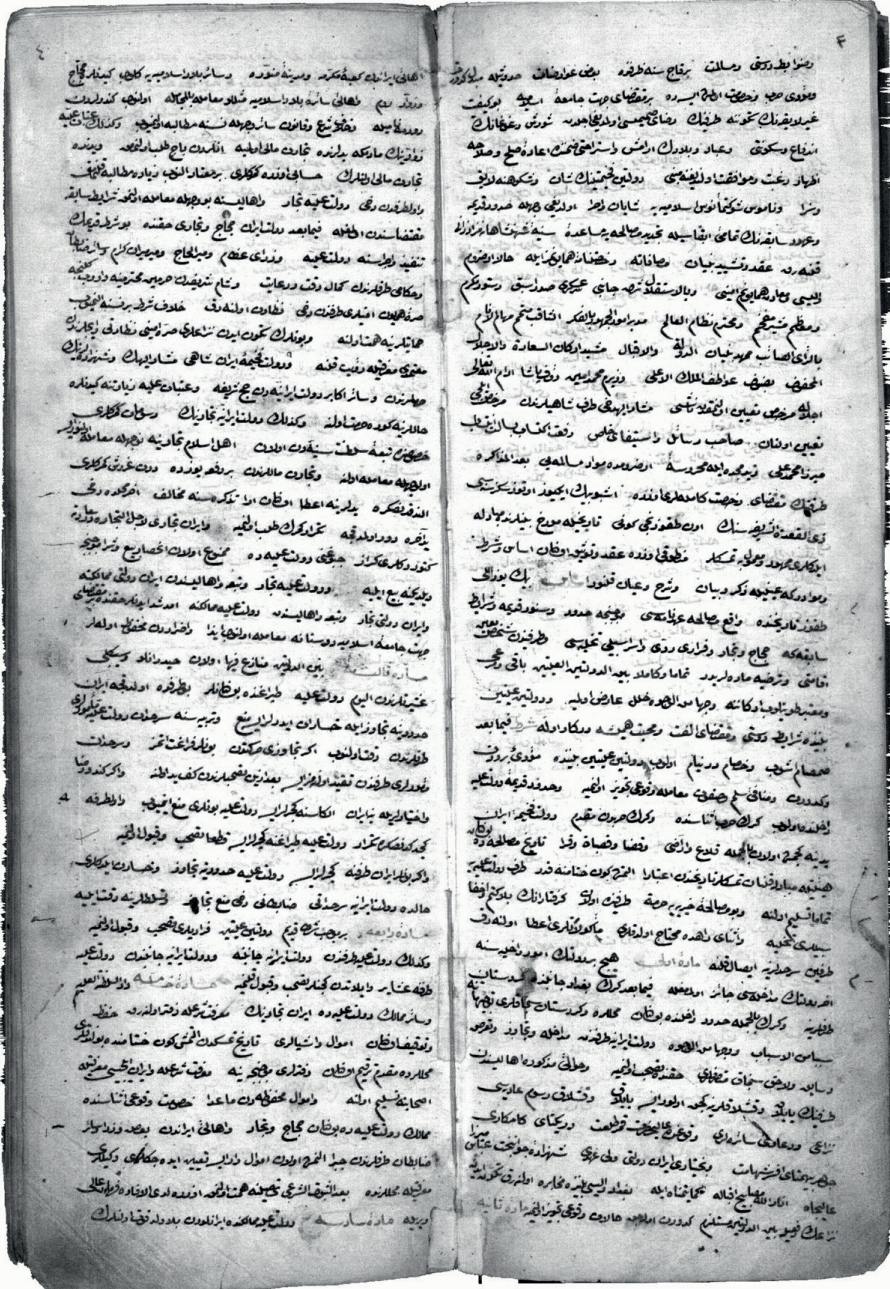

Ek 2: 1823 yılında Osmanlı ve İran devletleri arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'nın Farsça nüshalarla farklılık arz eden Osmanlı Arşivi'ndeki nüshası. (BOA, A. {DVN.DVE.d, 43/1)

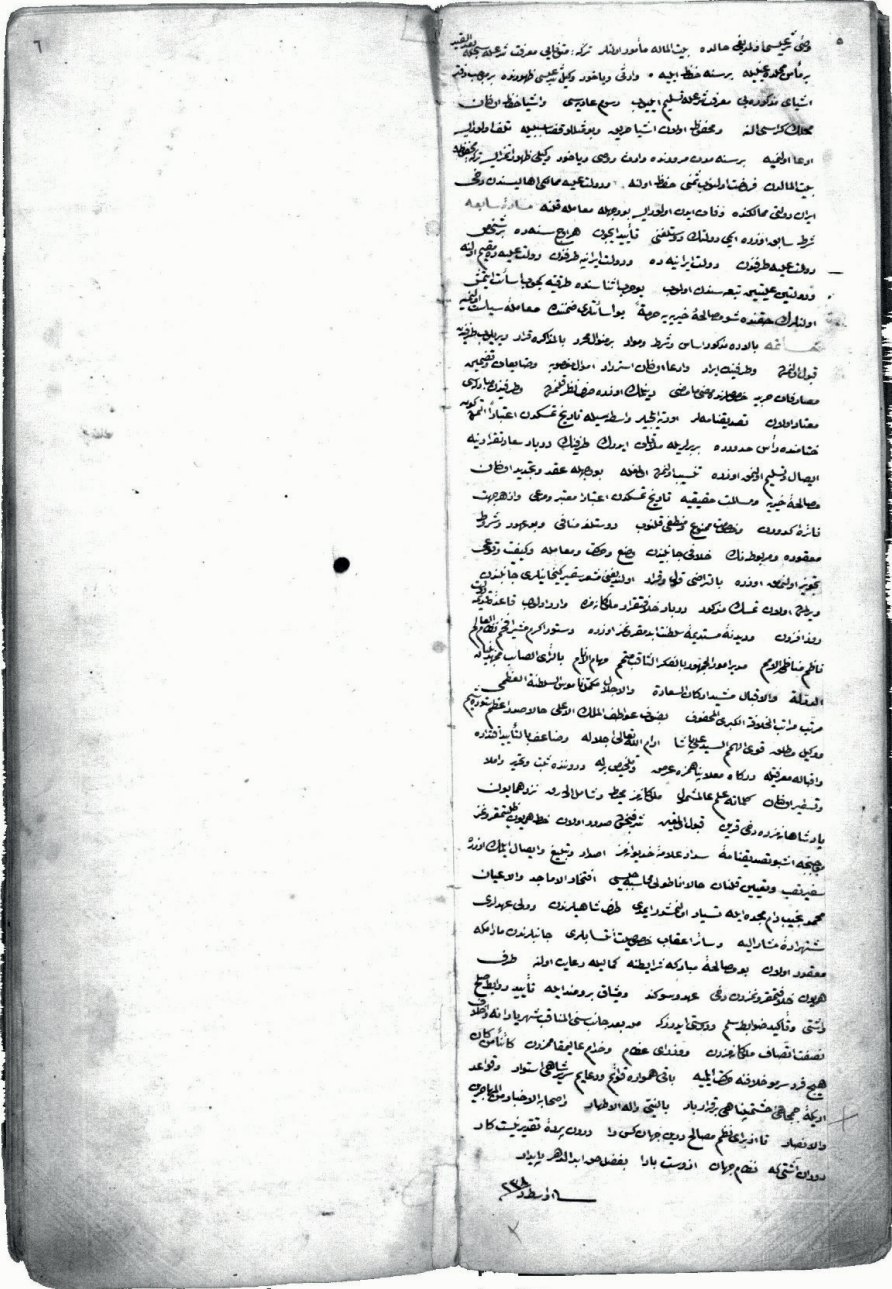
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

A.DVN.DVE.d 043/1

A.DVN.DVE.d 043/1

A.DVN.DVE.d 043/1

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Diplomat Arkeologların Eski Eser Araştırmaları*

Diplomat Archaeologists' Inquiries into Antiquities in Cyprus During the Second Half of the 19th Century

Gürsoy Şahin**

*Bu makale 2-3 Ağustos 2021 tarihlerinde Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi tarafından çevrimiçi olarak gerçekleştirilen "Fethinin 450. Yılında Kıbrıs" Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan "XIX. Yüzyılda Yabancı Arkeologların Kıbrıs'ta Eski Eser (Asâr-ı Atika) Araştırmaları" başlıklı sözlü bildirisinin genişletilmesiyle üretilmiştir.

**Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye

ORCID: G.Ş. 0000-0002-7817-2043

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gürsoy Şahin,
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye
E-posta/E-mail: gshahin@aku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.05.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.05.2022

Kabul/Accepted: 03.06.2022

Atıf/Citation:

Sahin, Gursoy. "XIX. yüzyılın ikinci yarısında kıbrıs'ta diplomat arkeologların eski eser araştırmaları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 77 (2022): 259-295.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1081295>

öz

Çalışmada kadim bir geçmişe sahip olan Kıbrıs'ta XIX. yüzyılın ikinci yarısında görev yapan Amerikalı ve Avrupalı diplomatların eski eser araştırmaları irdelendi. 1850'ler ve 1870'ler arasında Kıbrıs arkeolojisinde etkin olan diplomat arkeologlar, kimi zaman dostça kimi zaman da kıyasıya bir rekabet ruhu içerisinde hareket ederek topladıkları koleksiyonları Avrupa müzelerine naklederek buraları zenginleştirdiler. Bu durum karşısında Osmanlı makamları, ülkedeki eski eserlerin yağmalanmasını önlemek amacıyla 1869'da ve 1874'te Eski Eser Nizamnamelerini yürürlüğe koydu. Bu kapsamda adadaki kazılar sonucunda elde edilen eserlerden bir kısmını İstanbul'a Müze-i Hümâyun'a nakletti. 1878'de Kıbrıs'ın yönetiminin İngiltere'ye geçmesinden sonra ise adadaki bütün eski eserlerin tasarrufu İngiliz Hükûmetine geçmiş oldu.

Anahtar sözcükler: Arkeoloji, Diplomat Arkeolog, Eski Eser, Kıbrıs, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

This study investigates the inquiries into antiquities from American and European diplomat archaeologists working in ancient historical areas of Cyprus during the second half of the 19th century. Between the 1850s and 1870s, the diplomat archaeologists who were active in Cyprus archaeology transferred the collections they'd gathered to European museums and enriched them, sometimes acting friendly and other times acting in a spirit of cutthroat competition. The Ottoman authorities enacted the Law of Antiquities in 1869 and 1874 under this circumstance in order to prevent antiquities in the country from being looted. In this scope, they transferred a portion of the works that had been obtained from the excavation on the island of Cyprus to the *Müze-i Hümâyun* [Imperial Museum] in Istanbul. After this, England took over the governance of Cyprus in 1878, with all the antiquities on the island falling into the possession of the English Government.

Keywords: Archaeology, Diplomat Archaeologists, Antiquities, Cyprus, Ottoman State

Extended Abstract

Located at the intersection of Europe, Middle East, and Africa, Cyprus is one of the ancient residential areas of the Mediterranean region. With its first settlement dating back to 9000 BC, the island appears like an outdoor museum with a history coming from the Byzantines, the House of Lusignan, the Venetians, and the Ottomans. Due to this feature, Cyprus became a center of attention for European and American investigators of antiquities during the 19th century.

This study examines the activities of diplomats from countries such as America, England, France, Italy, Austria-Hungary, and Denmark who investigated or bought antiquities in Cyprus during the second half of the 19th century. Similarly, the study also reveals the Ottoman State's policy toward investigations into antiquities on the island of Cyprus.

The Ottoman archival documents show that consuls or vice-consuls from France, the United States of America, Italy, Austria-Hungary, Denmark, and England had bought antiquities on the island or requested permission from the Ottoman government for performing investigations. In this sense, diplomat archaeologists including the French consul Tiburce Colonna-Ceccaldi, the English vice-consul Robert Hamilton Lang, the Italian consul Riccardo Colucci, and the American consul Luigi Palma di Cesnola can be ranked among the most popular names to have made investigations into antiquities on the island. These names played very important roles in transferring antiquities from the island to different countries around the world. These diplomat archaeologists searched for works using their own means on the island and sold or donated the works they had found to museums in Europe and America.

Interest in the island's ancient history during the 19th century formed a part of the Western point of view that is more closely interested in classical and Near East antiquities. The emergence of Hellenism as an academic tradition and the changes in the perceptions related to the antiquities of Cyprus in light of new archaeological discoveries were shaped in an intellectual environment that went beyond national borders. Although the antiquity rivalry among diplomat archaeologists in Cyprus in the 19th century clearly had nationalist implications, it was generally accompanied by important collaborations among individual researchers, collectors, and scholars. The consuls who were actively involved in Cyprus archaeology between the 1850s and 1870s sometimes acted friendly and other times acted in a spirit of cutthroat competition on behalf of their own nations. Moreover, they made personal contacts by collaborating with each other as well as with their colleagues in Western Europe and America. Meanwhile some researchers also carried out inquiries into antiquities for various financial motivations in addition to their sense of duty to their own governments.

The Ottoman government issued the first Law of Antiquities in 1869 in order to regulate the inquiries into antiquities in different regions of the empire. However, preventing antiquities from being exported was impossible despite the legal regulation. The American consul Cesnola who was in charge in Cyprus exported a great number of antiquities in 1872 as if challenging the 1869 regulation; this led the Ottoman Government to take new precautions. In this sense, a more comprehensive Law of Antiquities was prepared in 1874, with the Ottoman administrators being prompted by the increase in requests from diplomat archaeologists and by the great number of works being transferred abroad. As the American consul Cesnola in particular was transferring antiquities piece by piece from the island, the Director of the Imperial Museum Dr. Philipp Anton Dethier went to Cyprus and was assigned personally by legal regulation to have a share of the works the American consul possessed. A great number of works were transported to the Imperial Museum in Istanbul in this way.

Control over the antiquities on the island also was transferred to the English government when the administration of Cyprus was temporarily transferred to England in 1878. For more than 20 years after this, the Ottoman Law of Antiquities that had been enacted in 1874 was maintained on the island. This law ensured that a significant portion of the excavated finds were received by the English government. In 1882, an official committee composed of the Cadi [magistrate] of Cyprus, the Mufti of Cyprus, and the Archbishop of Cyprus presented a petition to the English High Commissioner for the establishment of a museum on the island. As a result, the English administrative officers ensured the opening of a museum belonging to Cyprus on the island in 1888.

The Ottoman government felt great discomfort upon hearing about antiquities being transported from the island to England in the forthcoming period. While some of the antiquities that were unearthed as a result of the excavation on the island were held for the Cyprus Museum, a large portion were sent to the British Museum in London. The issue was presented to the English government by means of the Ministry of Foreign Affairs on August 16, 1892. The Ottoman government reminded England that it was also required to give a portion of the antiquities excavated on the island to the *Müze-i Hümayun* [Imperial Museum]. However, nothing fruitful likely came of this attempt.

Giriş

Osmanlı ülkesinde eski eser araştırmaları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluk kazandı. Eski eser aramak isteyen yabancı bilim adamları veya amatör araştırmacılar, Osmanlı hükümetinden izin belgesi olarak araştırma yapmak zorundaydı. Avrupalı devletler kendi uyuşunda olan araştırmacıların başvuru ve izin işlemlerini diplomatik girişimlerde bulunarak kolaylaştırabilmekteydi. İlk dönemlerde yabancı araştırmacılara verilen izin belgelerinde buluntuların ülke dışına çıkarılmasına müsaade edilmekte ise de bu uygulama daha sonra değişti. Zira Osmanlı'da eski eser araştırmalarına olan merak arttı. Bunun bir sonucu olarak 1846'da İstanbul'da bir müze kurulmasına yönelik çalışmalar hız kazandı. Müzedeki eserlerin çekirdeğini padişahın özel silah ve askeri teçhizat koleksiyonu oluşturmaktaydı. Ancak halka açık bir müze kurulması kısa sürede mümkün olmadı¹.

Yabancı arkeologlar başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere Osmanlı topraklarının hemen her bölgesinde araştırma yapmaktaydı. Bu yerlerden birisi de Kıbrıs idi. Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'nın kesişim noktasında bulunan ve Akdeniz'in kadim yerleşim yerlerinden birisi olan Kıbrıs'ta ilk yerleşim MÖ 9000 yılına dayanmaktaydı². Ada, Akdeniz dünyasının stratejik noktalarından biriydi³. Bizans, Lüzinyan ve Venedik geçmişinden sonra 1571 yılında Osmanlı yönetimine giren Kıbrıs, üç yüz yılı aşkın bir süre Türk idaresinde kaldı. Adeta açık hava müzesi görünümünde olan ada, XIX. yüzyılda Avrupalı devletler ile ABD'nin ilgi odağı haline geldi. Bu ilginin bir göstergesi olarak çeşitli ülkelerden gelen arkeologlar ve adada görevli konsoloslar, Osmanlı hükümetinden izin alarak eski eser araştırmaları yapmaya başladı⁴.

Kıbrıs'ta eski eser araştırmalarının sistematik olarak başlaması XIX. yüzyılın ortalarına denk gelir. Adada eski eser araştırması yapan en bilindik isimler arasında Fransız konsolosu Tiburce Colonna-Ceccaldi, Georges Colonna-Ceccaldi, İngiliz konsolos muavini Robert Hamilton Lang, İtalyan konsolosu Riccardo Colucci, Amerikan konsolosu Luigi Palma di Cesnola gibi diplomat arkeologlar sayılabilir. Adadaki eski eserlerin dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmasında adı geçen isimlerin rolü inkar edilemez⁵. Özellikle Amerikan

-
- 1 Nicholas Stanley-Price, "Illicit Excavation: The Trial of Alessandro Palma Di Cesnola in Cyprus in 1878", *The Antiquaries Journal*, Volume 98, September 2018, s. 299.
  - 2 *Building National Museums in Europe 1750-2010*. Conference proceedings from *EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011*, ed. Peter Aronsson - Gabriella Elgenius, EuNaMus Report No 1. Published by Linköping University Electronic Press: http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064 © The Author, s. 173.
  - 3 Silvana Di Paolo, "From Italy to Cyprus and Back Again. Completed Research and Ongoing Projects", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 42, 2012, s. 377-398.
  - 4 Zihni Turkan, "Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi'nden Günümüze Türk Mimarisi Eserleri", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, Volume 6 Issue 4 (October 2016), s. 479.
  - 5 Di Paolo, a.g.m., s. 394.

konsolosu ve antikacı Luigi Palma di Cesnola'nın bu dönemdeki faaliyetleri dikkat çekicidir⁶. Sayılan isimler dışında Avusturya-Macaristan konsolos vekilleri de adada eski eser araştırması yapmaktaydı. Danimarka konsolosu para ile eser satın alarak koleksiyonunu genişletiyordu. Kıbrıs'ta bilimsel anlamda eski eser kazıları ise İsveçli araştırmacılar tarafından 1927'de başlatıldı⁷.

Adada antik dönemlerden kalma çok sayıda tarihi eserin bulunması araştırmacıların bölgeye olan ilgisini artırmıştı. Bu ilginin kökeninde eski eserlerin sanatsal ve kültürel değerinden ziyade siyasi ve ideolojik nedenler daha ağır basıyordu. Esasen adada eski eser araştırmaları yapan Avrupalı ülkeler, bölgede kendi sömürgeci politikaları ve beklentileri çerçevesinde eser araştırmaktaydı. Keza eski eser araştırmalarında kitab-ı mukaddes arkeolojisi için manevi arayışlar da önemli bir rol oynamaktaydı⁸.

Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesinde eski eser araştırmalarını derinleştirilmesi ve yaygınlaştırılması Osmanlı hükümetini rahatsız etmekteydi. Bu sebeple eserlerin peyderpey yurtdışına çıkarılmasını önlemek maksadıyla 1869'da bir politika değişikliğine gidildi⁹. Maarif Nazırı Safvet Paşa, aynı yıl eski eser koleksiyonu oluşturmak için kazılardan elde edilen sikke dışındaki buluntuların ihracını yasaklayan bir "*Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*" çıkardı¹⁰. Keza Osmanlı aydınlarının eski eserlere yönelik artan ilgisinin sonucu olarak 1869'da başkent İstanbul'da Müze-i Hümâyun ziyarete açıldı¹¹. Ancak tüm düzenlemelere rağmen eski eserlerin yurtdışına çıkarılmasının önüne geçilemedi. Örnek vermek gerekirse Luigi Palma di Cesnola'nın 1869 nizamnamesine adeta meydan okuyarak topluca antika ihracatı yapması Osmanlı hükümetini yeni tedbirler almaya yöneltti. Bu sebeple yedi maddeden oluşan 1869 nizamnamesi önemli ölçüde genişletilerek 1874'te 36 maddeden oluşan yeni bir nizamname hazırlandı. Yeni hazırlanan nizamname daha ayrıntılı kurallar içeriyordu¹². Özellikle eski eser bulmak için gerçekleştirilecek tüm kazıların resmi izin alınarak yapılması zorunlu idi.

6 Di Paolo, a.g.m., s. 377; Zeynep Gül Erel Çalan - Tülay Ercoşkun, "The Times'a Göre Cesnola Kardeşlerin Kıbrıs'taki Arkeolojik Kazı Faaliyetleri", *OTAM*, Sayı 51 (Bahar 2022), s. 127-140.

7 Ulbrich Anja-Kiely Thomas, "Britain and the Archaeology of Cyprus. I. The long 19th century", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 42, 2012, s. 305.

8 Di Paolo, a.g.m., s. 394.

9 Hüseyin Muşmal, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atika Müzesi'nin Kuruluşu", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl 2009, sayı 1, s. 124; Gürsoy Şahin, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (Eylül 2007), s. 112.

10 Burcu Kutlu Dilbaz, *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*, Okur Tarih Yay., İstanbul 2018, s. 105 vd.

11 Stanley-Price, a.g.m., s. 299; İbrahim Serbestoğlu, "Antikiteye Emperyal İlgisi: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Baalbek'te Arkeoloji ve Turizm", *Doç. Dr. İlknur Karagöz'e Armağan*, ed. Nedim İpek-İbrahim Serbestoğlu, Serander Yayınları, Trabzon 2020, s. 364; Burcu Kutlu, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Kuruluşu", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 405.

12 Beş fasıl ve otuz altı maddelik nizamname için bkz. *Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*, Matbaa-i Amirede Tab Olunmuştur, 24 Mart 1290, 20 Safer 1291, s. 1-8.

Keza kazının, toprak sahibinin rızası olmadan yapılması da yasaktı. Yasağa uymayanların buldukları eski eserlere tamamen el konulacaktı. Üstelik bununla da kalmayıp bir liradan beş liraya kadar para cezasına veya üç günden bir haftaya kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı (Madde 7). İzin alınarak yapılan kazılarda elde edilen buluntuların üçte biri devlete, üçte biri bulan kişiye, kalanı ise eski eserlerin bulunduğu arazinin sahibine ait olacaktı. Şayet kişi eski eseri kendine ait arazide bulursa üçte ikisi kendisine, üçte biri de devlete gidecekti (Madde 3)¹³.

Gerçekleştirilen yasal düzenlemeler yabancılar açısından eski eser araştırmalarında bazı aksaklıklara sebep olmaktadır. Önceden alınmış izinlerin süresinin uzatılmasında da sıkıntılar yaşanmaktaydı. Örneğin on bir yıl boyunca British Museum tarafından desteklenen Efes'teki çalışmalar, yıllık izin fermanının yenilenmesindeki zorluklar nedeniyle 1874 baharında askıya alındı¹⁴.

Bazı girişimci araştırmacılar keşfedilecek eserlerin üçte ikisini elinde tutmak için arazi satın alma veya kiralama yoluna gitti. Böylece eserlerin sadece üçte biri İstanbul'a müzeye gönderilecekti. 1874 nizamnamesindeki en önemli husus, Müze-i Hümayun'un talepte bulunmaması halinde kazı yapan kişinin payını ihraç etmesine izin verilmesiydi (Madde 32). Bu boşluk 1884 tarihli Eski Eserler Nizamnamesi ile kapatıldı. Öte yandan bu kanunla kopyalar dışında tüm eski eserlerin ihracı kesinlikle yasaklandı¹⁵. 1884 tarihli kanun Kıbrıs'ta uygulanmadı. Zira ada 1878'de İngiliz işgaline uğradı. Ancak 1874 yılına ait nizamname İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından adada yaklaşık yirmi yıl boyunca uygulandı¹⁶. Bilahare 1906 yılında yeni bir Eski Eserler Nizamnamesi kabul edildi¹⁷. Bu nizamname de yine Kıbrıs'ta uygulanmamakla birlikte ülkenin çeşitli bölgelerinde eski eser araştırması yapmak isteyen arkeologların belirli esaslar çerçevesinde ve kontrollü bir şekilde araştırma yapmalarını sağladı.

Osmanlı yöneticilerinin ülke genelindeki eski eserleri korumak için gerçekleştirdikleri yasal düzenlemelere rağmen Kıbrıs'taki Luigi Palma di Cesnola veya Truva antik kentindeki Heinrich Schliemann¹⁸ gibi araştırmacılar yapılan düzenlemeleri atlatmak için çeşitli stratejilere başvuruyordu. Zorluk yaşamaları halinde ise diplomatik müdahaleler devreye girmekte, böylece izin almaları mümkün olabilmekteydi. Örneğin İstanbul'daki Amerikan elçisi George Henry Boker (1823-1890), Luigi Palma di Cesnola'nın Kıbrıs'taki kazısı için

13 *Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*, Matbaa-i Amirede Tab Olunmuştur, 24 Mart 1290, 20 Safer 1291, s. 2-3.

14 Stanley-Price, a.g.m., s. 299.

15 21 Şubat 1884 tarihli nizamname için bkz. "Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi", *Düstur*, Tertip 1, Zeyl 4, Dersaadet 1302, s. 89-97.

16 Stanley-Price, a.g.m., s. 300.

17 Altı fasıl ve otuz beş maddelik bu nizamname için bkz. *Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

18 Ali Sönmez, "Truva Hazinelerinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davası", *OTAM*, Sayı 29 (Bahar 2011), s. 215-228.

bir izin belgesi almayı başardı. Üstelik söz konusu eserleri ihraç etmesine de yardım etti. Cesnola ise Boker'e minnetinin göstergesi olarak Kıbrıs'tan topladığı koleksiyonundan altın biblolar vererek onu ve eşini tatil yapmaları için adaya davet etti¹⁹.

Fransız Araştırmacılar

Kıbrıs'ta eski eser araştırmalarına ilk başlayan araştırmacılar Fransızlar oldu. Fransa, Akdeniz dünyasında siyasi, askeri ve kültürel gücünü göstermeye özellikle dikkat etmekteydi. XIX. yüzyılın başlarından beri Larnaka'da ikamet eden Fransız konsoloslar, Kıbrıs'ın tarihi ve eski eserleri ile ilgileniyorlardı. Bu anlamda 1839'dan 1845'e kadar konsolos olarak görevde olan ve Baf'taki Yunanca yazıtları kaydeden Dagobert Fourcade, 1845-1846'da adaya ilk Fransız bilimsel misyoner olarak gelen Louis de Mas-Latrie, 1845'ten 1848'e kadar görev yapan Théodore Goëpp, 1848'den itibaren görev yapan ve iki yıldızlı gümüş kupayı Louvre Müzesi'ne nakleden Eugène Tastu'nun isimleri öne çıkmaktaydı²⁰.

Fransız araştırmacıların adaya olan ilgisinin XIX. yüzyılın ortalarında yoğunlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren adadan elde edilen eski eserlerin Fransa'ya nakledildiğine dair bilgiler söz konusudur. Konuya örnek teşkil edecek belgelerde 1850'lerde Kıbrıs'ta Değirmenlik kazasında bir tarlada tunç çubuklar, bir gümüş tepsi, 14 gümüş tas bulunarak Fransa'ya Louvre Müzesi'ne nakledildiği ifade edilmekteydi²¹. Bu olay İstanbul'da Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çekmiş olmalı ki 6 Mart 1852'de yerel yöneticilere gönderilen bir tahriratta antika tepsi hakkında bilgi istendi. Öte yandan yazıda Kıbrıs muhassılı İbrahim Edhem Paşa'ya bir uyarı da vardı. Eski eserlerin yabancılara satılmak suretiyle elden çıkarılmaması gerektiği vurgulanıyordu²². Edhem Paşa tarafından 7 Temmuz 1852 tarihinde gönderilen cevabi yazıda eserlerin akıbetine dair bilgi verildi. Buna göre Larnaka civarında Mösyö Dusols adlı bir seyyah tarafından gümüşten yapılmış, yıldızlı ve üzerinde çeşitli resimler bulunan bir Süryani tepsininin keşfedildiği ve söz konusu eserin Fransa'ya nakledildiği doğrulandı. Edhem Paşa kazıdan ayrıntılı bilgiler verirken eserlerin 1846 yılında Hasan Paşa'nın Kıbrıs mutasarrıflığı döneminde Değirmenlik kazasına bağlı Dalı köyünden birisinin tarlasından çıktığını da ifade etmekteydi. Bulunan tepsinin altın veya gümüşten olmadığı, dört köşeli bir levha şeklinde olduğu tespit edilmiş ancak eserin ne tür bir madenden yapıldığı anlaşılamamıştı. Buluntular arasında tas, 20 kıyye tunç çubuk da vardı. Bu eserlerden tas ve tunç çubuklar tarla sahibi tarafından Tuzla kasabasında düşük bir ücret karşılığında elden çıkarılmıştı. Tepsi ise Fransız konsolos tercümanına 140 kuruşa gizlice

19 Stanley-Price, a.g.m., s. 300.

20 Olivier Masson, "Diplomates et Amateurs D'antiquités à Chypre Vers 1866-1878", *Journal des Savants*, 1992, s. 123-154.

21 Hamit Zübeyr Koşay vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, c. I, 1. Kitap, TTK Yayını, Ankara 2013, s. 42.

22 Hamit Zübeyr Koşay vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, c. III, TTK Yayını, Ankara 2013, s. 35-36.

satılmıştı. Netice itibariyle antika tepsi, tercüman tarafından konsolosa, konsolos tarafından Dusols adlı seyyaha hediye edilmişti. Seyyah da tepsiyi Fransa'ya götürmüştü²³.

Yukarıda bahsedilen eserler dışında Dali Köyü ahalisi tarafından her biri ellişer dirhem olan on dört adet hurda gümüş tas bulunmuştu. Bu taslar, kasabadaki bir kuyumcuya her bir dirhemi birer kuruşa satılmıştı. En son ele geçen tasın da kuyumcuya satıldığı anlaşılmıştı. Kuyumcu bu eserin değerini bilemediği için hurda kabul edip eritmişti²⁴. Geride sağlam tek bir eserin kaldığı onun da Fransız konsolos tercümanının eline geçtiği belirtilmekteydi. Tercüman söz konusu eseri Beyrut Fransız konsolosu kaçılarına verdi. Muhassıl İbrahim Edhem Paşa, bundan sonra adada bu tür eserlerin tespit edilmesi halinde öncelikle muhassıllığa bilgi verilmesi ve bir bölgede kazı ve araştırma yapılması talep edilirse yanlarında Osmanlı makamlarınca görevlendirilecek bir kişi olmadan kesinlikle kazı yapılmaması hususunda ilgililere gerekli uyarıları yaptı²⁵.

Adada eski eser araştırmalarına bağlı olarak eser kaçakçılığı da artmaktaydı. Osmanlı hükümeti kaçakçılığı önlemeye çalıştı. Bu anlamda artık adadaki kazılarda hükümet kendi varlığını göstermek için kazılara bir bütçe de ayırdı. Değirmenlik kazasına bağlı Dali köyünde 15 Eylül 1862'de yapılacak kazılar için yaklaşık on sekiz bin kuruşluk bir tahsisat hazine tarafından karşılanacaktı. Eser bulunması muhtemel bu tür yerlerde güvenlik önlemlerinin alınması gerektiği de bildirildi. Hatta kaçakçılığı önlemek amacıyla daha öncesinde tespit edilmiş iki adet eser, Loyd Kumpanyası Posta Vapuruyla İstanbul'a gönderildi²⁶.

Bu arada yüzey araştırması sonucunda Dali ve Koçat köylerinde bazı eserler tespit edildi. Bunlar arasında antika heykeller bulunmaktaydı. Antika heykellerden bir adet çocuk gövdesi, 54 adet çocuk başı, 15 çocuk beli ve bir adet çocuk heykeli olmak üzere çok sayıda eski eser ortaya çıkarıldı. Anılan bu eserler 17 Kasım 1862'de Kolağası İbrahim Ağa aracılığıyla Harbiye ambarına teslim edildi²⁷.

Osmanlı hükümeti, Fransa'nın eski eserleri yurt dışına kaçırma çabalarına karşı tedbir alsada da Fransız diplomat arkeologlar adadaki faaliyetlerine hızla devam etmekteydi. Bu anlamda dikkat çeken isimlerden birisi de 1862-1865 yılları arasında Larnaka'da Fransız konsolosu olarak görev yapan Kont Louis Dumesnil de Maricourt idi. Maricourt, adaya 1862'de gelmiş ve Ağustos 1865'te koleradan ölmeden önce küçük bir Kıbrıs koleksiyonu toplamıştı²⁸. Fransız konsolosu Maricourt, 1865'te İngiliz konsolosu Colnaghi ve Kıbrıslı bir araştırmacı olan Pierides ile iş birliği içinde Larnaka yakınlarındaki "*Artemis Paralia*"

23 Koşay vd., *a.g.e.*, c. III, s. 36-38.

24 Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, I. Kitap, s. 42.

25 Koşay vd., *a.g.e.*, c. III, s. 36-38.

26 Koşay vd., *a.g.e.*, c. III, s. 39.

27 Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, I. Kitap, s. 44.

28 Masson, *a.g.m.*, s. 123-154.

kutsal alanında kazılar yaptı. Buradan çıkarılan eserlerin büyük bir kısmı British Museum'a gönderildi²⁹. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Maricourt, Kıbrıs'ın antik eserlerini az çok sistematik bir şekilde ve kendi hesabına arayan ilk Avrupalı isimdi. Keza XIX. yüzyılın çoğu antikacı ve konsolosunun aksine onun araştırmalarının ticari olmaktan ziyade eğlence amaçlı olduğu iddia ediliyordu³⁰.

Fransızların adadaki araştırmaları 1860'ların ortalarında yoğunlaştı. Araştırma yapmak üzere konsoloslar dışında farklı mesleklerden araştırmacılar da Kıbrıs'a gelmekteydi. Araştırma için gerekli olan izinler mutad olduğu üzere diplomatik yollarla talep edilmekteydi. Bu anlamda Fransız elçiliği tarafından 4 Mayıs 1865'te Osmanlı makamlarına gönderilen yazıda Fransız tebaasından mimar Edmond Duthoit (1837-1889) adlı kişinin eski eser araştırması yapmak üzere Kıbrıs'a geleceğinden bahsedilip adı geçen kişiye gerekli kolaylığın gösterilmesi istenmekteydi. Ayrıca yürürlükteki uygulamalara göre çıkacak eserlerden aynısından iki adet olanlardan bir adedinin Osmanlı müzesine alınacağı tek olan eserlerin ise araştırmacının kendisinde kalacağı hatırlatıldı. Eğer eserlerin çıktığı arazi sahipliye o bölgelere girmek için arazi sahibinin rızası da alınacaktı. Gerekli uyarı ve hatırlatmalardan sonra Mösyö Duthoit'ya izin verilerek Kıbrıs mutasarrıflığından kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi istendi³¹. Yukarıdaki isimler yanında adada 1862 ve 1865 yılları arasında Charles Jean Melchior, Marquis de Vogüé ve epigraf William Henry Waddington (1826-1894) tarafından yönetilen kazılar sonucunda elde edilen eserler Louvre Müzesine nakledildi³².

Bu dönemde eski eser araştırmaları yapan dikkat çekici bir diğer isim Fransız konsolosu Dominique Albert Édouard Tiburce Colonna-Ceccaldi (1833-1892) idi. Colonna-Ceccaldi, 1865 yılının Eylül ayında yeni konsolos olarak adaya atandı. Ancak Ocak 1866'ya kadar görevine başlamadı. 1866'dan 1869'un sonuna kadar bu görevde kaldı. Bu dönemde Tiburce Colonna-Ceccaldi'nin küçük kardeşi Georges Colonna-Ceccaldi (1840-1879) de eski eser araştırmalarında dikkat çeken bir isim oldu³³.

Tiburce Colonna-Ceccaldi, adaya ulaştıktan hemen sonra eski eser araştırması yapabilmek için faaliyetlerine başladı. Öncelikle Colonna-Ceccaldi'nin adada eski eser araştırması yapması amacıyla alması gereken izin için Fransız elçiliği harekete geçti. Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda Ceccaldi için izin talep edildi. Osmanlı makamları arasında

29 Anja-Thomas, a.g.m., s. 320; Pauline Maillard, "Diplomates, Archéologues et Joggeurs aux Salines de Kition. La Localisation du Sanctuaire "de la Paralia", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 46, 2016, Hommage à Antoine Hermary, s. 269.

30 Lucie Bonato, "La France et L'archéologie Chypriote Pendant La Gestion Du Consul Louis Dumesnil de Maricourt (1862-1865)", *Thetis*, 16/17, 2010, s. 114.

31 BOA, HR.MKT, nr. 532/40, 4.

32 Anja-Thomas, a.g.m., s. 319-320; Lucie Bonato, "Chypre Dans Les Archives de Melchior de Vogüé. V : Fragment d'un Carnet de Voyage d'Edmond Duthoit (mission de 1865)", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 31, 2001, s. 209-250.

33 Masson, a.g.m., s. 123-154.

yapılan yazışmalar sonucunda Ceccaldi'nin izin talebi kabul edildi. 23 Ekim 1866'da Kıbrıs mutasarrıflığına gönderilen emirnamele Ceccaldi'ye Kıbrıs'ta bazı bölgelerde eski eser araştırmak üzere izin verildiği ifade edilmekteydi. Yazıda mevcut uygulamalar gereği eski eser araştırmaları yapacakların uyması gerekli kurallar da hatırlatılıyordu. Bu bağlamda araştırmacıların çıkardıkları antikalar eğer iki tane olursa bir adedi Müze-i Hümayun'a teslim edilecek diğeri ise bulan kişiye verilecekti. Daha önceki izin belgelerinde olduğu gibi şayet eski eserin çıktığı arazi sahipliye o bölgelere girmek için arazi sahibinin rızası da alınacaktı. Yürürlükteki düzenlemeler çerçevesinde hatırlatmalar yapıldıktan sonra mevcut uygulamalara göre hareket edilmesi ve kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi istendi³⁴. Tiburce Colonna-Ceccaldi, Fransız konsolosu olmakla birlikte ele geçirdiği eski eserleri British Museum'a satma konusunda hiçbir tereddüdü olmadı³⁵.

Amerikalı Araştırmacılar

Kıbrıs'ta eski eser araştırmaları yapan en bilindik isim Amerikan vatandaşlığına geçmiş İtalyan asıllı Luigi Palma di Cesnola (1832-1904) idi. Cesnola, Fransız konsolosu Colonna-Ceccaldi ile aynı dönemde yani 1865'in Aralık ayının sonunda Amerikan konsolosu olarak adaya görevlendirildi³⁶. 1865'ten 1876'ya kadar Larnaka'da görev yapan Cesnola bir dönem Rus konsolosluğu görevini de üstlendi. ABD'ye dönerken adadan elde ettiği çok sayıda tarihi eseri New York'a götüren Cesnola, temelini oluşturduğu Metropolitan Müzesi'nin 1879'dan 1904'te ölene kadar yöneticiliğini yaptı³⁷.

Cesnola, Larnaka'daki diğer konsoloslar, bilim adamları ve arkeologlarla kısa sürede temas kurdu. Böylece 1866'dan itibaren eski eserlerle ilgili kapsamlı araştırmalar yürütmeye başladı. Cesnola ilk etapta sıradan buluntular satın aldı. Ancak bir süre sonra arkeolojik alanlarda kazı yapmaları için köylülere ücret ödeyerek büyük bir antika koleksiyonu toplamayı başardı. 1871'de kazılarını büyük oranda tamamlayan Cesnola tüm koleksiyonunu satmak üzere alıcılar aramaya başladı. Bu kapsamda 1872'de Paris ve Londra'ya gitti³⁸.

Cesnola'nın asıl amacı eski eserleri satarak konsolos olarak elde ettiği sınırlı gelirini artırmaktı. Bu nedenle koleksiyonunu Avrupa ve Kuzey Amerika'daki birçok farklı müzeye sunarak elindeki eserleri Kıbrıs'ın erken dönem sanatını temsil eden eşsiz bir koleksiyon olarak tanıttı. Koleksiyonunun Avrupa'da veya New York'ta sergilenmesi durumunda daha fazla para kazanacağına inanıyordu. Cesnola, koleksiyonunun "*British Museum*", "*Louvre*", "*Metropolitan Museum of Art*", "*Boston Museum of Fine Arts*" ve "*Philadelphia Museum*"

34 BOA, HR.MKT, nr. 561/42, 1.

35 Anja-Thomas, a.g.m., s. 319-320.

36 Masson, a.g.m., s. 123-154.

37 Cemil Çelik, "The American Consul Cesnola Brothers and The Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 11, sayı 22 (Güz 2021), s. 265-296.

38 Masson, a.g.m., s. 148.

dahil olmak üzere çeşitli müzelere satışı için aynı anda pazarlık yürütmekteydi. Hatta Londra ve Paris'te eski eserlerini sergilemek için ev sergileri dahi açtı. Koleksiyonları sergilemenin faydaları kısa süre sonra anlaşıldı. Çünkü Cesnola'nın koleksiyonu dikkat çekmişti. Koleksiyonerler için gömülü bir hazine kadar büyüleyici bir şey yoktu³⁹.

Konsolos Cesnola, Kıbrıs'ta bir araya getirdiği muazzam eserlerden İtalya'nın Perugia şehrindeki "*Museo Archeologico Nazionale*" ve Torino'daki "*Museo di Antichità*" ya da birer koleksiyon hediye etti. Koleksiyon oluşturulurken Kıbrıs uygarlığının çeşitli evreleriyle bu dönemlere ait özellikleri gösteren parçalar özenle seçilmişti. Perugia ve Torino'ya bağışlanan koleksiyonların bağış tarihi ve koşulları net değildi. Ancak kaynaklarda bildirildiğine göre Cesnola'nın 1872'de düzenlediği Londra sergisiyle aynı tarihe denk gelmekteydi⁴⁰.

Cesnola'nın eski eserleri tanıtma çabaları işe yaradı. Zira bu tanıtım faaliyetlerinin ardından 1872 yılında koleksiyonunun 275 sandıktan oluşan ve en az 30.000 parçalık büyük bir bölümünü 1870'te New York'ta açılmış olan Metropolitan Müzesi'ne sattı. Kendisi bir süre daha Kıbrıs'ta antika toplama faaliyetlerini sürdürdü⁴¹.

Luigi Palma di Cesnola 1873 yılının başlarında Metropolitan Müzesi'ndeki koleksiyonu üzerinde çalışmaktayken Güney Amerika'daki kardeşi Alessandro Palma di Cesnola (1839-1914) New York'a ağabeyinin yanına gitti. Birkaç ay sonra iki kardeş, Luigi'nin yokluğunda devam eden kazıları kontrol etmek üzere Kıbrıs'a hareket ettiler. Ağabeyinin kazılarına yardım etmeyi düşünen Alessandro, Luigi'den eser araştırma yöntemlerini, işçileri nasıl idare edeceğini ve yerel Türk memurlarına nasıl davranacağını öğrendi. Sonradan Baf'ta Amerikan konsolos yardımcısı olan Alessandro, Kıbrıs'ta eski eser araştırmaları yapan önemli bir isim oldu⁴².

Cesnola, koleksiyonunu Metropolitan Müzesi'ne sattıktan sonra adada eski eser toplamaya ve ülke dışına çıkarmaya devam etti. Cesnola'nın Kıbrıs'taki faaliyetleri Osmanlı makamlarının dikkatini çekmekteydi. 21 Haziran 1873'te bir takım eski eserleri adadan çıkarmak isterken Osmanlı makamlarının engellemeleriyle karşılaştı. Amerikan sefaret baştercümanı, Cesnola'nın işini kolaylaştırmak için harekete geçti ve Osmanlı yetkililerinin Cesnola'ya engel çıkarmamasını talep etti⁴³. Ancak Osmanlı makamları, Cesnola'nın elindeki eski eserlerin niteliklerini tespit etmeye yöneldi. Kıbrıs mutasarrıflığına gönderilen tahriratta Cesnola'nın elinde bulunan eserlerin türü ve adedinin bildirilmesi istendi. Yazışmalar sonucunda Osmanlı makamları eserlerin Metropolitan Müzesine ihracına izin verdi⁴⁴.

39 Polina Nikolaou, *The Diaspora of Cypriot Antiquities and the British Museum (1860-1900)*, Doctor of Philosophy in Geography, Basılmamış Doktora Tezi, University of Exeter, 2013, s. 242.

40 Di Paolo, a.g.m., s. 387-388.

41 Stanley-Price, a.g.m., s. 297.

42 Stanley-Price, a.g.m., s. 298.

43 Fatma Şimşek - Güven Dinç, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl 10, sayı 16, 2009/1, s. 109.

44 BOA, HR.MKT, nr. 789/75, 1, 3-4.

Cesnola, eser araştırmalarında ve ihracında karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmek amacıyla New York Müzesi Müdürlüğü adına araştırma izni istemekteydi. Konuyla ilgili ABD sefaretî tarafından yazılan yazıda Kıbrıs'ta ve Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde eski eser araştırması yapmak ve bulunan eserlerin ihracı için İngiltere müze idaresine verilen imtiyazdan New York Müzesi müdürlerinin de faydalanması talep edildi. Osmanlı makamlarınca konu değerlendirildikten sonra⁴⁵ 12 Aralık 1873'ten itibaren bir yıl süre ile New York Müzesi Müdürüne de aynı şartlarda araştırma izni verildi⁴⁶. Bu izin ABD'nin diplomatik ve siyasi ilişkilerinin Osmanlı hükümeti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkate değer bir husustu.

Bir taraftan Cesnola eski eserleri ülke dışına çıkarırken diğer taraftan Osmanlı yetkilileri İstanbul'daki müzeye eser nakletme çabasındaydı. Osmanlı hükümeti 8 Nisan 1874 (20 Safer 1291)'te yeni bir eski eserler nizamnamesini yürürlüğe koydu. Bu gelişme Cesnola'nın araştırmalarını ve eser ihracını etkileyecek bir gelişmeydi. Bu anlamda 5 Ağustos 1874'te Osmanlı yetkilileri tarafından Cesnola'nın ara sıra ruhsatsız olarak eski eser ihraç ettiği, konsolosun elinde bulunan eski eserlerden yarısının müze için alınıp, yarısını götürmesine müsaade edildiği ancak bu konsolosun 1874'te kabul edilen Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi gereğince artık Kıbrıs'ta kazı yapamayacağı bildirildi. Ayrıca eski eser aramak isteyenlerin mutlaka Osmanlı Hariciye Nezaretî'ne müracaat etmeleri gerektiği hatırlatılmaktaydı⁴⁷. Yine aynı tarihli bir başka belgede Cesnola'nın payına düşen eski eserleri yurtdışına götürmesine izin verilmişti. Ancak ruhsatı olmayan kişilerin Kıbrıs'ta eski eser araştırması yapmaması, bunların ülke dışına çıkarılmasına kesinlikle izin verilmemesi gerektiği ifade edilerek rûsumat memurlarının bu konuda dikkatli olmaları hatırlatıldı⁴⁸.

Osmanlı hükümeti, 1874 yılında kabul edilen nizamname gereği Cesnola'nın elindeki eserleri titizlikle incelemekte kararlıydı. Eserlerin taksiminin önemine binaen Müze-i Hümâyün Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier bizzat görevlendirildi. 23 Ağustos 1874'te Şura-yı Devlet'e gönderilen tezkireye göre Kıbrıs'ta Amerikan konsolosu tarafından bulunan eserlerden müzeye ait hissenin ayrılması için Dethier'in bir süre sonra Kıbrıs'a gitmek üzere yola çıkacağı bildirilmekteydi⁴⁹. Öte yandan 2 Eylül 1874'te Kıbrıs Mutasarrıflığına gönderilen yazıda Kıbrıs'ta bulunan Cesnola'nın toplamış olduğu eserlerin yarısını yurt dışına çıkarırken yarısını da Devlet-i Aliye Müzesi'ne bırakacağı ifade edilmişti. Altmış iki sandık, kırk sekiz sepet ile otuz dört adet antika taştan ibaret olan eserlerin dikkatli bir şekilde seçiminin yapılması için bizzat Dethier'in görevlendirildiği de bildirilmekte idi⁵⁰.

45 BOA, HR.MKT, nr. 807/87, 1-2.

46 BOA, HR.MKT, nr. 829/60.

47 BOA, MF.MKT, nr. 18/154.

48 BOA, MF.MKT, nr. 18/155.

49 BOA, MF.MKT, nr. 19/81.

50 BOA, MF.MKT, nr. 20/25.

Müze Müdürü Dethier adaya ulaştı. Yaptığı incelemeler neticesinde 28 Aralık 1874 tarihinde bir mazbata düzenlendi. Buna göre Cesnola'nın yurtdışına çıkarmak istediği eserler tespit edildi ve eserlerin yarısı Müze-i Hümâyun'a ayrıldı. Ayrıca konsolosun izin yazıları incelendi ve eski eser arama ruhsatının iki yıllık olduğu ve geriye bir yılının kaldığı anlaşıldı. Süresi dolduktan sonra ruhsatsız kazı yapmaması konusunda uyarıldı. Adada ruhsat aldığı yer dışında farklı bir yer kazmak için yeniden ruhsat alması gerektiği de hatırlatıldı⁵¹.

Osmanlı makamları vakit kaybetmeden Kıbrıs'taki eserleri İstanbul'a nakletmeye başladı⁵². Bu anlamda 29 Aralık 1874 tarihli bir arşiv belgesinde Larnaka Kaymakamlığında bulunan ve muhafazaları mümkün olmayan beş yüz adetten fazla eserin bir kısmının sandıklara yerleştirilerek Müze-i Hümâyun'da muhafaza edilmek ve sergilenmek üzere İstanbul'a gönderilmeleri gerektiği bildirildi⁵³. Eserlerin nakli hususunda yapılan masraflar bir süre yazışmalara konu teşkil etti. 6 Ağustos 1875 tarihli belgeye göre Kıbrıs'taki Amerikan konsolosunun elinde bulunan eski eserlerin müze hissesi ayrılarak bunların Dr. Dethier vasıtasıyla Müze-i Hümâyun'a nakli için verilen kırk dört lira ile sandıklar, saman, pamuk vs. için ayrılan kırk lira ve vapur ücretleri ile müzeye nakline kadar yapılan on bir bin otuz ve bir rub akçeden oluşan toplam masrafların müze tahsisatından ödenmesi kararlaştırıldı⁵⁴.

Dethier, Kıbrıs'taki çalışmaları sonucunda Cesnola'nın elinde bulunan eserlerden 88 sandık gibi hatırı sayılır miktarda (858 adet) ve son derece değerli eseri Osmanlı müzesine kazandırdı⁵⁵. Bu eserler arasında çok önemli heykeller de vardı. Kıbrıs'ta bulunan büyükçe bir Bes heykeli İstanbul'a getirilirken İngiliz konsolosunun direnişi söz konusu olmuştu⁵⁶. Kıbrıs'tan getirilerek Müze-i Hümâyun'a konulan Baküs (Bacchus) heykeli ve diğer eserler hakkında 1874 yılı sonları ve 1875 yılı başlarında Osmanlı süreli yayınlarında içlerinde Dethier'in makalesinin de yer aldığı bilgiler yayımlanmaktaydı⁵⁷.

Osmanlı makamları yaşananlardan sonra Cesnola'nın faaliyetlerini daha sıkı kontrol etmekteydi. Kıbrıs Mutasarrıflığına gönderilen yazıda New York Müzesi adına Kıbrıs'ta eski eser araştırmaları yapan Cesnola'nın iki ay süreyle araştırmalarına ara vermesi

51 Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 46.

52 Shaw, Kıbrıs'tan 88 sandık eski eserin Müze-i Hümâyun'a ulaşma tarihini 1873 olarak bildirmektedir. Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, çev. E. Soğancılar, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 114. Arşiv belgelerinde ise bu tarih 1874 olarak bildirilmektedir.

53 BOA, MF.MKT, nr. 23/56.

54 BOA, MF.MKT, nr. 30/170.

55 1910 yılında müzedeki Kıbrıs menşeli eserlerin sayısı 2.513 adet idi. Burcu Kutlu Dilbaz, *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 247, 304.

56 Kimi kaynaklar eserlerin Dethier tarafından satın alındığını ifade etmekteyse de arşiv belgelerinde müze hissenin nakliyesi için harcanan miktardan bahsedilirken satın alma bedeli zikredilmemektedir. Süleyman Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdett Bilgi vd., İzmir 1999, s. 449-478; Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 44.

57 Shaw, *a.g.e.*, s. 212-213; Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, 1. Kitap, s. 20; C. Çelik, a.g.m., s. 280-281.

nedeniyle ruhsatının feshedildiği bildirildi. Bu sırada Cesnola'nın kıymetli eski eserleri Londra'ya kaçırdığı ve sattığı söylentileri çıkmıştı⁵⁸. Bu haberler ve eserlerin dönemin gazeteleri Vakıf ve La Türki'de görülmesi üzerine Maarif Nezareti 29 Aralık 1876'da Kıbrıs Mutasarrıflığından bilgi istedi⁵⁹. Yapılan incelemeler sonucunda 3 Kasım 1877'de New York Müzesi adına araştırmalar yapan Cesnola'nın ruhsatının feshedildiği halde birçok kıymetli eşyayı Londra'ya kaçırdığı yolundaki haberlerin doğru olmadığı bildirildi⁶⁰. Bu arada Cesnola'nın amacı Metropolitan Müzesi'nde bir pozisyon elde etmektir. Bu amacına ulaşmak için 1877'den itibaren girişimlerde bulunmaktaydı. Nihayet 1879'da anılan müzenin ilk müdürü oldu ve 1904'te ölümüne kadar da bu görevi sürdürdü⁶¹.

Dethier, Kıbrıs'tan İstanbul'a ulaşan eserlerin fazlalığı sebebiyle, yeni bir müze binasının yapılmasını önerdi. Ancak maliyet çok fazla bulununca Çinili Köşk'ün tadilatına karar verildi⁶². Kıbrıs'tan getirilen eserler Çinili Köşk'te sergilenmeye başlandı⁶³. Adadan getirilen Bes heykeli köşkün sütunlu girişinin sağ ucuna, Gazze'den getirilen Zeus heykeli ise sol uca yerleştirilmişti⁶⁴. Müze-i Hümayun'daki Kıbrıs koleksiyonu New York'taki koleksiyonla rahatlıkla rekabet edecek özellikteydi. Kaynaklardan bazıları Kıbrıs'tan Müze-i Hümayun'a getirilen eserlerin Çinili Köşk'te sergilenmesinin gerekçesini 1878'de İngiliz yönetimine geçen adanın eskiden Osmanlılara ait olduğunu hatırlamak amacıyla yönelik bir tavır olarak değerlendirmekteydi. Keza 1879 yılına kadar ABD'nin Kıbrıs konsolosluğu olarak görev yapan Luigi Palma di Cesnola'nın Metropolitan Museum of Art'ın başına geçmek üzere ülkesine dönerken çok sayıda tarihi eseri adadan götürmesi Osmanlı yöneticilerini Kıbrıs'tan getirilen tarihi eserleri teşhir etmeye sevk etmiş olmalı⁶⁵.

Kıbrıs'ta bulunduktan sonra Müze-i Hümayun'da sergilenmeye başlayan Herakles (Herkül) heykelinin Avrupa koleksiyonlarında da bir eşi yoktu⁶⁶. Heykelin İstanbul'a gönderilmesi, müze tarafından önemli bir hizmet olarak değerlendirilmişti. Herkül heykelinin muhafazasında ve İstanbul'a naklinde gösterdikleri hizmetlerden dolayı Kıbrıs eski Mutasarrıfı Veysi Bey'e⁶⁷ ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi İbrahim Paşa'ya Maarif Nezareti tarafından özel olarak teşekkür edildi⁶⁸.

58 Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika, Osmanlı İmparatorluğunda Arkeoloji Siyaseti*, çev. A. Gür, Koç Üniversitesi Yayını, İstanbul 2016, s. 40.

59 BOA, MF.MKT, nr. 45/101.

60 BOA, MF.MKT, nr. 51/169.

61 Stanley-Price, a.g.m., s. 297.

62 Shaw, a.g.e., s. 114.

63 Z. Çelik, a.g.e., s. 54.

64 Shaw, a.g.e., s. 211.

65 Z. Çelik, a.g.e., s. 54, 94.

66 Z. Çelik, a.g.e., s. 96.

67 BOA, MF.MKT, nr. 17/70.

68 BOA, MF.MKT, nr. 17/71.

Metropolitan Müzesi'nde Kıbrıs eski eserlerinden oluşan Cesnola koleksiyonu, Fenike ve arkaik Yunanistan'la ilgili en geniş ve değerli koleksiyon olarak ifade edilmektedir. Cesnola'nın Kıbrıs'tan çıkarıp New York'a götürdüğü eserler Müze-i Hümayun'daki koleksiyonla birbirini tamamliyordu⁶⁹. Amerikan konsolosunun Kıbrıs'tan bir müze dolduracak kadar eser çıkarıp götürmesi büyük bir başarı olarak nitelendirildi⁷⁰. Bu anlamda Osmanlı Maarif Nazırı Münif Paşa 17 Ağustos 1880 tarihinde Çinili Köşk'ün açış konuşmasında bir öz eleştiri yaparak eskiden Osmanlı ülkesinde eski eserlerin kıymetinin pek bilinmediğini ve kısa süre önce Kıbrıs'ta Amerikan konsolosluğuna Cesnola'nın adadan bir müze dolduracak kadar sanat eserini çıkarıp götürdüğünü ifade etmekteydi⁷¹.

Luigi Cesnola ile ilgili bahsedilen süreç yaşanırken kardeşi Alessandro, 1874'ün sonları veya 1875'in başlarında Kıbrıs'tan ayrıldı⁷². Bilahare New York Müzesi adına eski eserleri araştırmak ve onları ülke dışına çıkarmak için ruhsat başvurusunda bulundu. Ancak 1875 yılı sonbaharında Amerika'da yaşanan ekonomik kriz nedeniyle kazı faaliyetleri duraksadı⁷³. Alessandro, bu süreçte British Museum'da Şark koleksiyonlarını inceledi. Ardından kendisine sponsor olacak varlıklı bir borsacı ve koleksiyoncu olan Edwin Herbert Lawrence'la (1819-91) Londra'da işbirliği yaparak Temmuz 1876'da Kıbrıs'a döndü. Alessandro'nun amacı Lawrence için eski eserler temin etmektir. Ağabeyinin stratejilerini benimseyen ve tecrübelerinden yararlanan Alessandro, adada eski eserler satın aldı ve kazılar düzenledi. İşçilerinden birisinin Kasım 1877'de ona bazı bulgular getirmesinden sonra, tüm dikkatini Salamis antik kentine yönlendirdi. Orada yaptığı kazılar, gelecekteki Lawrence-Cesnola koleksiyonunun büyük bir bölümünü oluşturdu⁷⁴.

Alessandro, 1876-1878 yılları arasında kendi antika koleksiyonunu toparlarken ağabeyi Luigi Cesnola, Metropolitan Müzesi'nde çalışmaya devam etmekteydi. Ancak 1878'de Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgalinden sonra Alessandro'nun kazı faaliyetleri onu hapsedilme noktasına götürdü. Çünkü 4 Haziran 1878 tarihli Savunma İttifakı Sözleşmesi hükümlerine göre İngiltere, Kıbrıs'ın yönetimini Osmanlı Devleti'nden geçici olarak devraldı. 14 Ağustos 1878'de bir Ek Anlaşma ile Kraliçeye yasa ve sözleşme yapma yetkileri devredildi. Daha sonra 14 Eylül tarihli Kararname ile bir Yasama Konseyi kuruldu ve Yüksek Komiser kanun çıkarma yetkisi de verildi⁷⁵.

İlk Yüksek Komiser Sir Garnet Wolseley (1833-1913), 23 Temmuz 1878'de Larnaka limanına vardı. Wolseley adaya vardığında eski eserlerle ilgili Osmanlı hükümeti tarafından

69 Z. Çelik, *a.g.e.*, s. 99, 110.

70 Shaw, *a.g.e.*, s. 118.

71 Koşay vd., *a.g.e.*, c. I, I. Kitap, s. 21; Shaw, *a.g.e.*, s. 116-118.

72 Stanley-Price, *a.g.m.*, s. 298.

73 C. Çelik, *a.g.m.*, s. 281.

74 Stanley-Price, *a.g.m.*, s. 298.

75 Stanley-Price, *a.g.m.*, s. 298.

çıkarılmış 8 Nisan 1874 tarihli nizamname yürürlükteydi. Yüksek Komiser, gelişinden sonraki bir ay içinde yani Ağustos 1878'de tüm kazıları yasaklayan bir bildiri yayımladı. Bu uygulamaya üzerine Alessandro Palma di Cesnola, 1878 Ağustos ayının ikinci yarısında Lefkoşa'daki İngiliz karargahına giderek kazı yapmak için izin talebinde bulundu. Ancak İngiliz yönetimi bu talebi reddetti. Kendisine mevcut dönemde tüm kazıların kesinlikle yasak olduğu ve bu noktada yasağı çiğneyen herkesin cezalandırılacağı söylendi. Alessandro, Osmanlı döneminde de adada izinsiz kazılar yapmıştı. Bu tecrübeye dayanarak İngilizlerin olumsuz cevabına aldırmadan izinsiz olarak eser araştırmalarını sürdürdü. Bunun üzerine Larnaka'daki Komiser Albay Henry G. White, durumu Lefkoşa'daki Hükümet Sekreteri Albay George Greaves'e iletti ve ne yapılması gerektiğini sordu⁷⁶.

İngiliz yönetimi hemen harekete geçti. Öncelikle Alessandro'nun Tuzla'da kazı yaptığı alan tespit edildi. Bilahare Greaves, Larnaka'daki Yerel Polis Komutanı Teğmen E. Spencer'a durumu bildirerek polis eşliğinde Tuzla'daki Enkomi antik kentine gitmesini emretti. Alessandro 1874 yılında çıkarılan Osmanlı eski eserler yasasına ve Larnaka'ya getirilen buluntulara göre suçlanacaktı. Teğmen E. Spencer verilen emir doğrultusunda harekete geçti ve 4 Ekim'de önce Ormidia'ya oradan da Enkomi'ye gitti. Burada kazılarda görev alan işçileri sorgulamaya başladı. Yapılan incelemeler ve soruşturma sonucunda işçiler yaklaşık altı ay boyunca Alessandro'nun adamı Lazaris için çalıştıklarını itiraf ettiler. Alessandro'nun suçluluğuna ikna olan Spencer, yeminli ifade almak için işçileri Larnaka'ya gönderdi. Bu arada kazı alanında bulunup işçilerin evinde muhafaza edilen çanak, çömlek ve cam eşyalara el konuldu⁷⁷.

Alessandro Palma di Cesnola Ekim 1878'de yargılanmaya başladı. Suçu 1874 tarihli Eski Eserler Nizamnamesi'ne aykırı kazı yapmak idi. Tanıkların ifadeleri ve kazılar, onun tutuklanmasına gerekçe oluşturdu. Netice itibarıyla Alessandro, eski eserler yasasının 7. maddesi uyarınca cezaya çarptırıldı. Ancak anlaşılan o ki bu ceza sembolikti. Adada İngiliz yönetiminin kurallarının geçerli olduğu bu şekilde gösterilmiş oldu. Alessandro, bir gece gözaltında tutulduktan sonra serbest bırakıldı ve elindeki eski eserlere el konuldu. Ancak Alessandro, tutuklanmasının yasal olmadığını iddia ederek İngiliz yetkilileri, Beyrut'taki Amerikan konsolosuna şikayet etti. Bunun üzerine mesele yeniden alevlendi. Bu defa İngilizler, Cesnola'yı resmi olarak yargılamak üzere mahkemeye çıkarttı. Neticede eski eserler yasasını çiğnemekten suçlu bulunan Alessandro olaydan dört ay sonra Şubat 1879'da Kıbrıs'ı terk etmek zorunda kaldı⁷⁸.

Alessandro Cesnola'nın yargılanması siyasi ve hukuki boyutları açısından önemliydi. İngiltere 1878'de Kıbrıs'ın idaresini üstlenince burada siyasi ve kültürel hakimiyetini

76 Stanley-Price, aynı yer.

77 Stanley-Price, aynı yer.

78 C. Çelik, a.g.m., s. 285; Stanley-Price, a.g.m., s. 298.

belirgin hale getirmek istedi. Dolayısıyla adadaki eski eser çalışmalarına müdahale etti. Dava, kültürel miras hukuku açısından da önemli idi. Suç olarak kabul edilen yasadışı kazı yapmak herhangi bir yerde nadiren bir hukuk mahkemesinde dava konusu olmuştu. Öte yandan Cesnola, diplomatik statüsü sebebiyle uluslararası işlemlere yol açan bir yabancı uyrukluymdu. Ancak yargılama yerel hukuka dahi aşına olmayan İngiliz bir subayı tarafından yapılmıştı⁷⁹.

İtalyan Araştırmacılar

Kıbrıs'ta eski eser araştırması yapan bir başka grup araştırmacı İtalyanlar idi. Bu anlamda İtalyan konsolosu Riccardo Colucci'nin (1814-1873) adadaki eski eser araştırmaları dikkat çekmekteydi. Colucci 1868'de başladığı konsolosluk görevini 1872'de Arnavutluk'a atanana kadar devam ettirdi. Kendisi 1871 yılında Almanya'nın birleşmesinden sonra Alman İmparatorluğu'nun konsolosu olarak da görev yaptı⁸⁰.

Colucci, Kıbrıs'ta göreve başladıktan sonra eski eser toplamaya koyuldu. Amerikan konsolosu Cesnola'nın yaptığı gibi araçlar ve yardımcıları vasıtasıyla eski eser temin etmeye başladı⁸¹. Bununla birlikte Colucci, bizzat kendisi de eser araştırması yapmak üzere Osmanlı makamlarından izin talebinde bulundu. 13 Kasım 1869'da İtalyan sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkirede konsolos Riccardo Colucci'nin adada eski eser araştırması yapmak istediği bildirilerek kendisine izin verilmesi talep edildi⁸².

İtalyan elçiliğinin yazısında dikkat çeken husus Osmanlı hükümeti tarafından daha önce Fransız ve Amerikalı araştırmacılara izin verildiğinden bahsedilmesiydi. Anılan devletlere daha önceden verilen izinler hatırlatılarak aynı haklardan İtalyan konsolosunun da yararlanması rica edildi⁸³. Osmanlı makamları tarafından verilen 27 Aralık 1869 tarihli cevabi yazıda Colucci'ye iki sene süreyle araştırma izni verildiği bildirildi; ancak bazı şartlar öne sürüldü. Yazıda eski eser fennine ilişkin araştırma yapmak isteyen Colucci mevcut nizamname ve yürürlükteki kanunlara riayet etmesi, yol, su yolu, mezarlık vb. gibi alanlarda kazı yapmaması hususunda uyarıldı. Ayrıca kazı yapılan yerlerin sahiplerinin rızasının alınmasının şart olduğu da belirtildi⁸⁴.

Kaynaklara göre Colucci çeşitli arkeolojik kazılar yapsa da koleksiyonundaki bazı parçaları doğrudan özel koleksiyonculardan ve diğer diplomat arkeologlardan temin etmekteydi. Bu durum o dönem için yaygın bir usuldü. Zira Colucci gibi diğer konsoloslar sıklıkla bu yola

79 Stanley-Price, a.g.m., s. 298.

80 Di Paolo, a.g.m., s. 380, 383.

81 Di Paolo, a.g.m., s. 382.

82 BOA, HR.MKT, nr. 668/24, 1.

83 BOA, HR.MKT, nr. 672/79, 3.

84 BOA, HR.MKT, nr. 672/79, 1.

başvuruyorlardı. Hatırlanacağı üzere Amerikan konsolosu Cesnola da bu yöntemlerle geniş bir koleksiyon oluşturmuştu. Adadaki konsoloslar eski eser temini hususunda adeta yarış halindeydiler. Gerek doğrudan kazılar yaparak gerekse bazı parçaları satın alarak bu yarışı kızıştırıyorlardı. Colucci'nin çalışmalarını hızlandırdığı dönemde Amerikan konsolosu Cesnola da adanın kuzey doğusundaki bir kazı alanında çalışmalarını sürdürmekteydi. Öte yandan konsoloslar temin edilen eserlerin menşeleri hususunda da çalışmalar yapıyordu. Örneğin Colucci 21 Ocak 1871'de, adada kaldığı süre boyunca topladığı bazı eski eserlerin menşelerini belirten notlar tutmuştu⁸⁵.

Colucci, adada araştırma yapmak için iki yılına izin almıştı. Ancak belirlenen süre içerisinde çalışmalarını bitiremedi. Bunun üzerine İtalyan sefaretinden mevcut izinin bir yıl daha uzatılması talep edildi. Gerekçe olarak Colucci'nin bazı mevkilerde elindeki izinden yeterince istifade edemediği vurgulanıyordu. Talep, Maarif Nezareti tarafından değerlendirilerek araştırma izni 30 Eylül 1871'de bir sene daha uzatıldı⁸⁶.

Colucci, Kıbrıs'ta kaldığı süre boyunca hatırı sayılı bir antika koleksiyonu topladı. Bu eserler Floransa'ya gönderilerek "*Museo Archeologico Nazionale*"de sergilenen Kıbrıs koleksiyonunun bir parçasını oluşturdu. Colucci'nin müzeye bağışladığı eserler arasında çanak, çömlek, taş heykeller, pişmiş toprak figürleri, cam, madeni paralar, iki bronz ve bazı boncuklar bulunmaktaydı. Müzedeki 459 parçadan oluşan Kıbrıs koleksiyonunun 244'ü Colucci'nin gönderdiği eserlerden oluşmaktaydı⁸⁷.

İtalya'daki müzeye gönderilen eserler Colucci'nin organize ettiği kazılardan ya da Cesnola'dan satın alınan eserlerden oluşuyordu. Bir çelişki gibi görünse de Cesnola ile Colucci arasında eski eser temini konusunda hem bir rekabet hem de dayanışma vardı. Cesnola ve Colucci arasındaki bu ilişkiye Ocak 1872'de Levant ve Yakın Doğu'ya seyahatler gerçekleştirilen Alman uyruklu bir inşaat mühendisi olan Julius Seiff de tanıklık etmişti. Seiff, Colucci'nin Larnaka bölgesinde Cesnola gibi kazılar yaptığını anlatmaktaydı. Colucci ayrıca Cesnola'yı taklit etmek amacıyla adanın batı kesiminde eser toplamakta ve Baf'taki eski eserleri doğrudan Cesnola'dan satın almaktaydı. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Colucci, koleksiyonunu İtalya'ya gönderdiği tarihlerde Cesnola ile birlikte Baf'taki ünlü Afrodit tapınağının kazılarına katılmıştı. Baf'taki tapınak çevresinde yapılan kazılardan elde edilen ve 1870 yılında İtalyan konsolosu tarafından müzeye hediye edilen tek renkli ve boyalı seramikler ve kireçtaşı heykeller dikkat çekiciydi⁸⁸.

Osmanlı hükümeti, Colucci'ye eski eser araştırmalarında ilave izin vermekle birlikte izin tarihleri konusunda titiz davranmaktaydı. Örneğin 31 Mart 1872 tarihli belgeye göre

85 Di Paolo, a.g.m., s. 381-382.

86 BOA, HR.MKT, nr. 717/79, 1.

87 Di Paolo, a.g.m., s. 380-381.

88 Di Paolo, a.g.m., s. 383-385.

Kıbrıs'ın Baf kazasında iki senelik araştırma izni bulunan Colucci tarafından eski eser araştırılmakta iken Amareş köyünden Seyfi Ahmed isimli kişinin tapulu arazisinde Roma dönemine ait olduğu değerlendirilen antika sikkelerden yirmi iki adet altın çıkmıştı. Eserler, kapıkethüdalığına iletilmiş, buradan da 31 Aralık 1871 tarihli tahrirata göre Maliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bilahare altın paralar, muhafaza edilmek ve sergilenmeye değer eski eser olması sebebiyle Müze-i Hümâyün Müdüriyeti'ne teslim edildi. Söz konusu altınlar Colucci'ye verilen iki sene müddetin bitiminden dört gün sonra bulunmuştu. Bu sebeple altınlar, devlete ait sayılmış ve Maliye Nezareti'ne takdim edilmişti⁸⁹. Altın madalyaların antika olduğunun anlaşılması üzerine de Müze-i Osmanî'de muhafazası kararlaştırıldı⁹⁰. Belgelerde söz konusu altınların Colucci ve arazinin sahibine ait olmadığı ifade edilerek gerek konsolos gerekse arazi sahibi tarafından herhangi bir iddia söz konusu olursa bu yönde gerekli cevap verileceği bildirildi⁹¹.

Colucci'nin Kıbrıs'ta yaptığı eski eser araştırmaları İtalyan müzelerini zenginleştirmektedir. Zira Colucci kazılarla ve satın alma yoluyla biriktirdiği eserleri Osmanlı makamlarından izin aldıktan sonra İtalya müzelerine gönderiyordu. Osmanlı ülkesi dışına eser çıkarmak için sefaret kanalıyla bir dilekçe göndermek yeterliydi. 25 Kasım 1872 tarihli belgeye göre Colucci elindeki koleksiyondan Müze-i Osmanî'ye teslim edilmesi gerekenleri verdikten sonra geri kalanların ihracı için izin talebinde bulundu⁹². Belgede dikkat çeken husus yakın zamanda New York'a eser ihraç eden Amerikan konsolosu Cesnola'ya izin verildiğinin hatırlatılması idi. Netice itibariyle Osmanlı yetkilileri İtalyan konsolosu Colucci'ye de eserleri ülke dışına çıkarma izni verdi⁹³.

Danimarka, Almanya ve Avusturyalı Araştırmacılar

Kıbrıs'ta doğrudan eski eser aramasa da satın alma yoluyla eser elde eden bir diğer diplomat Danimarka konsolosu idi. Konsolos, yapılan kazıları yakından takip ediyordu ve uygun eserleri edinme çabası içindeydi. Örneğin 5 Haziran 1845 tarihli arşiv belgesine göre Kıbrıs'ta Tuzla iskelesinde reayadan Mina'nın evinin yanındaki boş arsadan çıkarılan resimli taşı iki bin kuruş bedel ile satın almıştı. Osmanlı makamları çıkarılan bu eserin özelliklerini ve akıbetini araştırmaya koyuldu ve eserin incelenmesi için yerel makamlara yazı gönderdi. Yerel makamlar tarafından yapılan inceleme sonucunda antik taşla ilgili elde edilen bilgiler İstanbul'a gönderildi⁹⁴.

İncelenen dönemde Alman araştırmacılar da Kıbrıs'tan eski eser temin çabası içerisindeydi. Bu anlamda 1869 yılı sonbaharında Alman bilim adamlarından Berlin Müzeleri

89 BOA, HR.MKT, nr. 737/53, 3.

90 BOA, MF.MKT, nr. 7/59, 1.

91 BOA, HR.MKT, nr. 737/53, 1.

92 BOA, HR.MKT, nr. 767/56, 1.

93 BOA, HR.MKT, nr. 767/56, 2.

94 BOA, C.MF, nr. 130/6483; nr. 167/8316.

Antika Eserler Müdürü Carl Friederichs, o sırada Baf'ta kazılar yapan Amerikan konsolosu Cesnola ile temas kurdu. C. Friederichs, 11-12 Ekim 1869'da Cesnola'dan Berlin müzeleri için toplam 180 adet eski eser satın aldı. Cesnola, araştırmalarının sonuçlarıyla ilgili çarpıtma bilgileri veriyor, değerli eserleri el altından satıyordu. Örneğin Baf'ta yapılan çalışmalarda kayda değer bir keşif yapılmadığını bildirmesine rağmen buradan birçok eser çıkarılmıştı. Bu eserlerden bazıları “*Berlin Staatliche Museen*” tarafından satın alındı⁹⁵.

Kıbrıs'ın İngilizlerce işgalinden hemen sonra 1879'da adada eski eser araştırmaları yapan bir başka Alman vatandaşı Max Ohnefalsch-Richter idi⁹⁶. İlk dönemlerde gazetecilik yapan Ohnefalsch-Richter bilahare British Museum adına eski eser aramaya başladı⁹⁷. Ohnefalsch-Richter'in İstanbul'a gidip Osmanlı Devleti hizmetinde araştırmalar yapmak istediği de anlaşılmaktaydı. Bu konudaki talebini bir mektup yazarak sefaret aracılığıyla Müze-i Hümâyün Müdürü Osman Hamdi Bey ve Mabeyn Kitabeti'ne iletti⁹⁸. Ancak arkeologun Müze-i Hümâyün adına çalışmasıyla ilgili bir bilgi ve belgeye rastlanmadı.

Avusturya sefaretinde de adada eski eser araştırmasına yönelik taleplerde bulundu. Örneğin 1875'te Avusturya sefaretinden Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkirede Avusturya-Macaristan'ın Kıbrıs'taki konsolos vekili Paskotini'nin adada bazı yerlerde eski eser araştırması yapmak düşüncesinden bahsedilerek kendisine ruhsat verilmesi istendi. Osmanlı makamları eski eser arama usul ve nizamına uygun hareket etmek şartıyla bu talebe olumlu cevap verdi⁹⁹.

İngiliz Araştırmacılar

İngiliz araştırmacılar “*amatör kazı ve koleksiyonculuğun efsanevi çağı*” olarak kabul edilen XIX. yüzyıl boyunca Kıbrıs'ta çok sayıda bilimsel ve sistematik kazılar gerçekleştirdiler. Adadaki eski eserlerinin araştırılması, toplanması ve sergilenmesinde İngilizlerin belirgin bir rolü bulunmaktaydı. Londra ve Oxford'daki koleksiyonlar ile İngiltere'nin çeşitli müzelerinde bulunan Kıbrıs menşeli antik eserlerin zenginliği söz konusu durumun en belirgin göstergesiydi¹⁰⁰.

Adada eski eser araştırmalarında dikkat çeken isimlerden birisi Demetrios Pierides (1810/1811-1895) idi. Kıbrıs doğumlu ilk epigrafist olarak kabul edilen Pierides, Londra'da

95 Di Paolo, a.g.m., s. 384-385.

96 Ohnefalsch-Richter, 1879'dan 1890'a kadar kurumlar ve özel müşteriler için kazılar yaptı. Özellikle eski Kıbrıs dini üzerine yaptığı araştırmaları kendisine 1891'de Leipzig Üniversitesi'nde doktor unvanını kazandırdı. 1894-1895'te Kıbrıs'a iki ziyaret daha yaptı. Adadaki araştırmalarını 1910 yılına kadar sürdürdü. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59684> (Erişim Tarihi: 20.02.2022).

97 Hans-Günter Buchholz, “Max Ohnefalsch-Richter als Archäologe auf Zypern”, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 11-12, 1989, s. 3-28.

98 BOA, HR.SFR.3, nr. 456/33.

99 BOA, HR.MKT, nr. 872/80, 1.

100 Anja-Thomas, a.g.m., s. 305.

eğitim gördü. 1840'lardan 1860'lara kadar Larnaka'daki İngiliz konsolosluğunda önce kançılar ve ardından tercüman olarak çalıştı. Adada 1863'te Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin açılmasından sonra bu bankada görev aldı. Pierides, 1850-1860'larda Kıbrıs'ta araştırma yapan çok sayıda yabancı araştırmacıyı arkeolojik alanlara yönlendirmekteydi. 1855'te Rodos'ta İngiliz konsolos yardımcısı olarak görev yapan Charles Newton (1816-1894)'un tavsiyesiyle¹⁰¹ Dalı'de tespit edilmiş antik heykellerin bir kısmını British Museum'a bağışladı. 1860'ların sonlarında da çeşitli pişmiş toprak figürleri ve kilden üretilmiş vazo gibi bazı antika eserleri müzeye sattı. Pişmiş toprak heykelciklerin bazıları Dalı'den bir kısmı da Sir Dominic Ellis Colnaghi ile birlikte 1865'te Tuz Gölü yakınlarındaki "*Artemis Paralia*" tapınağında yaptığı kazılardan elde edilmişti. Bu yaptıklarıyla Pierides, eski eserleri British Museum'a bağışlayan veya satan, "*adadaki İngiliz çıkarlarını entrikasız temsil eden en nitelikli ve güvenilir Kıbrıslı*" olarak ünlendi¹⁰².

Demetrios Pierides'in 1855'te British Museum'a birkaç kireçtaşı heykel bağışlaması; Kıbrıs'ın eski eserlerinin Birleşik Krallık'a diplomatik yetkililer ve İngiltere ile bağlantılı topluluğun üyelerinden gelen erken dönem bir örneğini göstermekteydi. Bu tür bir eski eser kazanma yöntemi, Sir Charles Thomas Newton'un British Museum'a Yunan ve Roma Eserleri Bölümü Müdürü (1861-1885) olarak döndüğü 1860'ların başlarından itibaren tam olarak yerleşmiş oldu. Böylece yabancı konsolosluk personelinin, kendi ülkelerinin müzeleri için Akdeniz ve Orta Doğu'daki nesnelere toplanması ve araştırılmasında oynadığı rolün XIX. yüzyıla ait olduğu iyice belgelendi. 1860'lar ve 1870'lerde Kıbrıs'taki İngiliz konsoloslar ve onların ortakları, Kıbrıs'ta adanın erken arkeolojik keşfinde söz sahibi küçük ama etkili bir grup olduğunu gösterdi¹⁰³. Yani diğer ülkeler için de geçerli olduğu gibi İngiltere'nin Kıbrıs arkeolojisinde kilit rol oynayan isimleri diplomat arkeologlar oldu.

Adada 1861-1864 yılları arasında konsolos olarak görev yapan ve British Museum'a sikke tedarik eden bir diğer isim Horace White idi. Demetrios Pierides, British Museum'a eser satmak istediğinde onun bazı eski eserlerinin Londra'ya taşınmasını H. White sağlamaktaydı¹⁰⁴.

Bu dönemde eski eser araştırmalarında adından söz ettiren diğer isim 1861 ile 1872 yılları arasında üç kez İngiltere'nin konsolos yardımcılığını yapan Robert Hamilton Lang idi¹⁰⁵. 1861'den itibaren Larnaka'da ikamet eden ve 1863 ile 1872 yılları arasında Larnaka'daki

101 British Museum'un ilk Kıbrıs koleksiyonlarının oluşturulmasında Charles Newton çok belirgin bir rol oynadı. Thomas Kiely, "Charles Newton and The Archaeology of Cyprus", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 40, 2010, s. 231-251.

102 Pierides, 1882'de Kıbrıs Müzesi'nin kurulmasına da yardım etti. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG60098> (Erişim Tarihi: 28.02.2022).

103 Anja-Thomas, a.g.m., s. 313-317.

104 Anja-Thomas, a.g.m., s. 317.

105 <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59133> (Erişim Tarihi: 27.02.2022).

Osmanlı Bankası'nın yöneticisi olan Lang, diğer konsoloslar gibi bir izin belgesiyle ve zahmete girmeden eski eser toplamaktaydı. Keza adadan topladığı koleksiyonunun satın alınması konusunda British Museum ile görüşmeler yapmaktaydı. Lang aynı zamanda Fransız konsolos Tiburce Colonna-Ceccaldi, onun kardeşi Georges Colonna-Ceccaldi ve Amerikan konsolosu Luigi Palma di Cesnola ile yakın ilişkiler kurdu. Ayrıca Fransa ve Almanya'daki müzelere eski eserler satmakta veya bağışlamaktaydı. Konsoloslar eski eser toplama işini kimi zaman dostça kimi zaman da kıyasıya bir rekabet ruhu içerisinde yürütmekteydi¹⁰⁶.

Kıbrıs'ta araştırma yapan diğer bir diplomat arkeolog Sir Dominic Ellis Colnaghi (1834-1908) idi. 1864-1865 yılları arasında konsolos olarak görev yapan Colnaghi, Charles Newton'un eski arkadaşı olup onun konsolosluğu zamanında sekreterlik görevini yürütmüştü. Colnaghi, 13 Nisan 1865'te adada eski eser araştırması yapmak istediğinden bahsederek Osmanlı makamlarından izin talep etti. Osmanlı yetkilileri nizamname esasları çerçevesinde uygulama yapılacağını ve bu anlamda çıkaracağı eserlerden ikili olanlardan birisini Osmanlı müzesine vermesi gerektiğini bildirdi. Ayrıca tek olan eserlerin ise kendisine bırakılacağı hatırlatıldı. Araştırma yapılacak bölgeler devlete ait değilse arazi sahibinin rızasının alınması da zorunluydu. Söz konusu hususlara uymak koşuluyla Colnaghi'ye izin verildi. Yerel yöneticilere yazılan yazıda ise araştırmacıya mümkün olan kolaylığın gösterilmesi istendi¹⁰⁷.

Colnaghi, 1865'te Fransız konsolosu Maricourt ve Demetrios Pierides ile iş birliği içinde Larnaka yakınlarındaki "*Artemis Paralia*" kutsal alanından kazı yaptı ve bulunan çok sayıda eseri British Museum'a bağışladı. İngiliz hükümeti ve British Museum, adeta resmi bir konsolosluk görevi haline gelen eser toplama işini kolaylaştırmak için bir kaynak ayırmıyordu. Diplomatik personel, elde ettikleri eşyaları British Museum'a satabiliyorlardı. Ancak eserleri kendi imkanlarıyla temin etmek ve toplamak durumundaydılar. Ancak bu durum diplomatları zaman zaman sıkıntıya sokmaktaydı. Zira finansal destek almadan bu işi çevirmek oldukça zordu. Nitekim Colnaghi, Newton'a araştırmalarını bu şekilde yürütemeyeceğinden şikayet etmekteydi. Özellikle de görevdeyken ticaret yapmasına izin verilmemesi ve finansal destek almadan eski eser araştırmalarına devam etmesi mümkün görünmüyordu¹⁰⁸.

1865 ve 1870 yılları arasında konsolos yardımcısı olarak görev yapan Thomas Sandwith bir diğer diplomat arkeolog idi. Sandwith'in herhangi bir eski eser kazısı yapıp yapmadığı net değildi. Ancak muhtemelen satın alma yoluyla büyük bir antik eser koleksiyonunu bir araya getirdi ve bunun bir kısmını 1869'da British Museum'a sattı. 1870'de ise yine adı geçen müzeye çok sayıda eser bağışladı. Sandwith daha sonra Girit'ten eski eserler temin etti. Ayrıca South Kensington Müzesi'ne de etnografik nesnelere sattı¹⁰⁹.

106 Anja-Thomas, a.g.m., s. 319.

107 BOA, HR.MKT, nr. 516/19, 1.

108 Anja-Thomas, a.g.m., s. 320.

109 Anja-Thomas, a.g.m., s. 320-321.

Bu dönemde mesleği tespit edilemeyen bir başka araştırmacı Mösyö Lanef idi. Kıbrıs'ta Tuzla bölgesinde daha önce eski eser araştırması yapan ancak tespit ettiği yazılı taşın üzerindeki yazıları okuyamayan Lanef, bölgede yeniden araştırma yapmak üzere 20 Mart 1872'de Osmanlı hükümetinden izin talebinde bulundu. Lanef'in izni onaylandı, ancak araştırmalarına ilişkin ayrıntılı bilgiler bulunamadı¹¹⁰. Jeolog Robert Damon da Kıbrıs'ta eski eser araştırması yapan isimlerden birisiydi. İngiliz sefreti 8 Temmuz 1873'te Osmanlı yetkililerine başvurarak Damon'a eski eser ihracında zorluk çıkarılmamasını talep etti¹¹¹. Osmanlı makamları 28 Ekim 1873 tarihinde Damon'a ait iki sandık dolusu eski eserin ihracı için Kıbrıs Rüşumat Nezareti'ne talimat verdi¹¹².

Adada 1872-1876 yılları arasında konsolos olarak görev yapan W. Riddell, Limasol'daki İngiliz konsolos yardımcısı Pietro Loizo aracılığıyla 1873'te devasa "*Bes of Amathus*"u (Amathus Lahdi) ele geçirme girişiminde bulundu, ancak başarısız oldu. Bu girişim her ne kadar İngilizler açısından başarısızlıkla sonuçlansa da konsolosların eski eser toplama çalışmasının bir başka örneğini oluşturmaktaydı. Adları zikredilen konsoloslar yanında araştırılan dönemde Samuel Birch, Stuart Poole ve Augustus Franks gibi isimler de Kıbrıs arkeoloji disiplini, bulgularının incelenmesini ve yayınlanmasını çeşitli şekillerde ilerlettiler. Bu kişiler British Museum'un Kıbrıs koleksiyonlarının yanı sıra Birleşik Krallık'taki diğer müzelerin koleksiyonlarına önemli ölçüde katkıda bulundular¹¹³. 1878 ve 1883 yılları arasında Kıbrıs'ta yaşayan iki İngiliz, Andrew ve Esmé Scott-Stevenson'ın arkeolojik faaliyetleri de adanın hem arkeolojik kayıtları hem de arkeolojinin sosyal tarihine önemli katkılar sağladı¹¹⁴. Yüzyılın sonunda İngiliz arkeolog ve akademisyen John Linton Myres'in çalışmaları, modern Kıbrıs arkeoloji disiplininin temellerinin atılmasına yardımcı oldu. Bu özelliği sebebiyle kendisi "*Kıbrıs arkeolojisinin babası*" sayıldı¹¹⁵.

Adı geçen konsolos veya yardımcıları eski eserlerin toplanması ve nakli konusunda çalışmalar yürüttüler. İngiliz akademisyenlerinin katkılarını içeren eserler İngiliz basınında büyük ilgi ve beğeniyle karşılanmaktaydı. İngiliz orta sınıfının Kıbrıs arkeolojisine olan ilgisinin bu yansıması, o dönemde Akdeniz ve Yakın Doğu'daki arkeolojik keşiflere özellikle Schliemann'ınkilere yönelik daha geniş bir merakın parçasını oluşturmaktaydı¹¹⁶.

110 BOA, HR.MKT, nr. 736/19.

111 BOA, HR.MKT, nr. 792/8.

112 BOA, HR.MKT, nr. 807/92.

113 Anja-Thomas, a.g.m., s. 317-319.

114 Anna Reeve, "The Archaeological Activities of the Scott-Stevensons in Cyprus, 1878-1883", *Bulletin of the History of Archaeology*, 30 (1), 7, 2020, s. 1-13.

115 Kıbrıs'ta 1878 ile 1960 arasındaki İngiliz egemenliği dönemi, yasal, idari ve kurumsal çerçevelerin gelişimi ve aynı zamanda modern kazı, yayın, sit ve anıtların korunması ile standartlarının ortaya çıkması gibi önemli gelişmelere de tanık oldu. Anja-Thomas, a.g.m., s. 305.

116 Anja-Thomas, a.g.m., s. 320-321.

XIX. yüzyılda adanın antik geçmişine olan İngiliz ilgisi, klasik ve Yakın Doğu antik eserleriyle daha yakından ilgilenen Batılı bakış açısının bir parçasını da oluşturmaktaydı. Yeni keşiflerin ışığında Kıbrıs antikitesine ilişkin algılardaki değişiklikler ve XIX. yüzyılın sonlarında klasik arkeolojide egemen akademik gelenek olarak Helenizm'in ortaya çıkışı, aynı zamanda ulusal sınırları aşan ortak bir sosyal ve entelektüel çevre içinde işlendi. Ayrıca XIX. yüzyılda çeşitli Batılı güçler arasındaki eski eser rekabeti açıkça ulusçu imalara sahipse ve bazen belirli ülkelerin belirli entelektüel kültürlerini, siyasi ideolojilerini ve kurumsal alışkanlıklarını yansıtıyorsa da buna genellikle bireysel kazıcılar, koleksiyoncular ve ulusal sınırları aşan bilim adamları arasındaki önemli iş birlikleri eşlik etti. 1850'ler ve 1870'ler arasında Kıbrıs arkeolojisine egemen olan yabancı konsololar, kendi ulusları adına "*doştça bir rekabet*" ruhu içinde hareket etmiş olabilirler. Ancak aynı zamanda birbirleriyle, Avrupa ve Amerika'daki arkadaşları ve meslektaşlarıyla da iş birliği yaparak ulusal aidiyetlerinden bağımsız olarak kişisel ve entelektüel bağlantılar kurdular. Bu arada bir kısım araştırmacı kendi hükümetlerine karşı görev duygularından ayrı olarak, çeşitli kişisel motivasyonlar için de eski eserleri takip etti¹¹⁷.

1878'den Sonra Eski Eser Araştırmaları

İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı akabinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması sonrasında 25 Mayıs 1878'de Osmanlı hükümetine bir teklifte bulundu. Buna göre Kıbrıs'ın yönetiminin geçici olarak kendisine bırakılması, buna karşılık Rusya'ya karşı bir savunma antlaşması imzalanması önerildi. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu zor şartlar sebebiyle 4 Haziran 1878'de İngiltere'nin adaya fiilen yerleşmesine imkan tanıyacak antlaşmayı imzaladı. Antlaşmada Kıbrıs'taki Osmanlı egemenliği ve hukukî düzeninin korunması güvence altına alındı. Antlaşma 15 Temmuz 1878'de Sultan II. Abdülhamid tarafından onaylandı. Metin üzerine padişahın egemenlik hak ve yetkilerine hiçbir zarar gelmemesi şartı da eklendi. Ancak uygulamada İngiliz yönetimiyle Osmanlı makamları arasında birçok sorun yaşandı¹¹⁸.

İngiltere 1878'de adayı işgal ettiğinde eski eserlerin kontrolü de İngilizlere geçti. Adadaki kitaplar ve broşürlerde adanın eski eserlerinden yaygın olarak bahsediliyordu. Hatta "*klasik Yunan dünyasının doğrudan İngiliz kontrolü altındaki tek parçası olarak kabul edilen*" bölgenin keşfedilmesi için organize saha çalışması çağrılarını yapılmaktaydı¹¹⁹. Bu bakış açısının bir sonucu olarak Kıbrıs, her zaman çok kolay erişilebilen önemli eski eserlere sahip bir bölge iken yağmalanmaya ve eserlerin dağıtılmasına açık hale gelmişti¹²⁰.

117 Anja-Thomas, a.g.m., s. 306-307.

118 Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs, İngiliz İşgali ve İdaresi", *DİA*, XXV, s. 380-383.

119 Anja-Thomas, a.g.m., s. 332-333.

120 Di Paolo, a.g.m., s. 377.

İngiliz işgalinin ardında adaya atanan vali Sir Garnet Wolseley 1878’de önemli bir karar vererek tüm özel kazıları yasakladı. Bu durum Avrupa kamuoyunda Kıbrıs’ın British Museum’un bir “*arkeoloji umarı (arazisi)*” olacağı veya olması gerektiği kanaatini oluşturdu. Ancak bu dönemde İngiliz hükümeti veya yerel yönetim Kıbrıs’taki herhangi bir kazıyı resmen desteklemek için finansal kaynak ayırmadı¹²¹.

Mısır’ın alınmasından sonra Kıbrıs’ın denetimi İngiliz Dışişleri Bakanlığı’ndan Sömürgeler Dairesi’ne devredildi. Askeri valilerin yerini siviller aldı. Kıbrıs’taki eski eserlere ilişkin İngiliz düzenlemesi; eğitim, vergilendirme, tarım ve belediyeler dahil olmak üzere adanın yönetiminin tüm yönlerini etkileyen projenin bir parçasıydı. Adadaki kazıların kontrolünün ardındaki mantık; arkeolojinin ideolojik gücüne ve sömürgecilerin bundan türeyen bilgi ve yorum kaynaklarını kontrol etme ihtiyacına dayanmaktaydı. İngiliz hükümeti, Kıbrıs’ta yalnızca arkeolojik kazıları düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda üyelerine adanın tarihini belgelemek açısından geçmişi yorumlama yetkisi de vermişti. Bu ilk aşaması keşif olan daha geniş kolonizasyon süreçlerinin bir parçası olarak görülebilirdi¹²².

Adada eski eser araştırmaları ilk etapta yasaklanmakla birlikte küçük ölçekli kazılar yapmak için sanatçı Frederic Leighton gibi özel şahıslara izin verilmekteydi. Keza 1880 ve 1883 yılları arasında Max Ohnefalsch-Richter tarafından, Larnaka Bölge Komiseri Claude Cobham’ın genel gözetimi altında kazılar yürütüldü. İngiliz kurumlarının Kıbrıs’ta sistemli kazılara başlaması 1887 ile 1913 yılları arasına denk gelir¹²³.

İngiliz hükümeti, eski eserleri adada tutma ve araştırmaları düzenleme konusunda ilk sistematik adımı 1882’de attı. Kıbrıs kadısı, başpiskopos ve müftüden oluşan resmi komite, Yüksek Komiser adada bir müze kurulması için dilekçelerini sundu. Kıbrıs müzesinin oluşumu 15 Haziran 1882’de Yüksek Komiser Sir R. Biddulph ile yapılan toplantıda onaylandı. Kıbrıs’taki ilk arkeoloji müzesinin kurulması 1888’de mümkün oldu. Adada bir müzenin kurulması aslında hükümetin Kıbrıs antik eserlerini kontrol etmek için sömürgeci bir iktidar aygıtı olarak da değerlendirilebilir¹²⁴.

Müzenin açılma sürecinde 1887’de Yüksek Komiser Sir Henry Bulwer tarafından önemli bir adım atıldı. Adadaki özel kazıların tarih ve antika bilgisine değil, sadece spekülative ve ticari amaçlara hizmet ettiğine karar verildi. 1887’de özel kazılar yasaklandı. Kazı yapma hakkı eski eserleri eğitim ve bilimsel amaçlarla halkın emaneti altında tutan Kıbrıs Müzesi’ne verildi¹²⁵.

121 Anja-Thomas, a.g.m., s. 332-333.

122 Nikolaou, a.g.e., s. 125-126.

123 Anja-Thomas, a.g.m., s. 332-333.

124 Nikolaou, a.g.e., s. 134.

125 Nikolaou, a.g.e., s. 128-129.

İngiliz makamları, Kıbrıs'ın yönetimini devraldıktan sonra yirmi yıldan fazla bir süre, o sırada yürürlükte olan ve 1874'te kabul edilmiş olan Osmanlı eski eserler nizamnamesini yürürlükte tuttu. Adada yapılan kazıların kaydını tutmak ve buluntulardan pay talep etmek Osmanlı yönetmeliğine tâbi idi. Yasa, buluntuların önemli bir bölümünün İngiliz hükümeti tarafından alınmasını sağlamaktaydı¹²⁶. Kazı izinlerinde en önemli koşul, kazıları denetleyecek bir müfettişin atanmasıydı. Adada sonraki yıllarda, Osmanlı Eski Eserler Kanunu'nun eski eserlerle ilgili hükümlerini mevcut rejime uyarlamak ve arkeolojinin uygulandığı daha düzenli bir hukuk sistemi oluşturmak amacıyla çok sayıda eski eserler kanunu taslağı hazırlandı¹²⁷.

Sömürge ilişkileri, müze yönetiminde kendini göstermekteydi. Bir sömürge müzesi olarak Kıbrıs Müzesi, nitelikli kadrosu ve mimari tasarımları ile organizasyon modelleri için büyükşehir müzelerine bağımlıydı. Kıbrıs Müzesi'nin kurulmasından birkaç yıl sonra komite eski eser kazılarının düzenlenmesine aktif olarak katılmaya başladı¹²⁸.

XIX. yüzyılın sonuna kadar kazılardan en çok Britanya vatandaşları ve müzeleri yararlanmış olsa bile Kıbrıs arkeolojisini tamamen İngiliz ulusal veya emperyal çıkarlarının ve politikalarının bir yansıması olarak tanımlamak zordu. Bu anlamda Kıbrıs'taki ilk büyük ölçekli sistematik kazılar 1888-1894 arasında “*Kıbrıs Keşif Fonu*” tarafından ve 1893-1896 arasında Turner Bequest adlı özel bir bağışçı tarafından organize ve finanse edildi¹²⁹. Adada British Museum tarafından 1893-1899 arasında profesyonel arkeologlar ve bilim adamları tarafından yürütülen çalışmalar da mevcuttu. İngilizler dışında Max Ohnefalsch-Richter'in gözetiminde 1889'da Tamassos'ta ve 1894'de Idalion'da Berlin'deki Kraliyet Müzesi (Royal Museum) için oldukça büyük ölçekli kazılar yapıldı. Atina'daki Fransız Okulu tarafından planlanan bir dizi kazı ise kişisel ve idari sorunlar nedeniyle daha az başarılı oldu¹³⁰.

Osmanlı hükümeti, adadaki eski eserlerle ilgili gelişmelerden özellikle de eserlerin İngiltere'ye götürülmesinden rahatsızdı. Preveze ticaret mahkemesi reisi Hristaki Papadopulos Efendi, hükümete yazdığı yazıda, adadaki kazılar sonucu ortaya çıkarılan her türlü eski eserden bir kısmının Kıbrıs Müzesi'nde alıkonulduğunu ancak büyük kısmının Londra'ya British Museum'a gönderilmekte olduğunu haber vermekteydi. Konu Hariciye Nezareti aracılığıyla İngiliz tarafına iletildi. 16 Ağustos 1892 tarihli yazıda adanın yönetiminin İngiltere'ye geçmesinden sonra adadan ihraç edilen eski eserlerin büyük bir kısmının Londra'ya götürüldüğünden bahsedilerek bundan sonra adadan çıkarılacak eski eserlerden

126 Nicholas Stanley-Price, “The Ottoman Law on Antiquities (1874) and the founding of the Cyprus Museum”, *Cyprus in the 19th Century AD: fact, fancy and fiction. Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Tatton-Brown, 2001, s. 267.

127 Anja-Thomas, a.g.m., s. 333.

128 Nikolaou, a.g.e., s. 135.

129 <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG60867> (Erişim Tarihi: 23.02.2022).

130 Anja-Thomas, a.g.m., s. 333-334.

Müze-i Hümâyün'a da hisse verilmesi gerektiği dile getirildi¹³¹. Ancak muhtemelen bu girişimden bir netice çıkmadı.

Sonuç

Çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ta eski eser araştırmaları yapan Avrupalı ve Amerikalı diplomat arkeologların adadaki faaliyetleri irdelendi. Başta Fransa olmak üzere ABD, İtalya, Avusturya-Macaristan, Danimarka ve İngiltere'nin konsolos veya konsolos yardımcılarının adada eski eser satın aldıkları ve araştırma yapabilmek için Osmanlı hükümetinden izin talebinde buldukları görülmektedir. Bu anlamda adada eski eser araştırması yapan en bilindik isimler arasında Fransız konsolosu Tiburce Colonna-Ceccaldi, İngiliz konsolos yardımcısı Robert Hamilton Lang, İtalyan konsolosu Riccardo Colucci ve Amerikan konsolosu Luigi Palma di Cesnola gibi diplomat arkeologlar sayılabilir. Bu isimler adadaki eski eserlerin dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmasında önemli roller oynadı. Konsoloslar eski eser araştırmalarını kendi imkanlarıyla yapmakta ve buldukları eserleri ise Avrupa ve Amerika'daki müzelere satmakta veya bağışlamaktaydı. Bu organizasyon, diplomatlar için bir tür gelir kapısı haline dönüşmüştü.

XIX. yüzyılda adanın antik geçmişine olan ilgi, klasik ve Yakın Doğu antik eserleriyle daha yakından ilgilenen Batılı bakış açısının bir parçasını oluşturmaktaydı. Arkeolojide akademik gelenek olarak Helenizm'in ortaya çıkışı ve yeni keşiflerin ışığında Kıbrıs eski eserlerine ilişkin algılardaki değişiklikler ulusal sınırları aşan ortak bir entelektüel çevre içinde işlendi. XIX. yüzyılda çeşitli Batılı diplomat arkeologlar arasındaki eski eser rekabeti açıkça ulusçu imalara sahipse de genellikle bireysel araştırmacılar ve koleksiyoncular arasında önemli iş birlikleri ve bağlantılar da görülmektedir. 1850'ler ve 1870'ler arasında Kıbrıs arkeolojisinde etkin olan yabancı konsoloslar, kendi ulusları adına kimi zaman dostça kimi zaman da kıyasıya bir rekabet ruhu içerisinde hareket ettiler. Bu arada bir kısım araştırmacı kendi hükümetlerine karşı görev duygularından ayrı olarak, çeşitli maddi motivasyonlar için de eski eser araştırmaları yaptılar.

Diplomat arkeologlar tarafından Osmanlı ülkesindeki eski eserler adeta talan edilirken Osmanlı hükümetinin bu konuda tedbir alması hayli zaman aldı. Ülkenin çeşitli bölgelerindeki eski eser araştırmalarını ve eser kaçakçılığını önlemek amacıyla hükümet, 1869'da ilk eski eserler nizamnamesini yayınladı. Ancak yasal düzenlemedeki boşluklar sebebiyle eski eserlerin yurtdışına çıkarılmasının önüne geçilemedi. Örnek vermek gerekirse Kıbrıs'taki Amerikan konsoloslu Luigi Palma di Cesnola ülkesinin prestijine güvenerek ve adeta 1869 nizamnamesine meydan okuyarak toplu antika ihracatı yaptı. Osmanlı hükümeti yaşananlar karşısında yeni tedbirler almaya yönelerek 1874'te daha kapsamlı bir nizamname hazırladı.

131 BOA, BEO, nr. 51/3812; BOA, A.MTZ.KB, nr. 2/1.

Yasal düzenlemelere rağmen diplomat arkeologların artan istekleri ve yurt dışına eser nakledilmesi bir türlü durdurulamıyordu. Diplomat arkeologlar her fırsatta ülkelerinin siyasi gücünü devreye sokarak eser naklini gerçekleştirmektedir. Bu durum esasen Osmanlı'nın eski eser politikalarındaki bir eksikliğini ortaya koymaktaydı. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise eser nakli konusunda bir ülkeye verilen iznin başka ülkelere de örnek gösterilmesi idi. Bu durum birçok devlete eski eser nakli konusunda ayrıcalık tanınmasını beraberinde getirmektedir.

Osmanlı yöneticileri adadaki eski eserlerin yurt dışına götürülmesi karşısında bir tedbir olarak eserlerden bir kısmını İstanbul'a Müze-i Hümayun'a nakletme gereği duydular. Bu gayret şüphesiz önemlidir. Ancak Osmanlı hükümeti bu tedbiri alıncaya kadar adadan götürülen çok sayıda eser Avrupa ve ABD'deki müzeleri süslemeye başlamıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin siyasi gücünün zayıflamasıyla da yakından ilgilidir.

Kıbrıs'ın idaresi 1878'de İngiltere'ye devredilince adadaki eserlerin kontrolü de İngiliz hükümetine geçti. Adada bu tarihten itibaren yirmi yıldan fazla bir süre, 1874'te kabul edilmiş olan Osmanlı eski eserler nizamnamesi yürürlükte tutuldu. Bu yasa esasen adadaki buluntuların önemli bir bölümünün İngiliz hükümetine geçmesini kolaylaştıracak şekilde yorumlanmaktaydı. İngiliz yöneticileri Kıbrıs'taki antik eserleri kontrol etmeyi sömürgeci bir iktidar aygıtı olarak da değerlendirerek 1888'de adada bir müze açılması sağladı.

Sonuç olarak Kıbrıs'taki eski eserlerin adadan başka müzelere nakledilmesi kişisel bir motivasyonun sonucu gibi görülse de bundan daha önemlisi siyasi ve kültürel hakimiyetin göstergelerinden birisidir. Bir başka ifadeyle adadaki eski eserlere yüklenen anlam, müzelik malzeme olmalarının çok ötesindeydi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kıbrıs Evrakı (A.MTZ.KB), 2/1.

Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 51/3812.

Cevdet Maarif (C.MF), 130/6483; 167/8316.

Hariciye Nezareti

Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT), 807/87, 1, 2; 516/19, 1; 532/40, 4; 561/42, 1; 668/24, 1; 672/79, 1; 717/79, 1; 736/19; 737/53, 1, 3; 767/56, 1, 2; 789/75, 1, 3, 4; 792/8; 807/92; 829/60; 872/80, 1.

Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3), 456/33.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 17/70; 17/71; 18/154; 18/155; 19/81; 20/25; 23/56; 30/170; 45/101; 51/169; 7/59, 1.

Düstûr ve Nizamnâmeler

“Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi”, *Düstur*, Tertip 1, Zeyl 4, Dersaadet, 1302, s. 89-97.

Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi, Matbaa-i Amirede Tab Olunmuştur, 24 Mart 1290, 20 Safer 1291, s. 1-8.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alasya, Halil Fikret, “Kıbrıs, İngiliz İşgali ve İdaresi”, *DİA*, XXV, s. 380-383.

Anja, Ulbrich - Thomas, Kiely, “Britain and the Archaeology of Cyprus. I. The Long 19th Century”, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 42, 2012, s. 305-356.

Bonato, Lucie, “Chypre Dans Les Archives de Melchior de Vogüé. V : Fragment d'un Carnet de Voyage d'Edmond Duthoit (mission de 1865)”, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 31, 2001, s. 209-250.

_____, “La France et L'archéologie Chypriote Pendant La Gestion Du Consul Louis Dumesnil de Maricourt (1862-1865)”, *Thetis*, 16/17, 2010, s. 113-120.

Buchholz, Hans-Günter, “Max Ohnefalsch-Richter als Archäologe auf Zypern”, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 11-12, 1989, s. 3-28.

Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from *EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011*, ed. Peter Aronsson - Gabriella Elgenius, EuNaMus Report No 1. Published by Linköping University Electronic Press: http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064 © The Author, s. 173.

Çelik, Cemil, “The American Consul Cesnola Brothers and The Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 11, sayı 22 (Güz 2021), s. 265-296.

Çelik, Zeynep, *Asar-ı Atıka, Osmanlı İmparatorluğunda Arkeoloji Siyaseti*, çev. A. Gür, Koç Üniversitesi Yayını, İstanbul 2016.

Di Paolo, Silvana, “From Italy to Cyprus and Back Again. Completed Research and Ongoing Projects”, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 42, 2012, s. 377-398.

Erel Çalan, Zeynep Gül - Tülay Erçoşkun, “The Times’a Göre Cesnola Kardeşlerin Kıbrıs’taki Arkeolojik Kazı Faaliyetleri”, *OTAM*, sayı 51 (Bahar 2022), s. 127-140.

Karageorghis, Vassos - Joan R. Mertens - Marice E. Rose, *Ancient Art From Cyprus, The Cesnola Collection in The Metropolitan Museum of Art*, New York 2000.

- Kiely, Thomas, "Charles Newton and The Archaeology of Cyprus", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 40, 2010, s. 231-251.
- Koşay, Hamit Zübeyr, vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, C. I, 1. Kitap, c. III, TTK Yayını, Ankara 2013.
- Kutlu Dilbaz, Burcu, *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*, Okur Tarih Yay., İstanbul 2018.
- _____, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Kuruluşu", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 403-418.
- Maillard, Pauline, "Diplomates, Archéologues et Joggeurs aux Salines de Kition. La Localisation du Sanctuaire "de la Paralia", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 46, 2016, Hommage à Antoine Hermary, s. 265-274.
- Masson, Olivier, "Diplomates et Amateurs D'antiquités à Chypre Vers 1866-1878", *Journal des Savants*, 1992, s. 123-154.
- Muşmal, Hüseyin, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesi'nin Kuruluşu", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, 2009, s. 121-142.
- Myres, John L., *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*, Metropolitan Museum of Art, New York 1914.
- Nikolaou, Polina, *The Diaspora of Cypriot Antiquities and the British Museum (1860-1900)*, Doctor of Philosophy in Geography, Basılmamış Doktora Tezi, University of Exeter, 2013.
- Özkan, Süleyman, "Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdet Bilgi vd., İzmir 1999, s. 449-478.
- Reeve, Anna, "The Archaeological Activities of the Scott-Stevensons in Cyprus, 1878-1883", *Bulletin of the History of Archaeology*, 30 (1), 7, 2020, s. 1-13.
- Serbestoğlu, İbrahim, "Antikiteye Emperyal İlgisi: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Baalbek'te Arkeoloji ve Turizm", *Doç. Dr. İlknur Karagöz'e Armağan*, ed. Nedim İpek-İbrahim Serbestoğlu, Serander Yayınları, Trabzon 2020, s. 361-389.
- Shaw, Wendy M.K., *Osmanlı Müzeciliği*, çev. E. Soğancılar, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Sönmez, Ali, "Truva Hazinesinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davası", *OTAM*, sayı 29 (Bahar 2011), s. 215-228.
- Stanley-Price, Nicholas, "Illicit Excavation: The Trial of Alessandro Palma Di Cesnola in Cyprus in 1878", *The Antiquaries Journal*, Volume 98, September 2018, s. 297-317.
- _____, "The Ottoman Law on Antiquities (1874) and the founding of the Cyprus Museum", *Cyprus in the 19th Century AD: fact, fancy and fiction. Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Tatton-Brown, 2001, s. 267-275.
- Şahin, Gürsoy, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42 (Eylül 2007), s. 101-125.
- Şimşek, Fatma - Güven Dinç, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl 10, sayı 16, 2009/1, s. 101-127.

Turkan, Zihni, “Kıbrıs’ta Osmanlı Dönemi’nden Günümüze Türk Mimarisi Eserleri”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, Volume 6, Issue 4 (October 2016), s. 479-487.

Çevrim İçi Kaynaklar

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-bes-bisu-20281/> (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59133> (Erişim Tarihi: 27.02.2022).

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59684> (Erişim Tarihi: 20.02.2022).

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG60098> (Erişim Tarihi: 28.02.2022).

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG60867> (Erişim Tarihi: 23.02.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/242006> (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/242009> (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/243823> (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

Ekler

Ek-1 İstanbul Arkeoloji Müzesine Kıbrıs'tan Getirilmiş Bes Heykeli
(<https://www.arkeolojiker.com/haber-bes-bisu-20281/Erişim Tarihi: 22.06.2022>)

Ek-2 New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde Cesnola Koleksiyonundan Kıbrıs Menşeli Örnekler:
Kireçtaşı Amathus Lahdi

(Vassos Karageorghis - Joan R. Mertens - Marice E. Rose, *Ancient Art From Cyprus, The Cesnola Collection in The Metropolitan Museum of Art*, New York 2000, s. 202; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/242006> Erişim Tarihi: 22.06.2022)

Ek-3 Kireçtaşı Kadın Heykeli

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/242009> Erişim Tarihi: 22.06.2022)

Ek-4 Gümüş Yıldızlı Kase

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/2438> Erişim Tarihi: 22.06.2022)

Ek-5 “Güvercinli Rahip” Heykeli ve
Luigi Palma di Cesnola (1870)
(Masson, a.g.m., s. 145)

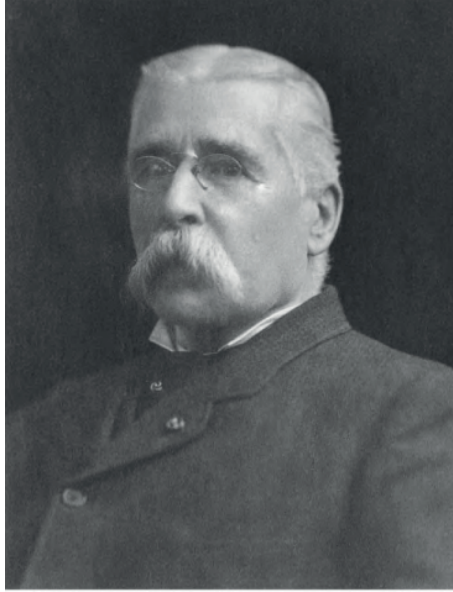

Ek-6 Kapaklı Vazo

(John L. Myres, *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*, Metropolitan Museum of Art, New York 1914, s. 286)

Ek- 7 Amerika Konsolosu Luigi Palma di Cesnola
(Karageorghis vd., *a.g.e.* s. 8)

Ek-8 İtalya Konsolosu Riccardo Colucci
(Di Paolo, *a.g.m.*, s. 382)

Son Dönem Osmanlı Devleti'nde Zeytin Tarımı ve Zeytinyağı İmalatının Geliştirilmesine Dair Görüş ve Öneriler

Opinions and Recommendations on the Development of Olive Agriculture and Olive Oil Manufacturing in the Late Ottoman Empire

Serap Sunay*

*Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Balıkesir, Türkiye

ORCID: S.S. 0000-0002-0332-5439

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Serap Sunay,
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Balıkesir, Türkiye
E-posta/E-mail: serapsunay@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 26.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.06.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.07.2022

Kabul/Accepted: 07.07.2022

Atfif/Citation:

Sunay, Serap. "Son Dönem Osmanlı Devleti'nde Zeytin Tarımı ve Zeytinyağı İmalatının Geliştirilmesine Dair Görüş ve Öneriler." *Tarih Dergisi* - Turkish Journal of History, 77 (2022): 297-326.
<https://doi.org/10.26650/iutd.2022297>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde zeytinyağı, aydınlatma başta olmak üzere sabun imali, sanayide makinelerin yağlanması, yemeklik ve askerinin iâşe ihtiyacının karşılanması gibi birden fazla sahada tüketilen hayatî bir üründü. 19. yüzyılda Avrupa'daki sanayileşme faaliyetlerinin genişlemesiyle, Osmanlı Devleti'nin bir hammadde ihracatçısı konumuna gelmesi, iç piyasadaki zeytin ve zeytinyağı üretim ve ticaretinde kaliteyi yükseltip, yaygınlaştırmak için birtakım çalışmalar yapılması zorunluluğunu da beraberinde getirdi. Ancak iyi niyetli girişimlere rağmen, devletin "millî servet" addettiği zeytin ve zeytinyağı sektörünün birikmiş pek çok sorunu mevcuttu. Bu noktadan hareketle makalede, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde acilen ihtiyaç duyulan zeytin tarımı ve zeytinyağı sanayiini koruma, iyileştirme ve geliştirme adına ortaya atılan fikirleri içeren birtakım raporlar ele alındı. İlaveten, konu hakkında önemli bilgiler içeren farklı bazı belgeler, incelenen raporlardaki gözlem ve tespitleri teyit, kontrol ve tamamlama maksadıyla makaleye eklendi. Bu sayede son dönem Osmanlı Devleti'nde zeytin ve zeytinyağı üretimine dair mevcut resmi daha geniş bir perspektiften değerlendirme imkânı elde edildi.

Anahtar sözcükler: Zeytin Tarımı, Zeytinyağı İmalatı, Millî Servet

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, olive oil was a vital product used in more than one field, from lighting and soap production in particular to the lubrication of industrial machinery and meeting soldiers' subsistence needs. When the Ottoman Empire became a raw material exporter with the expansion of industrialization activities in Europe in the 19th century required some studies to be carried out on how to increase and expand olive quality and olive oil production and trade in the domestic market. However, despite the well-intentioned initiatives, the olive and olive oil sector, which the state regarded as part of its national wealth, had many ongoing problems. From this perspective this article discusses a number of reports containing the ideas that had been put forward for the purposes of protecting, improving and developing olive agriculture and the olive oil industry that the

Ottoman Empire urgently needed in the late 19th and early 20th centuries. The article has additionally addressed certain documents containing important information on the subject in order to confirm the observations and determinations in the reviewed reports. The article in this way has been able to evaluate the actual picture of olive agriculture and olive oil production in the late Ottoman Empire from a wider perspective.

Keywords: Olive agriculture, olive oil production, national wealth

Extended Abstract

The olive tree has maintained its importance throughout history thanks to its hardiness and ability to survive for centuries, as well as the wide areas in which its fruit can be used. In addition to cooking, olive oil is used as an important raw material in multiple sectors including in particular lighting, soap production and drug making, which are vital for preserving public health, as well as for lubricating industrial machinery and on wool in the textile industry. In addition to these, the Ottoman Empire saw olive oil used to lubricate sledges in the shipyard and horse harnesses in the palace. Moreover because the plain butter and vegetable needs of the army were unable to be met during World War I (1914-1918) in particular due to the conditions of that period, olive and olive oil, being high in calories, nutritious, and relatively easy to transport, became the basic food of the Ottoman army. Therefore, the controlled and healthy maintenance and development of olive agriculture and olive oil production constituted one of the leading issues in the Ottoman Empire, which had large olive groves in its fertile lands that were able to consistently meet these needs. Being considered a basic need, the empire followed a systematic policy to ensure that olive oil, regularly, uninterruptedly, and affordably way arrived in Istanbul, the largest consumption center. Similar policies were applied to soap as well as a basic cleaning product made from olive oil.

As can be understood from what has been explained so far, olive oil had the characteristics of being a commercial product that was extremely important in meeting the needs of the domestic market, especially in Istanbul. Olive oil was used in many business lines and also became a commodity of great importance in the foreign market as a result of the increase in international competition in trade in parallel with the acceleration of industrialization in Europe in the 19th century. However, during this time olive farming and olive oil production in the Ottoman Empire was not happening in proportion to its importance. The large olive groves the empire owned were unable to be utilized at the desired level due to reasons such as policy absence, negligence, financial difficulties, and some administrative weaknesses. Another issue that caused great distress in the sector was the issue of the oil being impure or mixed with others; this started to spread widely at the end of the 19th century. This food adulteration had manifested itself in the form of mixing cottonseed oil with olive oil and reduced the commercial value of oil; it reached a level that not only caused a loss of prestige, market, and value in the international trade of olive oil produced in the Ottoman Empire, but

also threatened the people's food security. This mixing of cottonseed oil with olive oil has been frequently discussed and was also an issue with legal, financial, and political dimensions. Being aware of the seriousness of the problem, the state tried to take some measures to prevent this fraud by banning the import of cottonseed oil into the empire. However, states such as England and France objected to and protested the ban, claiming that they had suffered economic harm from it. The issue of importing cottonseed oil into the Ottoman Empire had gained a completely different dimension with the intervention of the USA, which produced a large amount of cottonseed oil; the USA not only damaged the empire's right to oppose food fraud but also made the issue an international one. However, despite its struggle, the Ottoman Empire could not prevent cottonseed oil from entering the country as a result of being bound regarding the commercial privileges it had previously granted to foreign states. The problem of impure oil grew more and more over time, and various vegetable oils in addition to cottonseed oil were mixed with olive oil, such as sesame and peanut oil, and olive oil could not be kept pure.

Apart from these facts, the political and financial instability of the Ottoman Empire made olive farming and olive oil production more difficult, especially with the effect of the relentless wars it had experienced since the beginning of the 20th century. The growing avalanche of sector problems such as the loss of labor in the sector, shortage of resources, insufficient steps taken toward industrialization, inability to modernize production, decrease in olive groves due to soil loss, and neglect shown toward existing olive groves became chronic and difficult to solve over time. In other words, all these factors caused a decrease in the yield of olives and olive oil, which was an important international trade product at that time that the Ottoman Empire owned, thus both damaging its commercial reputation and resulting in large financial losses.

Experts in this matter put forth some ideas for solving the problems regarding olive growing and olive oil production, which had ossified and accumulated and were based on multiple factors, as explained above. From this point of view, this article examines some original reports on the benefits olive farming and olive oil production would provide to the empire's economy by pointing out the problems of olive agriculture and olive oil production, which the Ottoman Empire looked at as part of its national wealth and by developing and competing with foreign states in the international arena to reveal what needed to be done in order to protect this national wealth. The common starting point of these reports was that the olive groves in the fertile lands of the Ottoman Empire and thus the olive oil industry were not at the global level they deserved. For this reason, one of the most important goals in the reports was to take steps to ensure the industrialization of olive oil, which had become a valuable commercial product with the influence of industrialization in Europe as well as in the Ottoman Empire. This was because olives as the raw material required for the

industry were available in abundance in the Ottoman lands and were of a higher quality than what competitors had. However, the recommendations in the reports can be summarized as establishing olive oil and soap factories with certain standards, improving olive groves, producing high-quality edible olive oil, and exporting them to Europe, and these were not easy to implement due to the severe financial crisis, the devastating wars, and lack of workforce the state was experiencing. On the other hand, these reports contain opinions and suggestions for developing the olive oil industry that is still present today, for making it a worldwide commercial product, and for developing the country's economy and are an extremely valuable resource in terms of illustrating the state of olive agriculture and olive oil production in the last period of the Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Güney Marmara, Akdeniz adaları ve Ege kıyıları “zeytinyağı bölgesi” olarak anılmaktaydı. Bunların dışında Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu'nun bazı yerleri ile Karadeniz kıyılarında zeytin yetiştirilse de diğerleri gibi önem arz eden bir boyutta değildi¹. Kadim zeytinliklere sahip olmalarına rağmen, göçebe yaşam tarzının da tesiriyle, tereyağı ve kuyrukağı gibi hayvansal yağlar tüketmeyi tercih eden Türkler arasında zeytinyağının yemeklik olarak tüketilmesi bir hayli zaman aldı². Keza Osmanlı saray mutfağında da ağırlıklı olarak sadeyağ kullanıldı³. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde uzun bir müddet yemeklik olmanın dışında çeşitli temel ihtiyaçları karşılamada kullanılan zeytinyağı, hayatî öneme sahipti. Şöyle ki, 20. yüzyılın başlarına kadar aydınlatmada temel hammadde olan zeytinyağı, kamu daireleri ve ibadethanelerin aydınlatılmasında, sabun imalatının yanı sıra ilaç yapımı, tersanede kızakların, makinelerin ve sarayda hayvan koşumlarının yağlanması kullanıldı. Bu nedenle İstanbul'un artan zeytinyağı ihtiyacının karşılanması son derece önem arz etti. Devlet, zeytinyağının temininde bahsi geçen bölgelerle kontrollü bir ilişki kurup, İstanbul'un ihtiyacının sorunsuzca karşılanmasına yönelik bir politika izledi⁴. Örneğin Osmanlı Devleti'nin zeytinyağı ve sabun sektöründe en önemli üretim ve ihracat

- 1 Faruk Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı (1800-1920)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 22 (Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*). 1930 tarihli zeytin ve zeytinyağcılık hakkında yapılan resmî incelemeye göre zeytin yetişen alanlar beş bölge şeklinde tasnif edilmişti. Bunlardan zeytinciliğin en fazla geliştiği ve zeytinin temel ürün kabul edildiği Edremit ve Ayvalık bölgesi ilk sıradaydı. İkincisi zeytinciliğe önem verilmekle birlikte temel geçim kaynağı olmayan İzmir ve çevresi, üçüncüsü gelişmeye çok müsait olmasına rağmen, gerekli ehemmiyetin verilmediği Aydın bölgesi, dördüncüsü ise Milas, Mersin, Osmaniye ve Orta Fırat çevresiydi. Memleketin en önemli zeytin kaynaklarından birine sahip olunmasına rağmen buralarda zeytincilik önem atfedilen bir iş kolu değildi. Beşinci ve son bölge ise zeytinciliğin çok rağbet görmediği daha ziyade sofralık zeytin üretiminin gerçekleştirildiği Marmara havzasıydı (Recai, *Zeytin ve Zeytinyağcılık Hakkında Tetkikat*, İktisat Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü, İstanbul 1930, s. 6-13). Mora, Doğu ve Güney Akdeniz'i dışarıda tutup, Ege adaları birinci bölgeye dâhil edildiğinde, söz konusu tasnifin Osmanlı Devleti dönemi için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür (Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, s. 21n).
- 2 Faruk Doğan, “Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi”, *Türk Mutfağı*, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 232 (Doğan, “Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi”). 17. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Türklerin zeytinyağını et ve ekmeğe tüketirken, lezzetlendirici bir sos olarak kullandıkları bilinmektedir. 18. yüzyılda ise Midilli, Kolonya ve Molova taraflarından gelen zeytinyağlarının bir kısmı halkın yemeklik olarak kullanılmasına tahsis edilmiştir (Zeki Arıkan, “İstanbul'a Zeytinyağı Gönderilmesi”, *Zeytinin Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. A. Y. Kaya-E. Akpınar, Akdeniz Akademisi, İzmir 2018, s. 41, (Arıkan, “İstanbul'a Zeytinyağı Gönderilmesi”).
- 3 Özge Samancı, “XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur; Osmanlı Maddî Kültüründe Yemek ve Barnak*, ed. Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 190-191.
- 4 Doğan, “Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi”, s. 232-233; ayn.mlf., *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, s. 16. Avrupa'da da zeytinyağından, yemeklik olmanın dışında, aydınlatma, sabun imalatı, sanayide makinelerin, tekstil endüstrisinde yünlerin yağlanması gibi pek çok sahada yararlanılmıştır (Ramon Ramon-Muñoz, “Specialization in the International Market for Olive Oil Before World War II”, *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*, ed. Şevket Pamuk-Jeffrey G. Williamson, Routledge, London 2000, s. 164).

merkezlerinden biri olan Midilli⁵ ile İstanbul arasındaki ticarî münasebetler büyük oranda zeytinyağı alımı üzerine tesis edildi⁶. Anadolu'da ise Ayvalık onu takip etti⁷. Gemlik'te genellikle zeytin tanesi satıldığından, az miktarda yağ imal edilirdi ve İstanbul'a senelik yaklaşık 100.000 kıyye⁸ Gemlik yağı gelirdi⁹.

İstanbul'un "*havâyc-i zaruriye*"den addedilen sabun ihtiyacını temin için de devlet benzeri politikalar takip etmişti. Zeytinyağından imal edilen ve temel temizlik maddesi olan sabun da zeytinyağı üretiminin bol ve ucuz olduğu başta Girit, Midilli ve İzmir olmak üzere Ayvalık, Edremit, Kemerredremit, Kızılcatuzla, Yunda adası, Ayazmend ve Urla gibi bölgelerdeki sabun imalat merkezlerinden kontrollü bir şekilde temin edilip, denizyoluyla İstanbul'a taşınırdı. Bunlardan İstanbul piyasasında en çok revaç gören sabunlar Girit'te, en kaliteli sabunlar ise Kandiye'de üretilirdi¹⁰. Midilli adasında üretilen zeytinyağı bulanık ve kalitesiz olduğundan, %10'u yemeklik, %90'ı ise sabun yapımında kullanılırdı¹¹. İstanbul'un sabun ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayan ve sabunculuk sektöründe bir hayli gelişmiş durumda olan Midilli adasında düşük kalite zeytinyağından elde edilen sabunların kalitesi de düşüktü¹².

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde üretilip İstanbul'a gelen zeytinyağları kendi içinde üç çeşit olarak kategorize edilmişti. Bunlardan en iyi kalitesi Kalamata ve Ayvalık yöresinin zeytinyağlarıydı. Bölge üreticisi zeytinleri tuzladıktan sonra yağ çıkarttığından, râyihası bozulmaz, nefasetini korurdu. İkinci kalite Midilli ve üçüncüsü de Edremit yağlarıydı. Fakat

- 5 1884 senesi istatistiklerine göre Midilli adasında tahminen 1.500.000 civarında zeytin ağacı mevcuttu. Aynı sene Midilli'den 2.036.410 kilogram zeytinyağı ve 5.316.656 kilogram sabun ihraç edilmişti. 1880'lerde ihraç edilen sabun miktarı 132.222.5 kantar ve toplam değeri 20.037.773 kuruştı. 1884'te Midilli'de 19 olan sabunhane sayısı, 1886'da 45'e çıkmıştı (Gülden Sarıyıldız, "The Soap Production of Lesbos", *Vth International History Congress Mytilene and Ayvalık: A Bilateral Historical Relationship in the North-eastern Aegean*, ed. Paschalis M. Kitromilides and Panagiotis D. Michailaris, Institute for Neohellenic Research, Athens 2007, s. 246, (Saruyıldız, "The Soap Production of Lesbos").
- 6 Zeki Arkan, "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2006), s. 8-23.
- 7 Arkan'ın ifadesiyle, eskiden beri İstanbul'a zeytinyağı ve sabun gönderen bölgeler şunlardır: Midilli, Kazdağı, Girit Adası, Kandiye, Hanya, Resmo, Atina'dan sabun ve zeytinyağı; İzmir'den sabun; Edremit'ten, Molova'dan, Ayvalık'tan, Cunda Adası'ndan ve Eğriboz'dan zeytinyağı (Arkan, "İstanbul'a Zeytinyağı Gönderilmesi", s. 42, 45).
- 8 "Kısaca kıyye ve hokka isimleriyle de anılan okkanın değeri 1.282,945 gr. olarak hesaplanmıştır" (Cengiz Kallek, "Okka", *DİA*, XXXIII, 338-339).
- 9 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 1, 3 Nisan 1886/22 Mart 1302.
- 10 Gülden Sarıyıldız, "İstanbul Sabun Tahsisatı ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlülükleri", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, İstanbul 2003, c. II, s. 363-364 (Saruyıldız, "İstanbul Sabun Tahsisatı"). İstanbul'un sabun ihtiyacının temininde karşılaşılan sorunlar, devletin aldığı tedbirler ve bölgelere göre 1837 senesinde İstanbul tahsisatı olarak gönderilecek sabun ve zeytinyağı miktarı hakkında bkz. Saruyıldız, "İstanbul Sabun Tahsisatı", s. 363-373.
- 11 Saruyıldız, "The Soap Production of Lesbos", s. 239.
- 12 Saruyıldız, "İstanbul Sabun Tahsisatı", s. 367-368.

buralarda zeytini tuzlama âdeti olmadığından, elde edilen yağlarda zaman geçtikçe kötü bir râyihaya ortaya çıkardı¹³. Zeytinyağı ticaretinin terakkisi için alınması gereken tedbirleri içeren 22 Haziran 1901 tarihli bir raporda bu konuya özellikle değinilmişti. Buna göre Midilli’de tuzun çok pahalı olması nedeniyle zeytinler tuzlanmadığından kısa süre zarfında ekşiyip, nefasetlerini kaybetmişlerdi. Bu şekilde üretilen yağların kalitesi iyi olmadığından, piyasada rağbet görmemiş, düşük fiyatlara satılmıştı. Söz konusu olumsuzluğun önüne geçebilmek için tuzun fiyatının ucuzlatılması talep edilmişti. Ancak indirim yapıldığı takdirde tuz kullanan diğer sanayicilerin de aynı istekte bulunabilecekleri, bunun da devletin gelirlerinin düşmesine yol açacağı öne sürülüp, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin de izni olmadığı eklenerek, talebin uygulamaya konulamayacağı ifade edilmişti¹⁴.

İlkel yöntemlerle üretilen endüstriyel amaçlı zeytinyağı yüksek asitlik seviyelerinde ve kalitesizdi. Dolayısıyla uluslararası pazarlarda en düşük fiyatlara satılırdı. Buna karşın markalı zeytinyağları kaliteli ve pahalıydı. 1870’lerden itibaren daha ucuz ve verimli tohum yağları, hayvansal yağlar ile mineral yağları endüstride kullanılan zeytinyağının yerini almaya başlamıştı. Bu durumda daha yüksek katma değere sahip, kaliteli marka zeytinyağı üretimi ön plana çıktı ve Akdeniz havzasındaki ülkeler arasında bir rekabet sahası haline geldi. Markalı zeytinyağı üretimi noktasında istenilen seviyeye gelemeyen Osmanlı Devleti ise düşük kaliteli ürün talep eden pazarlara yönelmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti ve Yunanistan, düşük kaliteli zeytinyağını toplu olarak ihraç etmişlerdi. Örneğin İtalyan rafinerilerinde çoğu Yunan ve Türk dökme yani, markasız zeytinyağı kullanılmıştı¹⁵. 19. yüzyılda Batı Anadolu’nun Fransa ve İtalya’ya zeytin ve zeytin ezmesi ihraç edip, oralarda üretilen zeytinyağını ithal ettiği bilinmektedir¹⁶.

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu coğrafyanın sunduğu nimet ve zenginliğe rağmen, zeytin tarımı ve zeytinyağı imali yeterince geliştirilememiş ve ülke öz kaynaklarının iyi değerlendirilemediği, ihmal edilmiş bir saha olarak kalmıştı. Bu noktadan hareketle makalede, son dönem Osmanlı Devleti’nde zeytinyağı sektörünün temel sorunlarına kısaca değinilerek bu konuda genel bir malumat verildikten sonra, çalışmanın odak noktasını teşkil eden Osmanlı zeytin tarımını ve zeytinyağı imalatını iyileştirip, geliştirmeye yönelik kaleme alınan orijinal belgeler incelenmiştir. Bunlardan ilki Sultan II. Abdülhamid döneminde Mirliya Hüseyin Vasfî Paşa’nın 1878 tarihli mütalaası, diğeri ondan yaklaşık 39 sene sonra yani, 1917 senesinde Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyo Inyas Kon tarafından sunulan lâyihadır. Yöntem olarak söz konusu belgelerin içerikleri aktarılıp, birbiriyle benzerlik ve farklılıklarına dikkat çekildiği gibi, dönemin bazı bürokratlarının konu hakkında yazdıkları görüş ve önerilerini hâvi birtakım belgelere de yer verildi. Bu sayede, son

13 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 1, 3 Nisan 1886/22 Mart 1302.

14 BOA, BEO, nr. 1685/126317, lef 2, 22 Haziran 1901/9 Haziran 1317.

15 Ramon-Muñoz, a.g.m., s. 161, 164, 171-173.

16 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 192.

dönem Osmanlı Devleti'nde zeytin tarımı ve bilhassa zeytinyağı imalatının içinde bulunduğu vaziyet, yaşanan sorunlar, bunların çözümü ve sektörün tekâmülüne dair ortaya atılan teorik fikirler ile bunların hayata geçirilip geçirilemediği ya da ne ölçüde uygulanabildiği gibi hususlar eldeki verilere istinaden ele alındı.

1. 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Zeytin Tarımı ve Zeytinyağı Üretiminin Temel Sorunlarına Bir Bakış

Makalede incelenen raporların muhtevasına geçmeden önce, dönemin siyasî ve malî atmosferi içinde zeytin ve zeytinyağı üretiminde karşılaşılan belli başlı sorunlara kısaca değinmek uygun olacaktır. Sektörün karşılaştığı önemli sorunlardan biri bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artış gösteren gıda tağşişi meselesiydi. Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerle ticarî münasebetlerinin arttığı söz konusu dönemde başlıca tağşiş edilen gıda maddeleri arasında çeşitli yağların dışında un, şarap, alkol, konserveler, baharat ve çay bulunmaktaydı¹⁷. Belirgin bir artışla kendini gösteren ve kamu sağlığını tehdit eden gıda tağşişinin önünü alabilmek maksadıyla 7 Temmuz 1885 tarihli talimatname ile me'kûlât, meşrûbat, eczâ-ı tıbbiye gibi ürünlerin teftişi ve sağlığa zararlı olanların satışını yasaklayıp, toplum sağlığını korumak için yapılması gerekenleri ilgili mercilere bildirmek üzere "Hıfzıssihha-i Umûmiyye Teftiş Komisyonu" adıyla bir heyet teşkil edildi¹⁸.

Konumuzu birinci derecede ilgilendiren ve gıda tağşişinin başlıca ürünleri arasında yer alan zeytinyağı da o dönemde pamuk, ayçiçeği ve susam gibi diğer yağlarla karıştırılıp, saflığı ve kalitesi bozulmuş bir şekilde piyasaya sürülmüş ve ticarî değeri azalmıştı¹⁹. Bu durumu araştırmak üzere Hıfzıssihha Ser Müfettişi Doktor Miralay Ahmed Bey, 2 Nisan 1886 tarihinde bazı zeytinyağı mağazalarını teftişe gitmiş ve bir rapor hazırlamıştır. Buna göre, yüklü miktarlarda ithal edilen pamuk yağının, zeytinyağına karıştırıldığı anlaşılmıştır. Tüketiciyi aldatmaya yönelik bu yöntemle, kötü kokan, rengi bozuk zeytinyağlarının kokusuz ve berrak hale gelmesi sağlanıp, satışa sunulmuştu. Karışım formülü genellikle her iki yağdan yarı yarıya katılmak suretiyle ayarlanmıştı. Çok kötü durumda olan zeytinyağlarını iyi göstermek için %80 oranında pamuk yağıyla karıştırıldığı hatta bazen sade pamuk yağının, zeytinyağı olarak satıldığı durumlar da ortaya çıkmıştı. Bu sahtekârlık yöntemi öyle hızla yayıldı ki mahlût yağ, İstanbul dışında da görülmeye başlandı. İş öyle bir boyuta gelmişti ki bir sene zarfında gümrükten geçen pamuk yağının miktarı, zeytinyağının yaklaşık iki

17 Feza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 17-19 Şubat 1988, TTK Yay., Ankara 1992, s. 246.

18 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 11, 7 Temmuz 1885/25 Haziran 1301. Komisyonun vazifelerini içeren talimat için bkz. aynı belge. Ayrıca Hıfzıssihha hakkında bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlılar'da Hıfzıssihha", *DİA*, XVII, 319-321.

19 Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, s. 139-141; ayn.mlf., "Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi", s. 236-237. Oya Gözel Durmaz, "Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kısacasında Mahlût Zeytinyağları Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları*, LIV (2019), s. 277-301; Metin Ünver, *Midilli Adası'nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 384-385.

katını geçmişti. Oysa, pamuk yağının zeytinyağına karıştırılması, birkaç sene öncesine kadar pek görülmeyen bir durumdu. Pamuk yağı sadece makineleri yağlamak amacıyla cüz'î miktarda Amerika'dan ithal ediliyordu. Dört çeşide ayrılan pamuk yağının en berrak sarı ve âlâsı 4,5 kuruş, donuk olan ikincisi 4 kuruş, üçüncüsü 3 kuruş 10 para, dördüncüsü yani en düşük kalitelisi ise 3 kuruş 8 paraya piyasaya sürülmüştü. Osmanlı Devleti'nde mevcut zeytinyağlarından birinci kalitenin satış fiyatı ise 6 kuruş, ikincisi 5,5 kuruş ve üçüncüsü 5 kuruştü. Bu hesaba göre pamuk yağının en kalitelisi dahi fiyatça zeytinyağının en adisinden daha aşağı bir fiyata satılıyordu. İşte bu noktada gıda sahtekârlığı devreye girmiş ve pamuk yağının zeytinyağına karıştırılmasıyla daha fazla ürün elde ederek, ticaret hacmini genişletip, haksız kazanç elde eden bir zümre ortaya çıkmıştı²⁰.

Miralay Ahmed Bey'in zeytin ve pamuk yağları üzerine hazırladığı detaylı raporunun ardından, toplum sağlığıyla ilgili hususlarda bilirkişilik yapan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, karışık yağların araştırılması ve tespiti için görevlendirildi. 12 Nisan 1886 tarihinde takdim edilen Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye raporuna göre; pamuk yağı, zehirli bir madde olmamakla birlikte kesinlikle zeytinyağı derecesinde bir yağ değildi ve hazmı çok yavaş olduğundan, gıda olarak kullanılması uygun değildi. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, İstanbul'da satılan zeytinyağlarının çok büyük bir kısmının pamuk yağıyla karışık olduğu ve bunların birçoğunda pamuk yağı oranının %80'i bulunduğu iddia edilmişti²¹. Raporda geçen "*Tahkikat-ı mezkûreye nazaran saf pamuk yağının hemen hiçbir sanayide kullanılmadığı mâlûm iken bunun Memâlik-i Şahâne'ye idhal olunması ancak zeytinyağlarını tağşiş etmek maksadına mebnî olduğuna asla şübhe yokdur*" ifadesi de pamuk yağının ülkeye kasıtlı olarak sokulduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştu²². Gerçekten de bir anda büyük miktarlarda pamuk yağı ülkeye girmiş, 1885 senesi zarfında 1.359.824 kilogram pamuk yağının geldiği yapılan araştırmayla anlaşılmıştı²³. Meselenin hem halk sağlığı hem de devlet ekonomisini yakından ilgilendirmesi hasebiyle yağların telvini yani, renginin değiştirilerek mahlût olanlarının tespiti, pamuk yağının ithalinin yasaklanması gibi birtakım tedbirler alınmaya çalışıldıysa da Fransa ve Amerika gibi devletlerin itirazları neticesinde, konu devletlerarası bir hâl almıştı. 1838 Baltalimanı Anlaşması ile başlayan ve akabinde imzalanan diğer ticaret anlaşmalarının Osmanlı Devleti'nin gümrük ve dış ticarete hareket kabiliyetini sınırlandırmış olması bu meselede de tezahür etmişti. Tıbbiye ve Kimyahane gibi kurumların halk sağlığını ve ülke ekonomisini korumadan yana takındıkları esaslı tavır, o dönemde Osmanlı Devleti aleyhine gelişen uluslararası ticaretteki üstünlük mücadelesine yenik düşmüş ve pamuk yağının ülkeye girişine engel olunamamıştı²⁴.

20 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 1, 3 Nisan 1886/22 Mart 1302.

21 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 2, 12 Nisan 1886/31 Mart 1302; Durmaz, a.g.m., s. 286.

22 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 2, 12 Nisan 1886/31 Mart 1302; BOA, HR.HMŞ.İŞO, nr. 173/6, lef 1, 15 Nisan 1886/3 Nisan 1302.

23 BOA, ŞD, nr. 2508/11, lef 10, 3 Ağustos 1886/22 Temmuz 1302.

24 Durmaz, a.g.m., s. 283-301.

Zeytinyağının saflığını koruma adına verilen mücadelelere rağmen, mevcut problemlere yenileri eklenmişti. Bu kez de Ayvalık halkı dışarıdan getirtilen susam yağının zeytinyağına karıştırılarak düşük fiyata satıldığını ihbar etmişti. Ayvalık'taki zeytinyağı tüccarları, bu durumun ülkenin ve özelde bölgenin “*yegâne menbâ-ı serveti*” olan zeytinyağı ticaretine büyük zarar vermesi sebebiyle, susam yağının da tıpkı pamuk yağına uygulandığı gibi ya gümrüklerde telvin edilmesi ya da başka bir tedbirin alınmasını talep etmişti²⁵. Aslında Osmanlı bürokratları, İstanbul'a gönderilen zeytinyağı ve sabunların temiz, saf yani, iyi kalitede olması için önceki dönemlerde de yoğun çaba sarf etmişlerdi²⁶. Ancak görüldüğü gibi zeytinyağına çeşitli yağların karıştırılması meselesi, devletin en tepesinden, bu işle ilgilenen tüccarın menfaatlerine ve halkın sağlığına kadar herkesi ilgilendiren fakat çözümünü pek de kolay olmayan, birden fazla cihetli girift bir meseleydi.

Bunun dışında 20. yüzyılın başlarında pek çok açıdan büyük bir çözümlenmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar ve devrin siyasî atmosferinin beraberinde getirdiği birtakım gelişmeler “*servet-i milli*”²⁷ addedilen zeytin tarımı ve zeytinyağı endüstrisini de derinden etkilemişti. Örneğin 1909 senesi tarım istatistiğine göre Ege adaları %51,8, Aydın %23,7 ve Karesi %19,7 oranında olmak üzere imparatorluğun toplam zeytinyağı üretiminin %95'ini, yani tamamına yakınına sağlarken; Ege adalarının elden çıkmasıyla, üretimde büyük bir düşüş meydana gelmişti²⁸. Akabinde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olması, aşağıda izah edileceği üzere zeytinciliğe büyük bir darbe indirmişti. Savaş öncesinde de az gelişmiş bir ekonomi ve idarî bakımdan sınırlı bir kapasiteye sahip ve ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti, uzun vadeli bir savaşa hazırlıklı değildi. İlaveten peş peşe yaşanan savaşlar devletin teknoloji ve üretim gibi temeli ekonomiye dayanan faaliyetlerine de sekte vurup, bunların günden güne kötüleşmesine neden oldu. Söz konusu olumsuz tabloya rağmen devlet, cephelerin çoğunda varlığını koruyabildi²⁹. Zira “*topyekûn harp*” şeklinde nitelendirilen Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ile adeta cephe ve cephe gerisi birleşmiş, insan gücü başta olmak üzere, seferberlik toplumunun tamamına yakınına kapsar hale gelmişti³⁰. Savaş koşulları nedeniyle tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sektöre uğramasının bir sonucu olarak ordunun temel ihtiyacı olan sebze ve sadeyağın temini mümkün olmadığından, ciddi bir iâşe krizi ortaya çıkmıştı. Askerin günden güne artan iâşe

25 BOA, BEO, nr. 1435/107598, 27 Ocak 1900/15 Kânunusani 1315.

26 Sarıyıldız, “İstanbul Sabun Tahsisatı”, s. 368-369.

27 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 8.

28 Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, s. 74-75. Ayrıca 1878-1907 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yapılan zeytinyağı ihracatı hakkında bkz. Filiz Çolak, “Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Anadolu'da Zeytin ve Zeytinyağı Üretim ve İhracatı (1908-1922)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/2 (2021), s. 634-635.

29 Şevket Pamuk, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ekonomisi”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, ed. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 139-141.

30 Mehmet Beşikçi, “On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 291.

ihtiyacı karşılamak için de kalorisi yüksek, dayanıklı, dağıtımı ve sevkiyatı nispeten daha kolay bir gıda maddesi olan zeytin ve zeytinyağı temini mecburiyeti hâsıl olmuştur³¹.

Tablo. 1914 Yılında Ordunun İhtiyacı İçin Talep Edilen Zeytinin Yeri ve Tahmini Miktarı ³²			
Zeytinin Geleceği Bölge	İlk Gelecek Parti (kg)	İlave Gelecek Parti (kg)	Toplam (kg)
Hüdâvendigâr Vilayeti	750.000	350.000	1.100.000
Trabzon Vilayeti	20.000	30.000	50.000
Kudüs Sancağı	30.000	570.000	600.000
Kala-i Sultaniye Sancağı	150.000	350.000	500.000
Menteşe Sancağı	200.000	300.000	500.000
Karesi Sancağı	1.700.000	550.000	2.250.000
Genel Toplam	2.850.000	2.150.000	5.000.000

Savaş koşullarında ise bunlara yoksunluk temelli bambaşka sorunlar eklenmişti. Ülkenin başlıca kaynaklarından olan zeytin ve zeytinyağının, ordunun ihtiyaçları göz önüne alınarak, ülke dâhilinde kalması mecburiyeti hâsıl olduğundan, 1914 senesinde ihracı yasaklandı. Tekâlif-i harbiye usulünce öncelikle zeytinciliğin en fazla geliştiği bölge olan Ayvalık, Burhaniye ve Edremit'teki mahsulün %25'ine el konulması kararlaştırıldı. Ordunun ihtiyacı için, tespit edilebildiği kadarıyla, Nisan 1915-Mayıs 1917 tarihleri arasında yemeklik ve sabunluk olmak üzere yaklaşık 2.314.675,5 kilogram zeytinyağı ve 772.825 kilogram sabun Balıkesir'den, Bandırma'ya sevk edildi. Söz konusu uygulama ve savaşın getirdiği zorluklar bölgede zeytin tarımı ve zeytinyağı ticaretini sekteye uğrattığı gibi geçimlerini büyük oranda bu sektörden kazanan zeytinyağı tüccarını da iflas noktasına getirdi³³. Nitekim 1917 senesinde Ayvalık ve Burhaniye'de bulunan toplam 16 adet zeytinyağı fabrikasının büyük çoğunluğu terk edilmişti³⁴. Zeytinlikler de oldukça kötü durumdaydı. Yağlarına el konulmasıyla nakit sıkıntısına düşen mal sahipleri, bu sorunu aşamazlarsa zeytinliklerine gereken bakımı yapamayacakları ve bunun neticesinde de zeytinliklerinin “*külliyen mahvolacağı*” endişesini hükümete bildirmişlerdi³⁵. Keza 1917'de Marmara havzasından neredeyse hiç zeytin

31 Serap Sunay, “Birinci Dünya Savaşı’nda Orduya Zeytinyağı Temininde Balıkesir’in Yeri ve Önemi”, *Milli Mücadelenin 100. Yılında Kuva-yı Milliye Şehri Balıkesir Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 19-22 Eylül 2019, ed. Zeki Çevik vd., Balıkesir 2020, c. I, s. 354-360. Savaş sırasında Osmanlı ordusunda gönüllü subay olarak görev yapan Rafael de Nogales Méndez, söz konusu vaziyeti “*Türk askeri bir kuru ekmeğe parçasından ve birkaç zeytinden başka yiyeceği yokken Kafkasya'nın karları ve çölin kumları arasında salgın hastalıktan morarmış dudaklarından tek bir bitkinlik ya da yakınma sözü çıkmadan kan kaybından ve açlıktan ölmekte idi*” sözleriyle ifade etmiştir (Hüseyin Güngör Şahin, “Latin Amerikalı Bir Osmanlı Subayının Gözüyle Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Cephesi”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 3-5 Kasım 2014 Budapeşte, yay.haz. Aynur Yavuz Akengin-Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 615-616).

32 BOA, DH.İ.UM.EK, nr. 90/61, 26 Aralık 1914/13 Kânunuevvel 1330.

33 Sunay, a.g.m., s. 354-355, 358-359.

34 Doğan, *Osmanlı Devleti’nde Zeytinyağı*, s. 195.

35 BOA, BEO, nr. 4503/337674, 13 Şubat 1918/1334.

mahsulü alınmamıştı. Adalar denizi sahili ve bilhassa Ayvalık, Edremit kazalarıyla Aydın'da 1916 senesine kadar mahsul bereketliydi; fakat bu kez de onları toplayacak ve işleyecek iş gücü yetersiz olduğundan zeytinler, ağaçlarda çürümeye yüz tutmuştu. Bölgedeki zeytinyağı fabrikalarının da âtil bir vaziyette olması, mahsul bereketli olsa dahi bunun yağ haline getirilmesine engel olmuştu ve zeytin mahsulü böylesine ihtiyacın duyulduğu, olağanüstü bir dönemde, zâyî olma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu ise hem bölge ahalisinin hem de ordunun gereken zeytinyağı ihtiyacının tedarik edilememesi anlamına geldiğinden, büyük çapta bir sorun halini almıştı³⁶.

"*Mühim bir servet teşkil eden*" bu zeytinliklerin korunması ve işletilmesinin başka resmî görevi olan bölge memurları tarafından sağlıklı bir şekilde ifa edilemeyeceği anlaşıldığından, farklı çareler düşünölmeye başlanmıştı. Bu maksatla Dahiliye Nezareti'nin yazısıyla Meclis-i Vükelâ'da görüşölen konu Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne havale edildi³⁷. Bölgedeki Rumların buradan ayrılmalarıyla zeytinliklerdeki mahsulü profesyonelce, zarara uğratmadan toplayacak nitelikli iş gücü meselesi de büyük bir sorun halini almıştı. Harekete geçen nezaretçe yapılan incelemede Ayvalık'ta 1.200.000'e yakın zeytin ağacı bulunduğu ve bunların senelik mahsulâtından 5.000.000 kıyye kadar zeytinyağı elde edilebileceği tespit edilmişti. Zeytinlerin tâsiri yani, sıkılması için ise 22 fabrika mevcuttu. Zeytinleri ağaçlardan toplamak için 300 erkek, çuvallara doldurmak üzere 1.000 kadın ve çocuk işçi gerekmektedir. 20 fabrikada mevcut 85 makineyi işletmek üzere ise 100 uzman ve fabrikalarda çalışmak için 600 fabrika işçisi ve yardımcı işçi ihtiyacıyla birlikte toplam 2.000 işçinin istihdam edilmesi gerektiği anlaşılmıştı³⁸. Söz konusu büyük sorunu aşabilmek için önceden gönderilen Rumların bir kısmının ya da kadınlarının geri gelmesine izin verilmesi ve çiftçilerden yardım alınması gibi fikirler ortaya atılmıştı³⁹.

36 BOA, MV, nr. 211/15, 29 Aralık 1917/29 Kânunuevvel 1333; BOA, BEO, nr. 4499/337403, lef 1, 10 Ocak 1918/10 Kânunusani 1334; BOA, BEO, nr. 4499/337403, lef 2, 16 Aralık 1917/16 Kânunuevvel 1333. Söz konusu olumsuzlukların dışında zeytin rekoltesini etkileyen bir diğer husus, zeytinin bir sene fazla, bir sene az veya hiç mahsul vermemesidir. Örneğin 1844 senesinde Güzelhisar'da zeytin ağaçlarının önemli bir kısmının verimsiz olması sonucunda, zeytin ve zeytinyağı üretimi üzüm, çoğunlukla pamuk olmakla birlikte sınaî bitkileri ve hububatın ardından dördüncü sıraya yerleşebilmiş ve toplam 604.274 kuruş hâsılat içinde 51.524 kuruş ile %8,5 oranında bir paya sahip olabilmıştir (Arzu Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City", *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayoko-Mahir Aydın, Kegan Paul, London 2004, s. 158-159).

37 BOA, BEO, nr. 4471/335292, lef 1, 24 Mayıs 1917/1333; BOA, BEO, nr. 4471/335292, lef 2, 15 Mayıs 1917/1333.

38 BOA, BEO, nr. 4471/335292, lef 3, 23 Mayıs 1917/1333. Ünsal, 1830'larda Ayvalık'ta senelik zeytinyağı üretiminin 1.000.000 okka yani, yaklaşık 13.000 ton olduğunu ve bunların yaklaşık 40 yağhane ile 30'dan fazla sabunhanede işlenip, ihraç edildiğini belirtir. 1894'te ise 26 sabunhane, 78 zeytinyağı değirmeni ve 7 zeytinyağı fabrikası faaliyettedir (Artun Ünsal, *Ölmez Ağacın Peşinde: Türkiye'de Zeytin ve Zeytinyağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 61-63).

39 Cihan Özgün, "Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir", *Zeytinin Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. A. Y. Kaya-E. Akpınar, Akdeniz Akademisi, İzmir 2018, s. 72-73; BOA, BEO, nr. 4476/335696, 9 Temmuz 1917/1333.

Bunun dışında toplanan zeytinleri muhafaza noktasında da sıkıntılar yaşanmıştı. Örneğin 1915 senesinde Gemlik'te bir hayli zeytin elde edilmesine rağmen savaş nedeniyle hem kereste hem de işçi tedarik edilemediğinden zeytinleri koyacak yeni kapların imali mümkün değildi. Ayrıca zeytinleri dayanıklı hale getirmek için kullanılan tuz da o günlerde bir hayli pahalı olduğundan, mahsulün salamurada muhafaza edilmesi sağlanamamıştı ve yaklaşık 50.000 kıyve zeytin tanesi çürüyüp, ziyan olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı⁴⁰. Yine aynı sene, Aydın'dan ordunun iaşesi için gönderilmesi planlanan 200.000 kilogram zeytinyağını nakletmek için gereken variller Bandırma'dan istenmişti. Ancak mevcut varillerin bölgedeki ihtiyacı dahi karşılamada yetersiz olduğu ve yağ fiçilerini kendi imkânlarıyla tedarik etmeleri gereği bildirilmişti⁴¹. Özetle, sadece zeytin veya zeytinyağı teminiyle sorunların çözülemediği, bunların lojistiğinin de kusursuz bir şekilde idare edilip, zaten kıt olan kaynakların korunması ve yerine ulaştırılmasında nedni zorlanıldığı söz konusu misallerden anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere, zeytincilik sahasındaki mevcut sorunlara I. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği tahribatın da eklenmesiyle zeytin tarımı âdetâ sürdürülemez hale gelmişti. Bu bağlamda söz konusu temel sorunu aşım, zeytin tarımını yeniden ayağa kaldırabilmek için önceki tarihlerde de farklı bölgeler için ortaya atılan yabanî zeytin ağaçlarını ıslah edip, yani aşılıyarak istifade edilebilen zeytinliklere dönüştürmek fikri yeniden gündeme gelmişti. İçel Mutasarrıflığı'nın 14 Mayıs 1914 tarihli raporuna göre; İçel Sancağı'nın takriben 250 kilometre uzunluğundaki sahili boyunca bazı aralıklar dışında neredeyse bütün dağları kaplayan ve bilhassa merkez kazasında milyonlarca harap vaziyette zeytin ağacı mevcuttu. Bu şekilde ihmal edilen zeytin ağaçları, yani bölgenin sahip olduğu bu yegâne servet, Türklerden önce burada meskûn olan Romalılar ve Yunanlılar döneminde milyonlarca insanın refahını sağlayan bir geçim kapısı olmuştu. Bilhassa Romalılar döneminde açılan oyuklar ve dağın zirvesinden, sahilin eteklerine kadar kazılan kanallar, bölgede zeytin ve zeytinyağı ticaretinin çok geniş bir sahada yapıldığını ve yöre halkının başlıca servetini teşkil ettiğini göstermişti. Bölgedeki zeytinlikleri yeniden canlandırmak için mutasarrıflık, İçel mıntkasında mevcut zeytinliklerin kurulacak komisyonlar marifetiyle sayılmasını, bölgelerinin ve hudutlarının tespit edilerek yararlanılabilecek ağaçların kayıt edilmesini önermişti. Bunlardan aşısız ağaçlar devletin malı kabul edilmişti. Ancak burada önemli nokta, söz konusu zeytin ağaçlarını bir şirkete devretmek yerine, bölgedeki köylünün istifadesini, dolayısıyla kalkınmasını sağlamaktı. Elde edilen gelirin müşterek sermaye şeklinde kullanılması yani, her köyün bekçi, muhtar ve muallim aylıklarının ödenip, ufak tefek köy masraflarına tahsis edilmesi teklif edilmişti. Bu sayede hem bir gelir elde edilebilecek hem de köyün içtimaî hayatının gelişmesine katkı sağlanabilecekti. Bunun dışında, elde edilen gelirlerin hızla

40 BOA, DH.İ.UM, nr. 81-2/1-11, lef 2, 25 Eylül 1915/12 Eylül 1331; BOA, DH.İ.UM, nr. 81-2/1-11, lef 3, 23 Eylül 1915/10 Eylül 1331.

41 Sunay, a.g.m., s. 359.

kalkınan Almanya'da olduğu gibi köy bankaları teşkilatı tesisine bir esas ve bu bankalara sermaye olabileceği ifade edilmişti⁴².

Muhtemelen söz konusu teklif dikkate alınmış ve kısa bir müddet sonra, 1915 senesinde “Devlet ormanları dâhilinde bulunan yabanî zeytin ağaçlarıyla sâir bazı eşcâr-ı müsmirenin aşılınarak îmar ve islâhına dair nizamnâme” çıkarılmıştı⁴³. Ancak iyi niyetli birtakım girişimlerde bulunulmuşsa da devletin içinde bulunduğu siyasî ve malî vaziyet, yabanî zeytin ağaçlarının ıslahı bir yana, zeytin bölgesi kabul edilen Batı Anadolu'daki zeytinliklerin korunup, iyileştirmesini dahi sağlamaktan uzaktı. Keza 1930 tarihli resmî rapordan, Milas ve Kilis civarı haricindeki Milas'tan, Mersin'e oradan da Osmaniye ve Fırat'a kadar olan mıntıkadaki zeytin ağaçlarının bakımsızlıktan orman halini aldığını öğrenmekteyiz⁴⁴. Netice itibarıyla ülke ekonomisine kazandırılması zorunlu olan yabanî zeytin ağaçlarının aşılmasına dair yeni kanunların çıkarılması ve bunların uygulanmasına yönelik çalışmalar Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışıldı⁴⁵.

Zeytin tarımındaki bahsi geçen imkânsızlıklar ve yetersizliklerin doğal bir neticesi olarak, zeytinyağı imalatı da derinden etkilenmiş ve yaşanan bu sorunlara paralel olarak, savaş yıllarında zeytinyağı üretiminde hızlı bir düşüş meydana gelmişti. Şöyle ki, Ege'de savaştan bir sene önce yani 1913'te yıllık 49.000 ton olan zeytinyağı üretimi, henüz savaşın ilk yılında yani 1914'te ani bir düşüşle 20.000 tona inmiş ve 1918'de dramatik bir şekilde 6.000 tona kadar gerilemişti⁴⁶. Yıllara göre dalgalı bir seyir takip eden zeytinyağı üretimi Cumhuriyet'in ilk yıllarında nispeten yeniden toparlanma sürecine girmişti⁴⁷. 1901 tarihli bir belgede Osmanlı Devleti'nde senede yaklaşık 186.460.000 kilogram zeytinyağı üretimi yapıldığı ifade edilmişti⁴⁸ ki bu meblağ, 1918 senesine ait zeytinyağı üretiminin yaklaşık 31 katına tekabül etmekteydi. Söz konusu istatistikler, sadece zeytinyağı üretimi açısından dahi olsa, savaşların memleketimizde meydana getirdiği ağır tahribatı ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

2. Zeytin ve Zeytinyağı Üretiminin İyileştirilmesi ve Geliştirilmesine Dair Görüş ve Öneriler

a. Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa'nın Mütalaası

Keçecizâde Fuad Paşa'nın sadaretinde sanayinin mahiyeti hakkında 1281/1864-1865 senesinde bir lâyiha sunup, Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nun tesisinde rol oynadığını ifade

42 BOA, DH.İD, nr. 99/29, lef 7, 14 Mayıs 1914/1 Mayıs 1330; BOA, DH.İD, nr. 99/29, lef 8, 29 Temmuz 1914/16 Temmuz 1330.

43 BOA, ŞD, nr. 1253/9, lef 3.

44 Recai, *a.g.e.*, s. 7.

45 Nadir Yurtoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi ile Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1960)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2019), s. 477-503.

46 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 38; Doğan, “Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi”, s. 234.

47 1923'te 8.000 ton olan zeytinyağı rekoltesi ancak 1932'de 35.000 tona ulaşabilmişti (Yurtoğlu, *a.g.m.*, s. 483-484).

48 BOA, BEO, nr. 1685/126317, lef 2, 22 Haziran 1901/9 Haziran 1317.

eden Mirliya Hüseyin Vasfi Paşa'nın 24 Aralık 1878 tarihli mütalaası, zeytinciliğin önemi ve geliştirilmesine yönelik birtakım tespitler içermektedir. Paşa'nın önemle vurguladığı hususlardan ilki “*Selâmet-i düveliyyeyi servet-i milliye(nin) te'mîn*” ettiği'dir. Bu noktadan hareketle Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu mümbit toprakları adeta “*bir külçe altın*” şeklinde tasvir eden ve bu denli “*menâbi '-i servet*”ten o güne değin hakkıyla yararlanılamamasının “*bir teessür-i dâimîye lâıyk fecâyi 'den*” ibaret olduğunu belirten Paşa'nın ifadesiyle, zeytin Osmanlı Devleti'nin en büyük “*mahsûlât-ı arzıyyesi*” idi. Hüseyin Vasfî Paşa bu denli kıymetli bir ürün olan ve Osmanlı topraklarında bol miktarda bulunan zeytinin, zeytinyağı olarak işlenip ihracatının yapılamamasını bir öz eleştiriyile “*Hâl böyle iken bize yakışır mı ki devletimizin bunca ni'am u eltâfına müstağrak olarak dünyâyı gezelim, tahsilde bulunalım da en sonunda bir salata yemek için Frenk'in şişe zeytinyağlarına bunca Franklar vererek alalım da hâlâ tasfiyesini öğrenmeyelim*” şeklinde ifade etmişti⁴⁹.

Yabancı devletlerde zeytinciliğin durumundan ve zeytinin artık son derece önemli bir ticaret ürünü olduğundan da kısaca bahseden Paşa'nın aktardıklarına göre; Zeytin Osmanlı Devleti'nin arazisinden ortaya çıkıp, Bahr-i Sefid ve Venedik Körfezi sahillerine yayılmış ve o bölge halkının en büyük ticaret ve geçim kaynağının sermayesi olmuştu. Fransa'nın güneyi olan Marsilya civarıyla İtalya'nın bazı bölgelerinde “*meyve-i mübarek*” addedilen zeytin son 20 senede ağaçlarda aniden çıkan hastalıktan dolayı çürük mahsul vermiş ve 7 sene önce çıkan şiddetli fırtınada da zeytin ağaçlarının büyük bir kısmı yıkılmıştı. Portekiz sahillerinde ise zeytin ağacı pek azdı. Üstelik zeytinyağına İngiltere, Amerika, Meksika, Brezilya, Avusturya, Japonya, Çin Maçın, Hindistan, Rusya, Prusya, İsveç, Danimarka, Flemenk gibi pek çok ülkenin fabrikaları ve vapur makinelerinde ihtiyaç vardı. Bilhassa çuka fabrikalarında kumaş renkli ve güzel göstermek ve sabun imalatı için de zeytinyağı gerekmekteydi. Bu nedenlerle, Osmanlı Devleti'ne önemli bir fırsat doğduğu, özetle zeytin ve zeytinyağının o günün koşullarında devletlerarası ticarete önemli bir ihraç maddesi ve kazanç kapısı olduğu vurgulanmıştı. Bu bağlamda “*Zeytinyağının başlıca aranır mahsûlât-ı arzıyyeden olması*”, dünyadaki ticaret başkentlerince yoğun talep edilen bir ürün olması hasebiyle, öncelikle zeytin mahsulünün halka bırakılmayıp, devlet eliyle artırılmasına yönelik bir politika uygulanması gerekmekteydi. Böylece devlet hazinesi için “*bir büyük menba '-i vâridât ve servet*” elde edilmiş ve hazinenin içinde bulunduğu zor duruma önemli bir katkı sağlanmış olacaktı⁵⁰.

Bu girişin ardından ağaçları çok uzun ömürlü olan zeytinin, altın ve gümüş madeninden daha kıymetli olmasının yanı sıra onlara kıyasla işlenmesinin de son derece kolay olduğunu belirten Paşa, Fransız Kimyager Mösyö Siril'in fabrikasından hareketle, gözlemlerini aktarmaya devam etmiştir. Buna göre yemeklik, makinelerde, fabrikalarda, kandillerde ve

49 BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 2/42, 24 Aralık 1878/29 Zilhicce 1295, s. 2a-3b.

50 BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 2/42, 24 Aralık 1878/29 Zilhicce 1295, s. 3b, 5a.

sabun imalatında kullanılan zeytinyağının üretiminde, yeterince verim alınamayan eski, ilkel yöntemler yerine, daha fazla ürün alınabilen yeni teknoloji makinelerle donatılmış bir zeytinyağı fabrikası tesis etmek elzemdi. Hüseyin Vasfi Paşa'ya göre söz konusu tedbirler alındığı takdirde “*dünyânın direği*” olarak tasvir edilen zeytin sayesinde İstanbul büyük bir ticaret üssü olabilecekti. Paşa, zeytinyağından elde edilen sabun imalatının önemi ve geliştirilmesini de Marsilya'dan bir örnek vererek açıklamıştı. Şöyle ki; Marsilya'da o dönemde, ürünleriyle dünyaca ün yapmış, devasa paralar kazanmış yaklaşık 400 civarında sabun imalathanesi mevcuttu. Ancak bunlar zamanla halis sabunlarına susam, ayçiçeği ve benzeri yağları karıştırıp mamullerinin değer kaybetmesine neden olmuşlardı. Paşa da bu fırsattan istifade ederek, sabun fabrikalarının kurularak, kaliteli ürünlerle aynı şöhretin kazanılabileceğini; hilesiz imal edilecek sabunlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa hatta Amerika'nın dahi ticaret merkezi olacağını iddia etmişti⁵¹. Ancak yukarıda değinildiği üzere, o dönemde Osmanlı Devleti'nde de zeytinyağı sanayiinin en önemli sorunlarından birinin taşış olduğunu hatırlatmak gerekmektedir.

Hüseyin Vasfi Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nde zeytinyağı ve sabun ticaretini geliştirmenin üç yolu vardı. Bunlar: 1- Keşfi yapıp, uygun bir yer tespit ettikten sonra yeni usulle fabrikalar inşa edilmesi ve bunlarda herhangi bir sermayeye ihtiyaç olmayan zeytin cibresinden yani, posasından yağ elde edilip, bunun büyük bir kısmının dünyanın sabun ticaretinde önde olan Fransa ve İngiltere'ye satılması, 2- Eşya ve kişisel temizlik için kaliteli sabun imal edecek okul şeklinde bir fabrika tesisi, 3- Marsilya yağhanelerindeki gibi kaliteli yemeklik zeytinyağı üretilmesi idi. Paşa, bahsettiği tarzda bir fabrikanın tesisine de talip olmuştu. Konuyla ilgili fikirlerini aktarmaya devam eden Paşa, fazla bir sermayeye ihtiyaç duymadan inşa edilecek fabrikalardan daha fazla gelir elde edebilmek, kaynakların çoğalması, asıl sermaye olan zeytin posasının kolaylıkla ve az masrafla fabrikaya nakli maksadıyla, fabrikanın limanı olan sahillere yapılması gibi genel birtakım tavsiyelerde bulunmuştu⁵². Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında, söz konusu tavsiyelerin hayata geçirilmesi pek de kolay değildi. Zira 1901 senesine gelindiğinde, yani Paşa'nın mütalaasının üzerinden yaklaşık çeyrek asır geçtikten sonra, Osmanlı Devleti'nde zeytin mahsulünün bol olduğu bölgelerde dahi istenilen miktarda zeytinyağı elde edilememesinin nedeni, mahsulü yağ haline getirecek tâsirhânelerin yeterli sayıda olmamasıyla açıklanmıştır⁵³.

51 BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 2/42, 24 Aralık 1878/29 Zilhicce 1295, s. 4a-5b. Bu konudaki iddiasını daha da kuvvetlendirmek isteyen Hüseyin Vasfi Paşa, “*Kıymetini henüz bilemediğimiz bu arz-i Osmâniye'de nefes-i amîm olan böyle efkâr-ı sanâyi'îyyenin intişâr ve te'sîsiyle ve el birliğiyle çalışılacak olur ise umûm kâinâtü müsâbakatan da'vet ederiz.*” sözleriyle, kanaatimizce abartılı bir ifade kullanmıştır (BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 2/42, 24 Aralık 1878/29 Zilhicce 1295, s. 5b).

52 BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 2/42, 24 Aralık 1878/29 Zilhicce 1295, s. 6a-6b.

53 BOA, BEO, nr. 1685/126317, lef 2, 22 Haziran 1901/9 Haziran 1317.

b. Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyö Inyas Kon'un Lâyihası

Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyö Inyas Kon tarafından zeytincilik hakkında kaleme alınan lâyiha “*Memâlik-i Osmâniyye’de Zeytûn Ağaçlarının Gars ve Teksiri ve Zeytûn Yağlarının İmâliyle Bu Babdaki Zirâat ve Sınâatın Sûr-ı Islahiyyesi Hakkında Macar Hükümet-i Kraliyesi Ticâret Müsteşarı Mösyö Inyas Kon Tarafından Tanzîm Olunan Lâyihadır*” başlığını taşımaktadır. Lâyiha, Budapeşte’de Adolf Kon ve ortaklarının yağ imâlâthâneleri anonim şirketinin umûmî kâtibi Mösyö Antuan Dohalas tarafından 1917 Mart’ında Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne takdim edilmiştir. Toplam 12 sayfadan ibaret olan lâyiha iki fasıldan oluşmaktadır⁵⁴. Bunlardan “*Memâlik-i Osmâniyye’de Zeytûn Ağacı Garsiyâtının ve Zeytûn Yağları İmâlinin Hâl-i Hâzır Hakkındadır*” başlığını taşıyan ilk fasılda: “*Zeytûn Ağacının Garsı*”, “*İhtimâmâtın Fıkdânı*”, “*Zeytûn Ağaçlarının Ehemmiyet-i Hâsılatı*”, “*İktitâf*”, “*Muhâfazada Tekâsül*”, “*Zeytûn Ticâreti*”, “*Esbâb-ı İnhitât*”, “*Yağların İmâli*”, “*Nezâfetsizlik*”, “*Makineler*”, “*Mevâdd-ı İbtidâîyyenin Fıkdân-ı İstihzârı*”, “*Tâsir*”, “*Yağların Ecnâsı*”, “*Yağların Der-enbâr Edilmesi*”, “*Pirinaların Tâbi Olduğu Muâmele*”, “*İmâl Edilen Yağların Mahâll-i İstimâli*” ve “*Hulâsa*” konu başlıkları altında Osmanlı Devleti’nde zeytinciliğin vaziyeti, müellifin gezdiği bölgelerdeki zeytin ağaçlarının sayısı, zeytinin rekoltesi, cinsi, toplanma şekli, zeytinyağı fabrikalarının sayısı, işleyiş tarzı ile sektörün aksayan yanları ve bazı teknik konular hakkında tafsilatlı malumat verilmiştir⁵⁵. İkinci fasılda ise “*Zeytûn Ağaçlarının Teksir ve Muhâfazası ve Zeytûnyağı Fabrikalarının Islahı Husûslarına Matûf Teşkilât Teklîfâtı*” başlığı altında “*Islahât-ı Fenniyye*” ve “*Tedâbir-i İdâriyye*” konuları işlenmiştir⁵⁶.

ba. Zeytin Ağaçları ve Zeytinyağı İmalatının Mevcut Durumu

Mösyö Inyas Kon, Osmanlı Devleti’nin büyük oranda zeytinyağı üretim merkezi olan Edremit, Ayvalık, Burhaniye ve Ayvacık bölgelerini bizzat gezerek buralardaki zeytin yetiştiriciliği, zeytinlikler, zeytinyağı fabrikaları hakkındaki gözlem ve önerilerini lâyihasında aktarmıştır. Buna göre, 1329/1913-1914 senesinde Osmanlı topraklarında takriben 40.000.000 zeytin ağacı mevcuttu. Zeytinlikler de Mudanya, Edremit, Aydın ve Suriye gibi merkezlerde toplanmıştı. Müsteşar, gezdiği yerlerde muntazam mesafeler ile ağaç dikimi ve münferit ağaçlar olmak üzere iki çeşit zeytinlik gördüğünü ifade etmiştir. Ona göre, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde zeytin ağaçlarının iyi durumda olmamasının önde gelen nedenlerinden biri zeytin ağaçlarının bakımına gereken dikkat ve özenin gösterilmemesidir. Bilhassa kökünden çıkarılmış veya bir şekilde topraktan ayrılmış ağaçların yerine yenilerinin dikilmesi ihmal edilmiştir. Ayrıca yere dökülen olgun zeytinlerin, filizlenerek diğer zeytin ağaçlarına zarar vermeleri de ağaçların gelişimine zarar veren etkenlerden biridir. Keza zeytin tarımının ön

54 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 1-12.

55 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 2-8.

56 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 9-12.

koşulları olan arazinin gübrenmesi, dalların budanması, ağaçların ıslahı gibi hususlar da tamamen göz ardı edilmiştir. Nitekim müellifin de en çok dikkatini çeken noktalardan biri zeytin üretimi meselesinde hükümetin hiçbir çaba ve özen göstermemesinin yanı sıra herhangi bir kontrol mekanizmasının olmamasıdır. Bölgede genellikle zeytin ağaçlarının kıymeti ve öneminin farkında olmayan göçmenler, ağaçları yakacak elde etmek için kesmek suretiyle “*hazâin-i servet*”e zarar vermişlerdir. Yeni dikilen bir zeytin ağacının 15 sene sonra meyve vermeye başladığı düşünülürken, buradaki ekonomik kaybın ne denli büyük olduğu ve tafafisinin de ne kadar zor olduğu ortadır⁵⁷. Özetle, savaş boyunca zeytinliklerin bakımları yapılmadığından, gündün güne azalan zeytin mahsulü neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır⁵⁸.

Söz konusu özensizliğe rağmen, Osmanlı topraklarındaki zeytin ağaçlarının daha fazla azalmamasını doğanın bu ağaca sağladığı avantaja bağlayan Kon, iklim şartlarına ayak uydurabilen ve iki çeşit olduğunu ifade ettiği bu ağaçlardan en iyi şekilde yararlanılması gerektiğini ifade etmiştir. Her iki yılda bir bereketli hasat yapılabilen zeytin ağaçları, bir ağaçtan ortalama 80-100 kilogram arasında meyve veriyordu. Herhangi bir doğal afet olmadığı müddetçe zeytin ağaçlarının mahsul vermediğine pek tesadüf edilmezdi. Yine 1329/1913-1914 tarihli istatistiğe göre o sene yaklaşık 320.000.000 okka zeytin hâsılatı elde edilmişti. Müellifin bizzat topladığı bilgilere göre, bölgede senelik zeytin üretimi Edremit'te 15.000.000, Burhaniye'de 7.500.000, Ayvalık'ta 30.000.000, Ayvacık'ta 7.500.000 olmak üzere toplam 60.000.000 okka civarındaydı. Zeytin mahsulünün iyi olmadığı senelerde ise bereketli senelere nazaran %50 gibi büyük bir oranda düşüş gözlemlenmiş ve bu bölgelerde rekolte 30.000.000-40.000.000 okka civarına gerilemişti⁵⁹.

Bölgelere göre iki çeşide ayrılan zeytinlerden ilkinin derisi ince ve yağ üretimine uygundu. İkincisinin ise derisi kalındı ve bu nedenle yağ üretimi için kullanımı daha sınırlıydı. Ancak müellif, bu hususa dahi özen gösterilmediği, yani zeytinlerin, zeytinyağı üretimine uygunluğuna göre tasnif edilmediğine dikkat çekerek, bunun da bir başka kayıp olduğunu belirtmiştir. Zeytinlerin toplanması da bir düzene bağlı değildi. Şöyle ki, mahsulün hava koşulları uygun olduğunda ideal toplanma aralığı kasım ile ocak ayları arasında olmasına rağmen, fabrika sahipleri, piyasanın durumu, işçi tedariki, nakliye imkânları gibi ürün merkezli olmayan diğer parametreleri göz önünde bulundurarak toplama işlemini geciktirmişlerdi. Bu durumda zeytinler bazen henüz olgunlaşmadan eylülde bazen de iyice olgunlaştıktan sonra yani, şubat ayında toplanmışlardı. Bir başka husus da zeytinlerin toplanma yöntemiydi. Mösyö Inyas Kon'un aktardığına göre zeytinler en iyi yollardan

57 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 3.

58 BOA, DH.İ.UM, nr. 13-1/1-24, lef 2, 17 Şubat 1918/1334.

59 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 3-4. Lâyihada bu rakamlar, yanında herhangi bir birim olmadan verilmiştir. Üst tarafta okka cinsinden bir istatistik verilmesine binaen, bu değerlerin de okka cinsinden olma ihtimali yüksektir. Bu nedenle metin içinde bu şekilde kullanılmıştır.

birisi olmasına rağmen nadiren elle toplanırdı. Genellikle değnekle düşürülme yöntemi kullanılmaktaydı. Ancak bunlar da zeytinlerin yaralanmasına ve dolayısıyla muhafazasının güçleşmesine yol açıyordu. Ayrıca en önemli sermaye olan ağaç dalları ve tomurcukları da bu yöntemde hasar görüyordu. Çoğu zaman ise zeytinlerin ağaçtan doğal yollarla düşmesi bekleniyordu. Fabrika sahipleri zeytinlerin toplanmasında olduğu gibi bunların muhafazaları ve zeytinleri çeşitlerine göre ayırıp, kalburdan geçirme gibi temel birtakım hususları da masraflı olduğu gerekçesiyle yerine getirmiyorlardı. Oysa, taze zeytin tanelerinde %58,8 civarında su bulunduğundan, hemen işlenmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla bozulmalarını için toplandıkları andan itibaren zamana karşı bir yarış başlardı. Hele ki nakliyedeki birkaç günlük bir gecikme, mahsule önemli ölçüde zarar verirdi. Müellif, bu kadar özensizlikle yine de yerde kalan zeytinlerden bazen güzel yağlar üretilmesi karşısındaki şaşkınlığını ve bunun tamamen bir tesadüf olduğunu ifade etmekten kendisini alamamıştır⁶⁰.

Bir diğer önemli mesele ise fabrika sahipleri ile zeytin tarımı yapanlar arasındaki ticarî münasebetlerin belli kaidelere bağlanamamış olmasıdır. Fabrika sahipleri genellikle üreticinin karşısında daha güçlü olduğundan, satın alma esnasındaki öncelikleri iyi ya da düşük kalitede olmaları fark etmeksizin zeytinleri mümkün mertebe en düşük fiyattan satın almaktı. Hatta tamamen amatörce yapıldığı anlaşılan fabrika sahibiyle üretici arasındaki alışverişte esas olabilecek ve diğer ürünlerle kıyaslanabilecek bir numune yağ cinsi dahi tespit edilmemişti. Üstelik lâihanın yazıldığı dönemde yukarıda izah edilen nedenlerle, geniş zeytinlikler daha ziyade bu iş sahasında tecrübesi olmayan göçmenlerin elindeydi ki onlar da fabrika sahiplerinin isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. O dönemde satışlar üç şekilde gerçekleştirilmişti. Bunlardan ilki, fabrika sahibinin mahsulatı toplanma mevsiminden çok önce toptan satın alması usulüydü ki bu, fabrika sahibi ile ürününü işletme sermayesine sahip olamayan üretici arasındaki maddi eşitsizlikten kaynaklanan birtakım sakıncalar barındırmaktaydı. Buna göre üretici, mahsulünü toptan ve fiyatı kesinleşmiş olarak zeytinlerin toplanmasından sekiz ay önce satıp, bedelini alırdı. Zeytin meyvelerinin toplanması ve nakli de fabrika sahibine aitti. Fakat bu durumda fabrika sahibi ağaçların zarar görmesi, mahsulün gelecek sene arttırılması veya cinsinin ıslah edilmesi gibi üretimin devamlılığı noktasında hayatî olan konuları göz önünde bulundurmayıp, sadece kendi menfaatine hareket ettiğinden bu sistem ürün açısından makbul değildi. Ayrıca fabrika sahibi zeytinliklerden uzakta ikamet ettiğinden, ağaçlara da gereken özeni gösteremiyordu. İkincisinde ise zeytinler ve zeytinyağları üreticinin malı olmakla birlikte, sıkımını ücret karşılığında fabrika sahibi yapardı⁶¹. Bu işlem posalar kendisine kaldığı ve bunları da nakde çevirebildiği için fabrika sahibi için kârlıydı⁶². Sakıncalı yanı ise fabrika sahibinin fazla yağ çıkarmak adına yağların tazeliği hususuna dikkat etmemesiydi. Sonuncusu ise en

60 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 4.

61 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 4-5.

62 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 7.

nadir karşılaşılan olmakla birlikte fabrika sahibinin zeytinleri kendi hesabına satın alıp, yağı kendisinin imal ettiği usuldü⁶³. Birinci usulün lâyhada yer almayan bir başka sakıncası da önceden satılan zeytinin toplandığı tarihteki fiyatının artması ya da azalması gibi durumların ortaya çıkması neticesinde üreticinin ya da fabrika sahibinin zarara uğrama ihtimalidir.

O dönem müellifin inceleme yaptığı bölgelerde 21'i Edremit, 22'si Ayvalık, 10'u Burhaniye ve 11'i Ayvacık'ta olmak üzere toplam 64 fabrika mevcuttu. Toplanan zeytinler yağları çıkarılmak üzere tâsirhânelere sevk edilirdi. Bahsi geçen fabrikaların büyük bir kısmı hem donanımları hem de gereçleri bakımından son derece iptidâî koşullarda çalışıyorlardı. Dolayısıyla göze çarpan önemli sorunlardan birisi de fabrikalardaki nezâfetsizlik yani, temizlik kaidelerine yeterince dikkat edilmemesiydi. Zeytinyağı yapımında kullanılan kaplar ve diğer ekipman temiz tutulmadığı gibi aynı kaplara farklı yağ cinslerinin koyulması da yağların kalitesini fevkalade bozan etkenlerdendi. Oysa, müellifin de belirttiği gibi yemeklik yağların imalinde ilk şart temizlik meselesiydi. Anlaşılan bu hususa da gereken önem verilmiyordu. Bunun neticesinde de yağlar zarar görüyordu. Teknik donanımın yeterli olmadığı fabrikalarda, zeytinyağı üretimi de arzu edilen seviyede değildi. Yakacak olarak genellikle zeytin posalarının kullanıldığı fabrikalarda iyi ve kötü zeytinler hiçbir ayrıma tâbi tutulmadan makinelerde ezilip, bir kaba konulurdu. Bu ilk ezme işleminden elde edilen ürün daha sonra çıkarılan yağlara oranla çok taze olurdu. Akabinde hamura iki veya üç kez basınç uygulanarak, on tekrarla günde yaklaşık 22.000 okka zeytinyağı elde edilebilirdi⁶⁴.

Zeytinyağı ticaretinde en önde gelen hususlardan birisi de ürünün kıymetini belirleyen yağların cinsi meselesiydi. Bu konuda da bilgi veren Müsteşar, zeytinyağlarının ekstra olarak adlandırılan cinsinin dışında beş çeşidinin daha olduğundan bahsetmiştir. Buna göre birinci ve ikinci sınıf yağlar yemeklik, üçüncü sınıf yağlar mutfakta, dördüncü ve beşinci sınıf yağlar da sanayide kullanılıyordu. Aslında yağların bu şekilde sınıflara ayrılması, hammaddenin kalitesiyle yakından ilgiliydi. Zira iyi cins zeytinlerden elde edilen yağ iyi olurken; kötü cinslerden elde edilenler zayıf, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf yağ olurlardı. Osmanlı Devleti'nde imal edilen yağların sadece %20 ile %25'inin yemeklik yağ olduğunu belirten müellif, kalanının sanayide yani makinelerin yağlanması, sabun yapımı gibi işlerde kullanıldığını aktarmıştır. Yağların saklama koşulları ve nakliyesine de kısaca değinen Kon, pirina yani, zeytin küspelerinin de savaştan önce fabrika sahiplerince yakacak olarak kullanılmayıp, Midilli ve İzmir'deki fabrikalara satıldıkları, ancak savaş esnasında yakacak

63 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 5.

64 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 5-6. Bir yağ fabrikasında bulunması gereken genellikle İzmir'de üretilen, nadiren Yunan ve İngiliz malı olan taş, mengene, tulumba, süzgeç, yağların konulması için kaplar gibi ekipmanları da sayan müellif, Edremit'te İsmail Hakkı Bey'in fabrikasında videli yeni usul bir soğuk sıkım makinesi bulunduğunu ve bununla Ali Rıza Bey'in fabrikasının bölgedeki en iyi ve donanımlı fabrika olduğunu belirtmiştir. Ayrıca zeytinyağı üretimine dair uygulanan basınç, hamura sıcak su katılması gibi teknik detaylar için bkz. aynı yer.

olarak kullanılmak üzere istiflenmeye başlandığı ve fakirlere dağıtıldığını ifade etmiştir⁶⁵. Pirinalar, ordunun kullanımı için de satın alınmıştır⁶⁶.

Lâyihasının ilk faslını üç başlıkta özetleyen Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyö Inyas Kon'a göre zeytinyağı imalinin temel sorunları şunlardır: İlk olarak zeytin mahsulünün meyve toplanma zamanından önce satılmasının doğurduğu sakıncalara ilaveten, alan kimsenin ağaçlardan en fazla mahsulün nasıl alınabileceği ve zeytinlerin iyi cinsten olması gibi hususlara dikkat etmemeleri; ikinci olarak fabrika sahibinin ücret karşılığında tâsir gerçekleştirdiğinde çıkan yağın iyi kalitede olmasına özen göstermemesi ve son olarak istisnasız yabancı yağ tüccarlarının altı seneden beri Avrupa'da geçerli olan rafine usulüne binaen sadece kötü yağları satın alması ve bunun neticesinde tüccarın daha iyi cinsten yağ üretme motivasyonunun olmamasıdır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde iyi cins zeytinyağı üretimi hususunda zeytin yetiştiricileri, fabrika sahipleri ve tüccarlar istedikleri kârı elde edemediklerinden, hükümet de söz konusu millî servetin gelişimine gereken önemi atfetmediğinden, zeytinyağı sektörü günden güne gerilemiştir⁶⁷. Bu durumdan zeytin fiyatları da etkilenmiş ve savaştan önce okkası 40-60 para arasında olan fiyatlar gittikçe artmıştır⁶⁸. Zeytinyağı da bu fahiş artıştan nasibini almış ve 1914 senesinde okkası 8 para iken, Ocak 1918'de 200 paraya çıkmıştır⁶⁹.

bb. Zeytin Ağaçlarının Çoğaltılması ve Korunması ile Zeytinyağı Fabrikalarının İslahı Hakkındaki Önerileri

Müsteşar bu fasılda, Osmanlı Devleti'nde zeytinyağı imalinde gözlenen düşüşün nasıl önlenebileceğine dair düşüncelerini iki başlık altında toplamıştır. Bunlardan ilki fennî ıslahatlara, diğeri de alınması gereken idarî tedbirlere, günümüz tabiriyle kurumsallaşmaya dairdir. Müellifin bu konudaki ilk teklifi, Hüseyin Vasfi Paşa gibi, hükümet izin verdiği takdirde, başında olacağı örnek bir fabrikanın tesis edilmesi yönünde olmuştur. Ayrıca fabrikada zeytinlerin temizlenmesine has makineler ile kurutulmasına has vantilatörler yani, yıkama ile kurutmanın hem en iyi hem de hızlı araçları hakkında da detaylı bilgi verebileceğini belirtmiştir. Bundan maksat elde edilecek yağların yüksek kalitede olması ve veriminin artırılmasını sağlayıp, diğer fabrikaları da iyileştirmeye teşvik edebilmektir. Ancak söz konusu fabrika kurulmadan önce alınacak tedbirlerin mevcut büyük bir fabrikada ve uzman denetiminde tecrübe edilip, sonuçlarının gözlemlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda müellifin zeytinyağı fabrikalarının mevcut durumu ile yapılması gerekenler hakkındaki tespit ve önerileri şunlardır: 1- Fabrikaya getirilen farklı cinslerdeki zeytinler tâsir

65 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 7.

66 BOA, DH.İ.UM.EK, nr. 30/97, lef 1, 1 Nisan 1917/1333.

67 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 8.

68 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 5.

69 Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 171-172.

işlemeden önce yıkanmalı, kurutulmalı ve kalburdan geçirilerek ayrılmalıdır. 2- Fabrikalar yalnız bir cins zeytin kullanmak zorunda olmalı ve farklı cinslerden zeytinlerin karıştırılması yasaklanmalıdır. Zira bu önlem tek cins zeytinyağı elde edebilmek adına gereklidir. 3- Birinci ve ikinci sıkım soğuk olmalı yani, kaynar su ilave edilmeden yapılmalıdır. Üçüncü sıkıma kaynar su katılabilir. 4- Farklı sıklımlarda her zaman aynı çuvallar kullanılmalıdır. Aksi takdirde yağ nefasetini kaybeder. 5- İlk taziyik, santimetrekareye 50 kilogram, ikincisi 100 kilogram ve üçüncüsü de 150 kilogram kuvvetiyle uygulanmalıdır. 6- Önemli müesseselere akümülatör konulması yağ imali bakımından faydalı olacaktır. Bu sayede taziyikin her tarafa eşit olarak dağılması sağlandığı gibi mengenerin silindirleri ve tulumbaların pistonları da korunabilecektir. 7- Her sıkımdan elde edilen yağlar, ayrı kaplara konulmalıdır. Birinci, ikinci ve üçüncü sıkım yağların hepsinin bir kaptan toplanması uygun değildir. Çünkü bu yağlar değişik özelliklere sahiptir ve farklı işlemlere tâbidir. 8- Sıkım esnasında yağla birlikte çıkan zeytin suyunun ayrılması büyük önem arz etmektedir. Bu ayırım zamanında yapılmadığı takdirde yağın nefasetine büyük zarar verir. Su ilavesinde yağın daha çok bozulması da bu kabildendir. Çıkarılan yağlar, çeşitli işlemlerle daha fazla rafine edilmemelidir. Bu şekilde işlem yapılmadığı takdirde elde edilen yağ, nefis olur ve biraz beklettikten sonra tasfiye tamamlanıp, ticaret için nakledilebilir. 9- Zeytinlerin posası, zaman kaybetmeden yeniden sıkıma tâbi tutulmalıdır. Her fabrikada tâsir için gereken teçhizatın olması elzemdir. 10- Çeşitli nedenlerle kötü yağ elde edilen yerlerde, rafineri bulunması gereklidir. Böylece en kötü yağlar dahi saflaştırılarak, yenilebilir hale dönüştürülebilir. 11- Bu maddede ise gezdiği fabrikalarda şahit olduğu hijyen dışı koşulları tekrar hatırlatan Kon, fabrikalardaki donanım ile makineler ve işçilerin temizliğinin bu işin ilk şartı olduğunu yinelemiştir. 12- Fabrikalar gerekli teknik şartlar ve temizlik bakımından elverişli olmadığı gibi zeytinlerin nakli de sağlıklı bir şekilde yapılmamaktadır⁷⁰.

Müellifin konu hakkında alınması gereken idarî tedbirlere dair sunduğu görüş ve önerilerinin ikinci kısmı ise şunlardan ibarettir: 1- Öncelikle ağaçların korunması, çoğaltılması, ıslahı, kayıt altına alınması ile zeytinlerin zamanında toplanması ve bundan önce satışının yasaklanmasını içeren bir nizamname hazırlanmalıdır. Zira ürün sahibi mahsulünü yeterince kâr edebileceği bir fiyattan alıp satamazsa, zeytin ağaçlarının iyileştirilip, çoğaltılmasını da sağlayamaz⁷¹. Nitekim savaş esnasında bu sorun yaşanmıştı. Tek geçim kaynağı zeytincilik olan bölgelerde, gelirleri iyice düşen üreticiler zeytinliklerin bakımına bütçe ayıramaz hale gelmiş, buralardan meyve alamama tehlikesi baş göstermişti⁷². O nedenle Mösyö Kon, bu maddenin hayata geçirilmesini “*servet-i memlekete hâdim*” yani, ülkenin servetine hizmet şeklinde değerlendirmiştir. 2- Osmanlı Devleti'ndeki bütün zeytin mahsulü merkezî bir heyet tarafından satılmalıdır. Bu alışveriş işleminin bir merkezde toplanması hem hükümete

70 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 10-11.

71 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 11.

72 Sunay, a.g.m., s. 359.

sağlayacağı fazla gelir hem de fiyatların arttırılması bakımından önemle tavsiye edilmiştir. 3- Sanayide kullanılmak üzere yağ imali kesinlikle yasaklanmalıdır. Çünkü Osmanlı topraklarında yetişen güzide zeytinlerden elde edilen yağlar sadece yemeklik olarak üretilmelidir. 4- Osmanlı Devleti'nde sabun imalinde kullanmak, sabun sanayiini geliştirmek üzere Avrupa'dan düşük fiyatla yemeye uygun olmayan yağların ithalinin önü açılmalıdır. Bu maksatla gümrük vergisi kaldırılmalıdır. Müellif, ülkenin menfaatine olan bu hususun en az ikinci madde kadar önemli olduğunu da bilhassa vurgulamıştır. 5- Pirinalar sadece tekrar sıkımda kullanılmalıdır. 6- Osmanlı Devleti'nde sanayi yağlarının imalini teşvik, revacını arttırmak için daha ucuz ve ülkede kolayca yetiştirilmesi mümkün olan pamuk tohumu, susam gibi hammaddelerin üretiminin yapılması için tarımsal kolaylıklar sağlanmalıdır⁷³.

c. Bürokratların Görüş ve Önerileri

Yukarıda değinildiği üzere, zeytincilik sektörünün kronik sorunlarına bir de savaşın neden olduğu ağır malî yük eklenince, tablo daha da kötü bir hal almıştı. Bununla birlikte çalışmamız açısından asıl sorgulanması gereken hususlardan biri, söz konusu raporlardan sonra Osmanlı Devleti'nde zeytin tarımı ve zeytinyağı üretiminde herhangi bir değişimin olup olmadığı, özette teorinin, pratiğe geçirilip geçirilemediği meselesidir. Bu noktada elde edilen bir belgeden, Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyo Inyas Kon'un önerilerine dair Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden görüş sorulduğu anlaşılmaktadır. Buna göre nezarete -lâyihada teklif edildiği gibi- mahsulün toplanması ve zeytinyağı imali işinin hükümetçe tesis edilen bir heyet tarafından idare edilmesinin ya da bir başka fikir olarak mahsulü satıp ve fabrikaları kiralayarak işi ihale usulü sermayedarlara yaptırmak seçeneklerinden hangisinin daha münasip olduğu sorulmuştu. Bir ara formülle cevap veren nezaret ise -lâyihada da dikkat çekildiği üzere- ağaçlardan zeytinleri özenle toplamanın gelecek senenin mahsulünün verimli olması için çok büyük önem arz ettiğini ifade etmiştir. Yanı sıra sermayedarların sadece şahsî menfaatleri gereğince daha fazla kâr elde etmek için ağaçlara zarar verdiklerine, mahsulü toplama vazifesinin hükümet memurlarının gözetimi altında yine hükümetin tayin ettiği işçilere yaptırılmasının gereğine dikkat çekmiştir. Fabrikaların ise zeytinyağı imali ve ticaretiyle uğraşan tüccarlara kiralanmasını tavsiye etmiştir⁷⁴.

Bu hususta bir diğer önemli evrak da bahsedilen lâyihadan bir sene sonra, 1918 senesinde bizzat gezip, incelediği Edremit, Burhaniye, Ayvalık kazalarıyla, Aydın'da Bergama dâhilinde bulunan terk edilmiş zeytinliklerin içine düştüğü olumsuz vaziyeti somut rakamsal verilerle ortaya koyan ve buraların bayındır hale getirilmesi için yapılması gerekenleri ifade eden Karesi Zeytin Aşarı Memuru İsmail Hakkı Bey'in mütalaasıdır⁷⁵. Buna göre sorunlardan ilki, lâyihada da vurgulandığı gibi zeytinliklerin aşırı derecede bakımsız kalmasıdır. Oysa,

73 BOA, HSD.HADB, nr. 5/25, s. 11-12.

74 BOA, BEO, nr. 4471/335292, lef 3, 23 Mayıs 1917/1333.

75 BOA, DH.İ.UM, nr. 13-1/1-24, lef 2, 17 Şubat 1918/1334.

zeytin ağaçlarının her sene düzenli bakımları yapıp, fazla dallarının budanması, lüzumsuz filizlerinin kesilmesi, tarlalarının ocak ayından, şubat sonuna kadar bir kez, mayısta da bir kez olmak üzere senede iki kez çift hayvanıyla sürülüp, ağaç diplerinin otlardan temizlenmesi zaruriydi. Böylece ağaçların azot alması sağlanıp, diplerine gübre konulmak suretiyle imar, tımar edilmeleri sağlanabilirdi. Bu usul uygulanmadığı takdirde mahsulün azalması kaçınılmazdı. 1918 senesinde Edremit ve Burhaniye'deki mahsul sahipleri kendi imkânlarıyla zeytinliklerin bakımlarını fedakârca yaptıklarından o sene buralarda bir önceki senenin mahsulünün bir buçuk katından fazla ürün alınmıştı. Ancak diğer bölgelerde durum pek iç açıcı değildi. Zira bu sektörde tecrübesi olmayan, göçmenler, eşleri askerde bulunan aileler ve birtakım memurlara verilen önceden terk edilmiş zeytinlikler, son derece bakımsız bir vaziyetteydi. Ayvalık'taki zeytin mahsulü toprağı nispeten daha az verimli olmasına rağmen bakımları iyi yapıldığı dönemlerde Edremit'in iki misli ürün vermişti. Ancak 1914 senesinden itibaren bölgede zeytin işiyle uğraşan Rumların buradan ayrılmaları neticesinde zeytinlikler bakımsız kalmış ve o tarihten itibaren Ayvalık'taki zeytin mahsulü her geçen sene azalmıştı. Oysa, İsmail Hakkı Bey'e göre zeytinliklerin bakımı her bölgede aynı şekilde yapıp, genele yayılabilseydi, elde edilen mahsul iki katına çıkarılabilirdi. Buna karşın Ayvalık'taki zeytinlikler âdeta birer orman halini almış, dipleri otlarla kaplanmıştı. Bu durum sadece mahsul açısından değil ağaçlar açısından da büyük tehlike yaratmıştı. Bilhassa sıcak hava ve sönmemiş sigara izmariti atılması gibi nedenler, yangın tehlikesini beraberinde getirmişti. Nitekim 1917 senesinde Ayvalık'ın Tuzla mevkiinde, Ayazmend'de bakımsız kalan zeytinliklerde çıkan yangın neticesinde 2.000 ağaç yanmıştı. Söz konusu durumun tekrarlanmasını önlemek için zeytinliklerin arasındaki kurumuş otların zeytin toplayan kadınlarca temizlenmesi istenmişti⁷⁶.

Bahsedilen bakımsızlığın neticesinde 1330/1914-1915 senesinde 600.000 küsur kilogram yağ öşrü veren Ayvalık zeytinlikleri 1332/1916-1917 senesinde 288.000 kilogram öşür vermişti. Raporun yazıldığı 1918 senesinde ise bu meblağın yarısına ancak ulaşabileceği öngörülmüştü. Oysa, daha önceleri buradan 1.000.000 kilogramı aşkın yağ öşrü alındığı seneler olduğu ifade edilmiştir. Savaş koşullarının hızlandırdığı zeytinliklerin bakımsızlığı sorunu, sadece üç senede Ayvalık'taki mahsulün %50 oranında azalmasına yol açmıştı. İsmail Hakkı Bey, buradaki mahsulün, dolayısıyla gelirin daha fazla düşmemesi için, zeytincilikle uğraşanlar bölgeden gittiklerinden zeytinliklerde işçi istihdam edilmesi ve ücretinin de askeriye tarafından karşılanmasını teklif etmişti. İlk etapta 45.000 kilogram civarında zeytinyağı elde edilmiş, bunun yaklaşık 100.000 kilograama ulaşabileceği düşünülmüştü. Bir kilogram zeytinyağının ortalama 10-11 kuruş olduğu düşünüldüğünde, elde edilecek yağlardan iyi bir gelir sağlanabileceği hesaplanmıştı. Söz konusu kazancın da terk edilen bakımsız zeytinliklere sarf edilmesi tasavvur edilmişti. Keza Ayazmend

76 BOA, DH.EUM.6.Şb, nr. 52/8, 5 Ağustos 1917/1333; BOA, DH.İ.UM, nr. 13-1/1-24, lef 3.

civarında da yaklaşık 4 senedir, savaşın başından itibaren mahsulü değerinin çok altında satılan ve hiçbir surette bakımı yapılamayan, 500.000'den fazla zeytin ağacının acilen mamur hale getirilmesi gerekiyordu. Edremit, Burhaniye ve Aydın'da da mahsul azalmıştı ve bu tabloda bir sonraki sene memlekette zeytinyağı sıkıntısı çekileceği ortadaydı. Bu durum ise zaten işe kıtlığı çeken orduyu olumsuz etkileyeceği gibi temel ihtiyaç olan zeytinyağının temin edilememesi ihtimalini arttırmıştı. Söz konusu krizi aşabilmek adına İsmail Hakkı Bey'in önerileri şunlardı: İlk olarak, kaliteli ve verimli ürün elde edebilmek için Edremit, Burhaniye'de göçmenler ile servet sahibi kimselere verilen zeytinliklerin bakımları zorunlu hale getirilmelidir. Dağıtım haricinde bulunan, terk edilmiş zeytinliklere ait ağaçların da hükümetçe bakımlarının yapılması sağlanmalıdır. Kurala uymayanlar için ise zeytinlikleri geri alma veya mahsulden tahsil etme gibi yöntemler düşünülmüştür. Bir diğer mesele de zeytin ağaçlarının diplerini kazacak çift hayvanı sıkıntısıydı. İsmail Hakkı Bey, bu işlemin işçiler veya askerler tarafından yapılmasını teklif etmiş, hatta bu konuda Yunda adasını örnek gösterip, orada 100.000'den fazla zeytin ağacının askerler tarafından bakımının yapılacağını bildirmişti. Aynı öneri Ayvalık için de geçerliydi. Zira verimli ürün alınabilmesi için bu işlemlerin şubat sonunda hızlıca başlaması gerekiyordu. Bu suretle, ertesi sene bölgeden takriben 6.000.000 kilogram zeytinyağı elde edilebileceği öngörülmüştü⁷⁷.

Zeytin tarımının korunması ve geliştirilmesi için önem arz eden hususlardan biri de halkın bilinçlendirilmesiydi. Zira İzmir'de, Bergama, Karaburun'da mübâdil ve yerli halktan bazı kimseler tarafından zeytin ağaçları kesilip, tahrip edilmişti. Bunun üzerine harekete geçen İzmir Mebusu Kâmil Bey, devletin sahip olduğu en mühim servet kaynaklarından biri olan zeytinliklerin yerel yönetimlerce korunması ve zeytin ağaçlarının bilimsel metotlarla iyileştirilmesinin uzmanları tarafından halka öğretilmesini içeren bir önergeyi 1925 senesine Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunmuştu⁷⁸. 1931 senesine ait bir başka belgede ise elde edilen ürünlerin yeterince müşterisi bulunamadığından satılamadığı, bu nedenle geçimlerini büyük oranda zeytincilikten temin eden Gemlik, Edremit, Ayvalık ve civarında bu işle iştigal edenlerin çok zor duruma düştüklerinin ifade edilmesi, zeytin ve zeytinyağı ticaretinin bir türlü istenilen seviyeye gelemediğini göstermektedir. Söz konusu sıkıntıya kalıcı bir çözüm bulunamadığı ise, mühim miktarda stok fazlası haline gelen bu ürünlerin ordu, okullar ve işeşi hükümet tarafından karşılanan kamu kurumlarında tüketilmesine ve servet kaynağı olan zeytinliklerin geleceğini tehlikeye düşüren bu meselenin çözülüp, zeytin ve zeytinyağı tüketiminin artırılması için çözüm yolları araştırılması zaruretine dair çıkan tamimden takip edilebilmektedir⁷⁹.

77 BOA, DH.İ.UM, nr. 13-1/1-24, lef 3.

78 BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 7-42-25, 28 Mart 1925/1341.

79 BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-154-2, 13 Aralık 1931.

Sonuç

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan savaşların Osmanlı Devleti'nde pek çok sahada neden olduğu tahribat, öncesinde kronik birtakım sorunları olan zeytin tarımı ve zeytinyağı imalatında da kendisini göstermiş ve sektöre büyük bir darbe indirmişti. Zeytin tarımının korunup, geliştirilememesinin yanı sıra zeytinyağı üretiminde bir standart sağlanamaması yani, eski usullerle yenisinin bir arada yürütülmeye çalışılması zeytinyağı endüstrisinin oluşumunu geciktirdiği gibi elde olan son derece kaliteli hammaddenin de yeterince iyi değerlendirilememesi gibi içinden çıkması güç bir fasit daireye yol açmıştı. Bunun neticesinde de dönemin önde gelen ihraç ürünlerinden, dolayısıyla önemli bir sermaye ve gelir kaynağı olan zeytinyağı ticaretinden yeterince istifade edilememiş ve Avrupalı Devletlerle rekabet etmek bir yana, ucuz fiyatlara onların hammadde sağlayıcısı konumuna gelinmişti. Keza yabancı devletlerin, daha önce Osmanlı Devleti üzerinde elde ettikleri siyasî, hukukî ve ticarî birtakım imtiyazlar da zeytinyağı ticaretinin korunması ve gelişmesine ket vuran nedenlerden birini teşkil etmiştir. Son tahlilde devlet elindeki öz kaynaklarını koruma, geliştirme, işleme, özetle bir ticaret metası haline dönüştürme konusunda yeterli olamayınca, maddî kayba uğramıştır.

Bu noktadan hareketle, makalede bahsi geçen sorunların çözümü için ortaya atılan birtakım görüş ve öneriler incelendi. Bunlardan Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa'nın kaleme aldığı diğerine göre daha az teknik ve saha detayı sunan mütalaasında ortaya koyduğu fikirlerin, sektöre dair birtakım tespitler içermekle birlikte, güçlü bir temenniden öte gidemediğini ilerleyen senelerdeki belgelerden takip edebilmekteyiz. Zira o günkü koşullar göz önüne alındığında, bu konunun afakî birtakım tavsiyelerle çözülemeyecek kadar kronik sorunları içerisinde barındıran, sistematik bir politika üretip, ayakları yere basan tedbirlerle çözülebilecek, üzerinde önemle ve istikrarlı bir şekilde durulması gereken bir mesele olduğu aşikârdır.

Diğeri ise makalede incelenen ve işin tarımsal, teknik, hijyenik, donanımsal ve malî cihetlerini etraflı bir şekilde izah eden Macar Hükümeti Ticaret Müsteşarı Mösyö Inyas Kon tarafından kaleme alınan lâyihadır. Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa'nın mütalaasına kıyasla çok daha geniş kapsamlı bir şekilde hazırlanan lâyiha sayesinde; o yıllarda Osmanlı topraklarında zeytin tarımı ve endüstrisinin mevcut durumu hakkında kayda değer bilgiler edinilmiştir. Profesyonel bir yaklaşımla kaleme alınan lâyihada, zeytinyağı üretimini canlandırıp, geliştirme ve güçlü bir sanayi kolu haline getirmek adına gerekli teknik bilgilere de yer verilmiştir. Bunların dışında müellifin, verimli topraklarında geniş zeytinliklere sahip olan memleketimizin bu avantajını iyi değerlendirip, yağlarını o dönemdeki vaziyetin aksine daha ziyade yemeklik olarak üretip, Avrupa piyasalarında yüksek fiyatlara satarak ülke ekonomisine büyük katkı yapabileceğine işaret etmesi ise günümüzde dahi zeytinyağı endüstrisinin en can alıcı meselelerden birisi olma özelliğini korumaktadır.

Lâyiha ve mütalaadan çıkarılan bir diğer önemli sonuç ise, Osmanlı Devleti'nin endüstrileşme yolunda pek çok noksanlarının bulunduğudır. Bu makalenin konusunu teşkil eden zeytin gibi dayanıklı, aslında fazla bakım istemeyen âdetâ doğanın bir armağanı olan ürünün dahi korunması, geliştirilmesi ve verimli bir şekilde istifade edilmesi noktasında pek çok sıkıntı yaşanmıştır. Netice itibarıyla, zeytin tarımı ve zeytinyağı imalinin gerek bilinc eksikliği gerek önemsememe ve en temelinde devletin buna dair bir politika üretip, uygulama ve takip noktasında birtakım mütalaalardan öte gidemeyen, teorinin pratiğe dökülemediği bir saha olarak kaldığı net bir şekilde anlaşılmıştır. Zira hammaddeyi etkin kullanmak endüstrinin en temel koşullarındandır. Hammaddesi hazır olan bir ürünü sanayiye dönüştürmekte dahi zorlanılan bu dönemde, diğer sahalarda da sanayileşme atılımlarının gerçekleştirilememesi şaşırtıcı değildir. Özetle, incelenen dönemde ürünün toplanmasından, işlenmesine, teknik aksaklıklardan, iş gücüne, fabrika sahipleriyle üretici arasındaki ticaretin usulsüzlüğüne, satıştan, pazarlamaya kadar neredeyse her yönüyle bir nizamsızlık içerisinde işletilmeye çalışılan zeytin üretimi ve zeytinyağı sanayinin profesyonellikten tamamen uzak, âdetâ kara düzen bir şekilde devam ettiği ortaya konulmuştur.

Söz konusu isabetli tespitlerin yanı sıra teknik ve teorik bilgiler içeren mütalaa ve lâyihanın Osmanlı Hükümeti'ndeki karşılığını tespit ve teyit etmek hususu akla ilk gelen sorulardandır. Bu kapsamda sahanın içinden daha somut öneriler sunan Ticaret ve Ziraat Nezareti ve Karesi Zeytin Aşarı Memuru İsmail Hakkı Bey'in görüş ve önerileri de son dönem Osmanlı Devleti'nde zeytin tarımı ve zeytinyağı endüstrisini farklı uzmanların perspektifinden sunması bakımından birbirinin tamamlayıcısı mahiyetindedir. Dolayısıyla yabancı ve yerli uzmanların raporlarının birlikte değerlendirilmesi, konuyu daha net bir şekilde tasvir etme noktasında önem arz etmiştir. Raporlarda ilk dikkati çeken ve üzerinde ehemmiyetle durulan konuların başında zeytinyağının temel hammaddesi olan zeytinlerin yetiştigi zeytinliklerin korunması, geliştirilmesi, meyvelerinin toplanmasının zamanında, ürüne zarar vermeden bilinçli bir şekilde yapılması, zeytinyağı üretiminin nitelik ve nicelik bakımından artırılması hususları gelmektedir. Dolayısıyla Mösyö Inyas ve İsmail Hakkı Bey'in dikkat çektiği bu meseleler, aslında bir anlamda sektörün uzun yıllardır süregelen temel sorunlarını teşkil etmiştir. Bu sayede 1917-1918 yıllarında Osmanlı Devleti'nde bilhassa memleketin zeytinyağı deposu olarak addedilen Edremit, Burhaniye, Ayvalık bölgesinde zeytin üretimi, zeytinyağının cinsi, kullanım sahası, çeşitli sorunları ve savaşın zeytin tarımı ile zeytinyağı üretimine verdiği ağır zararı spesifik bir şekilde resmedip, söz konusu zorlukları aşabilmek adına sundukları öneriler, meseleye atfedilen önemi göstermesi bakımından kayda değerdir.

Bu tespitlerin ardından çalışma açısından kritik sorulardan birisi de uzmanların konu hakkında ortaya koydukları görüş ve önerilerinin tatbiki hususudur. Hemen belirtmek gerekir ki bahsi geçen raporların kaleme alındığı senelerde devletin gündemi zeytin üretimi ve zeytinyağı endüstrisini koruyup, geliştirmekten ziyade askerin gıda iâşesini bu iki kıymetli

gıda ile karşılayıp, ordusunu ayakta tutabilmektir. Dolayısıyla hükümet, zeytin ve zeytinyağına büyük oranda bu cepheden bakıyordu. Zira sektörü kalkındırmak için bütçe ayırmak bir yana, savaş koşullarından dolayı zeytinini toplayacak iş gücünden dahi mahrumdu. Üstüne bir de zeytin ve zeytinyağı üretiminin yoğun olduğu Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali eklenince, bölgedeki zeytinciliği iyileştirme çabaları kendisini Millî Mücadele içinde bulan, vatanını kurtarmak adına büyük ve şanlı bir mücadele veren ülke insanı açısından akim kalmış, zeytin tarımı ile zeytinyağı endüstrisinin tekâmülü meselesi Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıâli Evrak Odası (BEO), 1435/107598; 1685/126317; 4471/335292; 4476/335696; 4499/337403; 4503/337674.

Dahiliye Nezareti

Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb), 52/8.

İdare Evrakı (DH.İD), 99/29.

İdare-i Umumiye (DH.İ.UM), 13-1/1-24; 81-2/1-11.

İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 30/97; 90/61.

Hariciye Nezareti, İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 173/6.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 211/15.

Satın Alınan Evrak, Hacı Adil Bey Evrakı (HSD.HADB), 5/25.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1253/9; 2508/11.

Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnal (Y.PRK.AZJ), 2/42.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 7-42-25.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-154-2.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Arıkan, Zeki, “Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2006), s. 1-28.
- _____, “İstanbul’a Zeytinyağı Gönderilmesi”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. A. Y. Kaya-E. Akpınar, Akdeniz Akademisi, İzmir 2018, s. 40-47.
- Beşikçi, Mehmet, “On Yıllık Harp ve Topyekün Seferberlik”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 287-311.
- Çolak, Filiz, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Anadolu’da Zeytin ve Zeytinyağı Üretim ve İhracatı (1908-1922)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/2 (2021), s. 627-650.
- Doğan, Faruk, “Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi”, *Türk Mutfağı*, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 231-241.
- _____, *Osmanlı Devleti’nde Zeytinyağı (1800-1920)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Durmaz, Oya Gözel, “Osmanlı’da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kısacasında Mahlûl Zeytinyağları Meselesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, LIV (2019), s. 277-305.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994.
- Günergun, Feza, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 17-19 Şubat 1988, TTK Yay., Ankara 1992, s. 229-252.
- Kallek, Cengiz, “Okka” *DİA*, XXXIII, 338-339.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.
- Özgün, Cihan, “Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. A. Y. Kaya-E. Akpınar, Akdeniz Akademisi, İzmir 2018, s. 48-76.
- Pamuk, Şevket, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ekonomisi”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, ed. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 139-168.
- Ramon-Muñoz, Ramon, “Specialization in the International Market for Olive Oil Before World War II”, *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*, ed. Şevket Pamuk-Jeffrey G. Williamson, Routledge, London 2000, s. 159-198.
- Recai, *Zeytin ve Zeytinyağcılık Hakkında Tetkikat*, İktisat Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü, İstanbul 1930.
- Samancı, Özge, “XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur, Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, ed. Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 184-208.
- Sarıyıldız, Gülден, “İstanbul Sabun Tahsisatı ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlülükleri”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, İstanbul 2003, c. II, s. 363-373.
- _____, “The Soap Production of Lesbos”, *Vth International History Congress Mytilene and Ayvalık: A Bilateral Historical Relationship in the North-eastern Aegean*, ed. Paschalis M. Kitromilides and Panagiotis D. Michailaris, Institute for Neohellenic Research, Athens 2007, s. 237-247.

_____, "Osmanlılar'da Hıfzıssıhha", *DİA*, XVII, 319-321.

Sunay, Serap, "Birinci Dünya Savaşı'nda Orduya Zeytinyağı Temininde Balıkesir'in Yeri ve Önemi", *Milli Mücadelenin 100. Yılında Kuva-yı Milliye Şehri Balıkesir Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 19-22 Eylül 2019, ed. Zeki Çevik vd., Balıkesir 2020, c. I, s. 353-360.

Şahin, Hüseyin Güngör, "Latin Amerikalı Bir Osmanlı Subayının Gözüyle Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Cephesi", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 3-5 Kasım 2014 Budapeşte, yay. haz. Aynur Yavuz Akengin-Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 609-645.

Terzi, Arzu, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City", *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayoko-Mahir Aydın, Kegan Paul, London 2004, s. 141-171.

Ünsal, Artun, *Ölmez Ağacın Peşinde: Türkiye'de Zeytin ve Zeytinyağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Ünver, Metin, *Midilli Adası'nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Yalman, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Yurtoğlu, Nadir, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi ile Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1960)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2019), s. 472-510.

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Şubat, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere, yılda üç sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlayarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR***Yayın Politikası***

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Açık Erişim İlkesi

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association

(OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayım kurulu üyeleri

başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu**'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1.000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıkları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetinde ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu

belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlara atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa'adeddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemi”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyamları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyamlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Mūceb-i 'Örf-i 'Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Cāmi'i-i Şerîf ve Dârü'l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda:

M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 160 ya da B. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliği:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Öz: 100-150 kelime
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published three times a year on February, June and October. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit

manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors

(WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed.

Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size.

Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: An abstract should be submitted with all research articles. The abstract should be unstructured and a maximum of 80 words in length.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers’ comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according to the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should be end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa'eddin Efendi, *Tâcü'î-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemi*”, *DİA*, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygurluğu, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Cāmi‘-i Şerif ve Dârü’l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ Abstract (100-150 words)
  - ✓ Key words: 3-6 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)	
---	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılrken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
		...../...../.....